नं. १३३-३

सिद्धान्त कौमुदी

व्याख्यानम्

वृंहच्छब्देन्दुशेखरः

पत्र ~~२८१~~ ९२० भाग ३

व्याकरण

त्र कालादिव्यतिरिक्तकर्मण एव ग्रहणादिति कैयटादयः साधसाधुः शेषषष्ठ्यपवादोयं
साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे नचार्थमत्र साधुग्रहणं तेन तत्त्वकथने विभक्ति सूत्रे वा ग्रहणं
तु निपुणार्थे निमित्तादिति निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य कर्मणा योगे सतीत्य
र्थः कर्मच प्रत्यासत्त्या तस्याश्च यि क्रियाया एव निमित्त शब्देन चेह क्रियाफलं विवक्षितं एवं च फ
लं सप्तम्यर्थ इति कैयटादयः योगः संयोगः समवायश्चेति यद्यपि भाष्ये कर्मसंयोग इत्येव पठ्य
ते तथापि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति तदुदाहरणादेवं व्याख्यातं चर्मनीति चर्मफलकं द्वीपिकर्मकं
हननमित्यादिरीत्या बोधः चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तद्विषयकेच्छाधीनत्वादिति बो
ध्यं कर्मसंबंधश्च न सप्तम्यर्थः अपि तु स्वरूपसत्त्वपेक्षितः हेतुतृतीयेति नतु सूत्रे फलस्या
पि हेतुशब्देनाग्रहणादित्यर्थः तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यमित्याहुः सीमाण्डकोशः इति
तथा च मेदिनी सीमा घाटस्थितिक्षेत्रे षंडकोशे पुचस्त्रियां अथ पुष्कलको गंधमृगे क्षपण
कीलयोरिति च हरदत्तस्तु पुष्कलः शंकुः सीम्नि सीमज्ञानार्थे हतो निहतो निखात इत्याह
अत्र द्वीपिचर्मणोरंडकोशमृगयोश्च समवायः दंतनरयोस्तु संयोगः संबंधः मुक्ताफलायकरणं
रघुवीरहंसीत्यादौ तु क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी मुक्ताफलान्याहर्तुमिति बोध इत्याहुः य २
स्य च भावेन भावः क्रिया नदाहयस्याक्रिययेति ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् क्रियाश्र
यः कर्ता कर्म च तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्रर्थे उदाहरणं कर्मण्याह गोषु दुह्यमा

नस्य १

प्रा चो सा स्त्विति नर्तुं लक्षणभावो ज्ञापकभावः स च भूयोदर्शनाश्रयो दृष्टः यथाग्निधूमयोः ततश्चोदितत्वादि
377 त्येतन्मो न स्यमित्यादावेव स्यात् तत्तु प्रकृते कदाचिद्दि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इति चेन्न निर्ज्ञातदेश।
कालक्रियायाश्च निर्ज्ञातदेशकालक्रियापरिच्छेदकत्वेन लक्षणत्वाल्लक्षणेरिति स्पष्टं भाष्ये तत्र देशो दोह
रणं सतिगुणे द्रव्यत्वमस्तीत्यादि तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकाले नान्यत्वपरिच्छिनत्ति यथा प्रकृते।
काचित्तु स्वाधारकालव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ काचित्स्वाधारकाला
नंतरकालेन यथा गोषु धुग्धास्व ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तीभूतक्रियाद्वार
कसंबंधेनान्वयः अत एवास्य क्रियायामेवान्वयः क्रियाद्वारकसंबंधेन यन्निष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञा
प्यत्वं क्रियांतरनिष्ठं ततः सप्तमीति सूत्रार्थानुरोधात् एवं चाधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां
गा वां च प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूताध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यतीति बोध्यं नचैवं गवां
हेत्वागत इत्यादौ दोहशब्दात्सप्तम्यनापत्तिः गोशब्दात्तदापत्तिरिति वाच्यं सतीत्यध्याहारेण दोह
कर्तृकसत्तायालक्षकत्वेनाक्षतेः एतेन विवाहे नांदीमुखं कुर्यादिति व्याख्यातं अत्र करिष्यमाणे इति शे
षः एतेन राहूपरागे स्नायात् दीपं तेचास्य कर्माणि तस्मिन् विवाहे मङ्गलं पीदिति व्याख्यातं दृष्टेपरा
वरे इत्याद्यपि व्याख्यातं सतीत्यध्याहारात् लक्षणभावोपि शाब्दबोध्य एवेतत्कृतास्त्र प्रवृत्तौ निमित्तं न
नु तस्य मानांतरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति बोध्यं अत एव यस्य भावस्य प्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते
तत्र सप्तमीति वार्त्तिकन्यासः संगच्छते राहूपरागादीनां निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहार इति
न्यायेन फलति नत्वस्मिन् शास्त्रे विशिष्य निमित्ते सप्तमी विहितास्य स्पष्टं चेदं क्तिर्तिचेत्यत्र कै।

धा

त्तु भे अन्ये तु विवाहशब्देन तत्साध्यकालो लक्ष्यते राहूपरागपदेनापि तदाश्रयकाल एवेति तत्रा
धिकरणे सप्तम्येव निमित्तत्वं तु कल्प्यमेनैव फलति इदं तु सूत्रं यत्र भावानां लक्षणत्वेन स्वरूपस्या
र्थस्य कालविशेषसंबंधादिज्ञापनार्थमेव शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते न त्वेव सूत्रस्वरसात् भा
ष्यस्वरसाच्च गवां दोहे इत्यादावप्यधिकरणसप्तम्येव इत्याहुः ध्यायानैर्यवनैर्भुक्तं शयानानां भुक्त
त्वेपवना इत्यादौ तु नास्य प्रवृत्तिः लक्षणहेत्वोरिति विहितशानचैव बलस्य लक्षणभावस्यो
क्तत्वात् अर्हाणां कर्तृत्वे अर्हाणां कर्तृत्वाऽर्हाणां तद्वैपरीत्ये अर्हाणामकर्तृत्वे ऽनर्हाणां।
च कर्तृत्वे इत्यर्थः वाक्यचतुष्टयमेतत् कर्तृसमर्पकादकर्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः सप्तम्यां
चतदन्यापि क्रियावाचकाद्धातोः प्रथमासामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् शत्रुशानचावेव प्र
त्ययापवादश्चायम् यद्यपि लक्षणलक्षणभावस्य रश्नोविषये प्रवृत्तिः सूत्रेणैव सिद्धं तथापि तद्
विवक्षार्थमिदं सत्सु तरत्स्विति संतो हि तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृत्वसत्त्वे विधि
असत्कर्तृकमासनमिति क्रमेणावाधः स्याधिकरणकालवृत्तित्वं संबंधः असत्स्विति तरण+
क्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तदकर्तृत्वे उदाहरणं क्रियाकर्तृत्वार्हाणां तदकर्तृत्वे उदाहरणमिदं अ
सत्स्विति तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तत्कर्तृत्वमत्र अत्र कर्तृपदं कारकोपलक्षणमिति केचि
त् ध्वनितं चेदं भाष्ये षष्ठी चानादरे अनादर इति एयस्य च भावेनेति सप्तमी यस्य च भावेनेत्यनु
वर्त्तते अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीषष्ठी चेति वाच्योर्थः

+मेतत् यद्यपि स्थितिक्रियाकर्तृत्वार्हत्वमेवेदं सिद्धं तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि बोधे विषय इति भावः सत्सु तिष्ठत्स्विति तर ५

प्रा॰ शो॰ तत्कालिकमाह अनादराधिकरणमिति अत्र लक्ष्यलक्षणभावरूपसंबंधः षष्ठ्यर्थः
३७४ अनादरविशिष्टप्रव्रजनं यथा लक्ष्यं तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादि
विषयक एवेति भावः स्वामीश्वरा स्वाम्यर्थे ति वक्ष्ये ईश्वराधिपत्योर्ग्रहणं पर्यायांतरनिवृ
त्त्यर्थम् स्वरूपपरत्वाद्धि रूपाणामप्रतीतिर्नेकशेषः दीयमाने चेति दीयमानस्य नित्यसाकां
क्षत्वाच्च दायमानमित्युक्ते नियताकांक्षादर्शनात् केचित्तु दायादशब्दोऽत्र स्वामिपर्याय इत्याहुः
वेति दायमादत्ते इति सोपसर्गाद्दाप्यादेस्तात्कर्मण्येव निपातनात् कुगवादिकं च यद्यपि समुदायस्य
दीयते वृत्त्यर्था विशेषणं तथापि दीयते इति दायः इति व्युत्पत्त्योपस्थितावयवार्थभूतांशद्वारैव तेन गवाद्या
दीयमानं स्व त्मकांशस्य आदानेति फलितोऽर्थः अत्रैवास्याश्चाकृतेश्वरितः प्रयोगो न हीति यस्यास्तती
रूपं यस्याश्च भवतीति न्यायात् गवामश्वेषु च स्वामीति प्रयोगो न किंतु गवामश्वानां चेत्येव गोषु।
श्वेषु चेत्येव वा स्यादेवं चेदं कृत्स्नानुप्रयुज्यत इति सूत्रे भाष्ये षष्ठ्यामेवेति शेषषष्ठीत्यनेनेति भा ते
वः तात्पर्य इति आक्षेपवादस्य तत्त्वदृष्टेरिति भावः तात्पर्यं च तदेकव्यापारतात्तत्राप्युक्तयोगे
धिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्याः प्राप्तावन्वक्षायां षष्ठ्यर्थे वचनं संबंधत्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्याः
प्राप्तायां सप्तम्यर्थे वचनं कुशलयोगे तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिति बोध्यं शाकट इति अ
धिकरणे सप्तमी यतश्च जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशिष्टस्येत्यस्येत्यध्याहारः

करणेवानृतीयापृथक्करणमितिस्वेतरव्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणंहिनिर्धारण
मित्यर्थः यतश्चेतिपंचमीनिर्धारणघटकीभूतव्यावृत्तत्वेन्वेति एवंचस्वेतरयद्धर्मावच्छिन्नव्याव
त्तधर्मवत्वंजात्यादिविशिष्टस्यप्रतिपाद्यतेततःषष्ठीत्यादिफलितम् यतश्चेतिकिम् यस्यजात्या
दिविशिष्टस्यस्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्वप्रतिपादनंततएवविभक्तिर्माभूदितिनचषष्ठीवद्विशेष
णादेवोचिताह्नांतिकार्थेभ्यश्चेतिवत्पृथमापवादत्वस्यापिसंभवात् अस्तिचनराणांक्षत्रिय
स्यशौर्यमित्यादौक्षत्रियादेर्विशेषत्वस्पष्टत्वाच्च अस्तिचनराणांब्राह्मणःश्रेष्ठइत्यादौब्राह्मण
त्वादिविशिष्टस्यतदितरनरादिव्यावृत्तश्रेष्ठत्वधर्मवत्तयाप्रतिपत्तिः नरेभ्योराक्षसःक्रूरतमः
इत्यादौराक्षसत्वविशिष्टेतदितरनरव्यावृत्तक्रूरतमत्वविवक्षायामपिनानेनषष्ठीपंचमीवि
भक्तिश्चेत्युत्तरसूत्रेणापवादभूतायाःपंचम्याविधानात् एवंचव्यावृत्तत्वाख्यःसंबंधोनिर्धारण
विभक्तेरर्थः नरादिपदानांसमभिव्याहृतेतदौलक्षण्यं एवंविप्रेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववद्भि
न्नोविप्रइत्यादिक्रमेणबोधः अधिकंमञ्जूषायांद्रष्टव्यं उद्भूतावयवभेदविवक्षयानृणामितिब
हुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षायांतुनरस्येत्येकवचनमपिबोध्यं अतएवद्वंद्वःसामासिक
स्यचेतिगीतासंगच्छते यद्यपिगोसमूहस्याधारत्वविवक्षायांसप्तम्याःसिद्धेरवयवावयविभावविव
वक्षायांषष्ठ्याःसिद्धेश्चान्यतरविभक्तेर्विधेयत्वाभावलाघवानुरोधेनसएवविभक्त्यर्थोवक्तुमुचि
तः बहुक्षीरात्वादौकृष्णेनरगवाद्यवच्छिन्नत्वबोधस्तुमानसःदेवदत्तोग्रामेनाह्नणाप्रतीत्युक्तेः।

१३९

शा॰ शे॰ दर्शितेन तत्पदपूर्वत्वनीतिवत् अत एव गोमंडलेवर्त्तमानायां कृष्णा गोः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमी+

379 घटितवाक्येन बोधः संगच्छते तथापि एतदपवादपंचमीविभक्तेरितिसूत्रोदाहरणे एतत्प्रकारद्वय

स्यवक्तुमशक्यत्वात् अस्मद्गुरुत्वप्रकारस्यैवावश्यकत्वेन तदेकतरप्रायेयमेव सरणिराश्रिता+

स्माभिः अनुभवसिद्धत्वाच्च पुरुषोत्तम इत्यादौ सामर्थ्याभावात्समासानापत्तेश्च पंचमीविधा

यकस्येतदपवादत्वोक्त्या संगतत्वापत्तेश्च ममापि षष्ठ्यंशेऽनुवादत्वस्य सत्त्वाच्च गोमंडलेवर्त्त

मानायेत्यत्र गवामिति निर्धारणविभक्त्यंताध्याहारेणैव बोधः अस्तु वा क्वचित्तथेति तत्र सर्वत्र

तथैवेति नियम इत्याहुः नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ये इत्यव्ययेन विभक्त्या च हे चैत्र

त्यादौ संबोधनवत्समुच्चित्य संबंधो द्योत्यत इति वदंति पंचमी विभागे भेद इति यावत् यतश्च

निर्धारणमित्यनुवर्त्तते तत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च केनचिद्रूपेणाभिन्नस्य यत्र के

नकेनरूपेण भेदस्तत्र निर्धारणं भवति यथा नृणां विप्रः श्रेष्ठ इत्यत्र नरत्वेनाभिन्नस्य श्रेष्ठत्वे

न भेदः एवं च सर्वत्रैव निर्धारणे भेदस्य सत्त्वेन विभक्त्यग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केना

प्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिः तदाह निर्धार्यमाणस्य च यत्र भेद एवेति एवं च स्वेतरय

द्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तधर्मवत्तया निर्धारणावधितावच्छेदकाश्रयनिरूपितभेदवत्त्व एव ज्ञात्वा

दिविशिष्टस्य प्रतिपादनं ततः पंचमीति सूत्रार्थः सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पा

पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ निर्धार्यमाणेषु पाटलिपुत्रकेषु निर्धारणावधि सांका

श्यकभेदसत्त्वेपि निर्धारणावधित्वावच्छेदकसाहित्याश्रयनिरूपिताभेदस्यापि सत्त्वेन भेदस्यैवा-
भावान्न दोषः सांकाश्यकत्वेन तु न निर्धारणावधित्वावच्छेदकं पाटलिपुत्रकपदोपादानस्यैव
र्थ्यापत्तेरित्याहुः केचित्तु सांकाश्यकपदं तदवयवकसमुदायत्वाल्लाक्षणिकं पाटलिपुत्रका-
णामिति तु तात्पर्यग्राहकमित्याहुः स्पष्टं चेदं कैयटे अत्र पंचम्यर्थो व्याप्तत्वमेव पाटलिपुत्र-
व्यावृत्तापकृष्टत्ववदभिन्ना माथुरा इति बोधः माथुरपाटलिपुत्रकेभ्यः पाटलिपुत्रकमाथुरा वाऽध्य
पंडिता इति प्रयोगे पंचमी भवत्येव द्वंद्वोपात्तपदार्थानां द्वंद्वोपात्तपदार्थे बुद्धिक्रमेणान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वेन विभागस्यैव सत्त्वात् इति केचित् तन्न आद्यं तावदिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तस्मात्
षष्ठ्येव युक्ता साधुनिपुणाभ्यां निपूर्वात्पुण कर्मणि शुभे इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः अर्चने
शुभो वादिकाक्रूरोत्र हल इत्यकार इत्यपः अर्चा चौरादिकान्नुरायासंभ्रम्य इति युच् स्यात् निपु-
णाभ्यामिति साधुशब्दप्रयोगे त्वचोभावेपि साध्वसाधुप्रयोगे चेति सप्तमी भवत्येव ननु साधुर्भृत्यो
३ राज्ञीति न स्यादिति चेन्न राज्ञो भृत्येनान्वयेन त्यक्तलभत्वात् प्रत्यासत्त्या राजविषयमेव साधुत्व-
गम्यतेनेन तु शब्देन न तस्य प्रणते इत्याहुः अप्रत्यादिभिरिति लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयाः प्रत्या-
दय इत्याहुः षष्ठ्या अपवादोयम् प्रसितोत्सुकाभ्यां प्रसितासक्ताविन्यमरः उत्सुकसाहचर्या-
त्प्रसितोपि तत्पर एव गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितं इत्यर्थेन अयमपि षष्ठ्यपवादः नक्षत्रे च लुपि
लुपशब्देन च लुपसंज्ञया लुप्यमानप्रत्ययस्यार्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह नक्षत्रे इति अधिक-

प्रा॰ प्रो॰ 380

रणोकिम् अयमुच्यः पूर्वं प्रतीतत्वे ऽसत्ति तदनुवृत्तौ सर्वविभक्त्यपवादो ऽयं विज्ञायेत अंतरंगत्वा
त्प्रातिपदिकार्थ एव वा विधानं स्यात् एतेन परत्वात्सप्तम्या बाध इत्यपास्तमित्यादि स्पष्टं भा।
ष्यादौ मूलेनेति नेति नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुप् नक्षत्रे किंच वा लेपुनि
ष्वति जनपदे लुप् विनिलु पूके चिन्त्रु सत्रे पंचम्यर्थे सप्तम्योलुवेत्तावत्तत्र वाचिन इत्यर्थ इति व
दंति ते षां लुवेतविशेषणत्वं स्यात् उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नोत्तरां गच्छेदिति यथेति हरदत्तः
सप्तमीपंचम्यो कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरिति वर्तते तत्र पंचम्या विपरिणा।
म्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारक कारकयोर्मध्य इति द्विवचनांतेन समासः नचावध्य
वधिमतोः साक्षात्तु नियमात् न कालाध्वनोः कारकमध्ये संभवत इति वाच्यं कारकशब्देन तद
धिकरणकालादेर्ग्रहणात् ननु द्व्यहं कारकं तस्य चाद्य भुक्त्वेत्युदाहरणे कर्त्रूपस्यैकत्वात् भेद न्न
निबंधनमध्यव्यपदेशासंभव इति चेन्न कारकशब्देन तच्छक्तेराश्रयत्वादिरूपायाग्रहणात्
सा च निरूपकक्रियादिभेदेन भिन्नैवेति न दोष इत्याशयेनाह शक्तिद्वयमध्ये याविति षष्ठ्यप
वादस्याप्यस्यानेन रकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्तित्वं तु कालाध्वनोर्वस्तु
सन्निमित्तमित्याहुः इह कालाध्वनोर्विभक्तयोऽस्तु न यथासंख्यमस्वरितत्वादित्याहुः अधिकश
ब्देन योग इति कर्त्तरि क्त्वान्यपां नाध्याहृत्य षष्ठ्यात्पुत्तरपदलोपे च सिद्धेनेत्यर्थः तत्राध्य
टोऽद्रोणः खारीमिति वदधिकशब्दयोगे यद्वितीयायां शाक्तायां नेदमपवाद तथा ताताप काढि

यौधिकशब्दयोगखारीशब्दात्यष्ठ्यां बति १

मेऽस्येनेत्यर्थः कर्मणि लक्षणत्वयोगाभावात् शब्दयोगे तु कर्मणोभिहितत्वात्प्रथमैव अधि
कारवारी ग्रहणेनेति स्पष्टं चेदमधिकमितिसूत्रे भाष्ये उपपदार्थे इति उपशब्दो धिकबोधकः
उपोधिके चेति कर्मप्रवचनीयत्वं स्वस्वामिभावं पर्यायेणेति अयं भावः यद्वियस्येति स्वं नि
र्दिश्यते ईश्वरशब्दश्च धर्मिप्रधानः यस्य स्वस्येश्वर उच्यते ततः सप्तमीत्यर्थः तदा स्वस्मादि
ति यद्वित्वीश्वरशब्दो भावप्रधानः यस्य स्वामित्वमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यर्थस्तदा स्वा।
मिन इति तत्र प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतापान्याय्यत्वेन कर्मप्रवचनीयविभक्तेः
षष्ठ्यपवादत्वपाच षष्ठीवद्विशेष्यत्वादेव विशेष्याच्च प्रथमैवेति बोध्यं अधिभुवीति भूनि
रूपितस्वामित्ववानिति बोधः अधि रामे इति रामनिरूपितस्वत्ववती भूरिति बोधः रामा
मि धीनेति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावस्त्वधिराम इति बोध्यं यदत्रेति ननु मामिति कर्मणि द्वितीययैव
सिद्धे किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह अगतित्वादिति ङ-चेति उदात्तवतीति निङ-नेति गतिर्निह
न्यतेरित्यर्थः अत्रेति ङ-निङ-इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् किरिष्यती
ति निङ-तस्योदात्तत्वं बोध्यमिति सर्वं सुसिद्धिः इति विभक्त्यर्थाः श्रीगणेशाय नमः सम
र्थः पदविधिः विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठ्या च समास इत्यभिप्रेत्याह यदसंबंधीति
अत्र पदविधिशब्देन तत्सहचरितो विधिरपि गृह्यते अत एव सन्नंतादावेकार्थीभावप्रतिपाद

पु॰ शे॰ 381

कं भाष्यं संगच्छते इत्याहुः सचार्थात्समासादिः नस्याच्च न समर्थे सामाहाद्वि विशेषणं असंभवात् इत्याशये
नाह समर्थाश्रित इति सूत्रे च समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः सामर्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा व्याख्यानात्
वक्ष्यमाणदोषग्रासाच्च किं त्वेकार्थीभावः सचा इष्टयुगुपस्थितिजनकत्वं तच्च विशेषणविशेष्यभावाव
गाहि उपस्थितिजनकत्वं अन्यथा घटपदस्यापि घटघटत्वसंबंधरूपनानार्थत्वादेकार्थत्वं न स्यात्
अतएव ऋद्धिमदर्थे संगतार्थे संसृष्टार्थमिति भाष्ये उक्तं अतएव राजपुरुषेकदेशो राज्ञि वाक्य इव ऋ
द्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न तस्य पदार्थैकदेशत्वात् नचैवं शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिव
भागवत इति न सिध्यतीति वाच्यं भगवत् द्वारकसंबंधेऽपि शिवस्य भक्ते एवान्वयेनेष्टसिद्धेः अयः
शूलदंडाजिनाभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्तत्र विशेषणान्वयेपि न इति वृत्तिरिति तन्न तं उद्देश्य
विधेयभावेनान्वयोपि न पृथगुपस्थितेस्तस्यान्वये नियामकत्वात् यद्यपि उत्पलं नीलं त्वेयमि
त्यादिक्रमेण पूर्वं द्वयोरपिक्रियायामन्वयः तयोश्च परस्परान्वयित्वरूपसामर्थ्याभावादेव समा
सायोग्ये तत्रापि पाश्चिकपरस्परान्वयसत्वेन समासोऽदुर्वारः स एव च समासप्रयोगी अन्या
याप रमेण कारकेण कृतमित्यादौ समासानापत्तेः नन्वपुरुषे तुल्यार्थे इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः
समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यं च स्यात् अतएव च राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति वद्राजपु
रुषोऽश्वश्चेति न एकत्र विशेषणत्वेनान्वनस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात् एवं राज्ञः पुरुषो भा
र्यायाश्चेति वदेवन्नद्वयमिति विषयतापशालि बोधजनकं राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि न एक

विशेषणवैशिष्ट्येनैवोपस्थितेः एतत्सर्वं समुदायशक्तिसाध्यं एवं च प्रत्येकं शक्त्या समु
दायशक्तिसहकृतया तत्र धोपस्थितिरियमेव चैकार्थीभाव इति तत्त्वं अत एव च पशुत्रोदक इत्या
दौ विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन बाधः न च समुदायशक्तेरावश्यकत्वे अवयवानां शक्ति
कल्पने मानाभावः लक्षणशक्तित्यागे मानाभावात् राजत्वविशिष्टेपि समुदायस्य शक्तिक
ल्पने गौरवात् अत एव तेषां सामर्थ्यं व्यपेक्षैकार्थसिद्धिः नामार्थयोरभेदान्वयादिव्युत्पत्ति
पक्षे तु पृथगुपस्थितनामार्थयोरविवक्षया इत्यादौ वः अन्यथा घटपदजन्यबोधविषयघटार्थ
टयोरप्यभेदान्वय एव स्यात् एवं च दर्शनीयामातेत्यादौ पुंवद्भाववारणं लक्षणापि न एते
न वाक्यवदुपस्थितानां नामार्थानां पश्चादन्वयः राजपुरुष इत्यादौ च राजपदस्य रा
जसंबंधिनि लक्षणेत्यादौ नैयायिकाद्यभिमतव्यपेक्षावादो निरस्तः पूर्वोक्तार्थानां वचनैः
साधने गौरवापत्तेः पंकजादावपि उपपन्नयादेः पद्मत्वविशिष्टे निरूढलक्षणैवोपप।
त्तौ समुदायशक्तिश्रुक्षेदापत्तेश्च कंठेकालो दास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणाया अभावेन सं
दरे इत्यादि विशेषणान्वयापत्तेश्च न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादि न स्यादिति वाच्यं
वं संसंधिकत्वेनादोषात् नियमेन संबंधाकांक्षत्वं तत्त्व गुरुत्वं पुत्रत्वे सत्यधापकत्वं न
त्सुशिष्य[redacted] निरूपितं तत्र वृद्धयोविधासापेक्षापि समस्यत इत्येकाः पदार्थैकदेशेप्यन्वय
इति तात्पर्यं प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनापि संबंधः स च गुरुणा

प्रा॰श्रो॰ सहोत्पन्निगर्भः देवदत्तेन सह हन्तु नदीय गुरुत्वाद्यत्वरूपोस्तु रूपघटित इति द्वितीया तदुक्तं संबं
382 धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते यद्वा समु
दायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संसृष्टावयवांस्तेन पुरुषेणेत्यत्र तामसहेति अयमपि प्र
प्रकारो निर्णीतलक्ष्यविषय एव यतो नानयारीत्या क्रतुहस्यराज्ञपुरुष इत्यपि स्यादित्यपा।
स्तं किंच कमंडलुपाणिश्छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमंडलुशब्दादित्थंभूतलक्षणे इति तृती।
यापत्तिः तदर्थस्य चान्यपदार्थेन्वयः व्यधिकरणबहुव्रीहौ सर्वेषां सुवेलानामन्यपदार्थे व
त्तित्वस्य तद्बहुरूपपादुत्वात् नच सुपोधात्विति लुक् समासोत्तरं जायमानत्वेन प्रातिपदि।
कानुदयत्वात् तन्मध्यपतितन्यायात् तद्ग्रहणेन ग्रहणं च व्यवधानत्वे मानाभावात् स्पष्टं
चेदमित्थंभूतसूत्रे भाष्यकैयटयोः ननु लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वे कमंडलुना पाणि
रस्येति व्यधिकरणत्वेपि कचिद्बहुव्रीहि प्रयत्नेस्वकारेण समासे ततः तृतीयायालुकि लक्ष्य
लक्षणस्येतिन्यायेन कथं तृतीयापादिनमिति चेत्समासेत्सानेपक्षाल्लक्षणत्वविवक्षायां तृ
तीयापादनस्य भाष्यसंमतत्वेनादोषात् स्वकृतनभूवीकटमिति वदे कार्थीभावे तु व्यधिकरणविशे
षणं तन्माबेबैव समुदायस्यान्यपदार्थे वृत्तित्वात् लक्षणमित्याहुः किंच सूत्रे व्यपेक्षासामर्थ्यस्ये
वग्रहे परमसर्पिः कुंडिकेत्यत्र षष्ठ्या पन्नेश्च इत्यसुसोः सामर्थ्यमिति सूत्रे व्यपेक्षासामर्थ्यस्यैवग्र
हात् एवं च नित्यसमासे इति सूत्रस्थेन नानापदार्थयोः वर्तमानयोः व्यापनेपदापोगः तस्मि

नृषत्वं कार्येन नत्वयुक्तं तत्त्वमेनेहेतिभाष्येलविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् एतेन जहत्स्वार्थाचव्यपदे
शेति निरस्तं वाच्याभावः सोमो गोरी अधिश्रित इत्यत्र योरविशेषापत्तेः अत एव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थ
भाष्याज्जहत्स्वार्थावृत्तिः अजहत्स्वार्थायां च न दोषः समुदायार्थोभिधीयत इति भाष्यं संगच्छत इ
त्याद्यैकार्थीभाववादे विस्तरः सर्वत्र जहत्स्वार्थावृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न युक्तं स्वपंचा
रस्यादावन्याय्यत्वापत्तेरिति हरदत्तः अत एवान्यैरप्युक्तं जहत्स्वार्थात्तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति
रूढिः समुदायशक्तिः सा यत्रावयवार्थप्रतीतेर्विरुध्यत इति अवयवार्थविरुद्धा यत्र समुदाया
र्थ इति तात्पर्यं यथा रथंतरालोहिनीगोरखरग्रामिति पर्यायट य इति न त्वं परिभाषेयं अधिका
रत्वेपुपपदनिमित्तविभक्तिविधावपि प्रवृत्तिः स्यात् पदविधिरिति लिंगसमर्थं केवलयर्थे च
स्यात् इयं च पदविधिरिति सूत्र स्वरसात्समासे गुले: संगर इत्यादौ समासग्रहणाद्व गतिर्गतावि
ति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपस्थितिरिति कैयटस्वरसाच्च पदत्वेन समवेतत्वेन वा
यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्सहचरितत्वावात्तत्रैव प्रवर्त्तते तेन पदान्तरसंबंधनिमित्तकविभक्तिविधौ अ
न्यारादितरर्तेर्विभा इत्यादौ पुष्प्यादपपद इत्यादौ अभिज्ञावचने लृट् इत्यादौ कर्त्तानुप्रयुज्यत इत्या
दौ दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यादौ च न प्रवर्त्तते एकार्थीभावसामर्थ्ये विभक्तिविधानासंग्रहं वदता भाष्यकार
ण तद्द्विषये एकार्थीभावाभावबोधनात् न च सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे स
हब्रूत इति उक्तं प्रत्ययार्थमित्यस्य प्रतीयमानार्थमित्यर्थः एवं च तयोर्मिलित्वैवोपस्थापकतायाः

श॰ शे॰ सिद्धेः कल्पनस्य तद्विषये एकार्थीभावोऽङ्गीकृत एवेति वाच्यं अन्तरङ्गत्वात् तयोः प्रथमं परस्परान्व
383 यबोधोत्तरमितरार्थेनान्वयबोध इति तदर्थात् ननु एतावता भिन्नामकेवोपस्थितिरित्यर्थ इति न दोषः
अत एव श्लीयमानेत्यर्थकं प्रत्ययेत्यर्थे विशेषणतया प्रत्ययार्थस्य स्वजन्योपस्थितिविषयं सह बोध।
विषयीकुरुत इत्यर्थात् एकार्थीभावश्च साक्षात् द्विधा दृश्यपयोः दृश्यविधेययोर्बोधनेतरेण मानाभा
वात् प्रत्यासत्तेश्च अत एव बहुवचनस्य वस्त्रनसावित्यादौ लिङ्‌ लिङ् इत्यादौ च न दोषः कर्मण्यणि
त्यादौ कर्मण्यण इत्यादीनां प्रथमार्थत्वेपि तत्रोपपदमित्युपस्थितत्वेन शास्त्रस्य कारकविभक्तित्वाद्वि
धेयक्रियये वान्वयेन साक्षात्पदाद्दृश्यकल्पमस्त्येवेति प्राचीनग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभा
व्यम् एकार्थीभावसामर्थ्यकल्पना चालौकिकविग्रहवाक्य एव मपिण्डश्च व्यं यथा श्रावादौ
ह्वतीयादि सामानाधिकरण्यं दृष्टालंकारेपि तत्कल्पनाश्रयपदार्थ इत्यादि सौत्रानुवादाश्च +
समर्थः किं पश्यत कृष्णस्य श्रितो रामं मित्र इत्यादौ समासो माभूदिति कृष्णश्रितयोः परस्परसं
बंधाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वात् क्वचित्तु सामर्थ्याभावेपि समासः सूत्रभाष्यादि प्रामाण्या
त् अन्यत्र यथा पश्यपाः किमोदनः शालीनामित्यादौ केषां शालीनामोदन इत्यर्थः प्राक्कडारात्
अत्र प्राक्ग्रहणमावर्त्तते तेन समाससंज्ञा भवति प्राक्समाससंज्ञाः संज्ञा अव्ययीभावादिसंज्ञाका
र इत्यर्थस्यापि लाभः तेन ताभिः समावेशसिद्धिः अन्यथा पर्यायः स्यात् अस्याधिकारत्वात् अव्य
यमित्यादिसूत्रविहितसमाससंज्ञायाम् चारितार्थ्यात् समास इत्यत्र अकर्त्तरि चेति कर्मघञ् णि

अत एव सुबंतं समस्यमानं तत्पुरुषग्रंथः संगच्छते सुपेति तृतीयांतेनान्वयस्येत्याहुः सुबंतेनेनस +
हितं सुबंतं सुबंतेन समाससंज्ञकमित्यर्थः अत एवाकडारादिसूत्रभाष्ये समाससंज्ञेति व्यवहारः
समस्यमानस्य तु नित्यत्व अव्युत्पन्नयोः प्रवृत्त्योः संज्ञयोर्नेन क्रियत इति प्रत्येकं संज्ञेति बोध्यं संपूर्णस्या
स्यानेन संज्ञयोर्थ इतिपरे ननु सुपेति तृतीययासहार्थालेपात्स्य ग्रहणं व्यर्थमत आह यो।
गोविभक्तस्य + नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्सह ग्रहणं व्यर्थमत आह
योगो विभज्यत इति अत्र सुविन्येकत्वं विवक्षितं संख्यायाः प्रकृत्यर्थविशेषणान्वयित्वे संभवति
विशेषणत्वानुपयानौचित्यात् तेन सुबंत समुदायेन न समासः अत एव महिष्याः अन्नायाः
अध्वरीरमित्यर्थे महिष्यजात्वीरमिति नेति स्पष्टं समर्थसूत्रे भाष्ये योगविभागस्येति अ
त एव सुपेत्यंशस्याधिकारत्वं लक्षणं च भगवतो जात्रामित्याहः यद्यप्युदात्तवत्ता गतिम
ताच तिङागतेः समासो नित्याधिकारे वार्त्तिककृतोक्तस्तथापि नासौ नियतः पत्रालयम्
अभिप्रभरथ्यत इत्यादौ समासादर्शनात् एवं वाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं न दर्शनं संवध्यते
अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागेनायं संधितः पयोन्नरं च मुनीनां प्रमाणमिति बोध्यं
सच कंदसो वेति एतदपि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादेव लभ्यते एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पद
मंजर्यां स्पष्टं यादृलोकेपि स्यात् नहि पत्य्युक्तन्ते इत्यत्र सुप्रहस्वयोः प्रकृ वीर नित्यत्वं नलोप
स्य चापत्तिरिति भावः शापितव्यमिति त्यादीशक्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववत् प्रातिपदिकत्वे

श्रा॰ प्रो॰

384

दस्यापि न पुंसकत्वंस्यादितिबोध्यं यदिन्तु नास्तिनपुंसकत्वलमानदाननलोप एव दोषो बोध्यः एवं
च कव्यादो प्रभवतीत्यादि प्रयोगे षू पसर्गः पृथक्पदमेवेति बोध्यं काव्यपाठिनामेकपद भ्रमे स्तु ।
तन्तु संहितायानित्यत्वं निपातानां द्योतकत्वं च अग्रस्थायाहीत्योपदपाठे उपसर्गे प्रवसानं तु नत्से
प्रदायानुरोधादितिबोध्यं तदीयपूर्वपदोत्तरपदविभागप्रदर्शनायेत्यन्ये अनुव्यचलदिति एकत्व
स्याविवक्षितत्वात्क्रमेण समासद्वयं बोध्यं अत्र सन्निपातत्वात्समासांतोदात्तत्वमेवेति बोध्यं उदा
त्तवता गतिमतेति वार्त्तिकमते तु त्रयाणां युगपत्समासो बोध्यः तत्र सुपेत्यस्यासंबंधात् केवल
तिङ् तस्योदात्तत्वभावात् नैकेन समासः गतिमत्वाभावाच्च एतदर्थमेव गतिमतेत्युक्तं पाठांतरे
अत्र सन्निपातत्वान्निङ्तिङ् इति निघातबाधित्वा समासांतोदात्तत्वमेवेति बोध्यं अव्ययपूर्वपद+
प्रकृतिस्वरः कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यनयेगतिकारकेत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च तत्सूत्रपत्वा+
भावान्नभवति यत्र तु सदृश्यते तत्र बाहुलकात्साधनीयः सुपतिङ्दं शो पद्रूति वल्लवल्लवाधिका
रश्च अधिकारत्वफलं तु देवः करोति मातुर्जानातीत्यादौ विशेषणे समासषष्ठीसमासाभाव इ
ति बोध्यं सुपोधातुयत्वंगस्यस्य प्रकृतिस्तत्रमस्त्विति तत्र अंगस्यनिमित्तमित्यर्थो यत्वादोषा
पत्तेः किंच परमगार्ग्यस्य इत्यस्यामवस्थायांसमासे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे अंगत्वायप्रथमं स्था
घ्रातत्वात्तो पूर्वं स्यात्तुं कुप्रियिश्रकारान्तश्रकृतिकस्य वंतामावादिभ्योदयो न स्युः नच समर्थस्य सुप
इत्येव सूत्र्यतां सामर्थ्यं चैकार्थीभावः नद्धदेवयवस्य सुपो लुगित्यर्थे उक्तिवाच्यं तत्वपकेत्यादा

पाठांतरं यथा पत्नैरित्तिकेचित् तत्र प्रकारांतरं न पूर्वेदल
वत्तलक्षणायामपि बाधकाभावेनालतेः वस्तुतस्तु बल
वतोऽवनेनि ग्रायकूःत्रेनित्तूपितं

वपिसुपोलुगापत्तेः कुत्सितन इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या कुत्सादिभिः सुबन्तस्यैवैकार्थीभावा
त् । निर्दिष्टग्रहणादिति प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽप्युपसर्जनसंज्ञायामन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पू
र्वनिपातः स्यादिति भावः एवमेव विस्पष्टपटुत्वं चेत इत्यर्थे विस्पष्टपटवइत्यादि सिध्यति
इत्येनेति अयमपि योगविभागसिद्धत्वात्काचित्क एव न च कुगतीत्यत्र नित्याधिकारभाष्येन
द्वान्त्रिकपाठान्नित्यमिदं अत्रापि भाष्ये पाठे न योगविभागेन तत्साधनेन चात्रत्यस्यैव नत्रस्या
ऽनित्यत्वेनाद्यतेः स्पष्टं चेदं कैयटेऽप्ती मूलस्यैवेत्यादौ वक्ष्यते समासाभ्युपगमे नैत्तिरीये व्यस्त
स्तस्यैव पाठाच्च अत एवोदाहुरिव वामनरुनिर्व्यस्तप्रयोगः संगच्छते अत एवास्य तन्त्ररूपत्वं
विभक्त्यालोपस्य पूर्वमेव विधीयते स च प्रत्यासत्त्या समासावयवस्यैव तेन समासादुत्प
न्नस्यानापादितिलुग्भवत्येवेत्यस्याहुः यच्चेदं कोटसमिति तन्निर्मूलं द्वरीतकीभुक्त्वरान्नन्न
मातेव हितकारिणीमिति प्रयोगविरुद्धं च न च मातेवेत्यसमस्तमेव तथा सत्युपमितं व्या
घ्रादिभिरिति समानाधिकरणाधिकारे समासवचनेन तथैव व्युत्पत्त्या चोपमानोपमेययोः
समानविभक्तिवचनत्वनियमात् माता इव स्यापत्तेः निपातानां द्योतकतानये उपमा
न सदृशलाक्षणिकस्योपमानपदस्योपमेयेभेदान्वयेन तत्समानविभक्तिकत्वस्यैव वाचि
तत्वाच्च समानलिंगत्वनियमस्तु न शास्त्रीयः पामोदेववदन्न इति उपमानानीति सूत्रे भाष्योदा
हरणात् समासेन्वप्रथमांतेन समासः इति पदत्वस्याप्याकरे स्थितत्वेनन दोषः समस्तं तु हिती
न्ते

पा. शे. यांतम् तदंतस्याव्ययत्वात्तद्योत्युक्तमात्रसदृशीमितिच तदर्थः नचैवमातृतंतस्याव्ययत्वेन
385 कारकत्वायोगः कारकत्वयोगस्येवलिंगयोगस्यापि आपत्त्या टापो दुर्वारत्वापत्तिश्चेतिवाच्यं
विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वेऽदोषात्तु स्वरेत्यादेरिवकारकत्वेप्याद्यतेश्चलिंगयोगस्तु न
मानाभावात् लाभावाच्च अस्तुवाप्रथमैकवचनंतत्राव्ययात्साधुत्वमात्रफलकमितिविरु
द्धविभक्तिराहित्येननाभेदान्वयबाधः अनयारीत्याचंद्रइववक्त्रं उपश्रेत्याद्यपिसाध्वेवइत्यन्यत्र
विस्तरः अत्रेदंबोध्यं अत्रतत्त्वयोगविभागसिद्धसमासानां अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञानसंस्यैव
तत्तदधिकारेषुस्यापाठात् एवंचसमासश्चतुर्धेतिप्रायोवादएवेतिदिक् जीमूतस्येवेति अ
व्ययमितियोगविभागात् यथार्थग्रहणात्सादृश्यग्रहणाद्वाप्राप्ताव्ययीभावस्तुनइवेनेत्य
नेनबाधात् नात्रतस्येवेतिनिर्देशाच्च अव्ययीभावः अनव्ययमव्ययंभवतीत्यर्थः भवतेर्णउ
पसंख्यानमितिकर्तरिणः एवंचान्वर्थत्वेनैवाव्ययत्वेसिद्धे अव्ययीभावश्चेतिसूत्रंनकार्यं योगा च
विभक्तमितरइतियद्यपीदंभाष्येनदृश्यते तथापिवक्तृतत्प्रयोगदर्शनादादृतमस्पष्टं गंभीरात्ट्यः ।
अव्ययीभावाच्चेतिसूत्रेन्यासग्रंथेकेचित्तुभाष्ययोगविभागात्तु नैरपदिशमित्यादीनामात्मना
मव्ययत्वंस्वरादिपाठात् अपदिशनेत्यादिचिंत्यमेवेत्याहुः ननुसमासैकस्यापिप्रथमांतेनन्नि
र्देशाभावः अंतर्वर्तिविभक्त्याश्रयेतुकष्टश्रितादौ श्रितस्यपूर्वनिपातापत्तिः निर्दिष्टपदंचानर्थक
मतआह समासशास्त्रेइति समाससंज्ञाविधायकेशास्त्रेइत्यर्थः उपसर्जनं समासइतिसमा
सइत्यधिकृतं योगपत्तावलेनसमस्याविपरिणम्यतइतिभावः अत्रशास्त्रीयमेवोपसर्जनंनतुलौ

किकार्यस्याभिधानं अत एव सप्तमी विशेषण इति सूत्रे विशेषणपदं चरितार्थम् अत एवार्ध
पिप्पलीत्यादौ अर्धस्य पूर्वनिपात इत्याहुः वस्तुतस्तु तत्र विशेषणग्रहणेन कौण्डिन्यन्याये
न बहुव्रीहावुपसर्जनं पूर्वमित्यस्य प्रवृत्तिर्गुणं कावारणाय चित्रगुरिति नूपसर्जनं पूर्वमित्येव।
सिद्धं अत्राप्रधानमुपसर्जनमुपसर्जनमिति प्राचीनवैयाकरणप्रसिद्ध एतेन प्रथमानिर्दिष्टं।
समासे पूर्वमित्येवास्तु उपसर्जनसंज्ञासूत्रेन कार्यं महासंज्ञाकरणेन लौकिकार्थबाधस्यापि
सूत्रकृत्सम्मतत्वात् अत एव राज्ञः कुमार्या इति परिनिष्ठितविग्रहे समासेपि राज्ञ एव पूर्वनिपा
तो न कुमार्या गोस्त्रियोरित्यत्र च समासस्येति पठितं लौकिकं चोपसर्जनत्वं समासस्येत्युक्तेः क
र्जनं कुमार्यादौ दोष इत्यपास्तं वक्ष्यमाणेनार्धपदादारिकेत्यादौ कृत्स्नवारणाय तत्र प्राक्स्त्रीयोप
सर्जनग्रहणज्ञापकत्वाच्च न चैवं वानिशेषः सन्निवेशभेदव्यवस्थापकमन्वर्थत्वमत एवं अर्धपिप्प
लीगौरीदारकरत्यादौ न दोषः अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रं सार्थकं + परेत्वर्धपिप्पल्यनु
रोधेन मास्त्वन्वर्थत्वं राज्ञः कुमार्या इत्यादौ तु न दोषः षष्ठीत्यादिसूत्रे येन सर्वं तेन समास।
स्तदर्थं निरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्यन्तपदे च गृह्यते तद्वच्च तत्र प्रथमानिर्दिष्टं कुमारीपदे च न रा
ज्ञनिरूपितसंबंधेन स्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्न पूर्वनिपातः अत एव समानाधिकरणाधिकार
े विशेषणस्य पूर्वनिपातार्थानि वचनानि सार्थकानि एवं च लिंगेन समाख्या वा धाप एवोचितः

प्रौ॰प्रो॰

अत एव सप्तमीविशेषणे इत्यत्र विशेषणपदं चरितार्थमित्याहुः स्पष्टं चेदं प्रथमानिर्दिष्टमि
ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः अर्धपिप्पली एकविभक्ति प्रथमानिर्दिष्टमित्यतोऽनुवर्तमानं समास इति
तदर्थं विग्रहपरं तदा हि विग्रहः स्त्रीनियतं नित्यम् अत एवैकग्रहणं चरितार्थं नञ्चावधारणगर्भसमा
सलाभः स्पष्टं चेदमनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये निष्कौशाम्बिरित्युदाहरणं तत्र कौडिन्य
न्यायात्समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टानि रिक्त एवेदं प्रवर्तते एतेन कृत्संश्रित इत्यादौ परत्वाद त
त्पुरुषेणेन स्य च पूर्वनिपातेन कृत्संश्रित इत्याद्यसिद्धिरित्यपास्तं एतत्कृतया पूर्वनिपाताभावेऽपि पू
र्वकृतया तस्य इष्टत्वात् अकडारादेकत्र संज्ञयोः समावेशाङ्गीकाराच्च ननु मालामतिक्रा
न्त इति विग्रहे इतिपदस्यापि नियतविभक्तिकत्वेन तस्य विषयालाभः एकस्यापि नियतविभ विभक्तीनां स्यव्यावन्त्याला भः
क्तित्वे हि तद्द्वारेणैव एकविभक्तीति वाच्यं न च तथा एकनेऽप्रथमांतेनैव विग्रहस्योचितत्वात्
तथा हि इतरानन्वितपदस्यैव व्युत्पादनात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव प्राप्नोति नन्वनभि
हिते विभाषा कानवालिसायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्त्या पदान्तरनिमित्तकविधिविषये पदसं
स्कारपक्षमादाय न तत्र संस्कारः किन्तु वाक्यसंस्कारपक्षमादायैवेति चेन्न तत्रापि परिनि
ष्ठितस्यार्थप्रदर्शनपरे लौकिके शक्तिभागमात्रं व्याख्येयं ननु समासोत्तरविभक्तिरपि नाहि
षष्ठीषष्ठ्याव्याख्येयानत्र प्रातिपदिकार्थमात्रव्याचिख्यासाय प्रथमैव प्राप्नोति अत एव मा
तेव हितकारिणीमित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते इति चेन्न परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे

ञ्जनिक्रान्तं अतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वात् अत्र च पक्षे इदमेव ज्ञापकम् अ
त एव तुल्यार्थैरिति सूत्रे परमे कारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसंगमाशंक्य लक्षणप्रतिपदो
क्तपरिभाषया भाष्योक्तं समाधानं संगच्छते अत एव पूरणगुणेति समानाधिकरणेन षष्ठीसमा
सनिषेधोपि संगच्छते पुत्रं चैव ननु वाक्यसंस्कारपक्षे इतरान्वितस्यैव राजपुरुषपदादेर्व्युत्पाद
नेन तदन्वययोग्यतत्तद्विभक्तीनामौचित्यात् पचतीति पाचकाइतिवद्बहुवचनवत् अलौकि
केपि तासामेवौचित्यात् नचैवं चित्रगुरित्यादौ संबन्धस्याभिहितत्वे न समासात्षष्ठ्यभावः राजपु
रुषादिष्वपि सैव स्यात् विभक्त्यर्थानां समासेनैवाभिहितत्वादिति वाच्यं समस्यमानपदार्थातिरिक्त
पदार्थे निरूपितविभक्त्यर्थस्य समासेन वक्तुमशक्यत्वात् अत एव कालसंख्याद्युदासीनत्व
द्याचकादिशब्दानां पचतीत्यादिरिव विग्रह इति दिक् गोस्त्रियोः स्त्रीशब्दः स्वर्यते तेन स्त्रीधि
कारोक्तप्रत्ययलाभः तेनेह न अतिश्रीः न च स्त्रियामिति निरधिकारस्यैवास्यात्र ग्रहणं स्यात् नत
करणस्यानङ्कुशत्वभावित्वाभावात् अतिमतेरित्यादौ गुणस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वं बोध्यमिति
कैयटादयः उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणं स्त्रीप्रत्ययेन च प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परि
भाषया स्त्रीप्रत्ययान्तं गृह्यते नाभ्यंचप्रातिपदिकविशेषणाद्येन विधिरिति तदन्तविधिः तदाह
उपसर्जनं यदित्यादि ननु गोकुलं राजकुमारीपुत्रो ज्ञापुत्र इत्यादौ ह्रस्वापत्तिः न चायोग्यत्वाभा
वः व्यपदेशिवद्भावस्याप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात्

प्रा॰ प्रो॰ अत्रत्यं भाष्यं तु अ समासे निष्कादिभ्य इति सूत्रस्य व्याख्यानानुगृहीतभाष्याविरोधात् गौडिवादपरमे
यद्यपि अज्ञातपुत्र इत्यत्रोभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात् ज्ञाताशब्दस्य प्रातिपदिकत्वं गौ
णत्वे तु न दोषः स्त्रीप्रत्ययोऽडित्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्यासंबंधात् अत एव वैरौयादिसिद्धिः स्पष्टं चेदं
भाष्ये तथापि राजकुमारीपुत्रे दोष इति चेन्न उपसर्जनत्वस्यान्वर्थत्वेन स्वसंबंधिकृततया प्रातिप
दिकस्येत्यनुवृत्तेश्च प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्य गोणतादेः प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थप्रति
पदि गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेव ह्रस्वप्रवृत्त्यंगीकारात् न चैवं तथा गौराजकुमार्यज्ञादीनां कुलपु।
त्रोषत्यनुपसर्जनत्वेऽपि स्वं प्रत्यप्रधानत्वान्नातिप्रसंगः च गवाघटत्रयपदकश्चित्रगुवादावेव संभव
ति + उपसर्जनसंज्ञायां तु उक्तेऽपि यत्समासशास्त्रे गोस्त्रीप्रत्ययान्तयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वं यत्र।
समासे वा एकविभक्तित्वं प्रत्यासत्त्या गोणत्वादेस्तस्यैव समासस्य ह्रस्वविधानान्न दोषः यद्यप्यत्र
पक्षे कुक्कुटमयूर्यावितिष्ठेद्दोषस्तत्राप्यनेकमित्यनुवृत्त्या द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्ज
नज्ञानात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न दोषः शास्त्रीयमिहोपसर्जनत्वं युक्तार्थसना।
नाधिकरणं गृह्यते कृत्रिमत्वात् + अप्रधानत्वरूपलौकिकार्थविशिष्टं शास्त्रीयमिहोपसर्जन
त्वं गृह्यते कृत्रिमत्वात् तेन कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यादौ ह्रस्वो न ध्वनितश्चायमर्थ उ
पमानानीति सूत्रे भाष्ये एतेन समास इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणम्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य समासस्यैव
ह्रस्वविधानात् कुमारीत्यादौ दोषाभावेन शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं एकदेशस्य
५५२ विकृतत्वं प्रति तत्पसमासग्रहणानुवृत्तौ मानाभावात् किं च गार्ग्यावासोऽवंदारिकाचेत्ति विग्रहे गा+

र्थे षंदारिकेत्यादौ वृन्दार्थे वृन्दारिका शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वेनोत्तरपदत्वेन तदंतस्योरा
याः इति सूत्रेण गोस्त्रियोः इति वक्तव्ये ह्रस्ववचनं गोण्यामात्रमिदं गोण्या इति भाष्यमुपादाय पत्नौ पटस्याह
मात्रं चोल्लुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि प्रतिषिद्धे विसिध्यत्येव ह्रस्वत्वमिति तच्चिंत्यं भाष्ये तु शब्दस्त्रीयोपस
र्जनेन ग्रहणं बोधकत्वयाः समन्मतानुकूलमेव न च शब्दस्त्रीयोपसर्जनं स्यैव ग्रहणे समासे एवं
तत्रावतन्त्यात्प्रत्ययान्तस्यास्त्रीप्रत्ययान्त गोशब्दोत्तरपदक एव प्रवृत्त्यापत्तौ राजकुमारीमतिक्रान्तो ति
राजकुमारिरित्यादौ ह्रस्वो न स्यात् समुदायस्योपसर्जनत्वेपि तदवयवस्याविसर्जनेन माना भा
वादिति वाच्यं स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् न चोपसर्जनत्वेन राजकुमारीशब्दस्य न स्त्रीप्र
त्ययान्तत्वमिति वाच्यं यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं तदर्थे प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्ज
नत्वसत्वेन तदादिनिषेधप्रवृत्तेः प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात् त्व
स्य चानितिकांनार्थप्रत्युपसर्जनत्वं न तदर्थे वर्तीति न दोषः नाव्ययीभावादतोम्पंचम्या इत्यमएव
विशेषणेन तल्लुगभावस्यावहितत्वात् नाव्यवच्छेदाच्च अपदिशामिति यत्नं नपुंसकह्रस्वत्वे
नैव सिद्धो गोस्त्रियोरित्यस्यात्रोपन्यासश्चिंत्यः किंच दिशाशब्दस्य शरदादिषु पाठेन लिंगविशि
ष्टपरिभाषया टचि परत्वाद्ध्रस्वेति चेत् प्रकारलोपेह्रस्वस्य विषय एव नास्तीति तत्र समासांतप्रक
रणे लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापकस्य भाष्ये उक्तत्वेन तत्तेः उपायस्योपायांतराद् दूषक
त्वाच्च परत्वेनास्यैव युक्तत्वाच्च दिशाशब्देन विग्रहे तु ह्रस्वस्य नैव प्रयोजनं इत्यादाविति आहि

पु॰ श्लो॰ 388

नैकविंशतिभारद्वाजं सप्तगंगमित्यादि संग्रहः तथा च वार्त्तिकं सप्तम्या स्रहिनदीसमासः संख्या
वयवेभ्यो नित्यमिति अत्र तदवयवः समासो नदीसमासः संख्यावयवाः संख्याविशेषाः अव्यय
मिति विभक्तेः न ग्रामेषु रक्ष्मादेव दत्योग न इत्यादौ क्तं तावद्व्ययेन न समासः तस्य इसिध्यर्थत्वात्
विभक्तीत्यादेरिति भक्तिरिह कारकशक्तिर्विभज्यते तया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः वचनश
ब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं संबध्यते विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वाद व्ययस्यैव विशेषणानीत्याह विभ
क्त्यर्थादि स्थितिर्हरिहरि अधीति अन्तरंगानपीति न्यायादिति भावः एतेन हरावधीत्यलौकिकमि
त्यपास्तं समासे हरिशब्दे कारस्य इत्वे नत्वापत्तेः श्रूयते तु समासानुरोधेनाधिशब्दस्य वाक्ये पि
पूर्वत्वं युक्तमिति न तत्र उभयोः समानार्थत्वेन नायामव्यवहितप्रयोगस्यैव युक्तत्वात् तत्र।
शास्त्रीयोपसर्जनत्वे न तस्या प्रयोगे पि वाक्ये नियमनत्या प्रयोगे मानाभावाच्चेत्याहुः वचनसा
मार्थ्यादिति इदमपि शाचामनुरोधेन यद्यपि प्रथमांतेन समासे पि न तुनित्स्त्याप्यपि स्तुयेत्यनुव
त्तेः प्रत्यासत्या यद्विभक्त्यर्थद्योतकाव्ययेन सुवंतस्य समासः स्तद्विभक्तेरेव सुवंतत्वस्य ग्रहणा
दित्याहुः अत एव गृहस्योपरीत्यादौ न समासः प्रत्यासत्त्या समभिव्याहृतयदीयविभक्त्यर्थ
द्योतकस्यैवाव्ययस्य ग्रहणात् अपूर्वभक्त्या न्यायेन विभक्त्यर्थमात्र इत्यव्ययस्यैव ग्रहणाच्च इदं
हि देशादि इत्यपि वचनसामर्थ्यादित्युक्तिरियादि सत्त्वा वस्तुतो निपातेनाभिहितेपि विभक्तिर्भ
वत्येवेति निरूपितं प्राक् अधिहरि भक्तिस्त्रियात्र हर्यभिन्नाधिकरणवृत्तिर्भक्तिरिति बोधः यत्तु

हरावधिकृत्येति विग्रहमाहुस्तत्र समासस्य नित्यत्वेन तन्त्रघटकशब्दानां तद्भावस्य वक्तुमशक्य
त्वेन दृष्टशब्दयोगस्यैवाभावात् न च कृत्येति त्यपं तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्वाद स्वपद विग्रहोपमिति
वाच्यं समासार्थलेशमप्यबोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् एतेनार्थकथनमात्रमे
तन्न विग्रहः विग्रहसादृश्यान्नु तत्र विग्रहपदप्रयोग इत्यपास्तं अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रह
त्वात् किंच हरावधिकृत्येत्यस्य यदि हरिविषयमधिकारं कृत्वेत्यर्थः तदापरत्वात्कर्मत्वेनैव।
भाव्यं वासवदत्तामधिकृत्येत्यादिवत् तस्य हेचेदमधिकृत्य कृते इति सूत्रे आकरे यदि तु हरौ कं
चिदधिकृत्येत्यर्थः तदा हरिशब्दस्याधिशब्देन सामर्थ्याभावः तस्य क्रियागतविशेषद्योत
कत्वात् यदि हरिरूपाधिकरणे कंचित्कृत्वेत्यर्थः तदा कृञ्योगाभावेन गतित्वाभावेनासा
मर्थ्येन च कृत्वा तेनासमासे त्यब्वना पत्तिरिति यत्किंचिदेतत् विधानसामर्थ्यादिति न च मध्यार्थ
क समया शब्दयोगे द्वितीयाविधानं चरितार्थमिति वाच्यं निकषासाहचर्येण समीपार्थकस
मयाशब्दयोगेपि तद्विधानात् अत एवानुर्यत्समयेति निर्देशः संगच्छते नन्वेवमपि पंचमी
विधानसामर्थ्याद्दुरुपपादं द्वितीयार्थकारकद्वयोगे तस्यार्थवत्वात् न हि समीपार्थे विशिष्य त
द्विधानमस्ति इति चेन्न आ जानाहिमि रित्येव सिद्धे पुनर्ग्रहणेन तद्धन्नमात्रे पंचमीविधाने
न तदर्थे विशिष्य विधानसत्वात् तत्फलं च समासाभावः अत एवाव्ययमिति विभक्ते नापि
न समासः एतच्च रक्षितग्रंथे स्पष्टं यत्तु चैत्रस्य वनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरि

पा॰ शे॰ 389

र्थे इमे इति तत्र नित्यसमासस्य न्यायत्वेचैत्रस्येत्यादि विशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात् वृत्तस्यवि
शेषणयोगोनेतिभाष्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्नेतित्वनित्यसमासविषयं नित्यसमासस्या
पि सविशेषणस्य प्रवृत्तेः महतः कुंभस्य कारइत्याद्याप्तेश्चेत्याहुः पाठांतरं केचित्तु सम+
यानिकषादाहृद्वाउद्वैरादिवद्द्योतिकरणशक्तिप्रधानाइति समीपमात्रवाचित्वाभावान्ने
तैः समासप्राप्तिः समीपइति हितेषामर्थः उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची अतएवसामीप्य
वंतइतिवाधउपकुंभंगोपारस्यत्रेत्याहुः अव्ययीभावइतिप्राचीनसंमत महासंज्ञाकरणे
न तत्संमतार्थ्यएवैतासांसंज्ञानामसतिबाधके इष्टत्वात् त्वमग्रेरूपमारभ्य इत्यनेन अव्य
यीभावइत्यन्वर्थतयाऽसमत्वरूपाव्ययार्थप्राधान्यएवार्थेसमासः अतएवसमीपवर्त्ति
पदार्थप्राधान्येउपदशाइत्यादौसंख्यासमुदाइत्यत्रान्यपदार्थप्राधान्येचवहुव्रीहिरित्यनुरूपा
वेवउन्मत्तगंगंहिमुनीत्यादौचवचनादव्ययीभावत्वमित्याहुः परेत्ववचनग्रहणाद्वाच्येषु
वर्त्तमानाव्ययेनाव्ययीभावः समुद्रइत्यादौतुसुशब्दोद्योतकोनत्वनुवाचकः सुमद्रमित्यादौ
नुवाचकः स्वरादिषुनिपातेषुचपाठात्एषांवाचकत्वंद्योतकत्वंचेत्याहुः स्पष्टंचेदंपस्पशा
यामपि भाष्यकैयटयोः विगताऋद्धिरिति ऋद्धेरभावइत्यर्थः नचात्रार्थाभावग्रहणेना
सिद्धिः प्रत्यासत्त्यासमस्यमानपदार्थप्रतियोगिकाभावइत्यव्ययस्यैवतेनसमासात्
इहतुनयवनानामभावः किंतुनदीयायाऋद्धेरर्थाभावेऽप्याह निर्मक्षिकमिति नच

नपचतीतिनरांघटः यद्यनेनात्र नित्यसमासापत्तिः अर्थग्रहणसामर्थ्येनालिंगसंख्यान्वयिसमस्य
मानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनोऽभावस्यैव ग्रहणात् आद्ये समस्यमानपदजन्यप्रतीति
विशेष्यस्य लिंगसंख्यान्वयित्वाभावात् द्वितीये च नविशेष्यविरोधित्वं भेदस्य प्रतियोगितावच्छेद
केनैव विरोधात् भूतले घटो नास्तीत्यादौ तु न समासः नञो निषेधार्थत्वया क्रियान्वयेऽविघटेन
नन्वयात् किंच तदन्वये नित्यसमासापत्तौ न यथाप्रयोग एवोक्तिर्दोषेन न चलतोभूतलाधारक।
घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् आर्थ्या तस्या उपपत्तेः समनियताभावानामैक्येन घटकर्तृकसत्ता
भावो घटप्रतियोगिकोपीति न दोष इति कश्चित् अन्ययोर्ध्वंस इति ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यम्।
एवं इमे वेति अर्थाभावात् अर्थग्रहणं तदुपादाने अर्थाभावशब्देन च संसर्गाभाव एव गृह्यते ध्व
न एव प्रागभावार्थकाव्ययेन न समास इत्यन्ये। संप्रति न युज्यत इति संप्रतीतीदानीमित्यर्थेऽ
धिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम् एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरात् न त्वक्रियापदे
नैवान्वयार्हे निषेधोऽपि क्रियायामेवेत्युक्तत्वात् ननु तत्कालाधिकरणिका क्रिया लक्ष्यते तस्याए
व चाभावो नञा बोध्यते अन्यथा सप्तम्यर्थाधिकरणशक्तेः क्रियान्वयस्यैव दृष्टत्वेन संध्यायार्थ नी
स्यापि तत्रैवान्वयापत्त्यावसामर्थ्यात्समासो न स्यात् अतिनिद्रमित्यत्रापि निद्रापदेन निद्राकर्तृक
भावएकार्थी वर्तमानकालपुञ्जितक्रिया लक्ष्यते तदभावश्च नञा सकलद्योतको ति; अतिनिद्रमासीदित्यादौ त
भावेनवोध्य त्प्रयोगव्यवहारविषयेऽतिनिद्रपदस्य लक्षणेत्याहुः इतिहरिरिति हरिशब्दः स्वनूपपरः तेन षष्ठ्यंते
ते

हरिशब्दे स्वरूपप्रकारस्तति बोधः

ध्रा० भ्रे० न शब्दस्वरूपप्रकाशतात्पर्यकेति: समस्यतइत्याहुः भाष्यप्रयोगादिति अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे स
र्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोपीह मानम् अस्माद्भाष्यप्रयोगात् सादृश्यपर्यवसन्नीति प्राप्नोतीति यथा
सादृश्यइति सूत्रस्थभाष्याद्वेति त्वत्र गृहीतावयवे न नायं समासइति तत्त्वम् यथाशक्तीत्यत्रा
तु त्वरसूत्रेण समासइत्याहुः योग्यतेति तत्राद्यद्वये यथाशब्दोऽव्ययं प्रातिपदिकं च तत्र्थे प्र
कारवचने थाल् तदिति यथासादृश्यइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रत्यर्थमिति द्योतकानां समुच्चयस्या
धा पि दृष्टत्वेन वाक्ये प्रतिशब्दप्रयोगो द्विर्वचनविरुद्ध इति ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमतआ
ह प्रतिशब्दस्येति अत एवार्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यं संगच्छते नन्वि
दं मयुक्तं प्रतिसत्त्वं प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावसंपादनेन नस्याश्चारितार्थ्यात् किंच
भाष्यप्रयोगाद् अत्र समासा नित्यत्वं बोध्यं समयाग्रामं समि निवत्त्वसामर्थ्यात्समासवाधएवोचित इति चेन्न कार्यकालपक्षे कर्मप्रवच
नीययुक्ते द्वितीयेत्यत्र वीप्साविषयपक्षे तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पदद्वुपस्थानं तत्सामर्थ्येनेत्या
पातात् किंचेत्यादिच न प्रत्यर्थमित्यादिसमस्तभाष्यप्रयोगानुपपत्तेः पर्यादियोगे तु प्रागु
क्तरीत्या समासाभावएव विकल्पस्यायुक्तत्वात् एतेन प्रत्येवोपन्यासे पर्यादीनां चत्यागे
वीजं चिन्त्यपास्तं हरदत्तस्तु नात्रवाक्यंऽव्ययं वीप्सायां त्रिकिंतु कर्मप्रवचनीयत्वात्संबंधमव
क्ति नत्रि वीप्सानुद्विर्वचनद्योत्यत्वमिति प्राहसूत्रे सादृश्यमिति हरिदासहेत्यलौकिकं वाक्यं
बोध्यं वस्तुतः षष्ठेतेनापि समासः सहयुक्तेऽत्र प्रसिद्धतया सादृश्यविधमानत्वा।
केचित्तु

चक्रे सायुगपदादि ति

वाचिनः सहशब्दस्यैव ग्रहणात्परत्वेन तुल्यार्थैरित्यस्यन्याय्यत्वात्तेनेत्याह । वक्ष्यमाणेनेति अव्ययीभा
वे चेत्यनेनञ्चैव तत्तत्सूत्रालेखेनेहेतुः चिंत्यः । प्राचामनुरोधेन वाऽत्र नुज्येष्ठं प्रयोगमिति अनुज्येष्ठं का
र्यं कृतमित्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिशिष्टेन विभक्त्यासमासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति
आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्वक्रमेणेत्यनुपूर्वमित्ययमेव समासः अत एव सूत्रगृहीतावप्येनानुनात्र समा
सो भवेत्येव युगपत्क्रमेणेनानु न समासः सूत्रगृहीतत्वात् योगपद्यमिति च स्याद्यन्तन्न तद्धनय ।
त्राह युगपदभूत्वेपीति अन्यथा यथासादृश्यं प्रधानं न त्रैव स्यात् । अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे
उत्सर्गिकत्वात् एवं च सादृश्यं पुरःस्थितिसूत्रार्थे व्याप्तिमिति भावः गोबलीवर्दन्यायेन यथार्थप्रा सादृश्येनत्रा
यागामेव ग्रहणमेन सादृश्यस्य सखीत्यादेस्तु सादृश्यप्राकल्पत्वहृत्तिलक्षण इति परे अत
एव यथासादृश्यपुरः इति सूत्रे सादृश्यसंपत्तीति प्राप्तस्य निषेधस्तु सं संपत्तिः समृद्धयोः पर्यायत्वमा
श्रित्याह ऋद्धेरिति धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपस्येति योग्यस्येत्यर्थः आत्मभावः आत्मनः सम
स्यमानेत्तरपदस्यभावः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्त्वादिः संपत्तिरित्यर्थः सहत्वमित्यत्र तत्त्रिपाणां ।
योग्यं तत्त्वमित्यर्थः तृणमपीति साकल्यबोधकाव्ययेन समासः इति सूत्रार्थः तत्र समस्य
मानपदार्थे साकल्यबोधकत्वस्यासंभवात् समभिव्याहृतक्रियाकर्मसाकल्यबोधकेन स ।
मासः क्रियायां साकल्यं चोपस्थितसकलकर्मत्वादिना तत्र सहशब्दयोगे तृतीयान्तत्वेन
शब्देन समासः तत्र यद्यपि तृणेन सह हेतिश्च योगार्हमेव तथापि सासाहित्यमात्रविवक्षायां

१२५

सा॰ श्रो॰ तथा साकल्यस्यापि विवक्षायां तु नित्यः समासः अत एवास्य पदविग्रहो दर्शितः तृणमप्यपरित्यज्
ज्येति एवमन्यत्रापि बोध्यं एतावता योगे चेत्सिद्धाः अदनक्रियान्ततृणापरित्यागं बोध्यं योर्व्याप्यते ता
दृशमेव सामानाधिकरण्यं संघटते इति बोध्यं तृणापरित्यागकथनेन नहि सकलमभ्यवहार्य
391 भुंक्ते इति प्रतीयते यतः तृणानि भक्षयेत्येकदेशमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः अत एवात्र समस्य
मानपदार्थस्यादनादिक्रियान्वयेन तात्पर्यं तदाह तत्रेति अत्र पदं साधुत्वमात्रार्थं साकल
मत्तीत्येव बोध्यं न त्वपि कश्चित् अग्निग्रन्थान्तेति अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते तेन तृतीयान्तेन
समासः यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमात्रे तथात्वं तत्स्यापि विवक्षा
यां तु समासो नित्यः अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्य पदविग्रहो दर्शितः अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
ति बहुव्रीहौ हि नीयाद्यान्ते ग्रन्थोऽन्यपदार्थः तदानीमध्ययनेन परिगृहीतस्य हि सान्तः तत
तत्परेणाध्ययनं नास्तीति अत एव साकल्यान्तर्भावेऽधीत इति क्रियायां तु न समासः
मध्ये तद्भावः मानाभावात् अन्ते समासविधाने नैवं तत्र समानाधिकरणं साहित्य सहशब्दा
र्थ इत्यवसीयते इदमेव ध्वनयितुं सहितशब्दघटितविग्रहमपर्यन्तशब्दघटितविग्रहो दर्शि
तो मूले यद्यप्येवं रीत्याग्निं रतोऽस्पेति प्राचीनविग्रहेऽपि न दोषः तथापि प्रथमान्तेन समासस्य
ति तदीयवाक्यप्रयोगोऽसंगतः सहयोगे तृतीयाया एव न्याय्यत्वात् एतेनाग्रे रतत्वमिति वि
ग्रहः षष्ठ्यन्तेन समास इत्यपास्तं अन्तत्वस्य सहार्थत्वाभावात् तस्याध्ययने तन्त्वयाच्च निः

क्रियावाचकस्यायोग्यत्वादधीन इति क्रियोपादानं न चाधीनस्त्वर्थे तदधीनस्त्वणत्र
संगः वैकल्पिकत्वात् अत्पदेन सर्वादेरित्यनेन ननु किं साम्यमिति श्रूयमाणविभक्ती
नमेव नचाद्युपादाप्युपरइति लुक्तु गौणत्वेनानव्ययत्वात् इत्याहुः यद्यासाम्य
संदेहाय सादृश्यपर्य्येति वनेव्यविपरीतोच्चारणादकारप्रश्लेषइत्याशयेनाह अ
सादृश्यपवेति तत्रैववर्त्तमानइत्यर्थः नच प्रकारवचन थालानिष्पन्नयथाशब्दस्या
सादृश्ये द्योतकत्वं तु रूपपादं अव्ययत्वन्तस्यापि योगतावीमाद्यर्थस्वीकारादिति
स्पष्टमत्रैव भाष्ये एवं चाव्ययत्वन्तस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणमिति बोध्यं तथाहइत्यत्ति ननु साद
श्यवाचकत्वेन यथार्थत्वात् तथाशब्देन समासो दुर्वार इति चेन्न यथार्थत्वेन यथा
शब्दसदृशस्योपमानान्वितार्थप्रतियोगिकस्यैव ग्रहणात् एतेन सादृश्य ग्रहणा।
त्समासः स्यादिति परास्तं पूर्वं सादृश्य चर्येण सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव नद्योतकाव्य
यस्य समासात् उपमानं तु सादृश्यप्रतियोग्येव तदाहुहवेरुपमानत्वमिति सादृश्यप्र
तियोगित्वमित्यर्थः द्योतयतीति यद्यपि यथाशब्दः सादृश्यवर्त्तते यथा इति भाष्यात्
वाचकत्वमेव लभ्यते तथापि तत्र वर्त्तते इत्यस्य द्योतकत्वपरेति शेषः अत्रेदं तत्त्वं सामान्य
स्य भेदको यो विशेषणतद्रूपे प्रकारे थाल् इति यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हर इति बोधे
यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमे द्योतत् सादृश्यप्रतीतिरिति तदेतत्सर्वं द्योतयतीत्यु॰

पा. शे.

त्याद्युनितं सादृश्यस्य यथार्थत्वोक्तिरवक्ष्येतावनैव किं च यथा शब्दः स्वादिवत्सादृश्यबोधक
उत त्वन्यदार्थ्येनिरूपितसादृश्यबोधकः नाद्यः तथोक्तस्य प्रयोगानापत्तेः नान्त्यः यत्सादृश्योद्ध
रिवत्सादृश्यो हरइति बोधे विहरिसदृशो हरइति बोधानापत्तेरिति दिक्कु निषिध्यत इति व
क्तउक्तरीत्याविधायर्थत्वमेवभाष्यसंमतम् यावदवधारणे संख्यादिना इयत्तापरि
च्छेदः न द्योतकं यावदित्यव्ययं समस्यते अत एव तद्धितीति नास्य पदविग्रहः श्लोकपरि।
माणपरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः अवधारणे किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं कियद्भुक्तं वा?
नावधारयामीत्यर्थः सुप्प्रतिना मात्रार्थे बिन्दुः स्तोकमित्यल्पपर्यायाः तत्रार्थे वर्तमानप्रतिना
सुबन्तं समस्यत इत्यर्थः पुनः सुप्ग्रहणमव्ययाधिकारनिवृत्त्यर्थं अन्यथा दोषाभावस्य म
हदिवामन्यारात्रिरिति दिप्रतिविषये सत्वप्रधानत्वाद्दोषानात्सदोषाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रति
ना समस्येरन्नित्याहुः वृत्तेप्रतीति पाठांतरं आभिमुख्यमात्रे प्रातिकूल्येवात्र प्रतिः
प्रतियोगे च यं द्वितीया इत्येतं लक्षणेत्थं प्रतिः न च कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यात्स
मासाभावः लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वस्य पर्यादियोगे चारितार्थ्यात् प्रतेश्च तत्स्याभी
प्सायां प्रत्यर्थमित्यादिभाष्यपठितवाक्ये चारितार्थ्येन दोषाभावात् न हि लक्षणे प्रते
स्तद्विधायकं विशिष्यास्ति येन सामर्थ्यं वर्ण्येतेत्याहुः अक्षशलाका अक्षशलाकाश्च।
द्वौ संख्याश्च परिणा समस्यंत इत्यर्थः द्यूतेति न प्रायश्च भाष्ये कितवव्यवहार इति वाच्यं

पराजय एवेति पंचिकानामद्यूतं पंचभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवां
चो वा तदा पातयिता जयत्यन्यथा तु जीयते विपरीतवर्त्तनेकत्वेनानात्वादिभिस्तृतीयान्तैः
समासः विपरीतवर्त्तनं च पर्यायः वैपरीत्यं च जयकालिकं च तापेक्षयावोध्यं तत्र पराजय
रूपमेव एकवचनांतेनैवायं समासः तत्वक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्यर्थेनभिधानात् स्य
सूत्रं चेदं सर्वं भाष्ये तत्त्वद्युतयत्राह अक्षेणेति न च समासे संख्याविशेषस्याभानात् क
एकं द्विवचनांतेनेन समासापादनं भवद्भिरामवसरप्रदानायेति वत्सकरणादिना द्वित्वा
द्यवगमे दोषापत्तेः पूरणे च भाष्यादिशा मात्येनैकत्वसंख्यायाभानं एक परीति पंच परि इति
तु न पंचानामेकजातीयपाते जयस्यैवसंभवात् विभाषा वान्तिदं व्यर्थं मसामर्थ्ये स्येका।
र्थीभावस्येवग्रहणेन तत्र समासस्याप्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धत्वात् न चैकार्थीभावए
व समासविकल्पार्थमेतत् वाक्योपि विशेषणार्थं यन्नन्वयापत्तेः व्यपेक्षायां तदन्वयो भवि
ष्यति इति चेत् भाष्यविरोधात् समार्थेः तदुक्तं न हि संज्ञायाभावाभावाविध्यतेन ह्येकार्थीभा
वे कदाचिदपि संज्ञाऽभावः स्यात् इति तदर्थः न च सामर्थ्ये स्येव विशेषणं वा वचनं एकार्थी
भावरूपसामर्थ्ये स्यस्याभावकत्वेन यत्नो वा सिद्धस्यैवानुवादेन समासविधानात् स्याद्विधे
यत्वाविशेषणत्वेनयाचनहि विशेषणत्वासंभवात् एवं समासनिषेधसूत्राणि नित्यं क्रीडे तत्र
नित्यग्रहणं च व्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावस्यैवाभावेन समासाप्राप्तेः नित्याधिका

रविषये व्यपेक्षाभावेन वाक्यं प्राप्नोति अव्ययवाचकानर्थक्यमिति भाष्यानुपलब्धत्वमिति चेन्न ल
क्षणैकचक्षुष्कैर्लोकस्याभावमजानद्भिः कैः कार्थीभावो नित्यः कृतः इति कः कृतनाम्न्येव व्ययार्थ
स्य सत्त्वानुमपाकत्वेन न च बोधनाय तेषामावश्यकत्वान्न लोकसिद्धस्यैव प्रातस्य चानुपपत्तिबोधनायेव
त्वादृष्यार्थव्यवस्थावबोधनाया चार्यव्यापारस्यावश्यकत्वात् भगवतानन्तर्थाभिधान
स्य स्याभावकल्पनेन लोकचलत्वप्रदर्शनावैयर्थ्यमुक्तं। इदमेवाभिप्रेत्य समर्थानामिति सू

त्रे ननु यथेव रीत्या वाग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य वक्तव्यं न वा चवचनं किंप्रयोजनं नित्याः शब्दाः नि
त्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायत इत्युक्तं एवं च तुल्यन्यायत्वादस्यापि नदेव
फलं भवतीत्युक्तं एवं च विशेषणीभूते कार्थीभावस्यैव विकल्पादिबोधकानि विभाषा
धिकारादीनि बाध्यं अत एव पारेमध्ये इति सूत्रे एकया वृत्त्या विभाषा अपरया वृत्त्या विषये
ऽनित्योपवादस्त्युक्तं संगच्छते नत्र वृत्तिरेकार्थीभावः वृत्तिवर्तनवादिनां मते तु सार्थका
स्य एवमेव एतत्सामर्थ्यादिति अवैनत्कारणमाकुलनदसंवेद्ये नदीषु भादिसंज्ञावत्तस्या
अपि नित्यत्वमिति भावः एवं च तद्विषये नित्यमेवैकार्थीभावः विकल्पकल्पकाभावात्
नन्वेवं सुप्सुपेत्यस्यापि नित्यतापत्तिः तथा च पूर्वं भूतो भूतपूर्व इत्यादिविग्रहासंगतिर
तआह सुप्सुपेति नित्वितिश्रयं भावः योगविभागेनैव समासे तदनुवादेनैवाव्ययीभा
वादिसंज्ञाविधानेन च सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानेन तस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति नन्व

व्ययमित्यादिभिः पुनस्तद्विधाने मानाभावः प्रथमानिर्दिष्टमित्यत्र समासे रूपस्य समा।
सस्तंबंधिप्रासस्य लक्षणयाऽव्ययादीनां सुबन्तेति समासे वाक्य सुबन्तादीनां चोपसर्जनत्व
सिद्धेः संबंधउद्देश्यत्वं विधेयत्वं च न च समासोद्देश्यक समासांतादिविधौ प्रथमानिर्दिष्ट
स्यापि लत्वापत्तिः तद्विधौ तथा निर्दिष्टाभावात् अनंतरस्येति न्यायेन तदग्रहाच्च न च समा
सः सहसुपा अव्ययीभावस्येव न्यासः कार्यः तत्राद्ये समर्थमित्यनुवर्त्तने समर्थेकेनचि
त्सह समस्यत इत्यर्थः द्वितीये तु अरस्त्वे उद्देश्य समर्पणाय थेलस्यानुरोधेन कचित् स्त्र इत्यर्थेच
सुपेति चाधिकारसूत्रं अव्ययीभावादिसंज्ञाविधायकेष्वपि तत्त्व बलादनुवृत्तं समासपदं उ
द्देश्य समर्पकमेव तस्य सिद्धत्वात् एतेन सुपेति विभक्तेः सुबित्यनुवर्तनादुपपदमतिङ्
कर्तृकरणे कृता बहुलं इत्यादौ व्याख्यानेनाद्यादौ उद्देश्यता प्रसिद्धिः एकत्वस्य विवक्षितत्वात् आदि
पदघटितसमासस्य बहुव्रीहावुद्देश्यत्वालाभ इत्यपास्तं अनुवादबलेनान्यपदार्थाद्युप
संक्रम विषये एकस्या विवक्षा कल्पनाच्च एवं सिद्ध विशिष्टावधि परिच्छिन्नाधिकारबोधक गु
रुसूत्र प्राक्कडारात् समास इति न्यासेन समास पदवाक्यभेदेन विधेयसमर्पकत्वबोधनान्न
दोषः प्राक्कडारग्रहणसामर्थ्याच्चाव्ययीभावादि विधावुद्देश्यत्वमपि तेन समासे प्रसिद्धिरिति वाच्यं
अस्य नित्यत्वे उपपीत्यादि विषये पत्नेवाक्यासिद्धये तत्रावैकल्पिक समासविधायकतया तस्य
विभाषाधिकारान्तर्गतत्वात् न च विभाषाधिकारादव्ययीभावविकल्पनेन वाक्य सिद्धिः समासस्तत्त्वे तस्मैवा
२स्तु

प्रा·शे· व्ययीभावसंज्ञाविकल्पेन तत्कार्यविकल्पार्थं स्यादिति चेन्न चारितार्थ्यादिति लोकन्यायसि
द्धे चेल्लिंगदर्शनत्वात् एवंच लोकन्यायेनास्यैवैकल्पिकत्वे सिद्धे सुप्तोधिकारानुरोधेनाव्या+

यमित्यादावपि तस्य विधेयसमर्पकतया तद्विधानस्य तत्तात्पर्यग्राहकत्वात् एवमव्यय
मित्यादिसमासविधानस्य तात्पर्यग्राहकत्वे स्थिते ऽपरीत्यादौ वाक्यभेदेन समासविधा
हा नं स्पष्टार्थं सुप्तोधिकारनिर्वाहार्थं च उदमेध्याभिश्चेत्य लोकन्यायाश्रयणस्यावश्यकत्वे ते
नैव सिद्धिमाश्रित्य विभाषाधिकारो भगवता प्रत्याख्यात इति दिक् आङ् मर्यादास्त्वाङि·
त्यव्ययसु अपि त्वनुमुचितं पंचम्यपि हि वर्तते आङ् चक्रमेप्रवचनीयेनैव योगे पंचमीविधा
नेनातिप्रसंगाभावात् आङ् अनेन योरेवार्थयोः कर्मप्रवचनीयत्वात् आङ् मर्यादावच
न इति सूत्रे ऽभिविधिग्रहणं प्रत्यूहमित्याहुः आ च भूगोलकमिति करणावलीप्रयोगस्तु
प्रामादिकः समासमध्ये च योगासंभवात् तदभावे भूगोलकादित्येवोचितमिति केचित् अ
न्ये तु कृते योग इवाङ् योगे विभक्त्येभ्योपि दृष्टुपलब्धिः इति द्वितीयापीति न दोष इत्याहुः लक्षणे
नाभि अभ्यग्नीति अग्निरभिमुखीकृत्येत्यर्थो वक्ष्यते तो नामर्थकग्राहकः अग्निशब्दस्य+
ज्ञापकत्वविशिष्टाग्निलक्षणायां च एवं च शलभकर्तृकं ज्ञापकमग्निमभिमुखीकृत्य+
पतनमिति बोधः अभिमुखीकरणक्रियाकर्मत्वादेव वाक्येऽभिमभीत्यादौ द्वितीयाप
दाभ्युपपेरभिमुख्यं पतनमलक्षणायामभिसमान्वयो ··· को ग्रे शनचान्वयस्तदाभिमुख्या

त्वमादाय योऽयं पक्षस्तेन द्वितीयानुकर्मप्रवचनीययोगे विधीयमानार्थे प्राप्नायाः षष्ठ्या
एवबाधिकेत्याहुः + अभिः पतेरभिमुखपतनलक्षणार्थान्तास्पर्शग्राहकः लक्ष्यलक्षणभाव
संबंधे च अग्निनिष्टप्तापक्वत्वानि त्रपिततानापतत्काचकलभकर्तृकमभिमुखपतनमिति वो
धः आभिमुख्यं चोपस्थितत्वात् अपतत्येव लक्षणेनेति किं तु प्रप्रतिगतिरितिकथ्या
दागतत्वमेव प्रतीतिर्निरवज्ञरस्यार्थः आभिमुख्ये किं अभ्यंकागावः प्रत्यंका गावः अभिनवः
प्रतिनवश्चांका आसामिति विग्रहः अंकोऽत्र भवति लक्षणं आभिमुख्यं तु नास्ति न त्वयार्थे प्रा
धान्येऽयं समासोऽन्यपदार्थत्वादि नुक्तं न त्वकर्षमिदप्रसंगः तत्र इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये
त्वव्ययीभावत्वापनार्थमिदं तेन संख्यावंश्येन द्विमुनि व्याकरणस्येति सिद्धमिति प्रांचः तत्र
प्रत्यस्त्यालक्षणेत्वद्योतकाभ्यामेवाभ्यां समासेन तत्र तदर्थप्राप्तेः वर्त्तं प्रति विद्योतनत्वे विधेरदि
त्यत्राभिमुख्यद्योतनाभावे समासस्याव्यर्थं चारितार्थ्यात्तु कर्मप्रवचनीयत्वं तु पक्षे चरिता
र्थं अत्र समसस्यैकल्पिकत्वादि एतेनाभिप्रतीतीति किं येनाग्निस्तेन गतः येन देशेनाग्नि
र्गतस्तेन गत इति प्रतीतिर्भवति गमस्याग्निलक्षणं आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन प्राप्तयोर
ग्निप्राप्त्येन समसमावज्ञिरितिनिरस्तम् उपसर्गत्वस्याव्ययार्थे प्राधान्यपक्षेन सम्बन्धेः कारकाणाम् प
रस्परमन्वयाभावेन सामर्थ्याभावात्स ग्रन्थेः संमुखं प्रालभाप ते तीत्यर्थे संमुख्यार्थेकसंप्र
वृत्ते समासे वारणेन चापि नार्थ्यान्तवे नतिनव्याः अनुर्यत्समया लक्षणेनेति वर्त्तते यदिति सामा

395

येन तु सकं द्वितीयान्तं समसमयेति पाठः अपि शङ्कितप्रधानमेवं चयं पदार्थं समयेन + समी
पार्थ्यमेवं च यत्पदार्थनिरूपितसामीप्यवान्कश्चित्तद्योतकोनुस्तेन तल्लक्षणभूतेन समस्यत
इत्यर्थः तदाह यं पदार्थमित्यादि यस्य समर्थयेतिव्याख्यानं तु चिंत्यं षष्ठ्या दुर्लभत्वात् अनु
वनमिति वनस्याहूस्य समीपत्वं तज्जतलक्षणत्वं चानुद्योत्यं तदाह वनस्य समीपमिति
वनसमीपदेशानिष्ठत्वापकत्वानिरूपितत्वाप्यत्वावत्तगमनकर्मीभूतो ग्रामादिरितिबो
धः पत्नेवनस्यानु नचानोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीयापत्तिः वनस्य कर्मप्रवचनी
यप्रयुक्तत्वाभावात् तत्त्वं च कर्मप्रवचनीयसंज्ञकद्योत्यत्वमिति क्रोपसत्संज्ञकद्योत्यसं
बंधाश्रितोर्थस्तद्वाचकत्वं नत्रकौडिन्यन्यायानयकेतेचतरद्वालक्षणत्वं संबंधाश्रित
त्वं वनसमीपस्य स च न तद्योत्यः एवं नाश्रितविषत्रिक इति दोषाभावः तस्मादाहुः अन्ये तु सामीप्य
ताप्यत्वं चानुद्योत्यं वनसामीप्यवान्न तत्ताप्यतावान् ग्रामादिरित्यर्थः द्वितीया तु न शत्रुसत्या
येन नाधाप्तिन्यायेन च लक्षणत्वेनो संबंधनिमित्त षष्ठ्या द्वितीयया बाधे विसामीप्यनिरूपित
संबंधनिमित्तया षष्ठ्यार्थमात्रनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादपवादोपवादाद्यन्यत्रेति न्यायाद्वा द्विती
यायाबाधोपपत्तेः अग्निमभीत्यादौ त्वाभिमुख्ये अग्नेर्न ग्रामाद्योतत्वयः वृक्षादि ग्रामाण्या दि
त्याहुः यत्तु इत्थंभूतादिसाहचर्येण लक्षणमात्रद्योतके संवर्गमपरत्वमिति तन्नअग्निम।

भिरत्यादावसिध्यापत्तेः अनुलेखलाणारत्वस्य सामर्थ्याद्वेतत्तनीयावाधकत्वमिति ग्रंथाः संग
त्यापत्तेश्च यमुनावाराणस्यामोदैर्घ्यैरत्यायामन्वदगतेलक्षणत्वं चानुद्योत्वं अत एव नद्वि
तीयाप्राप्तुत्तप्युक्तेः तात्पर्यं च वाराणस्यायामेः न तु वाराणसी तत्स्याः स्वरूपेण तात्पर्यत्वा
नु अत एव किं प्रागंगायना वाराणसी उतोदगायनेति संदेहे रदं चपुत्सने गंगायालक्षणे
त्वेनुपरं परया अन्यपदार्थप्राधान्येप्ययमव्ययीभावः प्रवृत्तिस्वाभाव्यात् अत एव वाराणे +
स्या सामानाधिकरण्ये अनुगंगं वाराणसीति भाष्ये दर्शितं गंगाया आयामो यस्याः इत्यर्थः
पाठांतरं यस्य दैर्घ्यमिति यदैर्घ्यं सदृशा दैर्घ्यमित्यर्थः तत्र गंगापदस्य तात्पर्यक गंगालक्षकत्वे
न दैर्घ्यसदृशादैर्घ्यसंबाधेनैतत्यान्वयेयानुपपत्त्यर्थे ग्राहकत्वबोधकपदाहारो वा परंपरापि अत्रा
पिलक्षणेति वक्ष्येने इत्यंतं एवं गंगादैर्घ्योपलक्षितदैर्घ्यवती वाराणसीति शाब्दोर्थः गंगा
या अन्वित्यत्र स्वनिष्ठदैर्घ्यं तात्पर्यदैर्घ्यं च पर्यः तस्य भेदसंबंधेन वाराणस्यामन्वयः अयं समा
स उपमानविधया तात्पर्यकत्वे एव भवतीति ध्वनयन्नूफलितार्थमाह गंगासदृशीति उपल दैर्घ्य
क्षितेत्यस्य युक्तेन्यर्थः ध्वनितं चेदं सर्वभाष्यादो निपातगुणकार एवकारार्थेनेनेषां लक्षणं तरेष्वे
वोन तेन परमनिष्ठत्गुरुत्वाद्वितेति भाष्यं एवं चोन्यत्र के प्राक्वेषी त्यादि चिंत्यं अत्र वृत्तं
तरं प्रकाराणां समासरूपमेवग्रहणं तत्त्वाहुः केचित्वव्ययीभावव्यतिरिक्तसमासस्यैव वा
रणं अव्ययीभावस्तु भवत्येव तेनानाति एकुत्त यत्संध्यां वप्रिमायतीगवमित्यादि भट्टिव्या

३९६

प्रा० श्रो

396

ख्यातइत्याहुः आतिष्ठद्गु इति शब्दकादेशायतीगवादिति पाठइत्यन्ये इहशत्रन्तात्रइति प्रथमासामा
नाधिकरण्यान्न प्राप्नोतीति भावः यद्यपि वचन पुरुषइत्यादिवत्सिध्यति तथापि पुनःपाठस्यो
पायांतराद्दूषकत्वाददोषः तिष्ठद्गुइत्यत्र तत्र आदेशमात्रं इत्यादीनि वहद्गु खलेयवं खले
बुसं सप्तम्यलुक् निपातनात् लूनयवं लूयमानयवं पूयमानयवं संह्रियमाणयवं सं
ह्रियमाणबुसं खलेयवादयो ऽन्यपदार्थे वर्तन्ते यः प्रथमांता एवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः एते
कालप्रह्वाः समभूमि समपदाति संभूमि संपदाति समं भूमि समं पदाति इत्यणां समत्वं भूमे
रित्यर्थः सुविनिर्दुर्भ्यः षमं सुषमं समस्य शोभनत्वादीत्यर्थः आयती समं शत्रादेशाद्
वत्वाभावो निपातनात् आयतीसमा संवत्सरइत्यर्थः एवं पापसमं पुण्यसमं प्राह्णं प्रमृग
प्ररथं प्रदक्षिणे पुनः प्रगतन्त्वमह्न इत्यादि विग्रहः प्रतिगतस्य संगतत्वमित्यर्थे संप्रति विपरी
तमसंप्रति इच्च कर्मव्यतिहारे ऽस्य यमेव द्विदंड्यादिषपीति तस्याप्यव्ययत्वं पारेमध्ये षष्ठ्यावेति
अयंभावः महाविभाषयाप्येकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वं बोध्यते वृत्तिश्चैकार्थीभावेन स्येवेति
येनना प्राप्ति न्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत षष्ठ्येकदेशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषमिति
पाक्षिकतत्पुरुषलाभार्थं पुनर्वा ग्रहणमिति इदमेव च ज्ञापयति महाविभाषा विशेषणी
भूतसमासमपि सत्यैव विकल्पिके नित्यं प्राप्तं इति एकत्वाभावः संतानप्रवृत्तं पावेशारत्याहुः दोमु
नीति पाणिनिकात्यायनोत्रिमुनिभाष्यकृत्तनोच स्यपदार्थे प्राधान्य एवायं समासः

नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यत आह विधानद्वारा मन्ति
न्नम्मनोदाहरन्ति एकविंशतीति एकविंशतिभरद्वाजानां वंशः इति विग्रहः ननु भारद्वाजग्रा
त्रादौ योप्यत्रोक्तोलिलुकुप्राप्नोति यञ्जगर्गादित्वाभूतानां गर्गाणां कुलमित्यर्थे गर्गकु
लमित्यादौ इति चेन्न तत्तीया समस्यार्थे रिति सूत्रस्थभाष्यकारप्रयोगादेव लुगभाव इति हरद
त्तादयः नदीभिः नन्विदं आरंभसामर्थ्यात् समानाधिकरणसमासबाधकं यद्वा अत्रत्योध्यप अत्रत्योयपत्रे
त्रेपि एतस्यैवाव्ययीभावत्वेन प्रकृतिभागस्यानव्ययत्वात् समासांतानाम लौकिकवाक्ये समा
सान्पूर्वं प्रवृत्तेः समासांतावेलायां पूर्वभागस्यापि प्रवृत्तायाः समाससंज्ञायाश्च नपदेन विशिष्टा
वयवत्वबोधनात् नदंतेपि आर्नेरित्याहुः अव्ययीभावश्चेत्यत्र लुङ् मुखस्वरोपचारादेरिति परि
गणनात् अदोषः इत्यनेनोच्यते गतोय ... पंतास्तेषां समाहारः इति विकल्पेप्राप्ते नित्यार्थः पाठ इति प्रांचस्त
दयादः इति गणसूत्रे प्रतिपरेति च अव्ययत्वमिति लक्षणेनाभिप्रतीति समासः पाठेन प्रति
विषये प्राक् समासः अन्ताः परमिति अविषये पर इत्यर्थः अक्षि शब्दो वृत्तिविषये इंद्रियमात्र
परः इंद्रियाविषयमनुमानादिगम्यः परोक्ष इत्यर्थः नन्वव्ययाघटितत्वात्कथमत्राव्ययीभाव
इत्यत आह सामर्थ्यादिति परस्यैकारांतस्य शाकृद्रस्य उकारादेशः इत्यर्थः एङः पदांतादिति पूर्वेनं
क्वचिन्न परस्य उकारादेशः इति पाठः नत्र परस्याक्षिशब्दस्यादेरकार इत्यर्थः आनुगुण्यः उपसर्जन
स्याप्यक्षिशब्दस्यात एव निपातनात् प्रतिनिपातनं इति वोध्यं स्वष्टं चेदं सर्वं परोक्षे लिडिति सूत्रे भाष्ये

प्रा॰ श्रो॰

केटयोः कैयटस्तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासेऽव्ययीभावित्वाभावेऽपि सामर्थ्यात्समासान्तरे प्राप्ते प्र
वर्त्तते अत एवास्य त्रिलिंगतेत्याह पार्श्वान्तरं तत्त्विति त्यंपरोक्षार्थाः क्रियेत्यत्र ङीनापत्तेः टित्वप्रयुक्तङीपोऽप्र
सिद्धत्वं वा अत्र गणपाठग्रहणेनास्पैवेति पदान्तरमपि नेन नितं भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव तत्रेति बोध्यं
अर्धोऽस्य धचीति धत्तापदव्दाति भावः रत्यंतं समासत्वमिति अर्हत्वोऽयोगपमत्वाः पश्चादिति वा विग्रहः
नदीभिः स्वहस्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञार्थाः पौर्णमास्या ग्रहायण्योः पृथक्कृत्य ग्रहणात् उपनदीति
रूढभावेन पुंसकत्रस्वः गोस्त्रियोरिति वा ह्रस्वः नदीभिश्चेति सूत्रे दाहरणभूते पंचनदमित्यत्र +
त्वचू प्रत्यये त्वचेति योगविभागसिद्धं गोदावर्योश्च नद्याश्च संख्या या उत्तरे पदे त्यभिप्रेतोऽक्तेर्नित्य +
समासेवेति बोध्यं पूजार्थमिति अन्यतरस्यां ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति भावः ननु सेनकग्रहणेन
दीत्यादेर्व्यवस्थितविभाषात्वबोधनद्वारा काचित्त्वितनयाप्रवृत्तिरित्यर्थे मा चप्रपकं अत एव च
संख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्येन नदीपौर्णमासीति सूत्रे पौर्णमस्यादिग्रहणसामर्थ्यात्तन्नदीसंज्ञक +
स्य ग्रहणं न च नदीभिश्चेति वह्निशेषाणां ग्रहणमपि स्यात् प्राक्प्रवृत्तिर्भुविपाठ्शब्दपाठसामर्थ्या
न्नेत्युक्तं सगच्छते अस्पवैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकत्वात् ज्ञापकत्वासंगतिः स्पष्टैवे
तिचेन्न तस्य सर्वमते पाक्षिकत्वं गिर्यैसेन सेनकमते एवं टस्य ज्ञानान्यमते रूति स्पष्टता प्रयुक्ति।
बोधनेन चरितार्थस्पत स्य तत्राप्रमाणत्वात् तस्मात्प्रयोगानुरोधात् भाष्यप्रामाण्याच्चावङ्ग
टीनामिव नदीत्यादेरुत्त्वसिद्धिरित्याहुः केचित्तु संख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्पुंस।

पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैव बाधकं तथा चैकनदीतरस्यत्राव्ययीभावे नपुंस
कह्रस्वत्वापत्तिः एकाऽपूपीवत्समाहारविवक्षायां तु द्विगुत्वेन पुंसकह्रस्वत्वे उपसर्जनह्र।
स्वत्वं वा स्यादित्येकनदीतरो न सिध्यतीत्यत आह समाहारे चेति तत्रैवेत्यर्थः एवं च नदवि।
वक्षायां पूर्वकालेति समासेन त्विद्धिरिति भावः न च तत्रापि गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया।
उत्तरपदीत्यच्यूद्वेरः एतद्वाच्यप्रामाण्यात्तस्याव्ययीभाव एवेत्यस्यांगीकारात् अत्रेदं बोध्यं
रह संज्ञानदीस्वरूपयोर्ग्रहणं बहुवचननिर्देशात्किं त्वर्थस्य तद्वाचकाश्च सामान्यशब्दा
विशेषशब्दाश्च संकोचे मानाभावात् तेन पंचनदं सप्तगोदावरमित्यादिसिद्धिरित्याहुः अन्य
पदार्थे च संज्ञायामिति नित्यं नदीग्रहणमनुवर्तते तदाह सर्वं तं नदीभिरिति संज्ञेनिवगमा
दिति संज्ञेति कर्मण्यण् तेन संज्ञितो देशादिविशेषस्यानवगमादित्यर्थः अन्यपदार्थानवग
मादिति तु नोक्तं चयस्यत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेण तत्प्रतीतेः अत एव बहुव्रीहि
णेति नित्यसमासः तद्धटितमेव च तत्र वाक्यं न केवलं विशेषपदार्थे घटितमिति भावः नि।
समास इति तत्स्वरूपशब्दात्यर्थः नैतावता वाग्रहणसंबंध इति भ्रमितव्यं तत्सादृश्येन समा
नार्थकवाक्याभावेन विग्रहस्यैवासमासघटकीभूतानां पदानां अत एव द्वितीयत्वनी
येति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणेनास्वर्गापवादयोर्महाविभाषया विकल्पविषयेऽपवादाभावेऽ
त्स्वर्गोपस्य इति विशेषार्थेनापिते उन्मत्तगंगमित्युदाहरंते अव्ययीभावेन पुंसकेव बहुव्रीहिर्नभव
न

३५७

पा. रो. १

नीति चोक्तं संगच्छते एवमन्यत्रापि बोध्यं संज्ञायां किं शीघ्रगं गोदेश्याः समासान्ताः अत्र

समासपदं तदन्तं वैयलौकिकविग्रहवाक्यपरं एवमव्ययीभावादिपदान्यपि तदीयावगो

स्त्रियोरित्यत्र भाष्ये कपि कृतस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधो बहुकुमार्यः बहुकुमारीकः न बहुकुमार्यः कपि कृते

अनन्त्यात् ह्रस्वत्वं न भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं कप्क्रियतां ह्रस्वत्वमिति परत्वात्कप् स

३५/२ मासस्यामान्यापेक्षत्वात् तदनन्तरं ह्रस्वत्वं अन्तरंगत्वात् कप् ननु चायं कप् समासान्त उच्यते तात्

पर्यान्नात्र कर्त्तव्यं भविष्यतीति न कपीति निषेधस्य न तन्त्रस्येति न्यायोक्ते एरइत्यस्येवेति तदा

शयः नन्विदं द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धस्विति सूत्रस्थभाष्येण विरुध्यते न ह्यत्र हि यदि कृतसमासां

त मूर्धस्विति निर्देशात्साहचर्येण नाद्यत्वात् कृतसमासान्ते प्रवृत्तिः तदा कृते समासान्ते हि मू

र्धत्वादौ स्वरउपसंख्येयः अकृतसमासान्ते ग्रहणेन दोषः समासान्तापेक्षया पूर्वं परत्वा

त्स्वरे कृते टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धे इति युक्तं तस्यायं भावः उच्यते न समासान्तवि

धायके अवयवदात्तत्वे तस्य समासैकदेशत्वेन पश्चात्तदन्तेनापि समासान्तो नुदात्त एवेति तत्रत्या

समासान्तविधायके आद्युदात्तत्वे तस्य समासैकदेशत्वेन लौकिकविग्रहवाक्य एव समासा

न्तप्रवृत्तेः परत्वात्स्वरस्य संगतत्वात् तस्मात्समासप्रवृत्त्युत्तरमेव समासान्ता इति चेत्त्र १

श्रौतत्वे भाष्यविरोधेन तत्र भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वात् प्रकृतसूत्रे समासस्यैव कार्यित्व

मात्रित्याकृतसमासान्तग्रहणेऽपि कृतसमासान्तं हि मूर्धनेनैव सूत्रेऽप्येषसिद्धिसत्त्वाच्च किंचे २६७

वमंतरङ्गनिमित्तत्वस्य भाष्यमसंगतं स्यात् नन्वत्र किं समासस्यांत उदात्तत्वमाहोस्विदुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वेर
देशपद्मकारस्यादौ कापि पूर्वस्योपसंख्यानं श्रुतेश्च न च रत्नस्यादौ नन्वत्र भाष्यमित्यनेनोंकारस्योदात्त
नु त्वानापत्तिरिति त्वदीयेदंपद्मकारस्यादौ समासांतत्वेद्वत्वापरत्वादिदमेतन्नन्तभ्यः पद्मम२
रणयोः क्रियागणेनेत्यनेन स्वरेस्याद्युदात्तभावात् यत्तु बहुकुमारीकरत्यादौ पश्चात्समा
सांतेपि पूर्वेनङ्स्वः ग्रकृतव्युह्यपरिभाषयानदयाङ्गेरिति नन्न पश्चात्कथमपि नन्नः पूर्वभाग
स्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतत्वान्प्रातिपदिकत्वसत्वेन नदैवेतेः न हि कृत्स्वविधौ समासत्वमपि निमि
त्तकोटौ प्रविष्टं न कपीति निषेधस्तत्र नंतरस्येतित्यायेन केवलस्यैवेति स्पष्टमिति दिक् न
न च पूर्वे समासांतप्रवृत्तौ नन्तानियोगशिष्टत्वाद्युदात्तत्वेदेकवाक्यतापत्रे च पूर्वस्य निघाते कृते
पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ उच्चरितत्वं व्यर्थमिति वा
च्यं तत्सामर्थ्यादेव समासांतविधौ स्वाद्युदात्तश्चेत्यस्य संबंधस्य ज्ञापनात् तेन समृद्धिपुरोरा
नेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः समृद्धा पूर्वस्येति विग्रहः यद्यपि बहुकुमारीकेत्यत्र
व्यूह्यपरिभाषयाङ्गस्वाभावः पश्चागमेकृतेनरङ्गनप्रत्ययत्वाद्येवं समासांतेकृतेतत्पूर्वभा
गस्य नसमासत्वेप्रातिपदिकत्वादिनप्याप्तिविरोधः पूर्वविन्दुपुरविंदुमित्यादावकारांतस्यां
तोदात्तत्वसिद्धये समासांतस्यादौ समासादि पदानां लक्षणे वाप्तित्यभवावतात्रत्यथा
हि पूर्वसमासे पदत्वात्स्वरेतत्तोञ्जायमानं समासांतउक्तरीत्या उदात्तः स्यात् स्वरविधौ तु न

पा॰ पो
२
397/3

त्परिभाषायाश्च प्रवृत्तिरापन्नादि सूत्रे उक्ता उ चाप्रत्ययमथ्यैकं सत्तिसार्थकं भवतीति दिक्
अंतं न शारदशब्दस्य भावयववाचीन समीपवाची पूर्वत्र्यपरत्वे नैव समासात् टजिति न्यासे सिद्धान्त
कृद्ग्रहणे च पर्यायपत्तेः स च समुदायावयवः अत एव शारदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यमसि
ध्यति अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपाभावश्च पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वा
त् केचित्तु समासान्ताः इत्यावर्त्तते तत्रैकस्योक्तोऽर्थः अपरस्य समासार्थे विग्रहवाक्यस्या
न्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवकाः इत्यर्थः अत्र पक्षेपि अवयवावयवस्य समुदायावय
वत्वात्समासावयवत्वमस्त्येव तयोश्च लक्षणानुरोधेन व्यवस्थानं तत्राद्ये अंतं इति सूत्रस्थं भा
ष्यमाने अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति वार्त्तिके उत्तरपदग्रहणं न हि समासान्ते प्रवृत्त्यभावा
र्थं अत एव द्विगुश्चेति सूत्रादौ पंचराजं पंचगवमिति भाष्योदाहरणे संगच्छते अत एव त्रि
यप्यइत्यादौ त्रियवपर्चीत्यात्यादिन यथायोगमौन्नित्यायेन चाप्नि उत्तरव्याख्याने समासान्ता इति
सूत्रे न ग्रहणं किमर्थमेतन्नावयवो यथा स्यान्न प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरीति द्विगोरिति ङीविनि
भाष्यमाने समाससमात्रावयवत्वे अकारान्तोत्तरपदत्वाभावेन स्त्रीत्वाभावेन ङीपो प्राप्तेः अत ए
वानच इत्यादौ उत्तरपदस्य कार्यित्वेपि न त्र्यभ्यामित्युदाहृत्य सिद्धः अत एव नञ्सुभ्यां परमुत्त २
रपदं कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहाविति नञ्सुभ्यां संबंध इत्यर्थे परमंत इति सूत्रस्य भाष्ये प्रत्येकं ३८७
नञ्सुभ्यामित्युत्तरं कपि पूर्वमिति सार्थकं नहि व कुक्कुमारीक इत्यादावीकारायुत्तरत्वायकपि पूर्व

काद्विति कृत्रस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्याचरितार्थत्वमेव कल्प्यमिति सेनकग्रहणं तु विकल्पार्थमे
व ध्वनितं चेदं मतं प्राग्दीव्यतमिति ननु पूर्वोक्तरूपद्वितीयं कृतोरिति प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्र
स्थमनोरमायां शब्दरत्नमूलं तु द्वयसाद्यनुरोधेनेत्याहुः इत्यव्ययीभावः। चकारबलेनेति
संख्यापूर्वो द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थे इत्यत्रोक्तस्य तत्पुरुष
संज्ञाविधानसमर्थ्यादेव पर्याये सिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः। तत्र तत्पुरुषत्वेफ
लमाह पंचराजमिति तत्पुरुषस्येति भावः समासान्तानां समुदायावयवत्वेनाकारां
तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः समासान्तास्तु उत्तरपदावयवा इति पक्षस्तु क्वाचित्क इति
निरूपितं द्विगुत्वे फलं त्वग्रे स्फुटं द्वितीया श्रितादिप्रकृतिकेति येन विधिरिति सूत्रभा
ष्याद्युक्त्यादिग्रामण्येनास्य संबुद्धिः स्त्रीलिंगप्रत्ययान्तानभिन्नेत्यविग्रहत्वेराव्ययकत्वे न तत्र
श्रितादीनां तु वं तन्त्रासंभवान्नैषां तत्र लक्षणया सूपः शब्दस्य यत्वेन तदा हि प्रकृत्यंशांश
तिविशेषणान्यपावानतल्लाभ इति भावः। नन्वेवं कष्टाश्रितेत्यादौ न सिध्यति कदाचित्किता
प्राप्तादद्वितीयांगतेः तस्मात्स्वप इति नानुवर्तते एवं च गतिकारकोपपदानामिति न्यायेन सु
बुत्पत्तेः पूर्वं समासे ततो विशिष्टादापि प्रश्निते न्तस्य स्त्रीप्रत्ययानां तत्त्वाभावान्न दोष इति चेन्न
कर्तृकरणे इति वत्तकारकतद्धिशेषयोरनुपादानेन गतिकारकोपपदानामित्यस्याप्रवृत्तेः
न च द्वितीया श्रितेत्यत्र तद्विशेषोपस्थापक इति वाच्यं द्वितीयोपपदविभक्तिः साधारण

 त्वात् किंच परिपूर्णार्थस्याभिव्यक्तपदार्थस्य पदांतरेणान्वयात्परत्वांतरंगत्वाभ्यां चो।
त्तरपदे स्तपूर्वो रइति नदन्तवृत्तावपि सोः प्राक् समासोऽदुर्लभः अत एवाम इति नकार।
यामित्यादौ नञ्समासमाशंक्य भाष्येउक्तं अमं न स्यान् अभिव्यक्तपदाकत्वेनासामर्थ्या।
न्न समास इति उपदमतिङ्निर्दिः त्यादौ तु यष्ठ्योत्तपदो वा धत्स्याप्यावश्यनेदेवः करोतु मान्तुः
स्मरति इत्यादौ विशेषणसमासादिवारणाय सपेत्यस्य उक्त नरत्वान्तु उदन्ते राव शूपकत्वेन मध्ये
ऽसंबंधे मानाभावाच्च तदघटकश्रितशब्दो न तु न कदाचिदपि ठक् पूर्वपदेनैकार्थीभूतस्यत
स्यापदत्वेन निष्कृष्टस्याप्यन्यपदार्थान्वये सामर्थ्याभावाच्च इति केचित् दिहाणाजिति +
स्त्रो न्याततस्त तत्र स्यभाष्यसंमतरीत्या श्रितादपृथग्वृत्तादपि कदाचिद्दिक् काषाश्रेने यो
भवन्येवेति तत्रैव निरूपितं कष्टंश्रित इति न लोके तिष्ठतीति निषेधः इह श्रितादिषु गत्यर्थ
त्वात्कर्त्तरि क्तः धृपरापत्नायापन्नपश्च गतिरेव न फलं अत्यासोऽत्यतिक्रमः सोपि गतिविशे
ष एवेति प्राञ्चः आदिकर्मणि कर्त्तरि क्त इत्यन्ये न नु कष्टं श्रित इत्यस्य कष्टं कर्म कश्रयण क
र्त्तेत्यर्थः स च कष्टं श्रितो येनेति कर्मणि क्तांतेन बहुव्रीहिणापि सुलभः बहुव्रीहौ वि
शेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्यापि संसिद्धत्वेन कर्मणः प्रत्ययार्थत्वे न विशेष्यत्वं स्यादिति
नापादनीयमिति वाच्यं श्रितादिग्रहणमिति चेन्न न बहुव्रीहौ निष्ठां तत्त्वेन श्रितादीनां पूर्व +
निपातप्रसंगात् जातिकालसुखादिभ्यः परा हि निष्ठायाः परनिपात उक्तः ननु पतिते

त्ययुक्तं नियतनिर्दिष्टातिभ्यः स तेनावेदकत्वेन यस्य विभाषेति निषेधात्ययामिति निषेधादिति चेन्न
अत एव निपातनादिदिङ्क्तिः शं च चुरादावदन्तेषु पठितस्य यतगतौ वेत्यस्येदं रूपं न च सोपि
वेद् अचुरादिसाहचर्येण न ह ग्रहणान्न यस्य विभाषेत्यत्रैकाचः इत्यनुवृत्तेश्चेत्यन्ये प्रसिद्धत्वा
त्साहचर्याच्च द्वितीयाश्रिते त्यत्राचुरादेरेव ग्रहणं न्याय्यम् अत एव तनादिकृञ्भ्य उः इत्य
त्र कृञ ग्रहणं गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते अत एव पङ्क्तिरिति न सा
ध्विति प्राचामाशयः ग्रामं गमीति गमेरिनिर्भविष्यति भविष्यति गम्यादयः इत्युक्तेः अके
नोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मण्युद्धिमीयं प्रयोगत्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेति कर्तृ
प्राधान्यार्थत्वादिति भावः स्वयंकृतमिति असमासे कर्तरीति स्यादिति भावः एकत्र स्व
यमपि समासफलं बोध्यं जाल्मः इति व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन स्वद्वारोढरूपा ब्रह्मचर्य एव
भूशयनादिर्हेयपि स्वदारानारोहन्निसह जाल्मः अससमीक्ष्यकारीत्यर्थः अनेन केवलन्दारोपयामिति ।
धनयतीतेन दारानारोहन्निनवा सर्वोपि निषिद्धानुष्ठानपर एव मुच्यते एतेन प्रकरणादिसहकृ
न वाक्येन निंदा प्रतीतीति संभवात्तद्धि वाक्ये निंदेति मलमयुक्तमित्यपास्तं योगरूढे तत्संभवेपि केव
लरूढे तदभावात् नहि निंदेत्यस्य च विवक्षितत्वानिंदेत्यर्थः इत्याहुः सामीत्यर्धपर्यायः कालाः इति का
लवाचिन इत्यर्थः वक्तव्यवचनं स्वरूपग्रहणनिवृत्त्यर्थम् क्रान्ताक्रान्तसाधारणोत्र इत्यस्त्वेषामिति
योगविभागोत्र्यर्थो न त्वाह नन्वनेनेति तदाह मासंपरिकेत्तु भित्ति ननु संबंधीत्यर्थः आरब्धवा

निति आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च क्तः मुहूर्त्तमिति कालाध्वनोरिति द्वितीयान्तृतीया तत्कृतेति तत्कृ दे
न तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते तेन कृत इति समासः तत्कृतान्योन्यत्रिमतृगुणवचनेन पा
वृत्तेनार्थः तेन शास्त्रप्रवृत्तिर्विपटुरित्यादिसिद्धिः इदं सूत्रं कृतद्वारएव सामर्थ्ये प्रवर्तते न साक्षा
त्परस्परान्वयेऽपूर्णस्त्रेणति पुणस्यलक्षणभ्यां समासविधानात् तद्योगे हि नोत्तृतीया इदमेवाभि
प्रेत्य भाष्ये वचनसामर्थ्यात् शङ्कुलया कृतः खण्डः इत्यत्र करोतिद्वारकसामर्थ्ये इदं दध्ना भुंक्ते पटुरि
त्यादौ भोजनक्रियाद्वारकसामर्थ्येऽपि समासः वारणाय करोतिद्वारकसामर्थ्ये एव यथा स्या
दित्यर्थं तत्कृतग्रहणं कर्त्रैवामित्युक्तं नैवं तदर्थमिमभाष्यं विकथ्यते तत्रानार्थस्तत्कृतग्रहणे
न भवति हि शङ्कुलायाः खण्डः इत्यत्र सामर्थ्ये असामर्थ्याद्वा तत्र दध्ना भुंक्ते पटुरित्युक्तमिति वाच्यं
सर्वथा त्वनुसृतात्वतिरिक्तकल्पनान्तरं गत्वा कृतयोगे चारितार्थ्यान्नान्ययोगे सामर्थ्यादप्रवृत्ति
रिति तदाशयात् नचैवमपि श्रवणाकारणमिति व्यावर्तस्य सत्त्वेन नार्थं इत्यस्यासंगतिरिति वाच्यं खण्ड
इत्यत्र सत्यशङ्कादिग्रहणेन साक्षात्परस्परान्वये एतत्सूत्रस्याभावेनाश्रवणाकारणं इत्यादिसिद्धिरिति तदा
शयात् एतत्सकलं लक्ष्ये शाम सहमानेन सूत्रकृता तत्कृतग्रहणमेव कृतं तत्र साक्षादन्वये त्वापका
दपरत्वानुपस्थिततत्कृतद्वारक एव प्रवर्तते न चैवं तत्कृतेति किं श्रवणाकारणमूलमसंगतं कृतद्वारकए
व प्रवृत्त्यर्थं तदा वपकत्वादिति वाच्यं अन्यार्थे कृतेन तद्वारेणोपलक्षितेः एतेन खण्डिभेदेन इति धा
नार्थोतिति निष्पन्न खण्ड शाङ्कु योगे करणतृतीयान्तेन समासः इत्यपास्तम् तत्करणे कृते नान्येन नैव मत्र

सिद्धेश्च खंड शब्दस्य शकले वृत्तेश्च तदर्थेहेतुकत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं ननु गुण
स्य पदार्थैकदेशत्वादित्याहुः वचनग्रहणं च गुणेन सह जनेन द्रव्यवचनेनैव समासो यथा स्यादिति
तेन पाठान्तरं कुसुंभेन रक्तं रूपमित्यादौ न गुणशब्देनात्र जातिसंज्ञा रूढं तन्न द्विमतां न समासा
वेनाम संख्या शब्दमित्र शब्दवाक्यार्थे: नेन घृतेन पाठवमित्यादौ न तद्धितान्तत्वाच्च चतुर्पाद् शब्द
नां जाति शब्दत्वं स्वाकृतिग्रहणाज्जातिरिन्ये नञ्च लक्षणलाघवमायाज्जातेरेव न तत्र ग्रहणादिति स्पष्टमा
कारस्य तेभाष्यइतिनिरूपितं वा नइतिसूत्रे इत्यतं घृतेन पाटवमित्यादौ न खंड इति रूढः श्लोकलेश
र्थे शब्दोत्र रूढो धनपर्यायः अर्थे रै विभवा अपीत्यमरात् धान्येनेति हेतौ न तृतीया पञ्चम्यर्थे तत्पुरुषः र्था
प्रयोजनं अर्थेन मर्थ अचित्लाघवाद्वा धान्येनेति करणे तृतीयेति तत्र कर्तृकरणे तृतीधिकृतत्वे
व सिद्धत्वात् इति दिक् पूर्वसदृशः अत्र सूत्र लक्षणानि पुनयोगे हेतो तृतीया पूर्वेनार्थे कलहमिश्र
योगेः तएव वचनात् वकत्यादित्वाद्वा हेतु तृतीयात्वे तद्योगे न संभवतीति मन्तव्या यानि रूपितं
न तएवाव धार्यं केचित्तु समदृशयोगे तुल्यार्थैरिति हेतौ च केचित्तु एतद्योगे हेतु तृतीयान्तेन न
समासः लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषया तुल्यार्थैरिति विहित तृतीयाया एव ग्रहणात् इत्याहुः
तन्न भोजनेन सदृश इत्यादौ हेतु तृतीयान्तेन समासस्य सदृश प्रतिरूपयोरिति सूत्रे भाष्ये गी
कृतत्वात् समोन सर्वार्थैः सदृशा सहचर्यात् सर्वनाम पूर्वं पाठ संनिधाव पाठाच्च अत्र सदृश
हणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन सिद्धेः न च पूर्वपद प्रकृतिस्वरार्थं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्ति सिद्धेः

४००

सदृश

पू॰ प्र॰ नत्र हि दास्याः सदृश इत्यादौ षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणमावश्यकं नचे
दृमषिमनसः संज्ञायामित्यलुकि मनसा इति सिध्यर्थमावश्यकमिति वाच्यं अनभिधानेन तत्र समासस्यैवा
भावात् एतादृशसंज्ञायां मानाभावाच्च इदमेवाभिप्रेत्याचोक्तं भाष्ये तृतीयासमासे सदृशवचनानं।
र्थक्यमिति पाठांतरं । निसदृशशब्दनिरूपयोरिति निवृत्त्यै भाष्ये तु जोत्र न हेतुकसादृश्यवानित्यर्थे भो
ज्ञनसदृश इति तृतीयासमासार्थमत्र सादृश्यग्रहणमित्युक्तं न चात्रापि हेतोः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी
समासेन सिद्धिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेः नच सदृशस्वरूपयोरित्यनेन न सिद्धिः तस्य सादृश्यग्रहण
सामर्थ्येन प्रतियोगिवाचपूर्वपदकएव प्रवृत्तेर्हेतुत्वत्र कारकबोधे समासार्थमावश्यकत्वाच्चेति तदा।
प्राय: इत्यंतं तीत्याहुः ऊनार्थेति पूर्वस्त्रेर्थशब्दे न समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधे
यपरं अत एवोर्थोन्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयायांतात्परा एव नोदात्तानीत्यर्थकमूनार्थक
लहं तृतीयायाः इति सूत्रं संगच्छते न चाहिशब्दनिपदोक्तत्वादस्यैवग्रहणं अत एव वाचारुलनाकलहः इत्य।
र्थे तृतीतत्कृतेति समासेनांतोदात्तत्वं एतेनार्थशब्दस्य पूर्वसूत्रोक्त्यभाष्यप्रत्याख्यानाद्वनार्थेति माव
विकल्पः इत्युदाहरणं चापयुक्तमित्यपास्तं अर्थशब्देन समासोर्थेन कार्यमिति तत्त्वतास्पर्थस्यैकेपदेनोक्त।
त्वात् यद्यपि नच स्वरविधायके र्थशब्दस्तत्स्वरूपपरः अन्नेनएवं धान्यार्थ इत्यंतोदात्तत्व पाठांतरं सिद्धि
स्तत्याविप्या ख्यानादत्रोनर्थग्रहणमिति वृत्तिकृतावप्याख्यानादद्दोष इत्यभिमानः नचार्थग्रहणं
पूर्वादिरिति नसंबध्यते व्याख्यानात्समासः सदृशयोः पृथग्गुपादानाच्चेति दिक् इत्यंतं मित्याकरे स्पष्ट

सा

मिति वाच्यं प्रतिपदोक्तकपरिभाषयैव तृतीयासमासलाभसिद्धेस्तृतीयाइति योगविभागेन तत्सिद्धेः अ
त एव तत्र तृतीया इति चरितार्थे अत एवार्थपदं स्वरूपपरमिति वदन् वृत्तिकारोपि व्याख्यानादनार्थग्रहण
मित्यादि किं चार्थशब्दस्य स्वरूपपरत्वे स्पष्टप्रतिपत्तये लाघवाय चार्थेनेत्येव वदेत् एतच्चार्थग्रहणे
न शङ्कुलादिभिः संबन्धनेत्व्याख्यानात् समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चेति दिक्। पाठान्तरं परे तु पूर्वसदृशस्त्रो
न भाष्य एतत्सूत्रव्याख्यानात् समर्थसूत्रे भाष्ये तृतीया तत्कृतेत्युपन्यासोपादानविकलत्वादुदाहरणाच्च
प्रकृतसूत्रेर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमेव उपादानेन तत्कृतो विकलत्वमेव विग्रहः स्वरविधायकेपि व्याख्याना
दर्थग्रहणेन कश्चिद्विशेषानुग्रहः माषविकलत्यादावेतोदात्तत्वप्रवृत्तौ च न दृष्टतरं मानं तृतीयायामित्यत्रा
स्वरविधायके प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावज्ञापनेन धान्यार्थकलः कृत इत्यर्थेन केवाकलशब्दे
तादृशार्थे माषोनशब्देन चान्तोदात्तत्वं भवत्येवेत्याहुः इत्यलं मिश्रं चेति यत्र एवं धनैकार्थ्यं संधि तत्र गम्य
मानायां मिश्रइत्युत्तरपदमनुपसर्गे तृतीयान्तात्परं मन्तोदात्तमित्यर्थः अवरस्येति न चोनार्थेन सिद्धिः त्वा
ह्यूनवरार्थादित्यादौ व्याख्यानार्थेनैव प्रसिद्धमेवेति वाच्यं पूर्वपरावरेतिसूत्रप्रसिद्ध्याव स्थाविध।
यावरशब्दे चारितार्थ्यात् कर्तृकरणे चेति सूत्रे समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनमिति भावः अत्र
माहिवचनं कर्तृकरणबोधके तृतीयान्ते इत्यर्थ इत्यन्ये तृतीयेति तदन्तमित्यर्थः कृतग्रहणे
इति अस्याश्च कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे नं नरोगति प्रकृतिस्वर इत्यर्थे धागतिरनन्तर इति सूत्रेनं नत
रग्रहणं ज्ञापकं न व्यभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोहृतस्या

४२

श० श०

क्रान्तत्वाभावादेवाप्राप्तेर्न च घट्टं सदस्यादिनापकं न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यने
नाभिनिर्घातेनासिद्धमिति वाच्यं पदादिस्थत्वे पदान्तरत्वाभावे च तदप्राप्तेः अनन्तरग्रहणाच्चने
नुतत्सामर्थ्यान्नुगत्वादित्यन्यथानुनिर्घातमेवानेनेयं गृह्यते इति न दोषः पाठान्तरं अस्यार्थ
स्तु यत्र गतिकारकसमभिव्याहारस्तं कृदन्तेन तत्र कारकग्रहणेन न हि पिष्टस्यैव ग्रहणमपि शब्दा
त्तदंतसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति अन्यथा नयाकृत ग्रहणेऽपरत्वात्तस्य ग्रहणापरिभाषया:
बाध एव स्यादित्यपि गृहणं अत एव सांकूटनमित्यत्र गतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहणे इति व
परिभाषाभ्यां सिध्यतीति तु योगविभागेन सूत्रस्थभाष्योक्तेः सङ्गच्छते अन्यथा तत्र केवलकूटि नित्ये तु।
स्यापीति तु क्रान्तत्वान्न त्वोपि पाक्षिको दोषो दुर्वार एव स्यात् स्पष्टं चेदं सर्वं समासेन सूत्रे इति सूत्रे भाष्य
केयटयोः गतिरनंतरसूत्रे गतेः पूर्वपदस्य क्रान्ते उत्तरपदे कार्यविधानात्तत्समवधाने पिके केवलस
क्रान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम्। इत्थं तु इयं च परिभाषा कृत्विशेषाच ग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे पित्र व
र्तते तेन परतित्सूत्रे न कूलं सि न प्रादुस्य कारकपूर्वत्वान्ते नेन निमित्तम् इति उदाहरणाद्वेति वोध्य व
कूलग्रहणात्क्वान च शान्तत्क्ववन् प्रभृतिषु न हस्ते न भुंजमानः कुर्वन् कृतवान्वेति क्वचित्कारकवि
भक्त्यं समपि समस्यते पादाभ्यां ह्रियते पादहारक गले चोप्यते गलेचोपकः उभयत्रापि वाहुलकात्क
र्मणि एवुल् उत्तरत्राम्रूर्धमस्तकादित्यलुक् अत एवात्र सूत्रे कृते नेति व कव्यमिति वार्त्तिकं संग
च्छते एतेनात्र सूत्रे कृते नेति व कव्यमिति वार्त्तिकोक्तेः क्रान्तमित्तेन नायं समास इति मंदोक्तमपास्त

मवहुलवचनं माश्रित्य भाष्य एव नन्वाम्नाय्योनात्त्वकृताकिमितिनित्यपेन्यधिकारेणनिङ्. तेनाप्र
सं गात्कर्तृकरणाभ्यामालिङ्गनक्रियायां कृत्ये व भविष्यतीति प्रश्नः निङ् त प्रकृतिकृत् नाडितां
नेति प्रसंगः इत्याह काष्टैरिति करणे: अर्थवादः आरोपितोऽर्थः काकध्वयेति आकृत्यार्थे कृत्य:
शूलांभस्त्वेन स्तुति रूपांभस्त्वेन निंदा वा एवं वाते त्वत्रापि कोमलत्वदुर्बलत्वाभ्यां स्तुतिनिंदे+
बोध्ये अपि कार्थ वचनं ज्ञापकं लक्षणे पर्यं घनघात्यमित्यादिदर्शनात् एवं च वाहुलकेऽपि वा
यप्रपंचः एवं च कृत्यग्रहणे यन्नपपतो ग्रहणं काके: पात्रद्ये मा दोभूत् इति च ग्रुक्तं यदि पा
माणिकं न हि तदपि बहुलग्रहणेनैव सिद्धं इहां न रूढ़े निमित्तं विनादध्य: संस्कार्यत्वेन प्रतीतात्र सं
स्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः इहात्र ग्रहणं संस्कार्यमात्रोपलक्षणमित्येके भक्ष्येणाकठिणवि
विक्षावयवं अभ्यवहार्यं भक्ष्यं पानीयं तत्र खरं जंतस्य च भक्षयते न मनेव प्रयोगात् मिश्रणेति
तां विना मिश्रीकरणत्वायोगादिति भावः अत्रापि भक्ष्यपदं मिश्रणीयद्रव्योपलक्षणमित्येके चतुर्थीत
कहैन चतुर्थ्यां तत्रामर्शिनात्र दर्थाल त्पनरस्यात्राये नाह चतुर्थ्यं तार्थ्योयेति नादर्थ्ये एषा चतुर्थी बलि
रक्षित ग्रहणा ज्ञापित नयोगे हितादर्थ्ये चतुर्थी हितसूत्र ग्रहणं नु तज्ज्ञापकं तयोर तादर्थ्ये चतुर्थ्यो
समासाप्येचारितार्थ्यात् स्पष्टं चेदं भाष्यं तद्योगे चतुर्थीत्यस्मादेव ज्ञापकात् होध्याहितयोगे तस्मै हि
तमिति निदेशात्त्वकारकेचेदं त्र्भ्यादितं स्वयोगेन चतुर्थीचाशिषीति सूत्रविहित चतुर्थ्यात्
तसमासः वृत्तावुद्देशभावेनान्वयादाशीरर्थं प्रतीयात तस्याप्रधानत्वात्ः तदर्थ्यं चतुर्थीत्वेन तत्पो

शा॰ प्रे॰

णेव क्रमेवाशक्यानां हि सुखं हितं वा न्यमुपकारं जनयति यत्तु गोरक्षितमित्यत्र संप्रदाने चतुर्थीति
काशिकोक्तं तदत्रस्य भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं संप्रदानत्वेपि तादर्थ्यविवक्षायां तादर्थ्ये चतुर्थ्या समासः सि
द्धः संप्रदानचतुर्थ्या तु वाक्यमेव भविष्यतीति ज्ञापकं तु स्थमेवत्यन्ये षष्ठीसमासा इति एतत्तु हैव
भाष्ये स्पष्टं ननु चतुर्थीसमासएवास्तु रंधनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमासस्येष्टत्वेन प्रवृत्तिविरु
त्तिभावएवेत्यस्य निष्फलत्वात् न च चतुर्थी तदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसंगः प्रकृतिविकाभा
वएव तत्प्रवृत्तेः अन्यथा गोरक्षितमित्यत्राप्यनेनैव स्वरसिद्धौ क्ते चेति व्यर्थं स्यात् न च हितार्थे हिते
चेति वक्तव्योक्ते चेति सामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् अत एव गोवलिरित्यान पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
न च रंधनाय स्थालीत्यादौ षष्ठीसमासो नभिधानान्नेति वाच्यं चतुर्थीसमासस्यैव तदर्थेनभिधान
मस्तु किमनेन विशेषेण एवं च बलिरक्षितग्रहणमपि न कार्यमित्यपरं लाघवमिति चेन्न रंधना
यस्थालीत्यादावभिधानस्वाभाव्यात्तादर्थ्यत्वे नैव तत्स्य भानं ननु संबंधत्वेनेति षष्ठ्याभावादेव।
नक्षग्राहेः चतुर्थ्याः सत्वेन चतुर्थीसमासवारणाय तत्स्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयः उपकार
कत्वेन बोधे वाक्यमेव संबंधत्वेन बोधे समासोपीति व्यवस्थाया इष्यमाणत्वेन तत्साफल्यादि
ति भाष्याशयात् न चाश्वघासयमश्वार्थः सचासौ घासश्चेति मध्यमपदलोपिसमासे उपकारकत्वेना
पि बोधसंभव इति वाच्यं बलिरक्षितग्रहणेन शाकपार्थिवादिसमासानित्यत्वस्य ज्ञापनात् इत्या
हुः अर्थेन नित्यसमास इत्यादि पाठांतरं न च रंधनार्था स्थालीति मध्यमपदलोपिसमासे उपकार

कत्वेनापि विरोधस्य समासतः संभवत्तस्य सर्वत्रांगीकारे मानाभावात् शाकपार्थिवादीनामित्यादि
शब्दः प्रकारे प्रकारः सादृश्यं तत्त्वोत्तरपदार्थगर्भतया दृष्टप्रयोगत्वमन्यस्यासंभवादन्ये इत्यतं
यत्तु सर्वलिंगतामात्रविधायकमिदं नित्यत्वं तु न्यायसिद्धं चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्योक्तत्वात् दर्थे शाद्वेन
विग्रहस्याप्रसक्तेरिति तच्चोद्योघटोत्पातिर्लुर्निति इत्यादावुक्तार्थानामपि प्रयोगदर्शनात् इदमा
पि क्वचिद्रकार्थ्य प्रयोगे ज्ञापकमित्यन्ये इति तन्न अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् परवल्लिंगतां बाधि
त्वे विशेषलिंगता नोक्तिः चतुर्थी संप्रदान इति सूत्रस्यैव प्रकृत सूत्रस्यैव गुरोरिदं गुर्वर्थमिति +
भाष्यात्क्त षष्ठीसमासे तु विशेष्यनिघ्नतालोकाश्रयत्वाद्बोध्या तादर्थ्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षा
याः षष्ठीन त्र मासन्नित्यत्वमपि भाष्यप्रामाण्यादेव पंचमी भयभीतिनिर्गतजुगुप्सुभ्यामित्यपि
वक्तव्यं स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये योगविभागात् समासे भोगोपरतग्रामनिर्गतवन्येतरादयः साधव
इति तु मूलाशयः सूत्रं तु शेषप्रकृत्यर्थमावश्यकं भयेत्यस्य ग्रहणं तु न स्वकात्रासइत्यादो समा
सापत्तेः अल्पं पंचम्यंतत्र्थीन मिति कानिचिदेव पंचम्यंतानि समस्यंत इत्यर्थः अल्पशब्दस्य समादे
व निपातनात्क सवध्धत्यार्थीनामंगलामंगलवचनमिति वचनमाणान्त्वात् तस्य प्रपिकत्वाद्धाति
वे द्रुकारकत्वं तु समसनत्क्रियां प्रत्यस्त्र्पत्वाद्धुः स्तोकान्तिकअर्थे ग्रहणेपि स्तोकार्थाल्पशब्दौ
एवं न लेशादयः करणे च निपंचमीत्रिधोतस्यैव ग्रहणान्नेभ्यस्तेन पंचम्यभावात् एतदप्राप्तेः

४२

पा॰ श्रो॰

403

प्रतिपदोक्तपरिभाषया च न द्विहितनपंचमध्ये नैनेवायं समासः स्यादुक्तः अंतिकदूरार्थयोस्तु दूरांति
कार्थेभ्यः इत्यनेन यान्नपूरुष इति अंतर्वर्तिविभक्त्यापदत्वान्न लोपः याजकादि याजकपूजक
परिचारकपरिषेचकस्नातक अध्यापकउत्सादक होतृपोतृभर्तृकर्तृ गोसर रथगणक पत्ति
गणकस्त्वन्ये केचियान्तगतिमा स्थापत्ये के ख्यातिभूयागताः ये कां ताः याचद्यास्ते दृष्टकाय्या
याजकादिषु इति गणे रत्नकृतः गुणात्तरेणेति देवचनं सर्वगुणकात्स्न्ये इत्यत्र पठितं तथापि
समासादिसंज्ञासंबंधार्थमत्रोक्तं भाष्ये पूरणगुणेत्यपवादत्वोक्तेः षष्ठीपदानुवृत्तेश्च षष्ठीसमा
स एवानेन न कर्मधारयादिः नापि तत्र तत्र लोपः इदं वचनं सर्वशब्द एव प्रवर्तते सर्वपदानुवृ
त्तेः इदमेव ध्वनयितुं सूत्रविधाविदं पठितं भाष्ये तत एवायमपि पूर्वकाले कैकेत्यत्र तिपदोक्तए
वेति बोध्यं गुणात्तरवचनाद्द्विहितोपसर्जनादनेन स्ववंतस्य सर्वशब्दस्य समास इति वाच्योर्थः गु
णद्विहितनरवंतं च गुणवाच्येव भवतीत्याशयेनाह तरवंतं यद्गुणवाचीति गुणमनतीति
गुणादिस्त्वर्थेन सम्यगेव न निर्धारणे इति ननु यतो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धार्यते यश्च निर्धारण
हेतुरेतत्त्रितयसंनिधान एवायं निषेधः इत्यर्थः स्यात् तत्रैव निर्धारणे षष्ठ्याः प्रवृत्तत्वात्तत्रयवि
धायकसूत्रे केयटादिभिरुक्तत्वाच्चानाम्रपाश्च्यः सर्वेषां श्वेततर इत्यादौ नमः वापत्तिश्चेत्यत्र केचेदाह
पूरणगुणेतीनेकेचित् सर्वेषां श्वेततर इति दृश्यान्तराधाय श्चेत्यापेक्षया सर्वेषां पदानामधिको
यं श्वेतो गुणः इत्यर्थः अत्र पूरणेत्यस्य प्राप्तिः कथं गावेति षष्ठीति सूत्रेण समस्यते वा

धेमानाभावादिति भावः नन्विदमपूर्वमित्याहुः नृणामिति नृपदेन समभिव्याहृतात् द्विजेतरनरा
त्तद्रूपं तेव्यावर्तनत्वं विभक्त्यर्थः तेन द्विजेतरनरव्यावर्तनश्रेष्ठत्ववतो द्विजा इति बोध इति मते श्रेष्ठपदेन
समासः प्राप्तः द्विजत्वस्येन निर्धारणहेतुत्वेन तु द्विजपदेन प्राप्तिः तदाहितदर्वेदा षष्ठी श्रेष्ठत्वेन तु द्वि
जेतरमनुष्येभ्य इत्यर्थो नागम्यते तेषां सामान्यशब्देनोपस्थितत्वात् अनुपस्थितकल्पनायां गुरुत्वापत्त्या।
त्वात् केचित्तु नृसमुदायावयवा द्विजाः श्रेष्ठा इति बोधः श्रेष्ठत्वं तु उक्तन्यायेनैवाक्षेप्यमित्याहुः त
न्मतेपि द्विजपदेनैव समासप्राप्तिर्बोध्या यावदेवं च दत्तेऽ इत्यप्युदाहरणं पुरुषोत्तम इत्यादौ तु
निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः न चैवं हलदंतादित्यत्रापि वहुलमित्यपि करुष्यते लुक् स्यादिति
तेन कचिल्लुगभावेन प्रसिद्धेः करनास्तीत्यादि तु तस्यैव प्रपंचः ध्वनितं चेदं तन्मूलकत्वेकत्वीति वाच्यं हलदं
सूत्रे भाष्ये रघुनाथादिशाब्दे तु श्रादित्यासमत्वाभाव न चैवं नानिर्धारण इति व्यर्थे स्वरेण। तादित्य १
दात् सप्तमीसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तं स्यात् अत्र संज्ञार्थे चारितार्थ्या
च्च पत्रपुरुषेभ्यः इति पंचमीविभक्तीति सूत्रविहितपंचम्यं तेन समास इति तत्र निर्धार्य
माणत्वेदृ एवतत्त्वन्मनस्य पुरुषत्वानाप तेस्वित्तपसन्निधानाभावान्नात्र निर्धारणविभक्तिः
किंतु संबंधसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव गुणेन निषेधस्तु अनित्य इति तरप्सूत्रे वै
यट इतिटिक प्रतिपदेति थान्तुकारकविशेषोपादानेन तत्तोविदर्थे स्यात्यादि सप्तम्यास्त्या वि
धीयमानेत्यर्थः तेषु शेषग्रहणानुवृत्त्या तेषां समासनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः पूरणगु

शा॰ शे॰ ण पूरणाद्यर्थैरिति स्मादिना गुणसुहितयोः संग्रहस्तत्र पूरणार्थः प्रत्यय एव गृह्यते नो
भनादिशब्दाः प्रत्यासन्नत्वात् लोपश्चेत्यादपूरणमित्यादिनिर्देशात्तेन कुंभपूरणभवरत्यादि
404 सिद्धं तात्स्थ्यं क्व षष्ठ्यां किं नेत्युक्तेः षष्ठी इति सप्तमीति योगविभागात् समासो बोध्यः तृजकाभ्यां कर
षष्ठ्यां इति वाच्यं तत्र पूरणार्थत्वेन पूरणान्तार्थे नीपादनित्याद्यं नस्यापि ग्रहणमिति द्वितीयन्त
तीयेति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं गित्वा द्वितीयमित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् समास
मासः इति हि तत्रोक्तं एतेनोक्तषष्ठ्यात्र षष्ठीशब्दस्य षष्ठ्याः समाभ्यां त्रवैति भागार्थेकान्त ।
त्यर्थानित्यापूरणाधिकारविहितत्वाभावात्तन्निषेधः इत्यपास्तं गुणशब्देन केवलगुणवाची
गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गृह्यते इत्याद्यन्तं नचैवं ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युदाहरणासंगतिः अत एव नादेःसं
ग्रहणेऽग्रार्थेग्रहणात्रेत्याह काकस्येत्यादि तदेदमिति अन्यथा काकस्य कार्ष्ण्यं इदं तास्ते शुक्ला
इत्यर्थे शुक्लपदेनासामर्थ्यात् समासप्राप्तिरेव समासेनेति भावः इदानीं तु शुक्लपटशब्द एव विशे
ष्यसमर्पक इति तात्पर्यं अनित्योयमिति तेन चंदनगंधो घटरूपमित्यादि सिद्धं अत एव षष्ठीति सू
त्रे भाष्ये तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्य इति अस्य प्रत्युत्तरं स्ववचनमार्तुं तात्स्थ्यावहूणवाचकैः
समासः इत्यर्थः तात्स्थ्यं च गुणिसमानाधिकरणत्वस्य वाचकशब्दाभाववत्त्वं तत्स्थैरित्यस्य उ
क्तस्थत्वेनैव प्रतीयमानैर्नेतु भेदेन प्रतीयमानैरित्यर्थोन्त नहि गंधरूपगुणवाचकः कोपि शब्दो
गुणिसमानाधिकरणः शब्दशक्तिस्वभावात् । पिनष्टि गंधामित्यादौ गंधशब्दो न गुणशब्दः ।

किंतु चंदनत्वादिजातिनिमित्तकोन्य एव मालतीकुसुमादावदर्शनात् शैत्यादेस्तु न तारतम्यं
तद्बोधकशुक्लादिशब्दस्य गुणसमानाधिकरणत्वात् न च घटः शुक्लतरत्वादौ गुणवचनेभ्यो मतु
पो लुकः सत्त्वेन गुणवत्त्वेनैव बोध इति कथं गुणसामानाधिकरण्यं गुणस्याभिधानार्थं अभेदाध्यव
सायेन तथा प्रयोगसत्त्वेनाहतेः इदमेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र भाष्ये उच्यते गुणवचनानामाश्रयतो लिं
गवचनानीति वार्त्तिकं न तु घटस्य शुक्लतरत्वाभेदविवक्षायामपि सत्त्वेन परत्वे मतुपोऽश्रवणार्थं प
तेनावार्त्तिकेन मतेऽभेदाध्यवसायो नास्तीति चेत्तत्र किंचैवं गंधादिभ्यो मतुपो लुगभावार्थं मन
भिधानमाश्रयणीयं मन्मते तु वचनग्रहणेनाभेदाध्यवसाययोग्यानामेव ग्रहणेन न गंधादिष्व
तिप्रसंगः गुणातिशयज्ञातेः परं परासंबंधेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गुणस्य परत्वे यदा सा तारतम्यवृत्तिनि
मित्तत्वं तदा गुणपरत्वमिति मते तु समानानुपूर्वीक गुणबोधशब्दात् प्रतिपाद्यत्वमेव तारतम्यत्वं वा
ध्यं अयं च प्रतिप्रसवः प्रतिपदोक्तत्वेनानन्तरत्वेन च गुणस्यानेनेति निषेधस्यैव न समानाधिकरण
त्वप्रयुक्तस्यानेन गुणस्य गंधस्येत्यादौ निषेध एव गुणवाचकशुक्लादिभ्यो जातो भावप्रत्यये तु गु
णवाचकत्वाभावात् समासो भवत्येव न चैवं प्रकरणादिना यदा तीव्रादिशब्दात् तीव्रत्वादिविशि
ष्टगंधपरता तदा चंदनस्य तीव्रत्वादौ समासापत्तिः पूर्वोक्तरीत्या तेषामपि तारतम्यादेतत्वादितिवा
च्यं तीव्रं घ्राणं मन्दं चंदनमित्यादिदर्शनेन तारतम्यत्वाभावात् तरत्वाद्युः अनिरूपत्वादेव च संख्यावा।

ग्र·शे चकशब्देन निषेधः क्वाप्यनयोस्तन शालयोरित्यादिनिर्देशान्नेति दिक् सुहितेति सूत्रे भावे क्तः तेन
फलानां तर्पणमित्यादावपि निषेधः स्यादत आह तदाह तृप्त्यर्था इति फलानामिति करणस्य शेषत्वविव-
क्षायां षष्ठी तृतीयेति तत्र तत्र हि करणत्वेन भाने षष्ठीसमासे तु संबंधत्वेनेति न निषेधवैयर्थ्यं श्रुति-
कृतविशेषमप्याह स्वरे विशेष इति तृतीयासमासेन तु रूपतुल्यार्थेति बाधित्वा थाथघञ्क्तादिस्वरेणान्तो-
दात्तत्वे शब्दे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तः स्यान्नृपि तृप्तन तार्थत्वादिति भट्टि-
प्रयोगदर्शनेन तृपेः सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः एतेन सुहितार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्र योगे करणस्य शेषत्वावि-
वक्षेति निरस्तं फलेनोनाविधैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः तत्प्रास्तांश्चान्नपुमतीपप्रकुः कस्य तृप्तीयमिति
भट्टिप्रयोगविरोधाच्चेत्याह द्विजस्येति कुर्वन्नित्यपेक्षया न कर्मणि षष्ठी न लोकेति निषेधात् तु
नापि घटाद्यपेक्षया असामर्थ्यात्समासानापत्तेः किंतु क्रियापेक्षा शेषत्वादिति किंकरः इत्यर्थः इति बा-
लमनस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबंधस्य संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणसंबंधिक्रियानंतरमित्यर्थः
रहितेति पाठांतरं भाष्यसंमतं चैतदेव तत्र स्वकृदपमे कृष्टे तादिभिः सामर्थ्येन समासमनुक्त्वा कृ-
दव्ययमेवोदाहृतं तेनान्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समासः स्यादेवेति गम्यते अत्र बदंति भाष्ये द्विजस्य कुर्वन्
न कुर्वाणः कृत्वेत्येवंजातीयके कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यां न लोकेति निषेधात् कथयाद्यपेक्षायां षष्ठ्यां तु
सामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेत्याशंकाच्छिन्नस्य द्विषन् । तु शास्त्रसर्वस्य हिनोरित्याद्युदाहृतं सदव्यय

विषयद्विषः शातुर्वचनं नोत्सकसनोरयनिषेधः इत्युक्तेः सत्त्वकारकषष्ठी भवत्येवेत्युक्तं ननोत्स्था
पनेर्इहशेषविषये कारकस्य शेषत्वविवक्षानादर्शनादेः संबंधत्वविवक्षावनास्ति संबंधमात्रनिरपे
क्षक्रियायांषष्ठ्यां तान्त्वयस्य नास्ति ऋषिलिनात्यर्थेच ऋषिणिवाक्ये नैव निर्लेपं पाणिनिनात्यर्थे निर्ले
पार्थमेव भाष्यकृतात्र प्रदर्शितमिति इत्यंत स्त्रीत्रास्यचित्त्व्यापे किमुदाहरणं चवक्षस्योरितिप्रकृतिसू
त्रस्य भाष्यविरोधश्च सामर्थ्येन समासाप्राप्तावुक्तिलमित्यन्यदेतत् एतेन चौरस्य द्विषन् सूर्यस्योदेतो
रित्यवोदाहृतत्वात्कारकषष्ठ्यैवायं निषेधः नत्वहिद्विषः शातुर्वचनं नोत्सृष्टकसनोरयनिषेधः इति कार
कषष्ठीश्च नः शेषषष्ठ्या समासो भवत्येवेत्यपास्तं उपक्रमस्य भाष्यविरोधात् नोत्सृष्टकसनोश्छा
दसत्वात् शानविधिकारकषष्ठ्याश्च संभवेन सत्त्वग्रहणमेव पर्थ्यां पत्रे शश्च नेमन्यपदार्थे इति
सूत्रस्थ सर्वपश्चादित्यभाष्यप्रयोगादनित्योऽयं निषेध इति केचित् तन्न ततः पश्चात् स्त्रे स्यत इति भाष्यप्रयो
गेऽपि पश्चाद्योगे पंचम्या श्रुपि सत्वेन सर्वस्मात्पश्चादिति स्तु षष्ठ्येति समासेनापि न इयतन्त्रे
रिति स्राहुः स्वकर्तव्यमिति कर्तृषष्ठ्या समासः स्वरे भेद इति द्वितीयानिर्कुद्भुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
न स्यादिति नवेनतत्समासे मध्योदात्तत्वस्यात्तशेषषष्ठ्यां यद्यपि न स्वरभेदस्तथापि कारकषष्ठ्या
मस्त्येव समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरपीति भावः न त्वकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समास
इति पक्षे इदं नन्वेवं कटोऽपि कर्मभीष्मादयोपीति पक्षेऽद्वयोरपि षष्ठ्येत पावि षप्रभृतिनान्वयो
न परस्परमित्यसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरिति चेन्न कट एवकर्मभीष्मादयों उत्त्स्तुतत्सामा

५६

ग्रा·शे

नाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्तिं लभन्त इति पक्षेऽदोषात्तथाप्यैकान्त्यमादाय तत्त्वेऽपि सामर्थ्य
स्य सत्वाच्चात्र यनिबध एवायं ज्ञापकमित्याहुः न च समानाधिकरणसमसमर्थवादित्व सामर्थ्येन।
स्य सत्त्वेऽसिद्धिरिति विषयत्वमात्रविषयकत्वात् अत एव समर्थसूत्रे प्रयोजनविचारावसरे सर्पिःका
लकमित्यत्र प्रकरणान्तरस्थं षत्वमेवोदाहृतं अत एव समानाधिकरणप्रकरणे पठितं समान।
मध्यमवीराश्चेत्यादीनां सार्थकं न च धातुसहचरितप्रत्ययेन यत्र कर्माद्यभिधीयते तत्र समाना
धिकरणमपि नासमर्थमित्यर्थका धातुनाभिहितमितिवचनेन वीरः पचतीत्यादौ सामर्थ्यसत्वात्तत्र
तेषां चारितार्थ्यं अनभिधानेन न च समानादिभिः पचतीत्यादेः समासस्यैवाभावात् इति सूत्राश
यः यदि तु तेन ज्ञापकेन समानाधिकरणपद पुरस्कारनिहित समासविषयत्वमात्रं तस्य ज्ञाप
ते तद्द्वारे च यत्नतः पीयमानस्येत्येवोदाहरणं अथानभिहितमिति सामर्थ्यसत्वादिति यक्तव्यस्व
भाष्यप्रौढिवादपरमेव अत एव समर्थसूत्रे समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्यस्य किं प्रयोजनमिति
प्रश्ने सर्पिः कालमित्यत्र प्रकरणान्तरस्थं षत्वमेवोपन्यस्तम् न तु प्रकृतेऽपि समासाभावः किंच वी
रः पुरुषः इत्यादौ च सामर्थ्यात्समासाभावमाशंक्य समानमध्येत्यादिवचनाद्भविष्यतीति तत्रैव भा
ष्ये उक्तं तद्यदि तत्सूत्रमात्रपरं न हि संज्ञकुवृ इत्यादौ विशेषणसमानापत्तिः स च भृत्यभरणी पा
दौ चरितार्थः स्पष्टं चेदं तत्रैव भाष्ये [illegible]दमवधानयितृ विशेषणमित्यस्य सामर्थ्येनोक्तं पूर्वापरे
त्यादिसूत्रे तु क्रियाशब्देन प्रवर्त्तनेन रतिस्यमेवोक्तं कैयटेन तस्मात्समासे तत्पुरुषत्वो पूर्वेत्यादेर्ज्ञाप

कत्वएव भाष्यं समंजसं किंच सति चोरस्याद्धि बन्नित्येवोदाहरणं मुख्ये तो सुनकस्तु नावेवेति एतन्मत्र।
स्यपूर्वभाष्य रवेद स्यापि प्रौटियद्‌त्वमेवोचितं नत्वत्र विशेषणसमासस्य ड्‌वैरत्वेन नेदं निषेधोदाहरणं
युक्तमतआह विशेषणसमासस्त्विति ननु विशेषणं विशेष्येनुभयोपादानान्नसमस्यमानपदजन्यप्रका
रयोः परस्परं अभिचारित्वएवं समासइतिकथमत्र तस्य प्राप्तिः नहि कल्पस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति चेन्न
वैलासादिर्भावपदार्थः नर्कविषेत्यादिप्रयोगासंगत्यात तैव प्रवृत्तौ मानाभावात शिंशपावृक्ष इति ·
भाष्यध्वनितसमासानावत्रेश्चाशिंशपात्वं च वृक्षत्वव्याप्यमित्र मेव उभयसाधारणैकज्ञातौ माना।
भावात् एवं च व्यभिचारः परस्परं किंचैवं न त्वर्थक्यारितिकोशान्न हि कल्पस्यापि नह्यभिचरितत्वंस्त्वन
एवकैपदे नोभयोपादानं स्यार्थमित्युक्तं रहेति न हि कस्य सर्पस्य त्वत्र वहुलेति न चेष्टापत्तिरेव
समासेष्विति न वाच्यं विशेषणसमासवष्टीसमासयोः फलेऽविशेषात् तस्मादेतन्निषेधविषये विशे
षणसमासाभावएवाभ्युपगन्तव्य एवं च प्रथमान्ते नैव समास इति पक्षे विषक्षं तं तत्प्रयोगाभावएवा
नभिधानाद्वहुलग्रहणाद्वेति वदंति नचैवमन्यपदार्थेरतिसत्त्वप्रयोगासंगतिः अन्यस्यपदस्यार्थे +
इति तदर्थात् एवमेकार्थोह इतिसूत्र एकार्थ इति कर्मधारययोः वहुव्रीहिर्वा स्याद्यपपाचेर्थासिद्धिरिति सा
भाष्यमसंगतं स्यात् त्वदीयाकर्मधारयाशङ्केति चेन्न भाष्यकृतापुदाहृतेषु राज्ञः पाटलिपुत्रक
स्य भृकुमारादिकस्य नहि कस्य सर्पस्येत्यादिष्वेव भाष्यकृत्यादि प्रामाण्येन वहुलग्रहणात्तदभाव
कल्पने नान्यत्रेन्याप्रायात् एवं च नीलोत्पलस्येत्यादि साध्वेवेति वदंति यत्तु राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येत्या

प्रा० श्रो

५७

दिष्ठनीकमुपादायकैयटेनोक्तं षष्ठीसमासे पूर्वनिपातानियमः स्यात् विशेषणसमास्यादेवेति तत्र वि
षणविशेष्यभावेकामचाराद्व्यवस्थापां शाब्दप्राधान्यमुपसर्जनमितिन्यार्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रित
त्वेन गुणादीनामप्राधान्याद्द्रव्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणत्वेनैव नियमव्यवस्थया विशेषणसमासस्व
व षष्ठीसमासेपि तन्नियमसंभवात् न तन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेः यत्तु समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेध
विषये विशेषणसमासो न निषेधसामर्थ्यादिति तन्न श्रूयमाणस्यावमकन्यायवत्तद्भावे कर्मधारयेनिस्व
रेण गमनस्य श्रेयस्त्वादौ कर्मधारये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वमिति स्वरभेदेन तत्सा
र्थक्यात् किंच गोर्धेनोरित्यादौ विभक्त्यंतत्वेन चरितार्थयोष्टाप्ङीत्यादीनां परत्वेन बाधषष्ठीसमासनिषे
धेन चारितार्थ्यात् तत्र हि षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्द्वयेनापू
र्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरितिभेदात्तदाह गोर्धेनोरिति आदिना भाज्यस्योत्तरस्येत्यादि संग्रहः
एवं द्रष्टव्ये विषये विशेषणसमासोपि नवत्येव त्याहुः केचित्तु प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ष
ष्ठीति सूत्रस्य येन सबंधेन समासस्तदर्थ निरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्या एव समासः इत्यर्थः पूत्या सत्या
पमेवार्थ उचितश्च एवं च तादृशान्वयघटितं सामर्थ्यमेव तत्सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तं न चेदृशं सामर्थ्यं प्रकृते नेत्यु
क्तं भाष्ये सामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति एवं च समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थत्वमेवेत्यर्थाद्युक्तं भगवता
कथमसामर्थ्यं मत समानाधिकरणत्वादित्यादि भाष्यं त्वेतदभिप्रायानभिज्ञपूर्वपक्षे सिद्धान्त्येकदे
शिनोक्तिरिति तन्नार्थसाधकं एवं च तत्तत्कस्येत्यादौ विशेषणसमासो नित्य चेदृष्टमानमस्तीति तदभा

वोवाकूलकात् कल्पोनोचेन्मेतिवदेति अयुष्ठावसरन्यायस्यानित्यः यद्यातेनन्यायेन मास्त्वे
वमोपिइतिदिक् एतेनधेनुशब्दो गोरेववाचकइत्यपास्तं योदेति सूत्रे धेनुग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः
समानाधिकरणेनेत्यस्य[illegible] धिकारबाधापत्तेश्च धेनुर्नवप्रसूतागोरितिकोशे गोरित्यस्यवपु
त्यानुवादः स्पष्टंचेदं प्रासइदडि-न्यत्रकैयटादौ पूजायामइत्यस्यवक्तिद्धे पूजायामितिनिर्देशा
सूत्रोपलक्षणार्थइत्याह मतिबुद्धीति अत एवकर्मणीइति सूत्रेभाष्ये कर्मणियः कृइत्यर्थे
पूजायांनिषेधानर्थक्यंदूषणमभिहितं अन्यथानियमार्थत्वान्मत्यादिव्यावृत्यावारिता+
र्थेस्पष्टमेवराज्ञामिति क्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठीयत्नकारकषष्ठ्येवार्यसमासनिषेधः प्रतिप
दोक्तत्वानशेषषष्ठ्यानुसमासः स्यादेवेति तत्रफलेविशेषाभावात् व्याप्याघ्नक्तेतिस
ह मासेति सूत्रभाष्यानुभयथाप्यंतोदात्तत्वस्येवप्राप्तेः तस्मात् शेषषष्ठ्यापिसमासस्यनिषेधो।
यं तद्दूनयत्राह भूतेनेति नन्भूतेक्तोदुर्लभः तत्क्तकौडिन्यन्यायेनमतीत्यादिवर्त्तमानकाले
नभूतकालस्यवाधात् यत्यासीदित्यध्याहारे धातुसंवंधइतिभूतेक्तइतितत्रसुरासुरैः पूजि।
तापनमइत्यादिप्रयोगेधातुसंवंधाभावात् राजपूजितोस्तीत्यादौदोषाच्चइतिचेत्तनेनप्रोक्त
मित्यधिकारेउपज्ञातइति प्रत्ययविधानेनभूतकालस्यमतिबुद्धीतिवर्त्तमानकालोनवाधक
इतिज्ञाप्यते अन्यथावर्त्तमानेक्तप्रत्ययेस्यचवर्त्तमानइतिकर्त्तरिषष्ठ्याद्वर्वारत्वेनलक्ष्यलक्षणयो
संपातात्तप्राप्तयोगेतृतीयांतत्वासंभावान् नचयमर्थांतरेतृतीयापूर्वोत्तरत्रकर्त्तृतृतीयाया।

ये१ योनाप्राप्तिरित्यायेन २

प्रा॰ शे॰

एवं निर्णीतत्वात् न च तज्ज्ञापनार्थ एव तज्ज्ञापकं सूत्रमिति । यः स्वरात्स्वरे इत्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्या।
विषयत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः + परे तु एतस्मादेव ज्ञापकात्तत्र कौण्डिन्यन्यायेन समानविषयः न
चात्र तस्य विषय इति वदन्ति अधिकरणवा अधिकरणे इत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं इ
408 दमेषामिति क्तोधिकरणे चेति क्तः अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी किं वृत्तमित्यादौ तु कर्तरि
क्तः किमावृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः कर्मणि च क्तः षष्ठ्यो सन्निहितेन तत्र क्तेन न संबंधः सूत्रे आयां प्रतिषे
धानर्थक्यापत्तेः तस्मात् कर्मणीत्यस्य षष्ठ्येव संबंधः तत्र अपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धे तृ
जकाभ्यामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः वृक्षावृश्चेत्यर्थस्तदाह कर्मणीति स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये एवं च।
क्तस्यानुवृत्तिरेव तृजकाभ्यां यत्तु कर्तरि च व्यपेक्षाया निवृत्तिरिति तस्यायं भावः भवतः शायि
के त्युदाहरणं ओदनस्य पाचक इत्यादौ कर्तरि निषेधः तत्र हि कर्तरीति तृजकयोर्विशेषण
मिति तत्र तृच उत्तरार्थत्वकल्पनापत्तेः उपात्तस्यैव प्रयोजने संभवति उत्तरार्थत्वमात्रकल्पन
स्यान्याय्यत्वात् श्रुतत्वेन तृजकविशेषणतायां एव न्याय्यत्वाच्चेत्याशयेनाह कर्त्रर्थे तृजका
भ्यामिति अत्र यद्यपि कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं तत्र संभवव्यभिचारयोः सत्वात् तथापि तृज
योरुपरंजकत्वमस्त्येवेति भावः तत्र संभव ओदनस्य पाचक इत्यादौ व्यभिचारस्तु भक्तिके
ति पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु एवुजिति भाव एवुच धात्वर्थनिर्देशे एवुल्वा कर्मणि षष्ठ्याः स
मासः कर्तृः प्रयोगाभावेनोभयप्राप्त्यावित्याप्राप्ते ननु तत्साहचर्यात् कर्त्रर्थकाकस्यैव अ

ननु किं शब्दस्य वृत्तिस्थानमित्य निरात्तमिति प्रयो ग संगतिः कर्तरि क्तः

हणं भविष्यति किं कर्त्तरीत्यनेनेति चेत् अर्थाधिकारात्तु बोधात् भावार्थकस्यैव ग्रहणं स्यादिति पक्षा का
निरासार्थत्वात् पक्षार्थेति अभिव्यक्तपदार्थायेऽनित्यायादिति भावः एतेन वक्तव्यस्य भर्त्रेत्यु।
दाहरणमयुक्तमित्यपास्तं कैयट इति पूर्वोत्तरसाहचर्येण कारकषष्ठ्येव समासनिषेधादिति।
भावः प्रतिपदोक्तत्वेन कृद्योगषष्ठ्या एवात्र ग्रहणादिति भावः गुणोत्तिविशेषकर इति प्रतीकमु
पादाय वहुष्वहुवचनमिति सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत् अस्मादेव भाष्यप्रयोगादनित्योयं प्रतिषे
ध इति मतान्तरमपि तत्र तेनोक्तं अत एव तत्प्रयोजकको जनिकर्त्तरि स्यादिति निर्देशाः संगच्छन्ते केचि
त्तु तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबंधकस्य ग्रहणात्तृ लोके निषष्ठी निषेधो नि
त्यः स्यादाहुः तन्मतेपि गुणोत्तिविशेषकस्यादि सिद्धये कर्त्तरीति रेवशरणं कर्तरि च अत्र द्वयो
रप्यकत्वेपि सामर्थ्यात् कर्त्तरीति षष्ठ्या एव विशेषणं न तृजग्रहणं तत्र न संबध्यते ऽसंभवा
त् भवतः शायिकेति पर्यायोति एवं च तथा अर्थे एवुल्वानित्यं क्रीडाजीविकायामिति निषेधस्य सिद्धत्वा
त् नित्यग्रहणसामर्थ्याच्च विधिरेवायं क्रीडायां तृचोसंभवाद्धि किंत्वाच्च तस्यात्रासंबंधः इति म
त्वाह अकेनेति न चैवमके जीविकार्थे ऽत्यत्राकग्रहणं व्यर्थं प्रतिपदोक्तत्वे नद्धि हि न समास
स्यैव तत्र ग्रहणेन रमणीयकर्त्तृत्वादौ दोषाभावादिति वाच्यं … क्रीडायामिति वत् जीविका
यामित्येव सिद्धेऽर्थग्रहणं व तस्यापि व्यर्थत्वात् अपरे तु प्रतिपदोक्तपरिभाषया कारकषष्ठ्ये
व समासोनित्यः षोषष्ठ्यानु विकल्प एव अके जीविकेति त्वरउभयत्रापि अर्थग्रहणसाम
र्थ्यान्नानालिखिते … जीविकायां तृचः संभवेपि

४-६

409

श्रा॰ शे॰

र्थेन शक्तिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेः एवं चाकपदमपि रमणीयकर्तृत्वादिव्यापारत्वाच्चरितार्थे अत्र तु नीवि
काग्रहणं च कर्मत्वप्रकारकबोधे वाक्यासाधुत्वायेत्याहुः अन्ये तु तत्र तु रत्रिमपी च कंति भाव एवेति।
ति यद्यपि भावे धात्वर्थनिर्देशः स्त्वेव सिद्धमिति संज्ञायामित्येतदधिकरणार्थमिति क्तदंतेव त्यतेत त्वा +
पि भावेऽपि परत्वादस्यैव प्रवृत्तिर्दुर्वारेत्याशयः उद्दालकः श्लेष्मातकः वस्तुतः संज्ञायामित्यस्य एवु +
त्तित्यत्रान्वयः स चाधिकरण एव भाव इति पक्षांतरमित्याहुः षष्ठीसमासप्रसंगेन तदपवादमेकदेशि
समासमाह पूर्वापरेति ननु कर्मधारयान्मत्वर्थीयो नेष्टः वृत्तिद्वयकल्पनागौरवात् अत एवाश्व
शब्दाद्ब्रह्मपुरुषान्मतुब्नेति रक्तेन इति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं एतेनेदं वचनमेवेत्यपास्तं एवं चै
कदेशिनेत्यनुपपन्नमिति चेन्न कर्मधारयान्मत्वर्थीययोरर्थः प्रतीयते तस्मिन् बहुव्रीहिणालभ्यो हि
लाघवगौरवचिंतापर्याचित्र गुरिति एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः न च रूपयोर्बहुव्रीहौ लभ्यः अत एव
गौरवदरणमित्यादिसिद्धिः अत्र हि ज्ञातिविशेषवान् प्रतीयते न तथा प्रतीतिर्बहुव्रीहौ अदंडी अवाग्मी
त्यादौ मत्वर्थीयांतेनैव नञ्समासः न तु नञ्बहुव्रीहिणा गतार्थत्वं दंडसंयोगनिषेधसंपर्कबहुभाषि
त्वनिषेधस्य च ततोऽनवगमात् स एव हेमन्तपूस्त्रे कैयटे संबंधनीत्यादि नञ्व्रीह्याद्येनाठातु सिद्धमित्या
केचित्तु एकगोपूर्वाट्ठञिति ठञ्विधायकेन सत्त्वभाववत इत्यर्थकस्य सुब्भिन्नस्य त्यर्थकस्यासुद्युतोंग
स्येति प्रत्ययस्थात्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे (संगच्छते मत्वर्थ) ण चक्कविद्माघवानादरोत्ताप्यते तेन सर्वध
नीत्यादिसिद्धिः अत एव मत्वर्थिक इति सत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते मत्वर्थीयो मत्वर्थः।

सोस्यासीति अत इनिठनाविति ठन् अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या लाघवेन मत्वर्थीयस्येति बहुव्रीहिमेव कुर्या
दित्याहुः यद्यपीह कर्मापूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथापि पाठ एव निर्देशादिति बोध्यः अवयवित्वं चावय+
वापेक्षं न ह्यत्र च ह्यत्र च काश्चोपस्थितत्वात् पूर्वादय एवेत्याह पूर्वादय इति समानाधिकरणार्थक एका
धिकरणशब्देन अवयवावयविनोरसंभवात् अतोत्राधिकरणं द्रव्यं एकत्वविशिष्टं प्रतिपादके
नावयववाचकेनेति वाच्योर्थः फलितमाह एकत्वेति षष्ठीसमासेति यद्यपि कायशब्दादेरवयवि
वाचिनोवयवे लक्षणया कर्मधारयेणापि पूर्वकायादिसिद्धिः ऊर्ध्वकायवत् तथापि कायपूर्वादिनिवृ
त्तये सूत्रमिति भावः पूर्वकायस्येति न स्यपरमिति निर्देशात् अवयववाचियोगे पंचमी न किंतु षष्ठी
ति भावः पूर्वं नाभेरिति नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी पंचमी नाभिरत्रावधिर्नावयविनी।
ति न समासः नाभेर्यः पूर्वोभागः स कायस्यावयव इति षष्ठ्यर्थः कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरि
ति पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्राधान्याच्च छात्राणामिति ३ उक्तभूतावयवसमुदायविवक्ष
याबहुवचनं अतएवावयवित्वं समुदायसंमुदायिसंबंधे छात्राणामिति षष्ठी सर्वोपि पूर्वादिभि
न्नोपि ज्ञापकादिति अन्यथान्हस्य सायपूर्वत्वं न स्यात् इति भावः एवंच सूत्रे पूर्वापराधरोत्तरा।
अ मिति वयवमात्रोपलक्षणमिति ज्ञाप्यत इति केचित् मध्याह्न इति राजाह इति टच् अन्होन्ह इस
न्हादेशः कालेनेति दिनमध्य इति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्बोध्यं इत्याहुरिति परवल्लिं
गमिति सूत्रभाष्ये तु एकदेशिसमासः प्रत्याख्यायते तथाहि तत्रशास्त्रादिषु निषेधो न कार्यः

प्र॰ शे॰

परवल्लिंगमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणात्सिद्धं हृदैकदेशोनोऽरिति वक्ष्या
मि तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं एकदेशसमासो नारब्धास्तेकथमर्धपिप्पलीति समानाधि
करणो भविष्यति अर्धं चासौ पिप्पली चेति षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति इष्यत इति तत एव षष्ठीसमा
सः अपूपार्धमिति उक्तं यत्तु द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्यमन्यतरस्यां ग्रहणं विशेषविधिना मु
क्ते सामान्यविधेरप्रवृत्तिज्ञापनार्थं किं प्रयोजनं अर्धपिप्पलीत्येकदेशिसमासेन मुक्ते ष
ष्ठीसमासो माभूदिति तदेकदेशमुक्तिपरं बोध्यं इत एवास्य सा तत्र प्रयोजनं नालक्षोपन्यासः न
चाहुः सर्वैकदेशाह्नो नूनमेतेभ्य इत्येनेषां कर्मधारये प्रवृत्त्यापत्तेः प्रतिपदोक्तैकदेशसमास।
एव च प्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वं त्रिसूत्रीति वाच्यं एतज्ज्ञापकप्रामाण्यादेव लक्षणप्रतिपदोक्त
परिभाषाऽप्रवृत्त्यानन्तरूपमात्रेन तत्प्रवृत्त्यंगीकारात् समप्रविभागादन्यत्रार्धाहारोऽर्धजरतीय
मित्यादौ सूत्रमनेपि कर्मधारये तैव निर्वाहस्यावश्यकत्वाच्च न च पूर्वापरेति सूत्रविषयेऽपि ष
ष्ठीसमासापत्तिरिति वाच्यं भाष्यनयेनाभिधानेन वारणात् षष्ठीसमासनिषेधप्रकरणे एव पू
र्वत्यादि सूत्रं कार्यमिति भाष्याशयात् वस्तुतस्तत्रापि षष्ठीसमासो भवत्येव सूत्रं तु मुख्येऽर्थे पूर्व
कायसिध्यर्थमेव अर्थविशेषानादरेणेत्तु भगवता प्रत्याख्यातमित्याहुः सूत्रे तग्रहणाद्वावि
शेषणसमासस्तत्र वारणीय इत्याहुः अर्धखण्डं वाच्यार्धशब्दस्त्रिशोऽर्धलिंगः अवयववाचीपु
ल्लिंग इत्यभाष्यं तत्पलक्षणमिति सकलखण्डेवापुंस्यर्धोऽर्धं वा समेंऽशके इत्यमरः ... वा पुं
स्त्र

सीति शर्वोत्तरान्वयि न तु शकलखंडे इति स्वरूपभेदात् नपुंसकत्वेन निर्णीतेः वचनात्पुंस्त्वविकल्पः स्त्रिया
मिति फलितं । खंडे इति स्त्रीलिंगत्वेन भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति तेन परिभाषणात् शकलचास्त्री
ति निर्देशेनैव निर्णीतं अर्ध इति स्वरूपभेदात् पुंस्त्वेव गते वा पुंसीत्यनेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसके लभ्ये
ते योगविभागादर्धमिति निर्देशेनैव नपुंसकत्वविवक्षायां सिद्धे नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकत्वा।
र्थम् एतेन नस्पंदमित्यादौ सूत्रे लिंगवचनयोरविवक्षितत्वान्निर्देशेन लिंगलाभो न युक्त इत्यपा।
स्तम् इत्याशयेनाह समांश इति निष्पन्नी वेइति च एतेन निर्देशादेवानपुंसकत्वलब्धे पुनस्तद्ग्रहणं
सूत्रे लिंगाविवक्षायां ज्ञापकमिति केचित् । उक्तं परास्तं पिप्पल्या एकविभक्तौ चोपसर्जनेन त्वाद्ध्रस्व
त्वं स्यात्तत्राह एकविभक्ताविति एवं तर्हि पंचानां खट्वानां समाहार इति विग्रहे पंचखट्वीति
न सिध्येत् अत आह एकदेशीति इदं चापत्यं नपुंसकमिति सूत्रे च खट्वीति भाष्योदाहरणात् ज्ञायते
अर्धमिति सूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणमपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षे षष्ठीसमासोपि पिप्पल्यर्ध
मिति ध्वनितं चेदं परवल्लिंगमिति सूत्रे भाष्ये इत्यनुपदमेवोक्तं पत्र द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भा
ष्ये अन्यतरस्यां ग्रहणं विशेषविधिमुक्ते सामान्यविधेरप्रवृत्तिज्ञापनार्थं किं प्रयोजनं अर्ध
पिप्पली एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो मा भूदिति तत्प्रौढिवादपरं अर्धपिप्पली नामि
ति इहार्धपिप्पलीति शास्त्रं परवत्लिंगात्तिदेशोपि वचनात्तिदेशाभावात् विशेषकाद्येति।
भावः अर्धपिप्पल्या इति तु खंडसमुच्चये वा ध्यं अर्धपिप्पली चार्धपिप्पली चेति विग्रहात् ८

षा शे॰ कदेशिनेति किं स्वर्धं पशोर्देवदत्तस्य स्वं देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः निषेधं वा
पितेति नच भागार्थकान्यन्यपोते षु चरितार्थमिदं तेषामपि स्वार्थिकत्वेन पूरणार्थत्वादिति
स्पष्टं भाष्ये पत्ते षष्ठीसमासः इति शागुरुकृपत्याख्याने तु संख्याप्रमाणत्वादिनिर्दिष्टानां सामा
न्यापेक्षज्ञापकतया पूरणगुणादिनिषेधस्यानित्यत्वेन षष्ठीसमासः साध्यः। यद्वा षष्ठीति सूत्रा
न्तरं द्वितीतृतीयचतुर्थतुर्येति पाठं इति बोध्यं ननु भिन्नापाश्च तुर्थीभक्तिरिति विग्रहा
च्चतुर्थीभिक्षेति स्त्रमते शागुरुकृपत्याख्याने लुपुंवद्भावापत्तिरिति चेन्न लिंगविशिष्टपरिभाषया
स्त्रीनिमित्तेन संज्ञेतनासमासात् भागार्थकान् प्रत्ययात् तस्य स्त्रीत्वमेव नास्तीति विभाषा द्वितीय
तिसूत्रे निरूपितमत्रनस्तत्र द्वापोकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्तु पीभिक्षेती च्व तद्भूति
नपीकवसूदेवत्तद्वितीया शब्देन समासेन्तु सर्वे यापि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वं भवत्येवेति
न फले विशेषः द्वितीयपादस्य इति चकारात् पूर्वं पृष्ठे षष्ठ्यनिभावापत्तेः तत्र तावत्प्रत्ययार्थीयं स्यात्
न चात्र पृष्ठे षद्वितीयायां तु स्येवाकारः स्यात् प्राधान्येन तयोरेव ग्रादेशात् वकारश्चात्र भिन्नक्रम
इति भावः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्तस्यान्ताशब्देन समासः जीविका शब्दस्य गोत्रियोरि
ति कृत्ते न दंताद्युपुरुष इति बोध्यं नववहुव्रीहि एवं तदर्थे स्वरविशेषात् प्राप्नुः सुखत्वादौ निष्ठा
तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपातापत्ते श्चेति कालाः परिमाणं परिच्छेदकं तद्वच्च परि
च्छेद्यमेवेत्याशयेनाह परिच्छेद्येति कालाः इति कालसामान्यस्य परिच्छेदकत्वात् कालशब्दस्तु हि

शेषपदः अत एव बहुवचनं मासो जातस्य यस्येति न च जातः पुरुषस्तस्य हस्तादिकं परिच्छेदकं
ननु कालः न स्पन्दक्रियापरिच्छेदकत्वादिति वाच्यं साक्षात्क्रियापरिच्छेदकोपि कालस्तद्द्वारा पुरुषं
परिच्छिनत्ति यस्य हि जननानन्तरं मासो गतः स एवमुच्यते तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयो
रंतरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेत्यदोषात् यद्यपि विग्रहे मासः प्रधान
तथापि वृत्तौ जातः प्रधानं मासो जातो यस्य पंनामि त्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादि प्रतीतेः अ
त एवोत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमपि निर्बाधं इदमेव ध्वनयितुं [illegible] जातोपस्य सन्नमुक्त्वा न
त्वेवं नान्यपदार्थप्रधानो यमिति श्रमः कार्यः संबंधस्य षष्ठ्यर्थत्वेपि यस्य सन्निति तच्छेद्
६४ न प्रवृत्तनिमित्तत्वाच्छब्दार्थपरामर्शात नयोर्नित्यसमाकांक्षत्वात् बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थप्रा
धान्यमेव अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु उभयत्रापि नास्य प्रवेशः इयांस्तु विशेषः इह जातप्रा
धान्यं ष्टी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वचनमाणत्वात् वि
शेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभाव इति प्राग्मोदकादिनानुत्पन्न मीमांसकाः पदान्त
र प्रक्षेपगौरवभियासमानार्थत्वानुरोधेन चित्रा गावो यस्य मितिविग्रहमाहुः तत्र श्रु
तानामेव बहुव्रीहिः सूत्र वार्त्तिक भाष्यसंमतत्वेन अलौकिके प्रविष्टानामेव परिनिष्ठितानां
पदानां रूपे लौकिकेपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागे नानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्य
त्वात् विग्रहस्य समासवैकल्पिकत्वप्रदर्शनफलकत्वाच्च तदनुगुणेन तयाक्यस्य इति
स

ए नि =४

पा॰ शे॰ पदांतरप्रक्षेपगौरवं न फलमुख्यत्वान्न दोषावहं नन्वेवं वाक्यार्थे नत्पदं कर्तुं प्राधान्येन वि-
ग्रहे पि ते लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो बहुव्रीहि संमत इति चित्रा गावो यस्य संति सोस्तीत्युभ-
धा यत्रापि क्रियाध्याहारस्यावश्यकत्वाद्वाक्यभेदो बोध्यः नन्वेवं मासस्य जातत्व इत्येवं विग्रहे ष-
५१२ ष्ठीसमासेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न जातमास इत्यनिर्वत्यर्थत्वात् न च बहुव्रीहि-
णैव सिद्धे इदं व्यर्थं न च स्वरे विशेषः जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्तः वा जा-
त इत्यंतोदात्तत्वात् जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति वचनात् न जातस्य पूर्वनिपा-
त इति वाच्यं जातवत्त्वेन समासे मासजातवानित्यादौ वंतोदात्तार्थमावश्यकत्वात्
उत्पन्न इत्यर्थकक्तशब्देन समासे जनेत्यादि प्रतिषेधेनांतोदात्तत्वाप्राप्तेश्च अ-
न्यमासे एकत्वं मुख्यमेव समासे भासते नं विना परिच्छेदकत्वानवगतेः ननु राजपुरुषादि-
वन्नैरपेक्ष्याविशेषाभाव एवेति दिक् उत्तरपदेनेति हेतौ तृतीया परमा एषु नरहेतु काद्विगु
सिद्धये इत्यर्थः सुप्सुपेत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्द्व्यादेन्नवचनं पञ्चत्वविवक्षायां चेदमेव ज्ञा-
पकं स्पष्टं न च समर्थं सूत्रादौ भाष्ये बहूनामिति त्रिपदे काला इत्यनेन नन्वधिकृषे उत्तर
पदे परतो वा न रहि द्विगुर्वाध्यः इदं च वार्तिकमनंतरसूत्रविषयमेव इदमेव वा घापितं नद्धिता-
र्थ सूत्रे पठितमपीदं पुनरत्र सूत्रे पठितं भाष्यकृता पूर्वं त्वविति द्वाहजात इत्यत्रेत्यर्थः स-
प्तमी बहुवचननिर्देशात् गणपाठसामर्थ्याच्च गोंडशब्दस्तद्घटितसमुदाये भाक्त इत्या

त्याशयेनाह शौंडादिभिरिति शौंडः प्रवीणः शौंडस्य क्रियात्वेपि प्रासन्नादिक्रियां नर्भावान्न
द्वारकं कारकसप्तम्यासामर्थ्यमिति भावः अहि शौंडो स्त्रीत्वादो क्रियायां कर्तृकर्मद्वारकसं
बंधेनान्वयमात्रात् कर्तृकर्मभ्यामपि सामर्थ्ये दृढशब्दसामर्थ्याश्रयणेन सप्तमी शौंडैरित्यासाधे
वत्वापकमिति नव्याः अधिशब्दस्य निसाबाधेय प्रधानः स्यात् वेदं स्वविधायकसूत्रभाष्येन ध्वन
यन्नाह अवहन्त्यधिकरणप्रधानत्वस्यात्वव्ययीभाव एव अधिहरीति यथा नचान्यान्यमपेचरिता
र्थस्याव्ययीभावस्य परत्वादनेन बाध एवोचित इति वाच्यं एतन्न्यायप्राप्यापस्य विभक्त्यर्थमात्रव।
त्वन्याव्ययस्य प्रसिद्धत्वात् गुरुतरविभक्तिशब्दस्य पूर्वनिपातकरणेन तदर्थवृत्त्यव्ययमात्र।
णाव्ययीभावविधानाच्चेदित्याहुः शौंडाधूर्त्त कितव व्याडः प्रवीणसंवीत अंतर् अधि
पटुपंडितः कुशलचपलनिपुणाः इत्यस्याकृतगणोयमिति संलक्षणः अंतः शब्दो मध्यस्य
र्थको मध्यरूपाधिकरणवृत्तिः तद्योगे स्वरूपेशाखेनि वदवयविन्याधारत्वविवक्षयासप्तम्यांकृते
तर्वनां तरित्यनेन नन्तु रूपः वनावयवमध्यरूपाधिकरणेऽन्तःशब्दः तदविवक्षायां वनस्यांतरित्यपि भव
ति अनेन च नाव्ययीभावः मध्यरूपावयवस्यापि बोधेन वचनग्रहणसामर्थ्येन लब्धविभक्त्यर्थमात्रव।
त्तित्वाभावात् अन्यथा वनस्योपरीत्यादावपि प्रसंगात् किंच प्रत्यासत्त्यायेन लुवंतेन समासः तत्रक
त्यर्थनिष्ठविभक्त्यर्थवाचकाव्ययेनैव समासः प्रकृते तु मध्यावयवनिष्ठविभक्त्यर्थबोधकत्वेपि व
ननिष्ठविभक्त्यर्थबोधकत्वाभावादव्ययीभावाप्राप्तिः यत्तु मध्यरूपावयवानाल्लिंगितत्वाधिकर

पू॰ शे॰

413

णत्वमात्र इन्निर्भक्ते नाव्ययीभाव एव अंतर्वणमिति वननृपाधिकरणे इत्यर्थः अन्तिरं तरुति णत्वं एते
न तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात् ततोऽव्ययीभाव इति निरस्तं महाविभाषया पक्षेऽव्ययेनापाप एव बाधने
न तत्राव्ययीभावाप्राप्तेश्च यदा तु वननृपे मध्ये इत्यर्थः तदा विशेषणसमासेनैव सिद्धमिति दि
क् सांकाश्येषु सिद्ध इति सांकाश्येन निर्वृत्तेन वनेन अपसा सिद्ध इत्यर्थः यद्वा सांकाश्ये नगरे सिद्धो हा
न इत्यर्थः धोहेणव्याख्यात स्थेगृह्णे स्पष्टं चेदं भाष्ये नदाह धाँत्तयाविनेति ख्वेतित त्रसरुव।
योगस्त्वकुलादेशेन चिरंनिवृत्तिस एव मुच्यते एवं निंदा भवति कृणेगृह्णे मावपुष्फकोपलत्वणमि +
त्याशयेनाह अवपूर्वपक इति स्पष्टं चेदं भाष्ये तत्फलमाह पूर्वाह्णेगेयं सामेति तत्पुरुषे कृति +
इत्यलुक् अत्र सूत्रे मडुक्त्स्त्यात्य शात्पनुवर्त्ते तेनेन यत्स्त्यपां तेनैवायं समासः कृत्यैरितिवहु
वचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं तेनेहनमासे दातव्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये नैनाहोरात्रिचत्रमनुपोन्नुं घ
नेतितुकर्त्तृकरणे इति साधिन्याहुः नवेत्येत त्सप्तम्यंतमितियद्यप्यव्ययपदमिहितन्त्वावन त्र शब्दा
त्सप्तमी दुर्लभा तथापि सप्तम्यधिकारावाधायाधिकरणे शक्तिप्रधानादपि न त्रशब्दात्सप्तम्य
वेति वृत्तिकृत् अपतत्स्वपं तेने त्यत्रेवाधिकारवाध एव पूर्वं यदा प्रकृतिस्वरत्वमव्ययत्वेनैवेति त
त्र अव्ययेनलुक् निपातानामिति परिगणनात् अवतप्तेनकुलेति चापलादिति भावः कृतत्रा
हाणमरिभाषया नकुलस्थित शब्देन समासः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् अव्ययस्थित त्वाम निपत्या
त्र निंदा एवमस्मन्निह्नुतमित्यादौ नैष्फल्यादिनामा वाधा गेहेनर्दीति नर्दगर्जेः समासिनिः +

मु

तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् सर्वत्र समासांतरेति समासप्रकरणादिति भावः अत एव पात्रेसमितीय
तीत्यादि भवत्येव तत्राप्यनंतरत्वात्कर्मधारय एव स्यादित्यत आह घटकतयेति तेन परमाः पा
त्रेसमिता इत्येव न तु समास इति भावः समिता इति अनुस्वाररहितः पाठः पूर्वकालैक अत्र पू
र्वकालशब्दोर्थपरः अन्येषां स्वरूपपराः अत एवाभ्यर्हितत्वात्पूर्वकालस्य पूर्वनिपातः पूर्वः पूर्वः कालोय
स्य तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्यापरकालवाचकेन समस्यत इत्यर्थः अत एवोदाहरिष्यति पूर्वं स्नातः प
श्चादनुलिप्त इति यमबाधनार्थं चेति न च मुख्यार्थ एकैकशब्द इदं चरितार्थं प्रसिद्धतरत्वेन संख्यावा
चकस्यैव ग्रहणात् कालसाहचर्यात् परिच्छेदकार्थवाचकस्यैव ग्रहणाच्च ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्र
भाष्ये नदीभिश्चेत्यत्र च एकशातिक इत्यत्र संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिर्नेत्यत्र प्रतिपदोक्त
परिभाषया संख्यापदमुद्धार्यतद्धितार्थेति सूत्रेण विहितसमासस्यैव ग्रहणात् मत्वर्थविषये च त
द्धितार्थे त्वस्य प्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वेत्याहुः नवशब्दस्तु पुराणसाह
चर्यान्नूतनार्थः जरद्वृद्धः समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः शाटकं नियमार्थमिति विशेष
णमित्यादिना सिद्धेरिति भावः ननु रूपार्थं नियमः तेन पंचसिध्यति पंचगवमिति च पूर्वसूत्र
मित्यादौ संज्ञात्वाभावे पि कौवाचकत्वेनादिग्वाचकत्वात्समासो निर्बाध एव एवं देशवाचकैर।
पि + तद्धितार्थे त्वस्यानुनार्थं नियमः दिक्संख्ये इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या तद्धितार्थापत्तेः ननु पूर्वसूत्र
मित्यादौ समासानापत्तिः असंज्ञात्वात् न च नियमं बाधित्वा परित्वात्पूर्वापरेति [illegible] ले न समासो

ले

पू॰ भो॰

भविष्यतीतिवाच्यं पूर्वकालेत्यस्य नियमार्थत्वेन तेषां समासविधायकत्वाभावात् स्यादेतत् चेदं पूर्व परेति
सूत्रे भाष्ये इति चेन्न आदिश्यो ग्राचिना समासस्य निर्बाधत्वात् एवं पूर्व पांचाल इत्यादौ पूर्वशब्दो दिग्वा
वाचक एव स्यात् नचेष्टमपि नवरसरुचिरेत्यनुपपन्नं असंज्ञात्वात् समाहारे हि नवरसी।
त्यादि स्यादिति वाच्यं नवशब्दस्य नवावयवके लाक्षणिकतया संख्यावाचकत्वेनादोषात् नचै
वं पूर्वादीनां दिशि शक्तिः घटादौ तु तस्या न्यागकत्यमिति न्यायेन लक्षणेति पूर्वे घट इत्यादौ निय
मानापत्तिः सामर्थ्येन यथाकथंचिद् दिग्वाचकस्यापि ग्रहणात् न हि दिग्वृत्तिपूर्वादीनामिषुका
मशम्यादिभिः सामानाधिकरण्यं संभवति तस्मान्निरूढत्वेन शक्तितुल्यत्वम् अत्र तु मुख्या।
र्थपरत्वोक्ततन्निवर्तकं वा ध्येयम् अत एव हि गोर्लुगनपत्य इति सूत्रे त्रैविध्य इत्यत्र अवयवा विध्येति
विग्रहः पूर्वशालाभाष्य प्राक्पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी वा नेह रुचिरेति पश्चात् तती
यासमासः बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयो वेति दिक् एतेन त्रिलोकनाथ इति व्याख्यातं नच तत्र
पात्रादित्वेन निर्वाहः यद्वि त्रिलोकीगणाय रास्यादिति प्रयोगविरोधात् तद्धितार्थ एका
पि सप्तमी विषयभेदाद् द्विधेति व्याख्यानम् इत्याशयेनाह विषय इत्यादि तद्धितार्थो वाच्य इति
तु नोक्तं पौर्वशालः पांचनापितिरित्यादौ समासेनोक्तार्थत्वात् तद्धितानापत्तेः द्विगोर्लुगन
पत्य इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च न चार्थग्रहणं व्यर्थं उत्तरपद इतिवत् तद्धिते परत इत्यर्थेनैव नि
र्वाहात् इति वाच्यं वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वेन तद्धितापत्तेः द्विगोर्लुगिति ज्ञापकाश्रयणात्

क्लिष्टतापरत्वेन बहुव्रीहिणा बाधानुपपत्तेः अनभिधानाद्वा मत्वर्थे न द्विगुरिति स्पष्टं मन्तु पूर्वविधायके
भाष्ये प्रकृतसूत्रे तु मत्वर्थे प्रतिषेध इति वचनमेवारब्धम्। समाहारे वाच्य इति समाहारस्य समुदा
यः स च द्विविधविशेषविषयता समानाधिकरणो धर्मविशेषो वस्तुतोऽवयवाभिन्नोऽपि शास्त्रकृत्यादिव
बुद्धिकल्पितभेदवान् इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं न च समाहारसमूहयोरेकत्वात्समूहस्य च तद्धिता
र्थतात्तेनैव सिद्धे समाहारग्रहणं व्यर्थं समासामूहिकस्य द्विगोर्लुगिति लुकि पंचगवमित्यादौ गो
रतद्धितलुकीति टच् न स्यात्। पंचकुमारीत्यादौ लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुगापत्तेश्च सर्वनाम्न
इति पूर्वपदान्वयि यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापीदं सिद्धं तथापि तद्धितेन पूर्वेत्यादिं सिध्य।
र्थं मावश्यकं तस्मात्त्रिमुद्रीकेत्यादि हापि न्याय्यमिति भावः। उदात्त इति बहुव्रीहिनिर्वचन प्र
र्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा समासान्तशिष्टत्वात्तत्पुरुषत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेनेति भावः। पा
णमात्रे मातुः संख्या त्वग्रहणे अनपत्य इत्युक्ते द्विगोर्लुगिति न विकल्पप्राप्ते इति महाविभा
षयेति शेषः। तत्स्थापत्ते तत्पुरुषत्वप्रयुक्तटज्भावे पंचगोधन इति स्यादिति भावः। न च समा
हारमिति कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहेराश्रयणेनेष्टसिद्धौ अत्र सूत्रे उत्तरपदग्रहणं व्य
र्थमिति वाच्यं स्वरे विशेषादित्याहुः। इदं तत्पुरुषपर्यायेति अत्र तत्पुरुषो न विधेयः सूत्रेणैव
सिद्धेः नित्यत्वमात्रं विधेयं अत्र सूत्रे उपसंख्यातपतत्वेन वार्त्तिकस्यैतद्विषयत्वेन युक्तत्वात्स्प
ष्टं चेदं समर्थसूत्रे भाष्ये यस्य बहुव्रीहेरवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमस्तीत्यादिग्रंथेन तत्राय

८५

पा·शे·

बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे इवतत्पुरुषावयवोत्तरपदेपि प्रवर्त्तते अत्र तदवयवोत्तरपदेन परिमाणिने
निवार्त्तिके द्विगोः सिद्धये इत्युक्तं द्वंद्वस्तु बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे एव न द्वंद्वावयवोत्तरपदे चतत्
र्णां द्वंद्वे होतृनेष्टोद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् तत्पुरुषावयवत्वे तु द्वंद्वविषये न संभवत्येव
न च घटं पटं च करोतीत्यर्थे णिसंभवोस्ति तत्प्रयपाउपपदमित्यादावेकत्वस्याविवक्षणात्
अत एवानेकमन्यपदार्थे इत्यत्रानेकग्रहणं चरितार्थम् स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रादौ भाष्ये पा
दांतरे तत्र यथा प्राप्तावहुव्रीहौ तेषामन्यपदार्थोपसंक्रमेण पदद्वये एकार्थीभावस्योपपाद
नया समासयोग्यप्राप्तिरेवेति वाच्यं समासेकृते वयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यनुपसर्जनादिति
सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचने यानि क्षेकार्थीभावाभावेपि समासतद्धितादि शास्त्रप्रवृत्तेर्द
हुत्पत्प्रकृतिग्रहणं तु नियमार्थं इत्युक्तं अत्रापि द्वंद्वस्तत्र तेनैव सिद्धो नित्यत्वमेवविधेयमि
ति प्रोक्तं अन्ये तु द्वंद्वसमासो प्राप्नः यथा एवं बहुव्रीहौ परस्परान्वितार्थानां पदानामन्यपदा
र्थोपसंक्रमेणानिष्कृष्य पदद्वयस्य चार्थे वृत्तिर्नानायाद्युपपादत्वात्तद प्राप्तेः ध्वनितं चेदं महा
तं पुत्रमिकतीत्यादौ कानापादकं च सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः चार्थे द्वंद्व इत्यादि तु इतरार्थानुप
संक्रमे चार्थे वृत्तित्वे चरितार्थं अन्यथा द्वौ मुनि वंश्यो व्यियोय स्येति बहुव्रीहौ सर्वयोरप्यापीभा
वापत्तिः तथा च स्वरे दोषः किंचिद्धि स्त्रिं व्याप्ति यामस्येति शैषिकबहुव्रीहौ संख्यायाव्ययासन्ने
त्यवांतरबहुव्रीह्यापत्तौ बहुव्रीहौ संख्येयड्ड इति समासांतापत्तिः इष्टापत्तौ तु समर्थसूत्रशेष

स्य भाष्याविरोधः वचनारंभे तु नञः कौण्डिन्यन्यायेन द्वंद्वासंभवं धुत्तरपदं एव विधानाद्दोषः नित्यं प्रागस्तु
न्यायसिद्धं एकार्थीभावे समासो व्यपेक्षायां वाक्यमिति व्यवस्थामाश्रित्य विभाषेत्यस्य प्रवृत्त्या व्यवस्थिताने
न समुदितैकार्थीभावे निष्कृष्टद्वंद्वतत्पुरुषभवि पदानां व्यपेक्षायां उपपादत्वात् इदमेवाभिप्रे
त्यात्र भाष्ये उक्तं पदार्थवृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिरिति यत्तु त्वया एतं बहुव्रीहौ विशेषणसमा
सो वाहुलकादिति समर्थसूत्रभाष्ये उक्तं तन्न सिद्धान्तैकदेशीकृतेस्मिन्नतवाथ्यं कर्मधारयेपि विशेष
णविशेष्यभावान्तर्भावेनैकार्थीभावस्यैकोपस्थितये प्रावश्यकत्वेन बहुव्रीहिघटकपदद्वये
निष्कृष्य तथैकार्थीभावस्यैव नम्र प्रावश्यकत्वेन समासस्यैवापत्तेः तद्धितार्थोत्तरेत्यस्य तु सामर्थ्या
देव प्रवृत्तिः एतदारंभसामर्थ्येन समुदायस्य वृत्तावयवसंज्ञाभावस्य वाहुलकात्रैनिःप्रतीके
केटनोक्तत्वाच्च एवं च तत्पुरुषांशे सूत्रासिद्धार्थानुवादकत्वेव वार्तिकस्य नापूर्वविधित्वं गौरवा
पत्तेः अत एव चित्रा जरद्गुरितिसंगच्छते अन्यथा पूर्वकालेति पूर्वयोः समासे जरदेव पूर्व
निपातापत्तिः अत एव खट्वादिरे तरशाम्यमिति कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिरन्यथा पुंवद्भावो
न सिध्येदिति कैयटेनोक्तं संगच्छते पूर्वं कर्मधारये तु विशेषणत्वादितरशब्दस्य पूर्वनिपा
तापत्तिर्वाकस्य सर्ववैकल्पिकत्वांगीकारे तु त्रिपदे बहुव्रीहावुत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे इतरशब्द
निमित्तपुंवद्भावसिद्धौ पुंवद्भावार्थं कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिरिति कैयटासंगतिः स्पष्टै
वायत्तु तद्धितार्थेत्युत्तरपदग्रहणं नियमार्थं उत्तरपदे द्विकसंख्यादिकं एवेति तेन नात्र दोष

पा॰ प्रा॰

416

इति तत्रादिकं संख्येसंज्ञायामित्यस्यानियमस्यसत्वेनास्यविधेयार्थत्वाभावादौचित्यात् प्रागुक्तरीत्या
सम्भावात् एवं चासामर्थ्यात् द्वन्द्वो नेन विधीयते तेन तु दाहरणं वाक्त्वषदश्विय इत्यादि तत्रैव।
त्रिपदे बहुव्रीहौ इति पूर्वे यानि संद्वन्द्वः तेन समासान्तः छन्दसि नित्यमेव नच चार्थान्तर्भावे मानाभा
वेन समाहारनिमित्तो वाग्दृषदश्विय इत्यादौ टच् स्यात् द्वन्द्वस्य तत्रैवेत्युक्तत्वेन न तथैव बाधेन
च नद्यर्थान्तर्भावेऽपि काथीभावस्यैवेन हि षये कल्पनानात् द्वन्द्वे नरेत्वरयोग द्वन्द्वे नु स्वर एव प्रयोजनं
निमित्तस्वरापेक्षया निमित्ति स्वरस्य बलवत्त्वात् यत्तु समासान्तस्य न विशेषमात्र विषयमिदं वा
र्त्तिकमिति तत्र संकोचे मानाभावात् प्रवृत्तत्वात् त्रस्यैव तत्प्रत्याख्यान परं भाष्यं तत्तु नित्य ग्रहणमा
त्र प्रत्याख्यानपरं बोध्यं वस्तुतस्तु नभिधानात् द्वन्द्व तत्पुरुषान्तरितं समासप्रकृतिरुत्त
रपदे द्वन्द्वाभावाय वार्त्तिकमनेनाप्यनभिधानस्यावश्यकत्वात् एवं वार्त्तिकं व्यर्थमेवेति भाष्या।
शयः तत एतेन विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमिति प्राचां ग्रन्थो निष्कृष्टेकाथीभावस्य तु रूपपादत्वाद शास्त्रो
द्वन्द्वो नेन विधीयते नित्यत्वं तु न्यायेनैव सिद्धं तत्पुरुषस्तु तद्धितार्थेत्यनेन वचनसामर्थ्यात्
सिद्ध एवेति नित्यं न व्याख्येयं त्वप्रत्याख्यापरास्तात् इत्याहुः गोरतद्धित तत्पुरुषस्यानुवर्त्तनेन टच्सूत्र।
गोन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तोनोदात्तः परटजिति वाच्योर्थः फलितं दर्शयति गोन्ता
त्तत्पुरुषात् इति नित्विति न लुक् तद्धितलुग्विषये इत्यर्थः तेन पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः तत्वलु
कीत्येवास्तु किं तद्धितग्रहणेनेति चेति राजगवीयति इत्यादौ टज्ञापत्तेः नचान्तरंगत्वात्कार्यत्वनि

मित्रस्त्वलुकः पूर्वमेव टच् इति वाच्यं अथ कालतद्धितपरिभाषया न स्यादलुर्लभत्वात् तद्धितार्थे इत्यादेः समाहा
रभावे च घत्र् न लुक् कर्मणि न तत्र द्विवेद्या नामिति षष्ठ्यन्तापत्या पंचवेदीत्यसिध्यापत्तेः पंचवेदीः
समाहृता इति विग्रहे वेद्यार्थस्य प्राधान्यात्समासप्राप्तेरेव प्रथमानिर्दिष्टत्वान्नियतविभक्तिक
त्वाभावाच्च हृस्वो न स्यात् न न स्यादेतत् लन्तणो ङीन्न स्यात् सिद्धो ते समासार्थे समाहारे नानाविभ
क्तिभिर्युज्यमानेऽपि वेद्याः शब्दस्यानित्यत्वं चोक्तमेव योग इति सिद्धमुपसर्जनत्वं संख्यापूर्वो न द्विगुरर्थे
ति अनेन तस्येति न्यायात्पूर्वे सूत्रविषयएवेतत्संज्ञाप्रवर्तितिरिति भावः अतएव तस्येत ङ्त्र सम+
ासपाठः दिक्संख्ये इत्यनेन च न तद्धितार्थे त्रस्य योगविभागः इति बोध्यं किं च सञ्ज्ञायाम् इत्यादेरपि द्वि
गुत्वापत्त्याविशेषेति पूर्वपदशब्दः इति पर्यायापत्तिः ङष्णत्वे तुं तोदात्तत्वलोपौ कोलोपीत्यादेः नचैकापूर्वी
पूर्वकालैकेति समास त्यस्य द्विगुत्वानापत्त्या ङीबनापत्तिः नात्र पूर्वकालैकेति समासः किंतु समाहार एकमपूप
यं कश्चित् भूपेणोददनेकं मन्यते तत्रापि तवद्भूत्वअपूपः समाहारः एकभित्तीतित्युन समाहा
रे द्विगुरनभिधानादिति कैयटः द्विगुरे द्विगुरेकवचनमिति कर्त्रादि सूत्र द्वंद्वे सूत्रे समाहार
द्विगावेव समाहारस्यैकत्वादेवैकवचनेसिद्धे लैनुवादकत्वेन द्वयलवात् अन्यत्र प्रवृत्तौ द्वि
च विधित्वे गौरवं स्यात् अतएव पंचपूलीच पूर्वलीपंचपूलीचपंच शब्दर इति शिष्यमाणस्य द्वि
गुत्वात्तदर्थस्यैकवचनभावोन तथा समनिर्विधायकत्वापत्तौ गौरवापत्तेः वस्लिंगत्वेनास्यागर
णात्त्व एतेन पंचभिर्गोभिः क्रीताः पंचगवाः पटाइत्यत्रैकवचनभावः प्राप्नोतीत्यपास्तमित्याध

प्रा. श्रो.

५१७

येनाहसमाहारश्चनिग्रनुवादफलंन्तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य नकदाचिद्वृत्तावयवभेदस्य विवक्षा
किंच सनपुंसकमित्यत्र नञ्कृतेन समाहारद्विगोरपि परामर्शः तदाह सनपुंसकमितीतिपंच
गवमित्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्वने द्वानेटच्विजोगेणः कुत्सितानि तत्रकुत्सय्रवदेपणइत्यतोव
र्त्तमानेन्नः व्याख्यानात् सच षष्ठ्यर्थे भवन्ति चस्यान्नमसमुच्चयार्थत्वाद्बोध्यमित्याशयेनाह
कुत्स्यमानानीति तदाच कानीत्यर्थः कुत्सनेति निकरणल्युट् प्रवृत्तिनिमित्त कुत्सासामान्ये
वामिष्यते मद्गन्मीमांसककोटविङ्: एतसविविसि सत्त्वचयलिरचरूः घः दृष्टः सनुप्रयुंक्तविस्मार
पितुं स्वस्य तिरहोनिर्मलं गगनमिति सएव मुच्यते डुकृञ्करणे डुकृञ्कर्मकर्त्तरि रूढः इति कुलउ
लेय इत्यतोडुः पूर्वादौ एणादिकः कूट प्रत्ययः बहुलमन्यत्रापीति णिलुकरलयोरेकविषय
त्वस्मरणान्नू विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं प्रायेण शेष्यवमेव बहुवचननिर्देशाउभयत्रा।
विस्वरूपग्रहनिरासार्थः पूर्वसूत्रेति पापाणकयोः कुत्सनाभिधायित्वात्तेन हि समासपरनि
पातः स्यादिति भावः लाक्षणिकमिति स्त्रनएव समानाधिकरणाधिकारस्याबाधः येनव स्त्वंतरं
सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानं सादृश्यं चोत्तरपदोपस्थितशूणामत्वचापलादिद्वास्कमेव
सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवचनत्वं स्त्रनएववचनग्रहणं च।
रितार्थं एवंच पूर्वपदस्योपमानवाचित्वं भूतपूर्वगत्याशक्याश्चेमादायवोध्यं स्त्रनएव मृगी
वचपलेतिविग्रहे मृगचपलाकन्येत्यत्रपूर्ववत्तु भावः समानाधिकरणोत्तरपदत्वान्न पूर्वनि

उपमानानि

गत नियमार्थं चेदं न चैवं दर्शनीयायामात्वात् दर्शनीयामानोत्यत्रापि पूर्वपदे संबंधिनि लक्षणेति
मते पुंवद्भावापत्तिः इष्टापत्तेः प्राकृतस्य पुंवद्भावस्तदर्थेन सामानाधिकरण्य एव नत्वन्य
त्रेः स्य इचेदं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे भाष्ये प्रकृते चैवस्य द्योतकत्वात् प्रवृत्तेः प्रागपि सामानाधिकरण्य
मत्वात् अत एवाह द्वंद्व तत्त्ववसिद्धे स्त्रिया इति सूत्रे कर्मधारयसंज्ञा सूत्रे च समानाधिकरणवचित्तार्थे म
अधिकरणसंबंधात् भावे लोकार्थीभावेन त्वभावाच्च अत एव नरतीवाकृति निर्जरदारुति विश्वत्र स
प्रवृत्ति समासे पि पुंवत्त् महिषीवाकृति महिष्याकृति र्महिषीवत्तु रूपमित्यत्र तु नमज्जाने व्युत्तिनिष
धात् न वा स्यात् कर्मधारयत्वात्पुंवत्कर्मधारय इति दुर्वारं साधारणधर्मविशिष्टवाचकत्वाभावेन न दृश्य
त्रेः विसंष्ठुलत्वादिर्हि साधारणो धर्मः न स्यैव न त्वेत्थि प्राप्तिः न च महिषीव विसंष्ठुलरूप माकृति
रित्यर्थे पि स्तुत्युपत्तिवाधित्वा परत्वाद्विशेषणसमासापत्तौ नियमेन पुंवत्त्वापत्तिः बहुलग्रहण
न तदप्रवृत्तेः धनि तंचेदं घसंज्ञासूत्रे भाष्यादिषु अत्र सादृश्यं लत्यतावच्छेदकीभूतत्वले सादृश्ये लक्ष
णायद्वा सादृश्येन निमित्तेन तारोपितधनत्वादिकमेवावच्छेदकीभूतत्वोपमेय लक्षणा शकास्य
धर्मान्तरेण भाने इवाक्यस्य शाका तावच्छेदकरूपेण भाने पि लक्षणासत्वात् तत्राद्ये उपमाहि
तीयरूपाक मित्ति वाध्यं धनितंचेटकैघटे एतेनोपमानीति समासे उपमेयेति निरस्तं उपमितं
उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणत्वेन अत एव विशेष्यस्य पूर्वनिपा
तार्थमिदमिति प्राञ्चः प्रयोगे सतीति न चैवं प्रसन्ने नदृगन्त्वेन वीतनेमदिरेक्षणादयो समा

४२९

तौ

पा॰ श॰ स्तान्नुपपत्तिः प्रसन्नेवेति साधारणधर्मप्रयोगाद्धि निवार्यं अनुपात्तधर्मेण साम्यविवक्षणादृष्टो। तेरन्नुभाव
पाः श्रुतिश्चेच्चः बस्तुतस्तु इदं चिंत्यं उपात्तधर्मसत्त्वेनैव साम्यप्रतीतिः नन्वनुपात्तेन तदुपादान सिद्धत्वात
वैयर्थ्यापत्तेः सूत्रे समानाधिकरणाधिकारे पाठसामर्थ्यात् समानलिंगत्व एव प्रवर्तते विशे किंचेदं २
षणविशेष्येणेति सूत्रेत्वभयोपपादनसामर्थ्याद्धि भिन्नलिंगेपि प्रवर्तते इदं तु समानलिंग +
स्थले पूर्वनिपातनियमार्थं तानिवदुपमानभाष्यप्रमाणेन। सामान्यधर्मप्रयोगे निषेधार्थं च
418 अत एवोपमानेति सूत्र नुत्वाव्याघ्रादिभिरिति सूक्तं नहि कतिपयानामेवोपमानानां ग्रहणार्थं
तानि चन्द्रवदुपमानभाष्यप्रामाण्यात् समानलिंगान्येवेत्येतेनोपमेयमेषस्यप्रत्यासत्त्येवोपमान
सर्वेतेनेत्यर्थे लाभे व्याघ्रादिभिरिति व्यर्थमिति ऽपास्तं अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे तन्नुरूप।
स्वाभाविकः प्रयोजनयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासहृतिभाष्य उक्तं संगच्छते अन्यथा
स्य परवल्लिंगस्य मुखचन्द्र इत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य त्यागे वीजाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव
अत एव द्वैकदेशिनोरिति न्यासे संकोचत्वात् नु रूपग्रहणस्याद्धि पुष्पाशे इत्यादि वार्त्तिकस्य च
प्रत्याख्यानेन तत्रैव भाष्ये उक्तं संगच्छते उभयोः समानलिंगत्व एवेतत्प्रवृत्तौ नु परवल्लिंगानु
पयोगः स्पष्ट एव इदं च सूत्रे मनुपोगि नपासादृश्यान्वय्यर्थकोपमितिशब्दस्वारस्यात् व्या
घ्रादीनां दृष्यासदृशालत्तकत्वे प्रवर्तते अत एवेतद्विषय उपमितिश्चेच्चः केयन्तं स्तु उपमान
स्य सादृश्यमूलकाभेदारोप लोप मयेऽन्वयेपि इदं प्रवर्त्तते संकोचे मानाभावात् एवं चे

तद्विषये रूपकमयीत्याह । नन्वेवं भाष्याम्बुधिः ऽ कृतिनिर्गभीर इत्यादौ केन समासः नानेन सामान्यध
र्माप्रयोगात् नचानुपात्तधर्मेण सामस्त्यं एतदुपादानवैयर्थ्यात्तेः सकलकलः पुरइवेन्द्रो राजतेत्या
दौ उपात्तधर्मातिरिक्तस्य सामान्यप्रयोजकस्याभावाच्च लिङ्गभेदाच्च नापि विशेषणसमासः उप
पमानस्य विशेषणेन यथापूर्वं निपातमापन्नेरिति चेन्न मयूरव्यंसकादित्वात् सिद्धेः राजान्तरमित्यादौ ना
स्यापि पूर्वं निपातार्थप्रधानताया इष्टत्वात् अत एव प्रसन्नेन्दुरागत्वेनेत्यादौ दृश एव प्राधान्यादीक्षणाय
न्त्वयापि नानुपपन्नः अत एव मुखचन्द्र इत्यादौ चन्द्ररूपकव्यवहारो व्याजस्येनोपपन्नः चन्द्रप्रतियोगि+
काभेदस्याभानात् । परवल्लिङ्गतापि तन्माऽठेनन्निपातनादेव बोध्या राजान्तरमित्यादौ नपुंसकत्वात्
विशेषणसमासेन चन्द्रमुखमिति प्रयोगो यदि नेष्टस्तर्हि बाहुलकाद्वारणीयः नचैवं प्रस्तु+
तस्य त्वे सामान्याप्रयोग इति व्यर्थता दशासमासस्य क्वाचित्कत्वबोधनार्थत्वात् उपमाविष+
यसमासस्य सामान्याप्रयोगे सर्वथाऽभावबोधनार्थत्वात् एवं च सामान्यधर्माप्रयोगे उप
मा रूपकं च यथायथं भवति सामान्यधर्मप्रयोगे तु मयूरव्यंसकादिसमासेन रूपकमे
व भाष्यमते विभिन्नलिङ्गकेपि रूपकमेवेति भाष्यपरिशीलनशालिनो विभावयन्तु पुरुषो
व्याघ्र इव शूर इति नच शूरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समासाप्राप्ताविदं वाच्यमिति वाच्यं प्रधानस्य
सापेक्षत्वेप्यसामर्थ्याभावात् अत्र चेदमवधेयं रूपकं इदं चद्यपेक्षादेव तत्र एकार्थीभावेवि+

प्रा॰ प्रो॰ शिष्टत्वयेनासामर्थ्याभावात्समासप्राप्तिरतस्येवत्याहुः विशेषणं अनयोः संबंधिकत्वादन्य
तरोपादानेनसिद्धेउभयोपादानंस्पष्टार्थमितिकैयटः अत्रजातिशब्दस्य गुणक्रियाभ्यां सम
भिव्याहारेविशेष्यत्वेनैव गुणयोः क्रिययोश्चानियमएव तेनीलोत्पलमित्यादौव्यवस्थितएव
419 प्रयोगः अत्रचमूलमुपसर्जनमितिमहासंज्ञाश्रप्रधानंस्वरूपसर्जनं गुणक्रिययोश्चद्रव्यंप्रत्य
प्राधान्यमेवेतिस्पष्टमेव कुब्जखंजकुब्जइत्यादौत्वव्यवस्थितत्वएवेतिबोध्यं व्याप्यव्यापकभा
वानापन्नजात्योरप्येवं यथाभूतमूर्त्तयोः तादृशयोस्तु व्यापकस्यविशेष्यत्वेनैव यथाशिंशपावृक्ष
इतियत्रकश्चित्सारंगइत्यादौएकावयवशब्दोपरः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जन
त्वमेवद्वयोस्त्ववयवशब्दयोरनियमएवेतिबोध्यं एवंचडित्थस्यसामयाजीत्याद्ययोपद्योगएव साम
याजिडित्थस्य इत्येवनचिंतम् यद्यपिव्यावर्त्तकत्वरूपविशेषणत्वं नीलइतिसामान्यापकर्मेउत्पलस्या
व्यक्तिनव्यापिविषयताविशेषरूपं विशेषणत्वंजात्यादीनामेवनियतंभाष्यप्रामाण्यात्प्रकृत+ ते
सत्रेचविषयताविशेषरूपमेवविशेषणत्वंशब्दैर्व्याख्यानात् विशेषणग्रहणसामर्थ्यादित्याहुः
यत्रत्वमूलमुपसर्जनमितिमहासंज्ञाश्रप्रधानंस्वपसर्जनं गुणक्रिययोश्चद्रव्यंप्रत्यप्राधान्यं।
स्पष्टमेवेतितन्नाममहासंज्ञयाराज्ञः कुमार्याइत्यादावनेकस्यप्रथमयानिर्दिष्टत्वेऽप्रधानस्ये
वसंज्ञेत्यर्थस्यलाभेविविशेषत्वव्यवस्थायायाप्यायनत्तेनोलीनात् पूर्वापरबहुलग्रहणानुवृ
त्तेः क्रियाशब्दैः पचन्याचकादिभिरबानसमासः स्पष्टंचेदंसमर्थसूत्रभाष्यादौएवंचापरा

ध्यापककुमुदाहरणं चिंत्यं पूर्वसूत्रे तत्पुरुषवर्जनेनैवकृतत्वभरणीयत्वादिति भाष्यात् अत्र त्वेकत्र शब्दा
र्थेपरत्वाहार्थे कृत्यः अत एव समानाधिकरणेन समर्थे वदित्यस्य समासे अत्र श्रेष्ठो पूर्वापरत्वस्ये
वक्तापकत्वेनात्राभाष्ये लीविशेषणमित्यस्य एतेन पचद्वेवदन्तः पचमानपाठकत्वादेरसा
धुत्वमिति निर्मदोक्तं मपास्तं अपरस्येति एतत्त्वपश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं वाकुलकादिति ए
कश्च मुख्येषु वीरपत्नेपरात्रमनस्तु तिवावोध्यं श्रेण्या एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां
समूहः श्रेणिः अश्रेणय इति तेन श्रेणिभूतानां दंडाकाराद्रिकरणेन समासः अर्थानामांत्वपरत्वात् कु
गतीति नित्यसमासः श्रेणिः अश्रेणय इति एक पूग कुंद राशि विषम निधन निचय इंद्र देव
मुंड भूत श्रवण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय पटु पंडित कुशल चपल
निपुण मुंड कृपण वृत कृतादिराकृतिगणः श्रेण्यादिरप्येवमिति गणरत्नकृत नञ्ज्ञाष्य+
विरुद्धं क्तेन नञ् अनञ् इत्यत्र क्तेनेति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते एकदेशकरणाभ्यां चैक
मेव वस्तु कृत मकृतं चोच्यते तत्र यत्पासत्या उभयोः क्तांतयोरेकप्रकृतिकत्व एवायं समासः
तेन सिद्धं चनष्टं भुक्तं चेत्यत्र कर्तव्यं च नष्टकृतं चेत्यत्र च न समासः नञा विशिष्ट मिद्धविवक्षितं
न नञ्मात्रेण एवं च सनत्रे त्येवव नृसुचिते तेनाशितानशितैर्मक्षिष्टाक्लिष्ट शितं चाताचित
मिति सिद्धं अन्यथा त्रेडोदेशपिकस्यसत्वाद्भत्रनस्यात् नञ्ग्रहणं चक्रियागतासमाप्तिद्योत
कायायोपलक्षणं तेन कृतापकृतादीनां संग्रहः कृपश्चकृपिकाचेत्यर्थे कृयाकृयिके+

पा॰ पे॰ त्वादिति मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये पूर्वनिपातनियमार्थं चेदं देवब्राह्मण इति देव-
पूजको ब्राह्मण इत्यर्थः अत्र पूर्वपदस्य लक्षणार्थं लक्षणायां विशेषणसमासेनैव सिद्धे शाक
पार्थिवादीनामिति प्राचः मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादि निरन्यर्थमावश्यकमेव वचन
मिति प्रतिभाति सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं महापाप-
मित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणसमासो बोध्यः महान्व्रीहिः परात्मा इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
स्त्वत्र न सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्यैवेतस्य वृत्तेः वृन्दारकवृन्दारकश्चो देवजातिवाची
द्वितीयो गजसर्पयोर्वाचकः अन्त्यो हस्तिनः ते उपमानत्वेनैव पूजावचना भवन्तीत्याशयेना
ह व्याघ्रादेरिति सामान्यप्रयोगार्थमिति एतेन पूजायामेव यथास्यान्न निन्दायामित्येवम
र्थमिदं तेनेह न मानकोपं नागो यतो मूर्ख इति परास्तं विधित्वस्यैवोचितत्वात् कतरकतमौ वा
वहूनां जातिपरिप्रश्न इति वृत्त्यादि कतमसाहचर्यात् कतरस्यापि ताहृशस्यैव ग्रहणे सिद्धे
जातिपरिप्रश्नग्रहणमन्यत्रापि कतमस्य साधुत्वार्थं तेन कतमो न वतां पण्डित इत्यपि सिद्धं +
राजेति किमः क्षेप इति समासो न निषेधः क्षेपे किंकोराजा पाटलिपुत्रे [illegible] तत्पुरुषः समानाधि
करण इत्यर्थोऽध्यायतेन समानाधिकरणपदक इत्यर्थः तत्पुरुषाधिकारे एतत्करणेन तु प
कसंज्ञाधिकारात्तस्यास्य न याबाधः स्यात् तत्पुरुष इति सूत्रानन्तरं समानाधिकरणः कर्म
धारय इति सूत्रयितुमुचितमित्याकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनितं पुंवत्कर्मधारय स्त्रियाः पुंवत्भा

षितःपुंस्कादनूङ् इत्यनुवर्त्तते ननु स्त्रियाः पुंवत् तसिलादिष्विति सूत्राभ्यां सिद्धे इदं व्यर्थं
मतस्त्राह पूरणीत्यादि ऊङ इत्यंशे तु न अनूङ् इत्यस्यात्राभिभाष्यकृतानुवर्त्तितत्वात् भाषित
८ पुंस्कानूङ् इत्यस्य समस्तत्वात् अत एव न कोपधाया इति निषेधप्रकरणे ऊङ् इति नो।
क्तं अत्र पूरणीप्रियादिष्विति नानुवर्त्तते व्याख्यानात् इदं च स्त्रियाः पुंवदित्यत्र भाष्ये स्पष्टं महा
नवमीति पुंवद्भावश्च महन्नवम्या इत्यत्र तु निषेधप्रकरणात् पूर्वमेवेदं सूत्रं पठनीयं पुंव
दिति च न कार्यमिति तन्न अनन्तरमिति पूरणीप्रियादिनिषेधबाधेन कृतार्थस्य परनिषे
धबाधकत्वानापत्तेः तदाह कोपधादेरिति अत्र पूरणीप्रियादिष्विति निषेधप्रकरण एव कार्य
मिति चिन्त्यं वस्तुतस्तु पुंवदिति योगो विभज्यते तेन सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति सिद्धं
अत एव तस्य न कोपधाया इत्यादिनिषेधविषयेपि प्रवृत्तिः अत एव महत्ताराः सणीत्यत्र
पुंवद्भावः अन्यथाचार्यानीपुकृतेरेव कर्तृत्वेन महत्त्वाद्भस्य चान्तरंग यानिपातत्वेन भूया+
त्वर्थद्योतनया भूतेस्य महत्त्वेन समानाधिकरण्याभावादात्वमिव पुंवत्त्वमपि न स्यात्
गोमतीभूतेत्यत्र तु न प्रत्ययलक्षणं सत्यभाष्यप्रयोगात् कर्मधारयइत्याद्यारंभेण च+
योगविभागस्य ज्ञापकत्वात् इत्याहुः प्रतिषिद्ध इति न कोपधायाः संज्ञापूरण्योश्च वृद्धि
निमित्तस्य स्वांगाच्चेतः जातेश्चेति पंचसूत्र्या निषिद्ध इत्यर्थः विधुन्मत्तकल्परूपपुत्रम
लकनिषेधाश्च वत्तीयांस इत्यस्य तु न विषयः तद्धार्थं विना कर्मधारयांश्चविधयश्चरितार्था

प्रा॰ शो॰

दित्याहुः स्त्रीपुंसेति स्त्रीपुरुषयोर्लक्षणेन स्तनश्मश्र्वादिनायुक्तेन्यर्थः इभ्योटेतिवित्थ
दुः भाष्ये तु इभ्यपुंवतीतिनिपातः कौस्तुभादाविभ्यपोटेतिच तत्रेभ्यपशब्दो जातिविशेषवा
चीभाष्यप्रामाण्यात् अत एव जातेरस्त्रीतिसूत्रे ऽयोपधादित्यस्य इभ्या इत्ययं त्रिये प्रत्युदा
दाहृतमितिबोध्यं कठपूर्वे इति अत्र हि कठत्वं न कुत्स्यते ऽनः कुत्सिताभिः कुत्सनैरित्यन
नगतार्थतानिश्चोक्त्याप्रवृत्तिः निमित्तकुत्सायां न प्रवृत्तेः पूर्वैवकवत्यसाध्वेव जातेः श्वे
निपातनार्थमिदं प्रशंसावचनैश्चेत्यत्र ग्रहणं रूढमतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धघतल्ल
जो प्रशस्तवाचकान्यमूनीतिकोशप्रसिद्धरूढपरिग्रहार्थम् तेन प्रशस्तः शोभनमर
णीयः शुचिर्मृष्टहादीनां न ज्ञातिरित्यनुवर्त्तने प्रशंसावचनयोटापुंवतीत्यन्ये नैकयोग
संभवे पृथग्योगाश्रितत्वप्रयोजनं ननु मतल्लिकादेः स्त्रीत्वात्प्रशस्तइतिव्याख्यानमयु
क्तं प्रशस्तगौरितिपाठ उद्धादेः पुंस्त्वात्प्रकाण्डस्य क्लीवत्वाद्युक्तं नैवमत आह ननु विशे
ष्यनिघ्नाः इति लिङ्गविशिष्टेति अस्यायमर्थः एवं जरतीग्रहणं ज्ञापकं न ह्येव शब्दस्य पुंस्त्वे
सामानाधिकरण्यं न्याय्यं अत एव न संज्ञाया ग्रहणं स्त्रियां अभावात् पुंसि जरतीसाना
धिकरण्यानुपपन्नेः ननु युवतीजरत्योरपि सामानाधिकरण्यमारोपेणैवोपपाद्यमिति
युवजरत्योरेव न तदारोपेणेति किं प्रथमस्य ज्ञापकत्वमिति चेन्न प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
रुभयोरारोपे गौरवात् तत्र द्यानुरोधेन भाष्यादिप्रामाण्येन परिभाषा ज्ञापनस्यैवोचित

त्वाच्चनरङ्क्तिरिति पाठस्तु भाष्यविरुद्धः युवखलतीति कृदिकारादक्तिनि ङीष् युवत्यामेव ति
पर्यायिति न रत्न्यां युवतीधर्मारोपोपि वक्तुं शक्यस्तथा प्युपक्रमस्य स्यारोपितत्वापेक्षयोप
संहारस्यस्यैव तत्त्वमुचितं + किंच तदा युवतीशब्दस्यैव विशेषणत्वाद्विशेषणमिति समा
सेपि पूर्वनिपातनियमसिध्या प्रकृतसूत्रे नरतायग्रहणफलाभावयैवमुक्तं + मित्यमानैः
ना कृत्यतुल्याख्याकृत्यप्रत्ययांस्तु तुल्यपर्यायाश्च जातिभिन्नवाचकेन समस्यन्त इत्यर्थः
इदं सूत्रे तुल्यमहानित्यादौ परत्वात्सन्महदिति बाधेन तुल्यशब्दस्य कृत्यानां च पूर्वनियमा
र्थं सत्कृत्यमित्यादौ सतां कृत्यमिति षष्ठीसमासो बोध्यः एवं परमपूज्य इत्यपि वाकुलकाद
न द्विषयेन स्यैव प्रवृत्तिरित्यतो प्रतिषेधसामर्थ्यादिति न चैवं पण्यकम्बलः पण्यहस्तीप ण्य
गवदितिकुरुगार्हपति सूत्रभाष्यादाहृतेषु समासानुपपत्तिः सूत्रभाष्यप्रामाण्येन बहुलग्र
ग्रहणेन तत्सु साधुत्वात इत्याहुः + केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादज्ञाताज्ञातन्यायसिद्धान्तवदः
पूर्वनिपातनियमे हि तन्नियमार्थमिदं सव जातिभिन्नवाचकेनेवेति यद्धि तु भोज्यओदनः
त्यत्रासमास एवेति तर्हि सच बाहुलकात्साध्य एवं चाज्ञातो इति स्पष्टार्थमेवेत्याहुः + प
न्तु तत्सु स्वपेत्तुल्यार्थेति सूत्रे तुल्यार्थकृत्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरि
भाषयैव तद्विद्धि तसमास एव प्रवृत्तेर्विशेषणसमासे स्वरप्रवृत्त्याचारितार्थ्यात् विशेष
णसमासबाधेन मानमिति तत्र स्वरविधायके कृत्यतुल्य इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्यार्थयो

षा॰षो॰ वियोगपाठेनार्थवद्घटितपाठेनचनतदंशेपरिभाषाबाधस्यबोधितत्वात् अत्यन्तचरत्वेनपूर्व
निपातयोग्यस्यपरनिपातकरणेननतदंशेपरिभाषाबाधस्यबोधितत्वात् । अतएवकुत्स्या
422 द्वयनेतिसूत्रेपएककेवलः संज्ञायामित्यनुवृत्त्यापादादावकृत्यपश्यांतत्वात्पूर्वपदप्रकृति
स्वरसिद्धेपएककेवलः संज्ञायामेवेतिपएककेवलएवचेतिवानियमार्थमितिभाष्यकैट
योरुक्तं विशेषणेनसमासप्रवृत्तिचक्रव्याख्यानेननहितत्रानेनसमासः केवलस्यजातित्वात्
एवंचप्रतिषेधसामर्थ्यादित्यादिमूलेकत्यविषयकंबोध्यं तुल्याख्यांशेनतुविशेषणेस
मासबाधेनमानमितितत्त्वंसमानाधिकरणेनेति वर्णोवर्णेनानाताद्दृशेनवर्णेनवाविसमस्य
तइत्यर्थः सारंगश्चित्रकल्पाषस्यवक्ष्यावयवकेलतत्वेतिसामानाधिकरण्यंकृ
त्स्नशुक्लाद्यन्याद्युदाहरणंविशेषणंविशेष्येणेतिसिद्धेइदंचिंत्यशयोजनंस्पष्टंचेदंभाष्ये
नचवर्णोवर्णेनेनतुल्यनिष्पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकेप्रतिपदोक्तस्यासंभवग्रहणंयथा
स्यादित्येतदर्थमिदमावश्यकंतत्फलंतुसारंगस्यावयवावयवेकृतं : सारंगकल्पइत्यत्रप
ष्ठीसमासेमाभूदितिवाच्यं अल्पावमकन्यायवत्तुभावेकर्मधारयेइत्युक्तंवर्णोवर्णेनच्च
नेतइत्यस्यपाठेनसामर्थ्याद्यादित्याहुः बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगमइत्याशयेनाह
कडारादयइतिअपमाल्यनिगणनेतिवहुवः कर्मधारयेकिमकडारपुरुषकोग्रामः एत
देवेति एवकारः स्फुटसिद्धत्वधोननायाश्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी

दासीवंधकीअध्यापकश्रोत्रियनृप कपट्टमृदङ्गकुशलनिपुणेष्वत्र चतुष्पाज्जातीति एतच्च
वहुलग्रहणानुवृत्त्या जातिरित्यस्य मंडूकानुवृत्त्या वा लभ्यते स्पष्टं चेदमत्र भाष्यकृता +
न्तिः किं कालाली गर्भिणी चतुष्पान्मित्रमत्रासमणीगर्भिणी गर्भिणीशब्दस्य परिनि
पातार्थमिदं प्रत्युदाहरणे विशेषणसमासो भवत्येवेत्याहुः मयूरव्यं चावधारणार्थे
स्तेनैषां प्रकरणान्तसमासान्तरे प्रवेशेन मयूरव्यंसकीयपत्तिमा मयूरव्यंसकिरिति न भवत्ये
वमध्येपवादन्यायेन कर्मधारयस्यैवाप्रवृत्तिरित्येके मयूरव्यंसक इति व्यंसकस्य गुण
वचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः धूनयत्राह धूर्तेरतिकेपरस्तु मयूरव्यं
सक इत्यर्थे मयूरो व्यंसको व्यंसक इत्यर्थे च उपमानानीत्येव सिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावाये
दं नत्र हि प्रतिपदोक्तपरिभाषया विमानानीत्यस्यैव ग्रहणमित्याह उच्चावचामिति
उच्चावचादेशाः निश्चितप्रचितयोर्निश्चप्रचादेशाश्च उच्चैर्नीचैः शब्दस्योच्चनीचादेशावपि
उच्चनीचं एवमाचितं + चोपचितं चाचोपचम् अकिंचन इति एवं समकिंचनः स्नात्वाका
लकः पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितः स्नात्वाकालकः सपन्न इत्यर्थो वमगामान्तदपे।
ते + माटंतर्भूतक्रियापत्तं समानकर्तृकत्वं उत्पत्त्यपाकत्वा उत्पतनं कृत्वापांडुरित्यर्थः
पाकलो हस्तिज्वर इत्यन्ये एवं निपत्यरोहिणी निषद्यषद्यामेत्यादि एतदंतर्गणसूत्रा +
णेपाह आख्यातमितिङन्त आख्यातमित्यर्थः अत्रैहीडादयस्त्वतोन्यपदार्थे इत्यनुवर्तन्ते गणे।

ग्रा॰ श्री॰

तस्यपूर्वेकादानरहस्तुअस्मात्सत्यार्थेनांतस्यध्वनयितंव्युत्क्रमेणपाठः तद्धनयत्राहपत्रा
हपत्राविधीयतंरुतिमयूर्श्रीनपिबतेतिअन्यपदार्थेस्यक्रीडादिरूपत्वेनस्त्रीनादाप्रएवं
चान्यपदार्थोनेकत्वविवक्षायांद्विवचनाद्यपिभवतीत्याहुः खादतमोदतेतिनिपातना।
न्मोदनामित्यस्यमोदतेत्यादेशः एवंखादतवसतात्र्याहरनिचया त्र्याहरनिष्कपाउ
त्पचनिपचत्यादिएहीडादयइतिलउत्तमपुरुषैकवचनस्यईडइत्यस्याईडादेशः एवंए
हिएहियवमित्यत्रयोमीत्यस्यापवादेशः उद्धरकोत्सृजेतिउद्धरउत्सृजेतिविग्रहः उत्सृज
त्यस्यविवरणंदेहीतिकोत्साटिनितउद्धरेत्यस्याकांक्षाप्ररणायेतिएवमेहिवाणिजेतिप
स्यांक्रियायांसाएहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिवाणिजाप्रोहकदानिपातनात्पर
स्मैपदं आहरवसना आहरवनितेत्यादि उद्धमविध्यमाउत्पतनिपातइहपाठइतितिङं
तपूर्वपदकोत्तरपदकसमुदायानामित्यर्थः कर्तेतिउत्क्रेतिरित्यादिः जोडंजहीत्याभी
क्ष्णोनाहयः सज्जहिजोडः राज्ञांतरमितिअंतरमात्रशब्दाभ्यांभिन्नावधारणाचिभ्यां।
नित्यसमासः तत्रभिन्नोभेदेनसंबंधेनपूर्वपदार्थेविशेषणं पूर्वपदत्वस्यबोधप्रका।
राश्रयपत्तिंविवक्षितियोगित्वंचभेदव्युत्पत्तिविशेषवलंभ्यमित्याहुः एवंकांदिशीकादि
पुंगच्छामीतियत्राहसकांदिशीकः गणपाठसामर्थ्यांटीकणद्वितीयापचम्यलुकंकांदि
शीकोभयद्रुतः अहोपुरुषोहमितियोमन्यतेतस्यभावअहोपुरुषिकामनोज्ञादित्वाउ

जग्रहणं शास्त्रोद्दिष्टशक्तिरनियम्यस्यांसाहमहमिका यत्तु कामिप्रायरतिपदकृत्याश्रुतिगणे
यम ईषत्सुत्रेति अकृतेत्यपनीयतत्स्थाने द्वंद्वं पूरणीयमिति भावः तत्फलमाह २
षड्कमिति अत एव षड्नागर्ग्येरत्यत्रनानितिव्याप्तिः पद्यपिगर्गाणामपत्यं नोत्कर्षापकर्षौ तथा
पित्तत्समवेतगुणेन क्रियायां दोषो वाध्योपवमेवगार्ग्येतररत्सुपपद्यते विशेषणमित्येव।
सिद्धं गुणवचनेनैवेत्यत्र तदर्थमिदमित्याहुः नन्वत्र नकारो निषेधार्थक नशब्देन समा
सेनत्सुस्वत्वाभावाय अत एव न राज्ञेत्यादौ टचन ईषदकृतेति सा हृदयार्थात् नञ्व्यपमे
व नन्वस्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञ्इदमेव घ्नयितुमष्टाध्याय्यामुत्तरसूत्रेषु पठितमपि तत्सूत्रमादौ +
व्याख्यातं नञ्लोपो निषेधार्थकनशब्देन समासेनैकपदेत्यादौ लोपवारणायानुवंधो।
च्चारणं यामनञ्वचनरेत्यादौ न द्वारणायच अत्र सूत्रे उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्य प्रतिपदो
क्तस्यास्यैव ग्रहणात् एतेन न निमित्तज्ञञ्चनरेत्येव पाठे नञ्समासएवन राज्ञेत्यादौ
स्त्वन्न भविष्यतीत्यास्तां उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य नञ्विशेषणात्वस्त्रीपुंसाभ्यां नञ्
ग्रहणं अत एव प्रत्ययपोरिति परिभाषात्र नोपतिष्ठते अमूर्धमस्तकादित्यादिनिर्दे
शाच्च नञ्स्नञिति सिद्धेर्लोपवचनं साक्षात्कारार्थमनेनाकृत्राह्मणेत्यादि सिद्धमित्या
हुः तस्मान्नुडू नञोनुट्व्यावृत्त्यर्थेन स्मादित्ति तस्मामप्योदेवाचीति सप्तमीषष्ठ्यर्थे
सप्तमीनिर्देशोस्तु पक्षि न विधिरिति परिभाषावचनत्यर्थेरत्याशयेनाह अत्रादेरिति

का॰प्र॰

नञ्‌ननाचीति नलोपप्रतिषेधेनैव सिद्धे नुड्वचनसामर्थ्यादेवोत्तरपदस्य भविष्यतीति तन्न
किं तस्मादित्यनेन निवार्यं एवं हि नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुडागमस्य बाधकः स्यात् त
स्मान्नुड्ग्रहणं तु निमित्तमेव नलोपो नुडित्यतिनदोषः त्वन्मते तु न कृतः इ-मुड्प्रसंगात् अना
श्वेति अत्र पक्षे च उत्तरपदार्थप्रधानोयं आरोपविषयो नञर्थः आरोपितोऽसुरत्वाद्यर्थः
यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तेनेति आरोपितासुरत्ववानित्यर्थः यद्वा आरोपो नञर्थः विषयत्वं
संसर्गः पाठांतरं यद्वारोपितासुरत्ववानुत्तरपदेनैव प्रतीयते नञ्‌ तु द्योतकः इदमेव।
युक्तं अन्यथारोपितत्वस्य नञर्थत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबंधेन ब्राह्मणत्वादिम
ति शक्तिग्रहात् तत्रारोपितत्वान्वयो दुर्घटः नञ्‌तत्समभिव्याहारात्तदर्थत्यागः शाब्दा
र्थसंबंधस्यानित्यतापत्तेः मम तु न दोषः मुख्यसंबंधेन ब्राह्मणत्ववानिवारोपितसंबंधेन।
ब्राह्मणत्ववानपि तदर्थः नञ्‌ तु तदर्थकत्वतात्पर्यनिर्णायकः इदमेव नञो द्योतकत्वं नाम
तिस्पष्टं भाष्ये इत्यंतं इदं चोत्तरपदेनैव प्रतीयते नञ्‌ तु द्योतकः अतः पदार्थैकदेशान्वे
नानन्वय इति न शंक्यं एकार्थीभावांगीकारात् आरोपश्च सादृश्यमूलक इति नाब्राह्म
णे यदा ब्राह्मोष्टादिप्रतीतिः अत एवोत्तरपदार्थप्राधान्यादसर्वादौ सर्वनामकार्यसिद्धिः
ननु रूपस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधं एतत्तदाशितिसूत्रे नञ्‌
समासग्रहणं चाचरितार्थं ब्राह्मणभिन्नत्वादित्यार्थिकार्थकथनमित्याहुः नव्यास्तु

अनुभवविरोधान्नायमर्थः किंतु भेद एव नञर्थः न च समासे विशेषणतयान्वयः भे
द इति योगीपदरूढ्येव बोध इत्याहुः न च पदादेरानयनानापत्तिः परे तु भेद नञर्थः वस्तुतो व
शादृशस्त्रि स्वभावान्न हानावुध्यते यद्वाभिन्न एव नञर्थः तदेकदेशे भेदे तु नञ पदार्थस्य
प्रतियोगितयान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् न त्रोद्योतकत्वाहानदोषः एवं च ब्राह्मणभिन्न
इत्यवबोधः न चासदित्यादौ सर्वनामकार्यानापत्तिः अनञ्समास इति निषेधेन सर्वपदा
र्थे प्राधान्येपि नञ्समासे तु नञ पदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्याप्रसक्तेर्न दोषः एवं च अनुभव
सिद्ध अनहं भवामि इत्यादौ पुरुषव्यवस्थापि सिद्धा एतेनानवर्णा इमे इत्यादौ वर्णभिन्न इति
बोधे पुंस्त्वाद्यापत्तिर्विशेष्यानुरोधादिति परास्तम् अत एवानेकमित्यादावेकवचनं सं
गच्छते यतं त्वनेकजलधेरिवोर्मय इत्यादौ समुदायबहुत्वेन बहुवचनं अनेकशब्दानेकश
त्याद्येकशेषात् अस्य श्लोकस्य पूर्वशेषः सायकसमूह प्रतिपादको रथादिसमूह प्रति।
पादको शब्द इति बाधमिति प्राहुः प्रकृतमनु अस्य भाष्ये तु पूर्वमनपत्यान्तपाल्येव अत एव तस्य+
भाव इति सूत्रे अब्राह्मणत्वमित्यादौ नञ्संबंधभावार्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् पूर्वेण त्वप्र
त्यये नादान्नत्वं न स्यादित्याशंक्य ब्राह्मणत्वस्य प्रकारस्यारोपितत्वसापेक्षतया नञ्सापेक्ष
त्वेनासामर्थ्यान्न पूर्वं भावप्रत्ययः न च भावार्थसापेक्षत्वान्न समासोपि न स्यादिति वाच्यं
प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि न तत्संभवादिति भाष्य उक्तमिति सुधियो विभावयिन्तु साहश्य प्रथमा।

४२४
पा॰ पा॰
४२४
425

वच्चानामसत्वान्व अप्राप्तस्य विरोधास्त्वार्थिकार्थो बोध्याः तादात्म्यारोपस्याभेदसादृश्ययोः
सत्तारेवसत्वेन संसर्गारोपस्य च तदभाव एव सत्वेनारोपितत्व बोधे तेषामर्थतो भानात् न
उक्तं भाष्येन जिवपुत्र मन्यासदृशाधिकरणे तथा स्पर्शगतेविति तत्रैव ग्रहणं दृष्टान्तार्थे
अन्यस्मिंस्तत्सदृशे वाधिकरणे द्रव्येऽप्यर्थः अस्यानित्यत्वात् क्वचिदन्यत्वमात्रस्यापि प्रती
तिः अब्राह्मण इत्यन्यसदृशे अनश्व इति केवलान्यत्वे अपापमिति संसर्गाभावे उदाहरणा
नि क्वचिद्दासत्वान्यत्वाभावेऽपि अल्पत्वाप्राशस्त्ययोः तोतोपथ्यादुपशब्दो वा तोभ्यो भ्यानेदु
त्तरअनुदरा कन्येत्यत्र चेत्याहुः केचित्तु नञ्विशिष्टोत्तरपदेन सदृशादयो लक्ष्यन्ते न चै
वमसत्त्वादौ सर्वनामकार्यानापत्तिः लाक्षणिकत्वमात्रेणानुपसर्जनत्वाविघातादि
त्याहुः तन्न उक्तरीत्यापपत्तौ लक्षणायां मानाभावात् अर्थाभावे इति पक्षद्वयेऽपि +
प्राचीनमते आरोपितो घट इति बोधः आरोपश्चात्र संसर्गारोपः नव्यमते तु पटाभाव इति
बोधः असत्त्वादौ तदभावो सीत्यादौ सर्वनामकार्यादि निर्वाहः प्रागुक्तैव तत्राद्यमते उत्तर
पदार्थे प्राधान्यविवक्षायां तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्राधान्यविवक्षायामव्ययीभाव इत्यपि स्व
चं तत्राद्ये न सदिति विग्रहः द्वितीये तस्याभाव इति विग्रहः अभाव एव च नञर्थः उत्तरपदा नव्यमते
न र्थस्य प्रतियोगितयैव तत्रान्वयः नव्यैस्त्वव्ययीभावविकल्पे ज्ञापकमेव शरणमिति बोध्यं त
दाह असंदेहासंदेहाभावः प्रयोजनमित्यर्थः अव्ययीभावे नञ्द्वन्द्वसमासे हि परवल्लिंगत्वे

नासंदेहाद इति तुं कृत्वानुपपत्तिरिति भावः इदं च यस्य शापांभाष्ये नन्वव्ययीभावस्य निर्म
क्षिकाशेके तार्थस्य भेदार्थं न सिक्तनार्थे नानेन परत्वाद्बाध एवोचितो न क्षिकात्य इति
ऽतआह असंहितमिति इदं च संहितासंज्ञासूत्रे भाष्ये द्रुतामध्याविलंविताख्याव
त्रित्रयमध्ये द्रुतामिन्नायां संहिताभाव इति तदर्थः एतेन बहुव्रीहिरेवेदं सिद्धमित्य
पास्तं एवंचात्यन्ताभावार्थकासमस्तनञः क्रियायैवान्वय इति बोध्यम् त्वं पचसि युष्म
वा पचथ इत्यादौ नञ समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् अभ
वतियोगेपि तथैवत्वात्यन्तात् घटो नास्ति घटो न सः अहं नास्मीत्यादौ पुरुषव्यव
स्थादर्शनात् पुरुषनियमश्च व्यवस्थापकः अत्यन्ताभावे नित्याव्ययीभावस्य दुर्वारत्वेन ड्या
त्ययेवाकचविलोपापत्तेश्च यत्तु असमस्तनञ मात्रस्य क्रियायैवान्वय इति तन्न त्वं न
घटः पटो नेत्यत्र दोषापत्तेः प्रसंगादाह नञो नलोप इति तिङन्तेन समासाभावाद् भाष्ये
वचनं अपचसि त्वं जाल्म अपचसीति कुत्सितं पचसीत्यर्थः नञ समासेऽनेकधेत्येवस्यादत आह नशब्दे
नेति समुपेत्वे निसमासः इति नैपरत्वाद् अव्ययमिति सूत्रे नाव्ययीभावापत्तिः तथा च नैकधे
त्येवस्यादिति वाच्यं अव्ययमिति वाक्ये तृतीयान्तस्य पादे ततः कौण्डिन्यन्यायाद् न
ञ्यस्यैव ग्रहणेनादोषादित्याहुः शाकटायनस्तु पाते: क्विपि निपातनान्नशुगिति उभयवन्
स्यात्यादि इति तत्र गुणे तन्त्रगौरवादुपेक्ष्यमिति भावः नासत्यप्रमुचीति पाठ नासत्या

पा श्री

इति पाठस्त्वयुक्तः समासे विभक्तिश्रवणाभावात् न च नन्दं तानि चत्वारि एषु कदा।
नि एते निपात्यन्त इत्यर्थः बहुवचनं त्वबहुवचनांतस्यैव साधुत्वार्थमिति वाच्यं नासत्या
वश्विनौ दस्रावित्यमरविरोधात् न च नासत्याविति बहुवचनं अनेकप्रकारनासत्यग्रा।
४२६ ते वहुसाधुत्वार्थम् न विद्यते सत्यं येषां असत्या न असत्या नासत्या इति सम्बुधावः सत्या
न सत्या इत्यादि मूलोक्तः परं नास्तिकयान्यत्कार इति चान्यः सर्वं चैतन्यनिरुक्ते स्पष्ट।
मिति वाच्यं आद्ययोर्विनिगमनाविरहेण संग्रहात् तृतीयस्यात्वनेन संग्रहेण नञः
प्रकृतिभावप्रकरण विरोधः सूत्रे नासत्यांतो हृद्द एते निपात्यन्त इत्यर्थ इति दीर्घपाठः
साधुरित्यन्ये अश्विनोरेव चायं साधुः तेनान्यत्र न सत्यो नेवेति हरदत्तः केचित्तु बहुवच
नादन्यत्रापि नासत्य इत्येवत्याहुः नमुचिशब्दे औणादिकस्तुपधात्किरिति किप्रत्यय इति
हरदत्तः केचित्तु सर्वधातुभ्य इन् सचेतुपधात्किरित्यनेन किदित्याहुः तीयतेरिति तीपृहिं।
मायामितिरिकादिः नस्याकृतिगणत्वात् तिथ्यतेरिति ह्रस्वपाठे तिति कासगत्योस्त्वदा।
दिः समुदायपाठेन निपातनादेव नञः प्रकृतिभावे सिद्धे त्वप्रकृत्येति पदं योगविभागार्थं
मू तेन नांतरीयकशब्दे नञा समासेपि न लोपो न नञ् हि विनार्थकांतरशब्दाङ्गहादिना के
नवार्थे नातेन नञा समासस्त्वार्थेकः स्पष्टं चेदं भाव इति सूत्रे कैयटे एवं न मेरुनाराच नग
ननांदी इत्यादयोपि साधवो बोध्याः योगविभागस्य स्पष्टसिद्ध्यर्थत्वान्नातिप्रसंग इति कौ
टी

अव्ययमिति योगविभाग स्पष्टसिद्ध्यर्थत्वात्

च्विन् कुगति कुशब्दोऽत्र पापार्थो मध्ययमेवं न तु पृथ्वीवाचकः गत्यादिसाहचर्यात् अव्य
यत्वाच्चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति कुयोदि क्रियायोग इति उपसर्गाद्न्यनस्तदनु
वृत्तेन अत एव संज्ञाविधावपि च्विडाजेशा भेदेन विधिः च्व्यर्थे तु न तयाऽऽग्रहस्य संज्ञायाः का
र्नुमशाक्यत्वाच्चेति भावः ऊर्यादयश्च क्रियायोग एव च्विडाचोस्तत्रैव विहितत्वात् ऊर्यादी
नामपि तत्साहचर्यात् भाष्ये प्रामाण्यात्र अन्यथाऽप्रयोगात्त्वत्तद्योग एव तत्राप्याविः प्रादुः
प्रादुर्विहायान्येषां कचिन्निनेवयोग इति माधवादिग्रन्थे स्थितं तदाह ऊरीकृत्येति ऊरी ग्रं
उररी इत्यंगीकारे वेनाली यां पी नाली विनाली आनाली धूसी धूली मसमकला गुगुला
आलेवी एते विस्तारे शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंशकला एते हिंसायां गुलुगु
धीः पीडायां सजूः सहार्थे फली विक्लीफली फलू आक्लो एते विकारे आलोष्टी के
वाली सेवाली वर्षाली मस्मसा मस्मसाः मसमसा एते हिंसायां वषट् वौषट् श्रौषट् स्वाधा ए
ते दाने प्रादुस् आविस् प्रकाशने तत्राविः प्राट् स्यात्त्वात्त्वभूतिषु पाठात् कृञ्योगे ग।
तित्वविकल्पः भूक्तियोग अनेन नित्यमिति विशेषः अत एव यां पाली सकला केवासी
वार्दाली पार्दाली इत्यूर्यादिः एषां शाक्तिपातादि त्यधिकारेण निपातत्वादव्ययत्वेन सुप्
लोपादिसिध्यति कारिकाविषये तिमर्यादा स्थितिरित्यर्थः यत्तु इत्यपरे धात्वर्थनिदेशो एवु
ल् यत्तु कर्तरि एवुलं तेनो दासीवाचीय अपलोकवाचीन यो न गृहणं प्रादिसाहचर्येण प्रा

प्रा॰श्रो॰

रूप्राणएवैकस्यैव ग्रहणात् किंच क्रियायोगश्चेत्तु स्यात् क्रियावाचकस्य ग्रहणम् अन्वययोगे रूपे
स्येव वाचकभावस्यापि ग्रहणात् विनिगमकाभावात् धात्वर्थनिर्देशाएवुलस्तु यान्वयानुवा
दकत्वात् क्रियावाचकत्वमत्त तमेव अनितिपरं किमिति ते आगधातोरित्यस्य संज्ञानियमार्थत्वम
र्थमिति प्रश्नः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरम् प्रयोगनियमार्थत्वमेव च सूत्रकाराभिप्रे
तम् अत एव चक्षिङः दससिपरेपि व्यवहितत्वाश्चेति सूत्रद्वयं सार्थकं अनितिपरग्रहणं चात्र ज्ञापकं भाष्य
कृतां तु संज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्य त्रितयमपि प्रत्याख्यातं अत एव सुकटंकराणि स्त्वाद्यं भव
मित्यादिभाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते कटंसुकराणीत्यादि तु अनभिधानेनैव वारणीयं संज्ञानि
यमपक्षेपि तस्मादिदमपि सूत्रं व्यर्थं मन अभिधानेनैव सर्वोपि प्रसंगवारणादिति तेषामा
तिसूत्रे स्पष्टं एतेनाविश्वस्तबोभवदसाविवरागगरुत्यादि व्याख्यातं अत्र पत्ते सूत्राविरिता
दीनामगतित्वमेव सूत्रमते तु चिन्त्यामेवैते प्रयोगाः निदिकृत्वादितीति इति खाट्कृत्येत्येव
स्यादितिभावः अत एव अनितिपर इति बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषे हि ढ्लोस्यात् तु कपरइतिवा
दृकृत्य त्यवचनस्यादितिवाधा नच खाडादीनामिति शाब्दार्थान्वयेन क्रियायोगाभावात् क
ण्ठंगतित्वम् इतः शाकपरतामात्रेतात्पर्यग्राहकत्वात् न चानितावित्येव सिद्धे परग्रहण
व्यर्थं अनुकरणाकृतान्त विनितिपरत्वविवक्षालाभार्थं तत्सत्वात् तेन प्रोषट् वौषट् इति तिरू
लेत्यादो व्यवहितेपि निषेधसिद्धिः विज्ञानीयव्यवधाने तु ननिषेधः खाट्कृत्येतिनिरष्टी

एवं चैतद्विशेष
णाभावे प्रयोग
नियमपक्षा
देवं प्रयोगो दृ
दएव स्यादिति
भावः

वदितियथा परश्राग्न्यादिष्वदाग्न्यासत्तितात्पर्यग्राहकेऽव्यवहितपराएव उक्तरांगविकल
परिभाषाप्रवृत्तेश्चेतिभाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः आदरानादरयोः अत्रासत्कृत्य हणेनका
र्यमितिभाष्ये कृतः गोष्ठ्यां सेवितेत्यत्र असेवितः गोष्ठ्यस्यैवनञ्पूर्वग्रहणसिद्धेः अना
दरापदेन ज्ञ उपस्थितत्वेन नत्वनमित्रनिषेधार्थकपूर्वपदस्य न ग्रहणमिति तदाशयः अन
त्रानादरे कृतिनतन्मुरूपः तथासत्यादरस्य पत्रप्रसक्तिः स्त्रदीपानादरएवस्यात् गुरुम्।
सत्कृत्येत्यादौ हि हनुपात्ववदिति नमसत्कृत्येत्यादौ न स्यान् दृष्यते तत्र तस्मादविद्यमानादर
इति बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टं स्वभावादिति ऊर्यादीनि साहचर्यात्तेत्पविवोध्यं कृत्त्रविषय
ति कृत्वानुप्रयुज्यते इति वदत्रापि कृत्रितिप्रत्याहारः तेन कृभ्वस्तिविषय इत्यर्थः एते
नासदासीयं च व्यत्यस्तक्रमितिप्रयोगे नासदासीदिति तां नमनुकृत्यानुकरणं चानितीति
निपातत्वेऽव्ययत्वादिलोपइतिगुणवचनेति सूत्रस्थ मनोरमाविरोधादिदं चिन्त्यमितिमं
दोक्तमपास्तं नासदासीदित्यास्त्यस्मिन्नितिमतुर्थेऽङ्क विधानेनास्तियोगस्यतत्रापि स
त्वात् + नञ्चलत्वानुसारेणव्यवस्था + अतएवच स्त्रीष्विवापमहंवदेदित्यादौनगतित्वा
दिनापुदात्तवत्तागतिमतेति वार्त्तिकेनवदेदित्यनेनसमासः समासानुपयोगात्तु समा।
सविभक्तत्वानुगर्थ्यपत्वान्तरास्थानेगौरवाच्चेत्याहुः हतेपरिग्रहेचेति हत्वागमनद्विधा
हतेत्यस्यापरिग्रहेचेतिग्राह्यमुदाहरणं प्रत्यंप्रमुदाहरणं अपरिग्रहइतिचप्रयोगो

पा॰ प्रो॰ 429

पाधिर्नत्तु वाच्यकोटिनिविष्टमितिभावः अर्थग्रहणं लिंगस्य शब्दस्यारोपात्कणेमनसीति निर्दे-
शः कणेहत्येति यथा वरयोगेचेति सूत्रे अतिशये नाभिलाषनिवृत्तिपर्यंतं पिबतीत्य-
र्थः तत्र श्रद्धाप्रतीघातो यथा मानत्वातिघातो गम्यते इत्युदाहरणं तु कणेहत्यागतः स्त-
न्योधान्यावयवः कणेस्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः नमस्पुरसोरिति सत्वमभिप्रेत्याह पुरस्कृ-
त्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्यप्युदाहरणं कृञ्योग एवेति नियमे मानाभावात् अत एव पु-
रोहितमित्यादौ गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुरः शब्दस्याऽसिप्रत्ययस्वरेणांतोदा-
त्तः नचानेन गतित्वविनिपातावव्ययत्वात्तारत्यस्यापत्तिः प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यएव+
कि निरूढस्वरप्रकृतेरित्याहुः अस्तं पुरः कृष्णसीत्यादौ स्थितिमत्यध्याहारेण उपशिं प्रत्यय
गतित्वात्तु सत्वं मोनमस्त्वायमिति प्रतिपदोक्तपरिभाषालभ्यमेतत् अत्तराथौवपूपका-
व्ययपदानुवृत्तेर्वा कांडमस्तंकृत्वा गतः अस्तंहित्वमित्यर्थः जलमकं तीति प्रागीश्व-
रादित्यधिकारात्तन्निपातत्वे व्ययत्वेचविभक्तिलुक् स्यादिति भावः नचचारशब्दमुत्तार्थे
त्यर्थकचारंकारमाक्रोशतीत्यादौ अनुकरणैरेव चानितीति निपातत्वयोः सत्वात् सुम-
त्य नापत्तिः अस्तहिं षष्ठ्यादित्यत्र खित्यनव्ययस्यतेतो नव्ययस्येत्यनुवृत्तेरिति वाच्यं खित्करण-
सामर्थ्यात्तन्निसिद्धेरित्याहुः कत्साधुत्वार्थः चोरमाक्रोशतीत्यवबोधयत्यन्ये सप्तमी।
निर्देशोपि तस्मिन्निति परिभाषायानप्रवृत्तेनेत्कपायोगइत्यनुवृत्तेः एतेनानुस्वार+

व्यवधानात्कथमत्र प्राप्तिरिति मन्दोक्तमपास्तं परेषु तीति स्वयमेव पर्यालोचनेनोदाहरणमि
तिभावः तिरोऽन्तर्धौ किं तिरोभूत्वास्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः तिरः कृत्वेति सत्त्वविधौ।
गतिग्रहणानुवृत्तेर्गतित्वेति त्वाभावेन सत्त्वं तिरस्कारः प्राक् प्रयोगानुरोधेन तत्र गतिग्रहण
निवृत्तिरिति मतेनन्तु तिरस्कृत्वेत्यपि उपाजेऽन्वाजे प्राध्वं एवं तो विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते इत्यभिप्रेत्याह दुर्बलस्येति त्राणार्थ इति अस्य साहाय्यानुभूतस्य साहाय्यकार
णेनत्र सातत्याभूतस्यैवकृपानिरापादानेत्यर्थः लक्षणं चात्र तत्र वृत्तिरिति भावः येन तु पू
र्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञेति वाच्यं स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये इदं प्रापितं अत एव नमस्कारोनी
त्यादौ त्राणार्थाभावे पूजने न गतित्वमित्याहुः अन्ये तु नमः शब्द मर्यादिषु पठन्ति स्वरादि
षु नेति स्वरादिस्थत्वस्य गतित्वाभावत्रयोऽयादिस्थस्य गतित्वमिति विकल्प एतत्सिद्धमाहुः व
मांन त्वमिति विकाल्पत्वगतिसंज्ञा समनियोगेन लवणं उष्णं शीतं उदकं आर्द्रं इति पंचाना
मितिरर्थः आक्ष्विति गन्तोऽयं अनत्या उरसि मनसि इति विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ मध्ये
पदे विभाषा कृञीति वर्त्तते अनत्याधाने इति च अनत्याधानमुपश्लेषः एवमेदं तत्वेनिपात्यते
मध्ये इत्यादिनि सप्तमी अन्तवति त्वात् मध्ये पदे च कृत्वा वाचं नियम्येति वचनत्यालं निवचना
भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः अनत्याधाने किं हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते नित्यं हस्ते उदा
हरणेन तु रूपकत्वान्नित्यत्वम् उपयमनं स्वीकारः तयोरिदं तत्त्वमौद्वाहं तस्य च संज्ञा सन्नियोगे

प्रा॰ष्यो॰

४२९

ननिपात्यते उपपमनेकिं हत्तेकृत्वाकाधायत्वं गतोऽनत्वः प्राध्वमिति मांत मव्ययं वधनात्
कृत्यैवतेनेक्तनीत्यैव जीविकाजीवनोपायः स्तुत्तरूपइति क्रियायोगाभावादगति त्वमितिभावः
सूत्रेति प्रव्ययस्ययासमासप्राप्तो व्यवस्था र्थानीतिभावः प्रादयोगताद्यीति उभयत्राप्यादि
प्राहुः प्रकारेतेन द्रुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धं प्रगत इति अनेन गतार्थे इति समस्यप
द विग्रहेण नित्यसमासत्वं च दर्शयति अतिमाल इति गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः तेन प्रादय इत्या
दीनि व्यर्थानि शाकपार्थिवादित्वाद्वा सिद्धेरिति वाच्यं अनित्यसमासे षड्गतर्षपदं सावका
शं तेनोदाहृतं तस्मात्पराङ्तत्रीयादिविभक्तिरत्यन्तरस्या मुदाहृत्य र्थकोत्तदादाहृताङ्गुत्तरपदादन्यत्र स्या
मनित्यसमासे इत्यस्याश इत्यर्थे मात्र पाठादित्याहुः कर्मप्रवचनीयेति निषेधोयमनित्यः
सुतरां नाऽति स्तवडअतिराज इत्यादिभाष्यप्रयोगात् पाठांतरे यत्नध्यापकस्मै इत्यादिनिर्देशा
दयमपनित्यः न त्वस्यपि परीत्युन र्थकानि तिकर्मप्रवचनीयत्वमितितन्त्र अधीन इत्यादावधि रुप
रिभावार्थे नायाभूवादिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् अधीन इत्यस्य विशिष्टार्थे मुक्तं नियमपूर्वकं वा पञ्ची
त्यर्थ इति केयटः अत्रेति अधायपश्चैरित्यादिनिर्देशाच्च अतएवाधीत्येत्यादो त्यप्सिद्धिः अत्र।
स्पपरीत्युनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वं इतंप्रतीति न त कर्मप्रवचनीसंज्ञाविधानसमर्थ्यात्।
समासोनेनिवाच्यप्रतित्तत्वं ने गत इत्यादावत्वाभावसंपादनेन चरितार्थ्यान पयर्याप्तं उदित

यांस्वनीऽजायामाडीवदर्थेऽपि वाग्निकत्वप्रसक्तापि भाष्ये पठ्यते तेन कुप्रादि समासः
स्यैव निपातमकं नञ्गति समासस्य स्यतएव कुत्सार्थकः दुः शब्देन दुःकृतमित्यादि भाष्ये दा
हृतं समासः स्वनभिधानान्नु भूते वलन न यापि सुहूतमित्यादावति प्रापि समास
दर्शनेन नतेषां प्रापिकत्वान्नु भूतस्य नातानिदर्शितानि अत एव सुहूतमित्यादावुपसर्गवंधने
यत्नं यत्नतु समासो नेष्यते तथा नभिधाना द्वारणीय अत एवातिदेवान् कृत्वा इत्यादौ प्र
ज्ञार्थत्वे विसमासाभाव इत्याहुः कश्चित्तु प्रादीनां प्रादि शब्दः प्रकारे तेनान्ये शब्देन समास
सिद्धिरिति वदत्यते एवं वक्तोरतव्य यस्य ते नैव सिद्धेः न कुत्ह्यलन प्रादित्व प्रयुक्त समासस्य काचि
त्वात्व कल्पनाद्विदोषः तत्रोपदे सप्तमस्य यमधिकारः अत एवासमेवतल्याविधानमित्यादि संग
कने प्रनाभिधीयते तेनोपपदसंज्ञापि विधीयत इति हितदर्थः सूत्रमात्रविधायकसूत्रस्थ
सप्तम्यन्तं पदमित्यर्थो हि न शाद्धमर्यादालभ्यः कर्मण्यणित्यादौ कर्मणीत्यादि सौत्रत्वा
त्प्रथमार्थे सप्तमी यवेवधानोरण्प्रत्ययो भवति कर्मचोपपदसंज्ञमिति तदर्थः पाठा
तरे सत्रे सप्तमीपदं सप्तम्यन्तपदपरं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणानेति तु उद्देश्यप्रत्ययपरं त
स्यं तद्वाच्यमित्यर्थः अत एव स्य ग्रहणे चरितार्थेन्यथा सप्तमीत्युक्ते स्वत्वेतु सप्तमीपदे
नोपात्तानामेवार्थानां स्यात् सप्तम्यां जनेरित्यादौ कुम्भकार इत्यादौ न स्यात् स्य ग्रहणे तु।
सोत्र सप्तम्यं तवाच्यस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यति तदाह सप्तम्यन्ते पदे इति महासंज्ञा

धा॰ श्रो॰

वलभ्यमर्थमाहुः तद्वाचकं पदमिति न च द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः इत्यादौ द्वाभ्यामित्यस्य सपीति
सन्निध्यं न पदवाच्यवाचकत्वाभावेनोपपदसंज्ञा न स्यादिति वाच्यं ईदृशे विषये प्रथमार्थे सन्निमु
च्चारणसामर्थ्यात् सन्निध्यं न पदवाच्यत्वमेव तत्त्वमित्यदोषः अत्र केचित् पदशब्दमात्रं न सुब
न्तादिस्तंबकर्णयोरुपपदयोर्निर्देशविरोधात् विभक्त्यन्तस्तंबकर्णयोः सन्निध्यं न पदवा
च्यत्वाभावाच्चेत्यत्र नचनेषां न्यस्तकृत्तिकसुबंतेन लक्षणयानदोषः लक्षणायां मानाभावात्
तां विनैवोपपत्तेश्च महासंज्ञाकरणबलात् न्यस्तकृत्तिसमुदायसुबंतत्वादीनामदेनतन्मुत्रनए
स्तंबेरमइत्यादावधिकरणत्वात् सन्निमीकारकत्वात्पूर्वपदवकृत्तिरत्वात् इतिकारकइति सत्र
स्य करणेव्यासंगच्छते अन्यथोपपदत्वादेव सिद्धे तत्संगतिः स्यादेवेति तत्र सपीतिस्प
धिकारेण तस्यायात्यावश्यकत्वात् किंच स्तंबेरमइत्यादौ समासानापत्तिः उपपदस्तं
तकसुबंतभावात् नचोपपदशक्तिकसुबंतग्रहणं समासाः मानाविभक्तिकिनो राजदर्शी
त्यादौ समासानापत्तिः तत्र हि सुबंतमेवोपपदं नतु तन्नकृत्तिकस्यैव दन्यार्थे ह्यपदपर
त्वे च नमानं न स्यात्प्रदसुबंतमेव यत्रापि विभावाद्यत्र च्यम्प्रथमा षष्ठी विभक्त्यादौ न सपीत्या
दि सूपते तत्रापि महासंज्ञाबलात् सुबंतस्योपपदत्वे तेषां च तन्नकृत्तिके लक्षणा किं
च स्तंबकर्णयोस्सपदसंज्ञा महासंज्ञाबलात् अन्यकृत्तिकसमुदायस्य सुबंतत्वमि
त्युक्तिमात्रं मतीयमेव नतावतः महासंज्ञायां हि संज्ञेव न ता इत्यर्थमिलभ्यते

योगवत्। किंतु द्वावेव यत्र कर्त्तारौ भिन्नभिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थ्यकौ नानां परामर्शकाविति स सर्वासां तन्त्रमु
खत्वप्रतीतिः स्पष्टं चेदं काव्यप्रदीपादाविति न तत्रातिप्रसंगः एवं च यत्र नान्यापि यस्य यस्याश्च।
कार्यमुच्यते नेनं तभज्ञेन रूपत्वज्ञादेर्हितीयस्येति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगो व्याख्यात इति वाच्यं क्वचित्स्पष्ट
त्वा यत्र शाब्देपि विवीक्षायां न दोष इत्याशयात् सालेकवेति स्यादेशविधानं तु अन्योन्यं परस्परेत्यादावा
समासे चरितार्थमिति भावः पक्षे न वार्त्तिकेति स्त्रीनपुंसकयोरिति वार्त्तिकेऽन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ
इतरेतरमिमे कुले इत्यादि च नत्रोदाहृतं स्त्रियामितीति अन्योन्यसहाया इति सर्वस्य हे इति सूत्रस्थ
भाष्यप्रयोगोपि बाधः पुनस्तदेवेति अनुवादके विभक्ते न्याय्यत्वादिति भावः उदाहरणे प्रियसुखश
द्वौ अश्वककुलात्तृणाकौ उपस्पदाने ऽत्र प्रसंभावनामात्रेव तदभावप्रतिपादनं सफलमित्याशयेनाह
अत्यंतप्रियामिति यद्यप्येतित्स्व प्राग्व्यस्थोभयार्थकत्वात् जाति धनवानवीनुनम्र स्वतेम्रनाभिधानात्तद्धे
इति वीप्सायां यथायथं शाब्दस्वार्थत्वेर्हितावाङ्ग्यानदीपिनिनिपात्यत इति भावः लीयत्वं चेतिने न हृस्वसिद्धिः
यथायथमिति सूत्राके एव कृतद्धित स्यात्वपताभावः यत्तु मांतत्वं निपात्यत इति तत्र सर्वत्र तस्यैव प्रयोग
प्रसंगादित्याहुः ज्ञातेति तत्र तमेतत्स्थलएवं न लोकेति निषेधान्न ष्टीन त्वचिंतु यथायथस्य ज्ञातेत्न्ये
प्राह्णत्यर्थः नपुंसकत्वं चेति वेन कृतद्धित्वान्नियतार्ह वचनोन्यत्वभावस्य संग्रहः अतोदात्तत्वं लुक
कर्मधारयवद्भावादेव सिद्धं रहस्यवाच्यमिति द्वंद्वत्रोस्य पूर्वपरेत्वमभिव्याक्तेरथ्येवमित्याहुः प्राच

शा॰ शे॰

न्तरमिति आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः आरभ्य भूतित्वादचवत्तुः आङ्स्वन्तुर्णां पूरणे वर्त्तते आव
न्तर्थादिति इत्यर्थः अपमाङ् अभिविध्योमिथुनीयंतीत्यनेनान्वयः द्वंद्वं पदद्योत्यात्तु मर्यादा साचेत्य एनाव।
देवपशूनामापुरित्यर्थः मिथुनीयंतीति मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनं तदिच्छतीत्यर्थे क्यच् प्राये एणमि
थुनायंतरङितिक्यङ् तं पठ्यते तत्रोपमाप्यामृग्यः अभिव्यक्तिशब्देनात्यंतसहचरितो लोकविज्ञातावु
च्यते कर्मव्यतिहारे न दाहचर्ये एते इति ते न इहन द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तावि ति द्वंद्वं त्वं वीप्सा
दौ वीप्सायां द्वित्वं अन्यस्वार्थे द्वित्वमिति बोध्यं अन्यत्रापीति द्वंद्वं पु द्वान्यवर्तंतेतिपथ्या अत्र द्वयोर्द्वयो
रित्यर्थात् वीप्सायां द्विर्वचनं यथाच प्रीतोऽस्मि स्ववदुः स्वल्लु ... सा द्वानि साहते स्वार्थे द्वित्वम
त्रैकशेषवत् आह द्वुवचनं अनएव स्वार्थे द्वंद्व इति स्मैत्र प्रयोगः संगच्छते अत्र स्वार्थे द्वित्वं पुस्त्वं लो।
कात् शब्देंदुशेखरे ग्रंथे एवमर्थमपर्युरं प्रीयतां तेन भगवान् शिवया सहितः शिवः शब्देंदुशेखरः
सायंकालिभाष्योक्तिभूषित सतां हृत्कमले वास्तां यावत्फणिफणाधरा इति श्रीकालोपनामकशि
वभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने शब्देंदुशेखराख्ये पूर्वार्धंस
माप्तं शुभमस्तु साधुरामेण संवत् १८२१

ननु भवदुक्तं कारकादिनिस्सूत्रस्याकारग्रंथास्तु चित्याश्च संज्ञासमावेशापत्तेर्नुयमेवासदित्यादि
बोध्यं अत एव महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र समुदायस्योपपदत्वमाशंक्योच्चारितं पदमुपपदं स्या।
च्चात्रोच्चारितं न तत्पदं पञ्चपदं न तदुपोच्चारितमिति भाष्यं न तत्पदमिति पदसमुदायत्वादिति
भावः इति कैयटश्च संगच्छते अन्यथा भवदुक्तरीत्या महासंज्ञाबलेनोपपदसंज्ञकसमुदायस्य
सुबंतघटितत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया तदसंगतिः स्पष्टैवेत्याहुः +उपपदमतिङिति त्वने
न कृदंतस्योपपदेन नित्यैकार्थीभावबोधनात् तत्सामर्थ्येन चोपपदे नैकार्थीभाव एव प्रत्ययो
त्पत्तेः अत एवोपपदनिमित्तकतद्धितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितिरत्रैव सूत्रे भाष्ये उक्ता।
+ उपसमीपोच्चारितं पदं उपपदं सामीप्यं च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थे
सातात् न तदन्वयित्वमात्रेण तत्त्वानुपूर्वीव्यवधानं एवं च तमाभवान्मूदित्यादौ माङुपपदत्वनिबंधनो
लुङ् संगच्छते अत एव कर्मण्यणित्यत्र उपपदग्रहणाय इति भाष्योदाहृतं संगच्छते अनेनानुपसर्गेक
इत्यत्रानुपसर्गग्रहणं चरितार्थं गुरुं नमस्करोति कन्यामलंकरोति इत्यादौ तु हिमवंतंष्ट
णोतीत्यादावपि वाऽनभिधानान्नाण् अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्तै
त्रै रिभतिस्सूत्रभाष्योक्तेः महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि नाण् सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् वि
शिष्टस्य तु नोपपदसंज्ञा अपदत्वात् अत एव मृदं कुम्भं करोतीत्यत्र मृदमित्युपपदमेव
नाण् प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन प्रधानकर्मण्युपपदे एव तद्विधानात् मृदस्त्वानदृ।

पृ॰ श॰

रूपत्वात् प्राधान्येन हि मृदं विकरोमीति कश्चिद्व्यवहरति किं तु कुंभं करोमीत्येवं न चोद्देश्य
णायऽग्रामं नाय इति भाष्यप्रयोगासंगतिः ग्राममजा संयुक्तो भवत्विति इच्छया उद्देश्या।
ग्रामः संयुक्तो भवत्विति नीच्छया च प्रवृत्तिदर्शनेनोभयोरपि प्रधानस्यैव तुं शक्यत्वात् तु
कुंभीत्यस्य तु न कर्मत्वं अव्ययत्वेन सत्त्वभावस्य निवर्तनेन निपातानां द्योतकत्वेन तस्य
धात्वर्थे तत्पाचकर्मता यावत्तु मशक्यत्वात् कर्मप्राप्ते न चात्र धात्वर्थभूतकर्मण एव ग्र
हणं अतएव स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे कर्मण्युपपदे न प्रत्ययः प्रकृतिवा।
चकात् कुंभमित्यादि सापेक्षत्वेनासामर्थ्याच्च न च द्योतकस्य तदंशे नित्यसाकांक्षत्वमिति
दोषः किं च प्रकृतिवाचकस्यापि विकृतिरूपधात्वर्थ एवान्वयेन कुंभीत्यस्य सापेक्षत्वं।
दुरूपपादं अकुंभं विकुर्वन् कुंभमुत्पादयतीत्यर्थादिति वाच्यं भाष्येऽस्य समाधानस्योक्तो
वप्रवृत्तत्वेनादोषात् कैयटेनस्य स्पष्टमेवास्य भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमुक्तं अकटं कटं करोति
कटीकारः काशानां कटीकार इत्यर्थे काशकटीकार इति तु भाष्यप्रयोग एव साधित्याहुः वाक्यं
त्वसाध्वेव महासंज्ञाकरणादेवं दर्शनानालोचनेनेत्यादौ प्रकृत्यर्थविशेषणानां अकर्तरि।
कारके इत्यादि प्रत्ययार्थानां पश्चाविन्त्यादितं हि विशेषणानां च नोचनोपपदत्वं तदंतरमपि +
वक्तव्येनान्वेवं तत्र गृहणं व्यर्थं न च प्रकृतधात्वधिकार एवोपपदत्वं पंचम्यास्यादितिपक्षे अधि
कारेणैव सिद्धे इतन्त्राह तस्मिंश्चेति एतेनोपपदाभावे व्यत्तलस्यापत्तिरिति तत्र योग उपपद

अतिङिति बहुव्रीहिणा तिङः घटितः समासस्तदर्थः केनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः पर्युदसनमुप।
पदविशेषणत्वमिति तन्न तस्य नवल्कत्वमर्थयोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र हि किं तु तस्या
नधिकाराद् किं वृत्तन्नग्रहणानवर्थकमित्युक्तोपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशंक्यातिङिति प्रति
षेधात्संज्ञानर्थमित्युक्तं किं च प्रकृत न सूत्रे भाष्ये तिङिति किमर्थं कारको व्रजति न दाशाय
स्त्वमास्तु मा भूदित्यादौ न समासप्राप्तिः माङ उपपदस्य पदत्वाभावात् पश्चाविन्यादिवत्तुन्नविधौ
माङीत्यादि सप्तम्याः स्वार्थे सत्त्वेन सोत्रप्रथमा सप्तम्याः एवं चोपपदसंज्ञालिंगत्वेनात्र तद
प्राप्तेः तुमुन् विधौ तु क्रियार्थोपपदस्य त्वयमुपपदसंज्ञाव शक्यतीति तदुपादानो समास
स्याप्रिवाप्तिरिति न तदुक्तं न दोषः स्वपक्षेति वन्नेतरतिनतः शंकितं कारको गत इत्यादौ
तिङन्तार्थक्रियावाचकस्तुवंतेन समासप्रतिषेधार्थं तिङन्तार्थार्थाघटितस्य अर्थकं तदि
तिनत्रोतरद्रव्यवाचितदितिनदाशयस्तु गतादद्व्यवाचित्वेन क्रियार्थे क्रियावाचको
पपदत्वाभावेन तुमुन् एवं तुलाविन्यस्यैवाप्राप्तेरनन्वनत्रसिद्धत्वेन समासः तुमुन्वि।
धायके प्राधान्येन क्रियार्थे क्रियावाचकस्यैव क्रियाग्रहणसामर्थ्येन ग्रहणमिति यत्तु
केचिदनत्रसमासवारणायातङ्कं धनोरेव तत्रोपपदत्वं तस्य वक्तादिषु त्वयार्थे नैकार्थी।
भूतनयानिषेधेकार्थीभावस्यैव तन्मशक्यतया न समास इति तन्न अनुपसर्जनादिति
सूत्रभाष्योक्तरीत्या निरपेक्षकार्थाभावाभावेपि शास्त्रप्रवृत्तेरदुर्वारत्वात् उपपदमितिम

पाठांतरं

प्रा॰ श्रो॰

432/1

ह्रासंज्ञाविरोधेन तावन्मात्रस्योपपदताया वक्तुमशक्यत्वाच्च किंचैवसतिकारकोत्र
ङतीत्यत्र तिङ्न्तस्योपपदत्वाभावात् तेन समासप्राप्तिशंकेनास्सङ्गतास्यात् पदित
स्यान्वबोधकत्वे प्राधान्येन क्रियाबोधकत्वाद्धि शिष्टमप्युपपदं न हि एवं च धातोः प्राधान्येन
क्रियाबोधकत्वाभावात् तन्मुनोः प्राप्तिरेव प्रत्ययार्थविशेषणतयैव तत्तत्सङ्कुपस्थि
तेः पदिपश्चात्कथंचित्क्रियाबोधकत्वेनैव तस्यतत्वं तर्हि विप्रिषु स्यापि तत्वं दुर्वारमि
ति वाच्यं कारकोत्र तेन तरामिति तदर्थस्तु वेतप्रतिषेधार्थेतु नातिङिति तस्यानभि
धानादित्याशयेनातिङ् ग्रहणं वैयर्थ्यमाशंक्यैवं तर्हि सिद्धे सति यत्तिङिति प्रतिषेधं
शास्ति तज्ज्ञापयत्यात्वर्थेषु तयोर्योगयोर्निवृत्तं स्यस्पेति तेन गतिकारकोपपदा
नामिति परिभाषा न कर्तव्या भवति केनेदानीं समासो भविष्यति सामर्थ्येनेतिस्मन्नुपारि
त्यस्यायं भावः पूर्वं सूत्रे गतिरिति नीहानि तिङितियोगविभक्त्या भाभ्यां संबंध इति तत्र गतिसूत्रे
गत्यर्थ्योऽतिङितिषयस्य संबंधफलाभावेन समासविशेषणतायाएवावश्यकत्वेनात्रापि
तथैवोचितं नचैवमपिगतिरतिङेतेन समस्यते इत्यर्थो स्तु तृतीयान्तत्वकल्पने सोत्र लुक्
कल्पनेचमानाभावात् किंचैवं मन्वयेकेनेदानीं समास इति प्रश्नस्य सामर्थ्येनेत्युत्तरस्य च।
भाष्यासंगतिः श्र[illegible]तए वप्रपचतितरामित्यादौ न नित्यो गतिसमासः नन्वेवं तन्वत्नद्धारणं
यातिङ्घटितः समास इत्यस्य चारितार्थ्येन कथं तत्र सुप्सुपेत्यस्य संबंधेन तस्य ज्ञापकत्वं

न त्वहि वैकल्पिकः समास इष्यते तेन याह्निगतिकारकोपपदादितिसूत्रे कृद्ग्रहणं प्रपच
तितरामित्यत्र स्वरो न स्यात् तस्मात् कृन्मेयग्रहणं भावप्रकर्षं तत्र याक्रियामात्रार्थकमित्युक्तेन स
मासो लभ्यते तिङ्-चोदात्तवतीति सूत्रे च यदि तिङ्ग्रहणं स्यात् तेन प्रत्ययादि प्रपचतितरामिति भाष्ये
उक्तो नैव समासान्ताभावो लभ्यते ऽन्याय्यानि न समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेशेषनिघातेनैव प्रश
त्वस्य निघातस्य सिद्धेस्तत्संगतिः स्पष्टैवेति चेन्न एतत्संगतं ह्येवा तिङ्ग्रहणेन प्राचीनपठितप
रिभाषानुरोधेन सूत्रद्वयविषये तदसंबंधज्ञापनमिति भाष्याशयस्य नैवानाहतेः एवं च तत्रोदा
त्तवनागतिमतेतिवार्त्तिकेन समासः तत्र तिङ्पदं तिङ्घटितोपलक्षणं उक्तभाष्यप्रामाण्या
त् तस्य च सुप्सुपेत्यत्रापि च पाठात् तत्सुरूपत्व तदभावश्चवैकल्पिकत्वं चेति सर्वभाष्यसामंजस्य
न च यत् क्रियायुक्ताः इति न्यायात् अतः उपसर्गयोः संबंधस्यान्तरंगत्वात् अनुभूयत इत्यादौ वा भेत्ति
त्कारो न्यनोत्पत्तये पूर्वं धातुरुपसर्गेण तस्यैवांगीकाराच्च गतिस्त्वेणधातुना समासः स्या
त्तथा चैकस्मृर्यादिप्रसंगः शाकलप्रतिषेधसंगाच्चेतिवाच्यं एतद्विषये पूर्वं धातुः साधनेन यु
ज्यते इति पक्षस्यांगीकारेण भाष्ये समाधानात् सामान्यतः फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्व
मात्रियकर्मप्रत्यये सति किं तत्फलमिति विशेषजिज्ञासायां तन्निरूपणाय पश्चादुपसर्गसंबंधः ।
त्येके तदेव तस्य द्योतकत्वमिति तदाशयः इत्याहुः अत एव तस्यैतिकथ्यमपि तिङ्न्तघटित
इत्यर्थः समास इति तत्संज्ञकः समुदाय इत्यर्थः पाठान्तरं

संज्ञायां समासस्तत्पुरुषत्वायास्तु । एवं चार्थनिरपेक्षत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रयुक्तोऽपि तत्र सप्तमी
तत्रास्य प्रवृत्तिः । अन्यथा कर्मणि सप्तम्यभावात् तत्र कर्मोपपदसंज्ञकं भवतीत्यर्थे उप
पदाभावे अणः प्राप्तेरेवाभावेन तद्बाधकत्वार्थं न तत्र ग्रहणमित्यर्थः । एवं भाष्यमसंगतं स्या
त् । अनभिव्यक्तेरभावे वृत्ताद्येनाप्यप्रवृत्तिः । तद्धावस्थात्वेनानासिकत्वादिवक्तव्यतानुरोधेन
वनन्त्वेवमप्यप्रयुक्तस्य संज्ञायाः कर्तुमशक्यत्वात् संनियोगशिष्टत्वात् एतेनोपपदप्रयोगात्
भावे ण्वादिकं तेनित्यार्थमेव तत्र ग्रहणमिति चेत्तत्तस्य स्पष्टार्थमेवेत्यनुध्वनितं चेदं भाष्ये इत्य
लं विस्तरेण । उपपदं सुबिति प्रथमान्तमनुवर्तते तेन राजदर्शीत्यादौ न लोपादि सिध्यतीति ।
प्रांचः । अन्ये तु विभक्त्यन्तस्यैवोपपदसंज्ञकत्वेन नायं दोषः । न चैवं धान्याहारकोऽन्नमित्यत्र
समासव्यावृत्तये तत्र अत्र हि कृदन्तमित्युपपदमिति वाच्यं । अतिङिति विशेषणात्तेन समा
साभावे । अनवकाशतामर्थयोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्समासविधायकत्वात् न
त्र हि किं ह तत्र स्याऽनधिकारात् किं च तत्र ग्रहणानर्थक्यमित्युक्तोपपदसंज्ञार्थं तर्हि इत्या
शंक्यातिङिति प्रतिषेधात् संज्ञाऽनर्थक्यमिति सिद्धान्तितं । किंच प्रकृतसूत्रभाष्ये पि गति
रुपपदमित्यनयोः समावेशस्य निवृत्तिज्ञापनायातिङ् पदं तेन गतिकारकोपपदाना
मिति परिभाषा न कर्तव्या भवति कतं तर्हि समासः समर्थेनेत्युक्तं अतिङिति सुभयोः शेषो
योगविभागेनेति तत्र भावः तत्र गतिरिति सूत्रे उ अतिङ् इत्यस्य गतिना संबंधे फलाभावात्

धा॰ प्र॰

नविद्यतेनिङस्मिन्निति बहुव्रीहिणा समासविशेषणमेव वाच्यं एवं च तत्साहचर्यादत्रा
पि समासविशेषणत्वमेव एवं च पूर्वपदोत्तरपदयोरुभयोरपि निङन्तभिन्नत्वसिद्धेः पूर्व।
पदे पदैकार्यस्य च विभक्त्यन्तस्यैवोपपदतया सिद्धत्वाच्च प्रथमान्तस्याभवितव्यतावश्यकं +
किं च तन्निरूढत्वावपि परत्वान्तरंगत्वाभ्यांस्य प्रवृत्तेर्दुर्वारः किं च स्वार्थे परिसमाप्तस्यैवान्यत्र वि
शेषणत्वेन विशेष्यत्वेन चान्वयित्वाभिमतमिति सूत्रस्थभाष्यबोधितेन पूर्वपदे सुबुत्पत्तिं विनैका
र्थीभावस्य वक्तुमशक्यः उत्तरपदांशेनुगतिकारकोपपदानामिति प्राचीनवचनस्य ता
त्पर्यग्राहकस्य सत्वेनानिङ्ग्रहणं स्यपत्याधिकारमिव स्त्र्युत्पत्तिमपि बाधितमिति वा
धां प्रथमान्तस्य च ग्रहणं नुश्चानेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वंद्वत्यादीनां तिङन्तप्रत्यर्थे
त्याहुः न धुनयत्राह अनिङन्तस्येति पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वानिङन्तघटितत्वस्यार्थः
कुंभश्रसिति ननु हरिश्रीङीतिवत्कुंभङसित्येव प्रक्रियावाक्यमुचितं अन्तरंगानपीति
न्यायेन लुकारूपसंज्ञालोपयोर्बाधादिति चेन्न रूपसंज्ञालोपबाधाबाधयोः फलविशेषा
भावेनान्तरंगानपीत्यस्याप्रवृत्यारूपसंज्ञालोपयोः समानपात् अत एव वस्तुदृष्ट्या +
साद्रूपत्यादीस्थानवत्वेनासंनत्वाद्दीर्घाद्यापादनं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वं चा
श्रित्य समाधानं च भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा जसो लुकि स्थानिवद्भावेन जस्त्वेपि
अस्त्वाभावाद्दीर्घाप्राप्तेरिन संगतिः साप्येवमलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यस्य समास

न०

रूपप्रक्रियाप्रवृत्तियोग्यंपलोकेप्रयोगार्हमित्यर्थः हरिङीत्यत्रापित्र्यनरंगत्वान्तर्हलंसंज्ञालोपयोः
कृतयोरेवसमासादिप्रवृत्तिः लोकप्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापिसत्वेनविशेषादकृतेनसंज्ञालो
पमेवोच्चारितमित्यलंस्पष्टाचेयंरीतिरुपसर्गादसमासेपीतिरत्वकेयरेकघोगलत्तणाच्चात्रष
ष्ठीनचांतरंगत्वाद्वितीयाप्रत्यग्रत्यत्रे: पूर्वंषष्ठ्यास्प्राप्तिश्च्युतिवाच्यंउपपत्तिनिष्पद्यमाणोप्ययं
वादरहितन्यायेनपूर्वंद्वितीयायाःप्राप्तेवस्तुतःकृत्यरुतपष्ठीकमेतयापूर्वंषष्ठीप्राप्तेस्सुधनितं।
वेदंप्रकृतस्तुत्रेषष्ठीसमासात्उपपदसमासोविप्रतिषेधेनस्यादितिभाष्यकारमतभवानितिसमा
सेसतिच्युवहितप्रयोगोनस्यादितिसूचयितुंभवानितिसस्योल्लेखः ननुसुपेत्यधिकारात्तिङंतेन
भविष्यतीत्यतआह सुपेत्यनतन्त्रेहेतिप्रयुज्यमानस्यानुवृत्तावपिच्चतत्यभावात्तदनुल्लेखः पृथक्
कृत्येतिकुप्रादयः सुवंताः सुवंतेनसमस्यंतेगतिः सुवंतोऽतिङंतेनसमस्यतइतिव्याख्येयमि
त्यर्थः अत्रमानमतिङ्ग्रहणमेवअन्यथोपपदंदकदित्येवब्रूयात्तुनत्फलंतुप्रपचतितरामप्र
पचतिदेशीयंप्रपाचतिरूपमित्यादौसमासासिद्धिः अतिएवगतिकारकोपपदात्कृदितिसूत्रे
कृत्रिमकृद्ग्रहणेऽत्रस्वरोनस्यादितिभाष्योक्तंसंगच्छतेतस्मात्तत्रकृद्ग्रहणाभावपित्रिंवेतनयात्रि
यामात्रार्थकंतद्वाचकपदेलाक्षणिकेस्वष्टार्थमुपात्तमितितत्वंप्रकृतुतिङ्ंतोत्तरपदकेस्वरा
न नेष्यतेतत्रवाहुकाक्षरणीयःनत्रुकृत्वाभावाद्वाअतएवोदात्तवत्वेत्यस्यात्रसुपूत्तपेत्यत्रचभा
ष्यपाठइत्याहुः पत्तनतिङिचोदात्तवतीसूत्रेयदितिङ्ग्रहणंक्रियतेअत्रामंतेनप्राप्तोतिप्रपचति

४३२

पु॰ प्रौ॰

433

नरामिति भाष्योक्तं विरुध्येत नित्यसमासेनयाऽकृदन्तं परं प्रकृतिस्वरं प्रोषनिघाने नैव प्रथा
कृनिघातस्य सिद्धेरिति परास्तं तन्न रूपत्वाभावे सुप्सुपेति समासस्य वैकल्पिकत्वेनासमास
पक्षे नन्तत्वान्न न चैवं माभवान्भूदिति नरामित्यादौ समासः स्यात् लुङन्तं प्रत्युपपदत्वेनाधिकारा
हतेमानाभावात् गतित्वं च क्रियायोगे प्रति नह्याचक्रं निङ्.तेमासतंचेति स्पष्टं ननु समासे प्रप
तिनरामिति इलेभेनाति समासस्य सुपः पूर्वं प्रवृत्यानाह्निनस्य च सुवंताद्युत्पत्त्यांतरं मन्वादाम:
पूर्वेतरवेनेन समासेन नः स्वाद्युत्पत्त्यावपि घातप्रकृति सुवंताभावेनामो इलेभत्वान स्याम्
विपि सुसमासे चरितार्थे चेत्र प्रामोत्यंनके स्वार्थिकनया सुवुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेर्द्योप्रपस्तेत्रेड
कत्वात् इदमपि भाष्यं नत्र मानं एवं च भिन्नपदसापेक्षत्वबहिरंगसमासात्प्रागामेव न च पतित्क्रि
यापुत्र इति न्यायाद्धातूपसर्गयोः संबंधः स्यात् रंगत्वात्स्व अनुभूयत इत्यादौ कर्मणोलकारो
न्मत्र पे पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्यस्यैवांगीकाराच्च प्रकत्वाद्गतिरिति सूत्रेण धातुनासमासः स्या
दिति वाच्यं केवलधातोः प्रयोगानर्हत्वेन लोके घांबाधकत्वेन चासमर्थत्वात् न चक्रद्वितमपि
न तथा किंतु सुवंतमेवेति वाच्यं वचनात्तु वंशाबाधेप्यन्यबाधमानाभावादित्याहुः नन्वेवम +
पि पन्नं गतइत्यर्थे के पाचको गत इति प्रयोगे समासापत्तिः न चेष्टापत्तिः पतन्नवैपमपस्य।
भाष्यविरोधात इति चेत्र क्रियार्थोपपदक्रियायामित्युक्तेरनुभवलाद्वतत्रापि हेषणविधेयभावेनान्व
येनैकार्थीभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्सामर्थ्याभावात् अत एवतत्र कद्विधावपि समर्थपरिभा

णायां प्रवृत्तिरित्याहुः गतिकारकोपपदानामिति कारकांशो कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्थं ब
हुलग्रहणं मानं बोध्यं बहुलग्रहणादेव च क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासः यथाह्नितस्व
धनक्रीतेत्यादौ इति कैयटः एतत्तु तत्सूत्रस्थं कृद्ग्रहणं मानमिति तत्त्वकाष्टेः पचतितरा
मित्यादिव्यावर्त्यमाचारितार्थ्यात् एवं च कर्तृकरणे कृतेति सूत्रांशार्थानुवादकमत्र त्वंकार
कग्रहणमिति बोध्यं प्राक्सुबुत्पत्तेरुत्तरत्रापदेऽन्त्यर्थः पूर्वपदं तु सुबन्तमेवेति बोध्यं अ
त्र कृदितिच गत्यंशे एकदेशानुवाद इति बोध्यं परिभाषायाः फलं दर्शनं गतिमुदाह
रति व्याघ्रीतित्यादिः घ्रतीत्यर्थ आङोघ्रशब्देन गतिरिति समासे कृते पुनर्विश्राघ्रशा
ब्दे योग इति समासः न चात्र श्चोपसर्गैरन्योऽराङ उपपदत्वेन पदत्वादाङोपपद
प समासोचितः फलाभावेन तत्रोपपदसंज्ञाया अप्रवृत्तेः समासस्य स्वरस्य च गतिन्या
देव सिद्धेः अत एव कर्माण्यणि इति सूत्रे भाष्ये तूपपदत्वे नायं व्यवहृतः अस्तु वाङोपप
दसमासः विनात्र गतिसमास एव तत्र सुबन्तेन समासे बहिर्भूतसंख्यानिमित्तस्व
पत्ययान्तरंगत्वात्लिंगनिमित्तेश्चन्यपि टापि अर्थं तत्त्वाभावाज्ज्ञातिलक्षणो ङीष्न स्या
त्पूर्वं तु न ङीष्प्रध्रमाघ्रयोर्जातिवाचित्वाभावादिति भावः अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीते
ति कृता समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषु सुबन्तेन समासे पूर्वं टाप्पदं तत्त्वाभावा
त्स्न स्यादित्यर्थः ककपीति कर्केन पिबतीति हेतुस्तृतीयान्तेनाधिकरणल्याघविव

पू॰ श्रो॰

434

तत्र्यांश्चाय प्रुंसनेन वोपपदसमासः तृपीति योगविभागात्कः एतेन कच्छपीत्यत्र कारक
त्सिद्धमित्यपास्तं । कृदकन्ये ष्पुपपदत्वस्याहात्यापरत्वादुपपदसमासस्यैव प्राप्नोत्यु ए
वं च षष्ठ्याः स्तनु त्यते रित्यत्र पुत्यानुवादः लिंगबोधकत्वयोत्यत्वेः प्राप्तिस्यविबोधं स्तुवि
त्यस्या संवेधनतो विपागेन तं गत्वात्समासप्रवृत्तेरितिदिक् । मिति द्विक अमैवाव्य
येणासिद्धं नियमार्थमेतत् तत्र तद्व्यतीतं देवेति सोत्रस्तेव शब्दः उपपदविशेषणत्वे स्तद
ह अमैवेति तुल्यविधानमित्यध्याहार्यं तेन यत्र तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्सं तत्के
न तुल्यविधानत्वमुक्तं यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येनाममेव विहितं तदेवोपपदमव्ययेन ।
समस्यत इत्यर्थ न फलितं तमम् अत्रामिति णमुलन्व मुन्नोः सामान्यग्रहणे तेन चोरं कार ।
मित्युपर्युदाहरणे तादृगुपपदमव्ययेनैवेति विपरीतनियमस्तु नाशंक्यः व्याख्यानात्
अव्ययेनेति किं कुंभकारः अमन्तिनस्मिन्न अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव समस्यते पूर्वेद्यु
त्रारंभसामर्थ्यादव्ययविषय एव नियम इति चेन्न हि अमं न विषय एव किं न स्यात् अमैते
न यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति एवं चाग्रेभोजमित्यत्र माभूत् अग्रे भुक्त्वा कालो
भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः परं तु अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेन समस्यते
नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थः पुनस्तदेवेति व्यर्थं फलाभावात् कालादेरमैव तुल्य
विधानत्वाभावान्नन्त्याद्धु तनीषु भउभयत्र विभाषेयं अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्नोय ।

प्राप्ते उक्ते न्कारमा च पैर इति उदाहरणं अव्ययपदस्या मित्यनेनेति न्कारणमलोप्यत्र समासे कृदुत्तर।
पदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं तद्धितलिनीत्यनेनान्यतस्याद्दिर्णमुल्पतरस्यामित्यनेनरद
वाप्य स्नानामित्यनेनन्तरत्रिरितिमतेत्यत्र मतेष्प्रकृतिस्वरत्वस्य हरदन्तेन एवमानमित्याहुः अव्ययसमासे
नञ्ज्ञ इति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तं + अतएव स्वरादिपाठ सनुतदादयो नान्तोदात्ता इति च
निरुक्तेनान्तयत्र स्वरादिपाठादन्तोदात्तत्वमिति तद्धितत्वं + नचनिपातत्वादाद्युदात्तं स्वरादिष्वे
तिपाठेनानत्वात् अमंतेनेति अमेत्यनुवर्त्तते इतिभावः तेनेह न पर्यायाज्ञाभाक्तु पर्याप्ति वच
नेष्वलमर्थेष्विति तुमुन् वेति पाठांतरं कृत्विमित्येकार्थीभाव स्तु प्रकृतित्वस्य योरवनाप
पदनापितस्य प्रत्ययविधौ सामान्यात्तद्ग्रहणत्वाभावादितिभावः इत्यंतं अतएव कृदंतत्वनि।
मित्तैकार्थीभावेपि समासविकल्पः अतएव यहदन्तस्य मूलकस्योपदंशानं स्पर्शनं चकृत्वा
भुंक्ते देवदत्त इति वद्यहदन्तस्य मूलकेनोपदंशं भुंक्ते स्पर्शनं च कृत्वेति प्रयोगो न उपदंश।
स्तृतीयायामित्यादौ पदगंधस्य प्रविष्टत्वेन सामर्थ्यपरिभाषायाः ...रत्वाच्च नच नित्याधि।
कारनिकारनिवृत्त्यर्थस्तः व्याख्यानादपि सिद्धेः अत्र मूलकादेरुपदंशनक्रियायां प्रयसो
दनं भुंक्ते इत्यत्रेण पसरुवकरणत्वेनान्वयात् सामर्थ्यमित्यादि कृदंतेनेति रूपयिष्यामः क्त्वा
च क्ते ति तृतीयान्तं तदाह क्त्वांतेनेति अलंकृत्वेति अलंखल्वोरिति सूत्रस्योपदंशस्तृतीयाया
मित्यलःपूर्वं पठितत्वादितिभावः अथ तत्पुरुषासाधारणसमासानाह तत्पुरुषस्यांगुलेः

त·बो·

435

ननु कथमस्यापि समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठी द्व्यंगुलमिति तद्धितार्थेति समासः ऊर्ध्वावस्थित
शंक्वादिपरिच्छेदकत्वे द्विगोर्नित्यमिति द्व्यसचो लुक् तिर्यक्स्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तु मा
त्रचो लुक् अत्र च शतिपदोऽनन्त्यात्खत्वादि दृगुरव तेन द्व्यगोरंगुलिं द्व्यंगुलिरित्यादौ नातिनिके
चित् द्वन्द्वात्पर्यमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये अत एव द्विमंतव्यिमावहोरात्रेच छेदसीत्यादौ द्वंद्वे समासां
तनिर्देशः संगच्छते ननु कथमस्या संभवात्तु अत्वनर्थ्यगौणत्वे न संभवेति मुख्ये लाभे गौण
ग्रहणमयुक्तमित्याहुः अहोरात्र इति जातिर प्राणिनामित्येकवत्त्वे सनपुंसकमिति वा धित्वा पर
त्वादहाह्णा इति पुंस्त्वं सर्वरात्र इति पूर्वकालैकेति समासः पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत् द्विरात्रमि
ति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्तव्यं अतिराजीति अत्र यथाङीपूर्वयाद्विदन्तिसूत्रे उक्तं च सम
सत्वरइति समासान्तानामनुत्तरपदत्वपव्वस्यानित्यत्वाद्दन उक्तं दिने निवोध्यं नान्यत्रेति न त्वहि
द्वितइत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमिति भावः एवकारो विपरीतनियमशंकावारणाय नियमफल
त्वाह्निकमिति अद्भ्यानिर्वृत्तमिति कालाद्वित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ् घ्याहीन इति समा
सांतविधेरनित्यत्वात्तु टच्च न च नांतस्य खेटिलोपविधानसामर्थ्यात्तु टच् अहीन इत्यत्र स
स्तुसावकाशत्वात् केचित्त्वत्र समासान्तेऽपि न टिलोपः यस्येति लोपसंभवात् खस्योदाहरण
त्वहीनरत्वेवेति तन्न समासान्ते ह्यहन् शब्दान्ताद्विगोरभावेन खस्यानापत्तेः अनित्यत्वादिति
अत्र च ज्ञापकं शक्तिलांगलेत्यत्र घटघटीग्रहणम् अत एव समासान्तप्रकरणे लिंगविशिष्टपरि।

भाष्ये नेनिङ्ग्रहणस्य सूत्रे भाष्योक्तं इदानीं नि टश्चिभस्यादि इति सूत्रे वन्वे टिलोपे मद्रराज्ञीति स्या
दिति भावः अत्रोक्तग्रहः सर्वैकदेशेति सूत्रे गृहीतानामेतदापरामर्शीयग्रहः शब्दग्रहण
गृह्यते नतः परत्वास्याहन्‌ शब्दे संभवात्‌ तथा ह्येकशेषेणवाधाद्वंद्वासंभव एव तन्तुग्रह
णाधिकाराच्च अत एव बहुव्रीहिणोन ननु अत्र लक्षणोक्तावयवीभूतं मानुषमहत्‌ इत्यर्थे षष्ठी
समासे संभवतीति चेन्न पाठान्तरं अनभिधानात्‌ अत एव पूर्वसूत्रे द्वंद्वाव्ययमहर्गणमिति ह
भाष्योक्तिः संगच्छते इत्याशयेनाह इत्यंतं नैहि कार्यानिमित्तत्वे नाश्रीयते इति न्यायेना
हः शास्त्रातिरिक्तानामेव ग्रहणादित्याशयेनाह सर्वादिभ्य इति समासांते षष्ठी परइति
समासांताः इत्यनुवृत्तं सत्तम्या विपरिणम्यते इति भावः नन्वेवं मूर्धसंतो नडित्यादिवत्स
मासांत एवास्तु एवं च विभक्तिविपरिणामो न कार्य इति लाघवं न च प्रत्ययत्वाद्याप्तिः ।
आदेशानां प्रत्ययत्वाभावस्य प्रत्यय इति सूत्रे निरूपितत्वादिति चेन्न टजपवादत्वाय ता
वन्मात्र इत्यादावेतो दात्तत्वानापत्तेः अव्ययपूर्वे पदे प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ततापत्तेः टचि तु चि
त्व सामर्थ्यात्तदंतोदात्तत्वं न चेष्टमत एवैतेभ्यः परा हत शब्दात्‌ टजपवादमच मात्रित्वान्न ह
त्वोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावश्चेष्टस्य लोपो न इत्यल्लोपे इत्यन्हादि सिद्धिमाश्रित्याहादेशस्त्र
त्या एव्यानं भाष्योक्तं संगच्छते यथा चात्र टजेचो ङीप्टाप्टकर्तोन विशेषः स्यात्‌ अहिद्रगणेति
स्त्रबंस्यादित्रे सर्वादीनामनुवृत्तेषु सिद्धे एतेभ्य इति वचनं चानुकर्षणार्थं नेति सूत्रे तिल्लापना ।

 ष्ठेमित्याहुः पाठांतरं परेत्तु भाष्यप्रामाण्यात् समासांता इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेन मा+
नाभावाच्च सूत्रमतेप्यनेनाबाह्वादेशस्य च विधानमिति निस्तत्वमतेत्यपि ङीपः प्राप्तिरदन्तत्वा
दिति निवमात्तारणमूलकसूत्रमित्यसाभयोरप्यवश्यकत्वाद्वयमेव च भाष्याशयः कैय
टादयस्तु चिन्त्यमेवेत्याहुः सर्वादीनामनुवृत्तेवमिद्धपतेप्य इति स्पष्टार्थे इत्यन्तं अद्द्यौ
७० दंतोत् अत इत्येव पूर्वपदविशेषणं तया समासानाकारणनात्वये ऽदंतः पूर्वपदे त्यर्थेनोप
पत्राविते तयह एणमात्र प्रकरणे वर्णग्रहणेपि तदंतविधप्रभावत्तावत्तार्थं अत एव रघाभ्यां
नत्तदंतविधिः अत एव चन पुरगेत्यादि संगकत्तेइत्ति हृदन्तः रेफादित्तिषादित्यपि बोध्यं
तेन लत्तासह सिद्धिः अन्त इति नोतानुकरणेनत्व श्रीकालात्कृज्जित्ति विशेषविहितत्वेन
वृत्पुक्काणंबाधित्वा स्पैवैचित्यादित्ति भावः टावित्ति नचठंजेतत्वङीबुचितः तस्यलुप्ता
त्वात् ठञो योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णग्रहणे पत्तया प्रत्ययलक्षणविरहात् अत एव द्विति
घेत्यादौ ङीनार्थे प्राग्वतीयस्य ठकोलुकि टावेवाकारे उदात्तः ठञो लुकीतिन्तु चिन्त्यं त्र
परिमाणादित्ति ठक एव प्राप्तेः नच टन्तनिमित्तः स्वादुर्वारः तदर्थस्य तद्धितार्थे प्रत्युपसर्ज
नत्वात् भाष्यमते चाटचोवाधनाद्धनापि द्विगोरितिङी प्रत्ययपरिमाणेनेति निषेधात् अत ए
व द्विवर्षेत्यादि सिद्धिः ननु टावपि दुर्लभः रात्रान्हाहतित्पुंस्त्वेन स्त्रीत्वाभावात् अत एव
रात्रान्हेति वचनात्तु स्त्रियां चत्वभावादजचोर्नास्ति विशेषः इत्यन्हो न्हइति सूत्रे कैय

राद्यश्चाकृतिरिति चेन्न सर्वादिषट्कपूर्वादन्हः ह्रस्वपर्यादेश्च तत्र संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थे द्वि
गोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवेपि तद्धितार्थे प्रति उपसर्जनत्वाद्विदितिङीपः प्राप्तिरेव
नेति तत्र टच्चायं विशेषः स्यात् एवं पुल्लिङ्गमित्यत्रान्तमेकार्थं चेति निषेधाद्धि शेषाभावए
व सर्वाचानिषेधान्न्हादेशस्यैवेति मन्तव्यं भेदेन व्यवस्थितं + एवंच सर्वत्र टच् एवं तत्र सत्वात्तद्वि
शेषः + पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः स्त्रीत्वमेव सर्वैकदेश संख्यानाव्ययपूर्वस्यत्तु रात्रान्हा
हात्पुंसीति वचनान्न स्त्रीत्वमेव नास्तीति कैयटाद्याशयस्त्वेनादोषान्न वद्ध्यान्हेन्यत्रापि रात्रा
न्हाहाः पुंसि तिद्वंद्वे रात्रान्हशब्दघटित समासमात्रनिमित्तलिंगस्यान्तरंगस्य सार्वत्रिकस्य
च बाधनोपपन्नौ वहिर्भूत तद्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकत्वे मानाभावात् इति दिक् तद्धि । द्वे
तार्थे द्विगो विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं तु पुंस्त्वाधिकारे न्हाहान्ताः । बौद्धमेदा त्रान्ताः प्राग
संख्यैकाद्र्युत्वेन्त दन्तं तत्र त्र्यर्थान्ताः प्रायलशब्दान्याय त्र पूर्वापराणगाः तद्धितार्थे द्विगुः संख्या ।
सर्वनामनंदेनकार्त्यमरोक्तिरेव तत्रान्हाहान्ताः त्वेनन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्धितार्थे द्विगुरिति
परोपगत्वे न परत्वादेव बाधात् परंविशेष्यशेषतु न्यपंशिष्टप्रयोगत इति तदुक्तेः । किंच भवा ।
द्यर्थे तद्धितान्तं परोपगमिति निर्विवादं तद्धितलोपे तु विशेष्यमाणं तु प्रमानार्थाभिधायीति
न्यायेन भवाद्यर्थे वत् स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव प्रकृतेर्लिंगानुशासनस्य तु न्नप्रत्यये प्र
वृत्तेः । अत एव त्वतुपिपुत्रवदिति लिंगानि दिशेषादि नार्थाः अत एव लवणः स्यपः इत्यादौ नक्ती

शा॰ शा॰ वत्वं कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यादौ च विशेष्यनिघ्नत्वादिति दिक् + अन्ये तु एवं स।
ति सूत्रोपस्थितरात्राह्नादिशब्दार्थविशेष्यत्वशास्त्रैस्यापीत्यत्रांतरंगत्वाद्यापशास्त्रिरि
631 तिकैयटाशयः अमरस्तु व्याकरणसिद्धलिंगस्यानुवादको न त्वातंत्र्येण बोधकः न हि रोधेत्रा
तवत्पन हि तादृशे द्विगुरित्यस्य रात्राह्नाहातिरिक्तविषयत्वे त्वे वाचितमित्याहुः + ननु वह्वा
दिगणे ह्नशब्दपाठसामर्थ्यादुपसर्जनेपि तत्पुत्रोऽङीष् अत एव दीर्घाह्नीत्यादिसि
द्धिः एवं चात्रापि ङीष् दुर्वार इति चेन्न समासांते कृते ह्नशब्दांतत्वाभावात् उत्तरपदाव।
भाष्यसंमतत्वात् यवत्वस्यासार्वत्रिकत्वात् अत एव रात्राह्नाहाः पुंसि सूत्रे ह्नाहाग्रहणं चरितार्थं अन्यथा रात्राह्नी +
पुंसीत्यह्नशब्दग्रहणेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव न चाकृतसमासांते हंहेपि पुंस्त्वापत्तिः रा
त्रसाहचर्येणाकृतसमासांत एव प्रवृत्तेः तुभ्रादीनि यद्यपि भाष्यादौ पुत्वादिषु पाठ इत्युक्तं तथा
पि तस्य तु भाष्याकृतगणागतत्वमेवेति भावः ननु रूपातिरिक्तोह्नशब्दांतः समासः सर्वोपि ह्न
आदिरिति बोध्यं तथा च नयत्राह इत्यदेनानुकरणेन शकरण इति णत्वविधायकेन्हादेशविधायके च
निशेषः शेषः तत्र णत्वविधायकेषष्ठ्याः स्थानेव्यत्ययेन प्रथमा न च समासांतानामुत्तरपदा
वयवत्वपक्षे पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदत्वस्याह्नशब्देऽभावात्सात्वानायत्याद्यत न सिद्ध्येत् स चेशङ्क्य
निवाच्यं तस्यासार्वत्रिकत्वात् न चादेशस्यानानत्वेन स्पत्वं त्वनापत्तौ सामर्थ्यादाद्यकदात्रापत्तिरिति
वाच्यं उच्चारणार्थेनाप्युपदेशान्यत्वविधानेन णोगमीत्यादावि विवक्षितस्तां याप वाद्रात्तिरिति दि

लिंगस्यैवेदं वाध
कं स्यात् ननु व
हिर्भूसमाहार
विशेष्यत्वशा
त्र२

कू स्पर्शार्द्धमिति समाहारे नपुंसकत्वं त्वभावादित्याहुः एकाढकइति तद्धितार्थे द्विगुः उपर्यान्तस्यापी
ति अत एवोत्तमग्रहणं चरितार्थं पूर्वेति पात्राभ्यर्हितत्वादित्याहुः एकाढ उत्तमश्चोत्तमश्चे
ति समाहारद्वंद्वविषये कृतैकशेषेण द्वंद्वे द्विवचनं साधु अत्र यास्त्यात्र शाख्यायां किं देवदत्तस्यो। अग्र्याग्रमुख्याः
तो देवदत्तयोः उपानसमिति प्रादिसमासः अतिश्व इति तदधिकवेगवत्वादित्यर्थः सेवेति
नीचेत्यर्थः आकर्ष इति पंचांगुलो धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेषः इत्यर्थः उपमानात्किं श्वनो
नि क्लान्तो निः श्वापल्लकसक्थमिति तत्र नटच् समः नावो मंडूकप्लुत्यानद्धितलुकीत्यनुवर्त्ततइत्या
ह नट् स्त्रीति ननु परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वमुचितमत आह क्लीबत्वमिति तद्धितो लिति खारीशतान्ता
द्विगोरित्यर्थः अत्राप्यनद्धितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतो द्विखारी विरिति सिद्धं अर्धखार
मिति क्लीबत्वं प्राग्वत् अर्धखारीइति एकविभक्तावषष्ठ्यन्ते तिवचनादुपसर्जनत्वनिषेधे न न ह्रस्वः
ह्रस्वपाठे तु लोकात्पुंसकत्वं बोध्यं द्व्यञ्जलिमिति समाहारे द्विगुः अंजलिभ्यामिति अत्र द्वि पर्यमितधा
न्यादिनेत्यर्थः अस्य परिमाणत्वात् ठञोद्धार्थ पूर्वेति लुक् व्यवस्थितविभाषात्वात् द्वन्द्वपदद्विगो
न द्व्यंजलिप्रिय इत्यादौ तु न ब्रह्मणो जनपदे भवो ब्राह्मणपदः भावप्रधानो निर्देशः तेन ब्रह्म स
मासेनेत्यादि पुत्यासन्निलभ्यमेनत् कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ब्रह्म
ब्रह्मसइति अधिकरणे सप्तशाब्दत्वविवक्षायां षष्ठीसमासः सप्तमीति योगविभागात्समा

४३८

शा० से

सः कश्चिन्न ज्ञानपदेति किमदेवब्रह्मानाद्रदः क्ववब्रह्मशनिर्वस्तण पर्यायो ब्रह्मण शब्दः महन्नद।
न्युत्तरपदाहितिन्न पूर्वपदस्य विशेषणं तेन नन्दंतस्य प्याप्त्वेग्रहणवत्तेति निषेधस्य प्रत्ययविधिविषय
त्वत् तेन परम महाबाहुरितिसिद्धमित्याहुः परममहत् परिमाणमिति परममहतो द्रव्यस्य प
रिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषो बाधः यदीष्यतइति एवं च समानाधिकरण ग्रहणं व्यर्थमिति
भावः महाबाहुरिति बहुव्रीहिः अत्र त्वभाष्यं तु प्रोचेमि भाष्य वदीपातेनिवृत्ति नत्रु
नत्रुत्युत्तरसूत्रेहृयपारेव ग्रहणादेकादशेन त्वचाल्वं न स्यादतआह ग्याहितीति ध्रुवकर्मधार
येति यद्यपि तसिलादित्वान्पुंवत्त्वं सिद्धं तथापि परत्वादेतस्थचन्निवेधादिताकतत इति आत्म
हत इति सूत्रविषये लिंगविशिष्ट परिभाषाभावस्पष्ट्या सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः तेन
परत्वात्पुंवत्त्वं श्रे बाधित्वात्वं स्यादिति न शंक्यं एतेन पदस्मिन् महतीभक्तिर्भाताविति श्रीहर्ष
प्रयोगो व्याख्यातः भक्ति शब्दस्य प्रियादिषु पाठेनापुंवद्भावात् अमहान्महान् भवति महन्त
भूतस्वंद्रमा इत्यादौ गणत्वादात्वं नेति स्पष्टं भाष्ये यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः अत्रेते
न च पूर्वावस्थ उपचरितो नत्राव स्थाऽर्थात्माभिधीयते इति महत्त्व ममहत्त्वमुपचरितमितिगौ।
णार्थाभिधायी महच्छब्द इति केयटः पाठांतरं यद्यपि यत स्थनिपातत्वा घोनकत्वं तथापि द्यो
त्यर्थमादायैव सामानाधिकरण्यं बोध्यं अतएव महद्भूतां ब्राह्मणीत्यत्र पुंवत्त्व गोमती त्यत्रेत
त्वं न तु घत्व यन्त लक्षण सूत्रस्य प्रयोगादेव न पुंयत्त इति बोध्यं इत्यत्र महतो महत्त्वावति

श्री

पुंवद्भावश्चेति चकारोन्वाचयइति भावः केचित्तु समुच्चये च शब्दः तेन पुंवद्भावसंनियोगेनैवान
मतएव भाष्ये स्त्रियामेवोदाहृतमित्याहुः अष्टन इति कपालेऽन्तरपदे हविषि वाच्ये ष्टन आत्वं
वक्तव्यमित्यर्थः अष्टाकपाल इति संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोरिति लुक् हविषीति किं अ
ष्टाकपालं समाहारे द्विगुः पात्रादित्वाद स्त्रीत्वं तत्पुरुषस्य च संभवेनान्यसमासे समासांता
प्रसक्ते राह बहुव्रीहाव पीति अपीत्यस्य प्रकृत्यंतराद् इत्यादिः एतेनास्य साधारणत्वाद् बहु
व्रीहाव पीति चिंत्यपास्तं तत्पुरुषएव टच् समासांतः सुलभ इति न एतेन बहुव्रीहावप्यच्
समासांतः सुलभ इत्यपास्तं समाहार इति अत्र पक्षे गो[illegible]रतद्धितेति टजिति भावः द्वंदश्चेति
न च द्वंद्वे चत्र पक्षे विद्वंद्वे किमिति नोदाहृतं प्रथमोपस्थितत्वादिति चेन्न अत्राभिधाने नैका
दिनवंतानां परस्परं द्वंद्वे तत्पुरुषसमासाभावात् ध्वनितं चेदं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे शेषभाष्ये द्वंद्वेक
योरित्यत्र तु समोत्तत्वान्न दोषः द्वाविंशतिरित्यादौ इतरेतरयोगद्वंद्वे तु न अनभिधानात् इत्य
पि न चैवं ध्वनितं समाहारद्वंद्वे तु त्वं तु लोकादिति बोध्यं द्व्यधिकादशेति अत एव संख्यायास्तत्पुरु
षस्य डच् उपसंख्यानमन्यत्राधिकलोपात् त्रिंशाद्यर्थमिति वार्त्तिके एकाधिका विंशतिरिति भाष्या
र्थं संगच्छते एकाधिके नि बहुव्रीहिः एकाभिन्नअधिकसंबंधिनीति वार्थः संख्यासंख्येय
वान्यपदार्थे तस्य चांतरपदार्थविंशत्यादावभेदान्वयः न चैकाधिकपदेनैकविंशतित्वा
तदभेदश्च विंशातो बाधितइति वाच्यं एकाभिन्नाधिकसंबंधिनीत्येवन्मात्रबोधेनातत्वेतः एकाद

पा° प्रो°

439

यश्च वर्त्तिविषये संख्यापरत्वमपि स्यादित्याह न: संख्या संख्येय इति कोऽर्थः स्वसमस्तपरः प्रधानपर्या।
श्च प्रयोगाद्दृश्यं अन्तरेण एकविंशतिर्गाव इत्युभयमपि सिद्धं एवं च द्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सं
ख्यात्वेनेन तत्पुरुषत्वं नोदात्तत्वमिति समासभेदेन स्वरभेदो बाध्य इत्याहुः अत्र चान्त्ययः संधि।
वेलादिषु त्रयोदशीप्रभृतिषूपायनसो नोयमादेश इति ध्वनयन्नाह त्रयस्त्र्यादिति विभाषा चत्वा
रिंशादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् तस्मुजर्थे इति संख्याव्ययासन्नेति समासः स्वज्ञर्थे स्वच्छनावं
तर्भावात्तन्न प्रयोगः विभाषाप्यवहितं न च ष्टन्सं वंधाय सर्वेषामित्युक्तिः एकादिश्चैकस्य चादुक्।
जिति केदः अकारोच्चारणसामर्थ्यात्तद्रूपं न अत्र चैकशब्दः संख्यावाचक एव प्रसिद्धत्वात्
गृहीत इत्याहुः धासूत्रेति नानाधिकरणवाचिनः संख्याया विधार्थे धा अधिकरणविचा
ले च तस्यैव ग्रहणमिति बोधयितुं बहुवचनं तेनेह न षट्टूद धातीति षड्धा अतानानुपसर्गे
कः स्त्रियां टापू नपदांतादिति ष्टुत्वेन अन्यथोत्तरपदाधिकारात् प्रत्यया प्रत्यययोरित्यादिप
रिभाषां बाधित्वा तस्यैव ग्रहणं स्यात् अनेनोक्तस्यैव विकल्पः तेन ष्टुत्वं नित्यमेव अत एव भाष्ये।
धासु वा उत्तरपदादेष्टुत्वं चेति वचनरूपं पठितं अत्र पदशब्दो बोधकपरः तेन पदे ष्टुत्वं वेति के
परः पक्षे उत्त्व पक्षे नित्यं ष्टुत्वमिति हरदत्तेनोक्तं तत्र संनिपातपरिभाषान्यायेन वसिद्धत्वमवच
नारंभे वर्णितम्यत्वेः मूले षड्धेति क्वचित्कोपपाठः संनिपातपरिभाषान्यायसिद्धार्थकथन
मेव तद्वचनमिति वा हरदत्ताशयः षोडनिति षड्दंता अस्यांतिवहुव्रीहि हि वयसि दंत इति

पा

द्वन्द्वादेशाः दर्दं च एषोदरादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं परवल्लिंगं द्वंद्वपद मितरेतरयोगविषयं समाहारे
सनपुंसकमित्यपवादस्यावकाशमात्रत्वात् तत्र पदावयवार्थव्यतिरिक्तः उक्तावयवभेदः समु
दायो द्वंद्वार्थः स चावयववल्लिंगेन लिंगवानिति मतं अवयवार्थाविवक्षापेक्षितत्परस्यैव द्वंद्वार्थत्व
निबामनं उभयथापि लिंगानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं तत्रोत्यकेवलाकेवलावस्थाभेदाश्रये
णाभेदमाश्रित्य वत्तेरुपपत्तिः आद्येनाश्रयभेदाल्लिंगभेदाश्रयो वस्तितिनियामकं तत्पुरुषे तत्पु
रुषपदार्थप्रधानेऽर्थेपि पत्यादौ परवल्लिंगाप्राप्तेर्विध्यर्थमेव द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीनस
प्तमी तथा हि सति द्वंद्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तत्सदृशलिंगं भवतीति परपदात्पूर्वपदस्ये
व स्यात् तथा च मयूरीकुक्कुटाविमौ अत्र पूर्वपदे ङीषु श्रवणं न स्यात् तदर्थं परं अतएवा
वे नुप्रयोगे तल्लिंगसिद्धिरित्याशयेनाह परपदस्येति परपदार्थस्येवेत्यर्थः उपमेये षष्ठीदृष्टा
नापि द्वंद्वितिरपि नदंतादेवेतिभावः द्विगुप्राप्तापन्नेति यद्यपि अत्र भाष्ये द्विगुग्रहणं न दृश्यते
तथापि द्विगुरेकवचनमिति सूत्रे पंचकपालीपंचकपालानीतिभाष्यप्रयोगादेन द्वार्तिकप्र
त्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्च एकविभक्तीतिसूत्रस्थकैयटप्रामाण्याच्च तस्यापि ग्रहणं व
स्तुतो द्विगुग्रहणं व्यर्थम् परवल्लिंगमित्यस्यान्तरंगत्वेन निपातोपस्थितिकत्वेन च द्वंद्वतत्
पुरुषसंज्ञकशब्दमात्रनिमित्तकलिंगबाधकतापाएवमुक्तत्वादिति बोध्यं किंच परपदोप
स्थितपूर्वपदस्य युक्तलिंगस्यैवेदं बाधकं अत एव भाष्ये तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजनमिति प्रश्ने

द्वंद्वतत्पुरुषयो
रितिचार्थपरं प्रा
धान्यर्थयोरभेदा
च्च तथा निर्देशः

प्रा॰ शे॰ ५५०

पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासस्तत्पुरुषत्वरिं तत्तत्पुरुषपदस्थाने एकदेशिग्रहणं कृत्वा निषेधः
वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं चेति दिक् अत एव ज्ञापकादिति कुस्तुभे आदिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं व्याख्या
य समासः कार्य इति भावः न च तस्य नित्यसमासत्वात् वाक्यानुपपत्तिः अत्र शाब्दप्रयोगे च चतुर्थीवि
धानसामर्थ्येन तस्याप्युपपत्तेः एतेनैव विभक्तिश्चेति सूत्रे लंकुमारिरिति भाष्यं पर्यादयो ग्लाना
र्थे इति समास इति कैयटस्य व्याख्यातः पुनः कुग्रादिग्रहणाद्बलात् तिप्रसंगः तेनास्य क्वाचित्क
त्वकल्पनात् केचित्तु अत एवापूर्वपदस्य समासोऽप्यस्तीत्याहुः गतिसमासपदं च गतेः समासो
यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रपरं तत्रान्यत्र फलाभावात् प्रादि परमेवेत्याशयेनोदा
हृ इति नि कौशांबिरिति अत्र तंत्रमिति नियमेन एव पूर्ववद्ग्रहणं चरितार्थं अन्यथा निपातनादेव
सिद्धे किं तेनेति ननु समुदायस्य पूर्ववल्लिंगत्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनात् वडवा शब्दे टापः अ
वणप्रसंगः अतिदेशास्तु शासितत्वप्रवृत्त्यानुप्रयोगे विशेषणे च चरितार्थ इति चेन्न इहैव वा
निपातनादश्ववडव पूर्वापराधरोत्तराणामिति निर्देशाच्च न त्रिवृत्तेः अत एवाहाश्ववडवावि
ति निर्देशः संगच्छते अन्यथास्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनतदादिनियमाभावेनाश्ववडवेति
स्यादित्याहुः सत्रान्हाह्ने तत्पुरुषग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्याह एतदंतावितिदं सूत्रं
शास्त्रायत्रालं प्रादिसमासेप्यपि प्रवर्तेते अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृ
ताद्विगुप्राप्तेत्यादि प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते न च तत्पुरुषस्यैकदेशिसमास

राम॰ ५५॰

मात्रविषयकत्वेनेति वाच्यं अहरहः एवैवं पर्य्यापत्तेः पुण्यसुदिनाभ्यामित्यस्यैव पर्य्यायत्वे अस्य सर्वो
ऽह्नः शान्तस्तु नस्यासिद्धापत्तेरस्य च एतेन यत्र द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिंगं द्वंद्वेन तत्पुरुषयोरिति
लगोर्निषिद्धं तत्र नदपवादरात्राह्नाहाः पुंसि इत्यादेरप्रवृत्तिरिति माधवोक्तमपास्तं तद्धितार्थे द्वि
गोरनुपपत्त्यास्य न प्रवृत्तिस्तत्रोक्तेः यत्तु रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं न द्वंद्वस्यानुपारवल्लिंगमित्येव
सिद्धमिति तन्न द्व्यहः त्र्यहः स्त्रीत्वं तु त्रिंशदहोरात्रो मासेन स्यादहोरात्रः इत्यादौ समाहारे नपुंस
कत्वापत्तेः तस्य परवल्लिंगतापवादत्वात् [illegible] अह इति अकारान्तो नरपदे इत्यस्यापवादत्वं नपुंसकमि
ति सूत्रे भाष्ये पठितत्वेनेतरः परत्वेऽपि तेनास्य बाधः लघुत्वरात्राह्नाहः शब्दस्य परनिपाते
न परबाधकत्वस्यापि विलापनादित्याहुः सर्व्वापूर्वमिति अपरपुरायाहोनपुंसकं संख्या
पूर्वा रात्रिरिति लिंगानुशासनमूलकोपमर्थोनित्तवान्निकुभ्रमितव्यं गणपाठमिति समाहारे तत्पु
रुषः न च भविष्यति मर्य्यादावचनेवरस्मिन् इति सूत्रस्य त्रिंशद्रात्रः पंचदशरात्र इति भाष्यप्रयो
गो विरुध्यत इति वाच्यं त्रिंशद्रात्रयः संत्यस्मिन्निति बहुव्रीहिसत्वेनादोषात् अचप्रत्ययान्त्व वे
ति योगविभागात्समासान्तः अत एवावरशब्दादि सामानाधिकरण्येऽपि द्वंद्वेन तत्पुरुष एव तद्धि
पठि कारे लिंगानुशासनेषु तत्त्वात् एवं च द्विरात्रं त्रिरात्रमिति अस्यापवादत्वे पुंस्त्वं प्रामादिकमेव तद्धि
व धेयं तत्रापि प्रतिप्रसवविधिलाघवानुरोधात् समाहारद्विगावेव प्रवृत्तेरित्यत्र तत्पुरुष
इत्येवेति अन्हाह्नसोऽहः चर्य्यादिति भावः तत्पुरुषग्रहणात्तु अहरित्येतद्विकृतित्वादेकदेशत्वा
नाऽऽदेशं द्वादशमवादिति

तु नपुंसकत्वे [illegible] अका
रान्तोऽनरपदत्वा
भावात्

प्रा॰ शे॰ त्रकृत्याख्यानपरभाष्यविरोधाच्चायुक्तमिति बोध्यं । अप्रत्यास्त्रिय प्रोक्तिभावेति समासांतविधेः अर्थ
र्थोवहुवचनाद्याद्यर्थोवगम्यते । आकृतिगणोयं । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थामकरंदस्य मध्यस्य
माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठसंसुं नपुंसकयोर्मधु रिति शाश्वतात् । माध्वीके मधुनद्युपारि न्य
मराच्च । नन्वर्धनाव मर्धरवारमित्यादौ लोको । अपत्याल्लिंगस्य स्त्रियः सावशेषकत्वेनालिंगप्रकरणेऽर्थे
मितिचात् । जात्याख्यायामित्यादि सूत्रत्रयमूहवदित्युपपन्नः । इदमेव ध्वनयितुं प्रकृतानुपयुक्तान्या
पितानि व्याचष्टे । जात्याख्यायामित्यादि । प्राधान्येनाख्यायामित्यर्थः । जातिरेव पदार्थः । वाक्यदेहाघन्न
योपि व्यक्तिघटितं परंपरया ज्ञातावेव तदा ज्ञातेरेकत्वात् व्यक्तिघटितपरंपरयासंख्यान्वयमा र
नाभावान्नेदैकवचनमेव प्राप्नोतीत्ययमारंभः । अत्र पक्षे जात्याख्यायामित्युपादानसामर्थ्यात्
भिन्नपिंडविषया जातिर्गृह्यते न त्वेवस्याभेदानुगता एकव्यक्तिविषया डित्थत्वादि जातिरिति केचि
रः । यदापि स्वाश्रयसमवेतत्वेन द्वित्वादिकमपि ज्ञातौ स्वीकृत्याद्विवचनाद्युपपत्तिरिति मतं तदा
पि तथैकत्वविवक्षायामेकवचनादीति द्विवचनाद्यपवादोयं जाति निष्ठतोरभेदाध्यवसायात्तद्गत
लिंगसंख्याभ्यां योग इति मते पि द्वितीयपक्षोक्तमेव सूत्रस्य प्रयोजनं बोध्यं यदापि व्यक्तेरादेया पृ
त्तिरिति मतं तथापि तथैकत्वविवक्षायां बहुवचनार्थमिदमारब्धव्यं पूर्वमतेपि द्वयेकयोरित्यादेरप्र
मर्थः । ज्ञाने रेकायाश्चयसंबंधविवक्षायो जातिसूचनायावाबोध इति यदापि जातिविशिष्टव्यक्तौ राम
शक्तिर्व्यक्तिविशिष्टजातौ वा व्यक्तिजात्योरुभयोः शक्तिः विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति वा ४५२

मतं तदापि ज्ञातो संख्यान्यविवक्षायामित्यर्थः केवलव्यक्तावेव शक्तिः जातेरुपलक्षणत्वेनयाश्र
श्रयणात् तावकेदकत्वान्न जातिप्रसंग इति मतेपि सूत्रमावश्यकं यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्र न ल
क्षणया जातिपरत्वे आम्राः सन्तीति प्रयोगसाधुत्वार्थं सर्वं चैतत्पक्षाः सन्तु एव तत्र भाष्ये स्पष्टास्तन्मह
शां एतद्धि द्विर्न बहुवचनस्यैवैकत्वमेवार्थः एकस्मिन्नर्थे वर्तमानः शब्दो बहुवत्प्रतिपादकः शब्दो
भवतीति व्याख्यानादतिदेशोयं न स्फलितमाह एकोप्यर्थ इत्यादि अत्राप्येकत्वेर्थे बहुत्वप्रयु
क्तं कार्यमतिदिश्यते इत्ययमपि कार्यातिदेश एव यत्वर्थातिदेशोयमिति मतं तत्र अतिदेशवाक्येव
तिप्रकृतिवाच्यार्थनिष्ठधर्माणामतिदेशस्य बालस्य तावत् त्वमिव पद्य इति लोके स्थानिवदादेश इति
शास्त्रे दृष्टत्वेनार्थातिदेशस्योक्तिसंभवाभावात् स्थानिवत्सूत्रस्य स्थप्रकृतसूत्रस्य चार्थातिदे
शास्तिद्धमिति भाष्यस्यार्थप्रयुक्तकार्यातिदेशास्तिद्धमित्यर्थे इतिनन्तद्धि रोधः अतिदेशपक्षेत
र्थीबहुवचन चतुर्थ्येकवचनादौ स्थानिवद्भावेन एकवचनप्रयुक्तकार्यापत्तिः सप्तमीनिर्देशेन तस्याप्तिसंभवा
भावाच्च न चैकस्मिन्नर्थे एकवचनापवादतया बहुवचनविधानमस्त्विति वाच्यं तर्हि शोभनापि बहु
वचनसाधुत्वायातिदेशे गौरवमित्याहुः यद्यपि अत्र भाष्ये गार्ग्यो गार्ग्यत्वमेकत्वमित्युक्तं य
द्यपि गर्गापत्यत्वेनैकं सर्वेषु तदपत्येषु तथापि गर्गापत्यत्वहेतुत्वमखंडोपाधिरूपमेकमिति तदा
शयः सविशेषणस्येति अनुवादरूपविशेषणसहितस्येत्यर्थः तेन त्वं राजा वयमप्युपास्तित
गुरुत्वज्ञानाभिमानो न नारूपतिसिद्धं अत्रोत्तत्वस्य विधेयत्वादिति हरदत्तः अस्मत्कर्तृस्योच्चारणे त्वसद

शा॰ ष्टो॰ ५५२

शालङ्गायिकन्या दहूत्वं साधु एतेनास्माकं त्वमनोरथो परविनन्द्र्यसाद वापीतटक्रीडाकाननकेलि।
कौतुकं तुषामित्याद्यपि व्याख्यातम् अवार्त्तिकं तु मुख्यार्थबहुवचनस्यासाधुत्वायेत्यपरे अन्ये नैवाहु
देवदत्तो ब्रवीति अहं गार्ग्यो ब्रवीमीत्यादाव पिनिषेधः अत्रोत्तमपुरुषानुरोधात् अहमित्यस्यैव वि
शेष्यं कोर्थ्यं फल्गुनी हस्ते नक्षत्र इति पञ्चम्यामाह्निवचनं नक्षत्रे यद्यभिधीयेत इत्यर्थः चेनद्वयोरि
त्यनुकृष्य ते तदाह द्वित्वे तदाह इत्यादि फल्गुन्यो माणविक इति फल्गुन्योर्जात इत्यर्थः फल्गु
न्यषाढाभ्यां टानाविति टित्वान्ङीपूर्वकस्यां तु तारायां नेमौ अष्टौ षु पुंस्येते उद्गताव यव भेदसमु
दायएव इत्यादित्याह तिष्यपुनर्वस्वोः पूर्वत्र चानुकृष्टत्वाचकंदसीति नसंबध्यते तिष्यएकः
पुनर्वसू द्वौ अत एव कंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनमिति संगच्छते एतेन पुनर्वसू शब्दस्य तारा
वत्तु रूपवाचकत्वमित्यपास्तं एकत्रपि मा प्रेन ताराद्वय एव नक्षत्रत्वांगीकारात् तदाह तिष्य
श्च पुनर्वसू चेति नक्षत्रद्वन्द्वे वर्त्तमाने नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्तिः पर्यायद्वन्द्वार्थो तेन सिध्य पुनर्वसू इत्यपि
तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभेदे यन्न सचेव वर्त्तमानो योन नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इति व्याख्यानात् विष्णावे
ति विष्णावोश्चानुराधाश्चेति द्वन्द्वः माणवकाः इतिन नक्षत्रेण पुंक्काः इत्यणोनुवविष्णावइतिलुपि
ज्ञातार्थे संधि वेलेत्यणितस्यश्च विष्टाफल्गुन्यनुराधेत्यादिनालुक् माणवक इति रूपं नक्षत्र
वृत्तिः ननु नक्षत्र समासे इति वक्तव्ये द्वन्द्व इति विशेषनिर्देशोव्यर्थः बहुव्रणमानिर्दिष्टमित्य राम
तो मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तनीयमिति चेत्र पास्तिष्यश्चलो पुनर्वसू यषामिति तिष्यपुनर्वसवः

त्तिष्ठादयो वयवभूताविग्रहार्थाः तेषामेव विपर्यासबुद्धिविषयाणामुद्भूतावयवभेदः समु
दायः समासार्थः भाष्यस्थोन्मुग्धारत्यस्यापि विपर्यासविषयार्थत्वेवार्थः अन्यथा पुरु
षाणामन्यपदार्थत्वेन तत्र समासाभावेनाधाम्याऽऽसंगतत्वापत्तिः बहुवचनस्यकिमु
दं तिष्यपुनर्वसू समाहारद्वंद्वः इदमेवज्ञापयति सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवदिति अत एव समा
हारश्चेत्यादिर्नपुंसकानामेवेति द्वंद्वश्चेत्यादीनां नार्थ इत्याहुः एतत्सूत्रं च तत्त्वमपि व्याख्यार्थमु
क्तातो संख्यान्वये एकवचनस्य व्यक्तौ च तदनयेव्याक्तिगतपरंपरया ज्ञातो वाच्यत्वान्वये न च
बहुवचनस्यासिद्धत्वात् अग्निमारुतपि विग्रहार्थानिश्चयापोः कथं पतेति पूर्वं गुरवइत्यादौ शक्तिग
तपकृत्यारोपे तो वा वयव व बहुत्वारोपेणैव चैतन्निष्ठ पूर्वारोपे तो वसिद्धेः मुख्यार्थे पा
घटंगावयंवृषमइति त्वनभिधानान्नेति बोध्यं स्पष्टप्रतिपत्यर्थमिति चेल्लिंगानुशासनमपि
तथेति भावः केचित्तु कालोपसर्जने च तुल्यमित्यत्र एषापि तुल्यपदानुवृत्त्या सूत्रकृतैवप्र
त्याख्यातमेतत् प्रधानप्रत्ययार्थवचनेनेदमपि तुल्यमित्यर्थात् अत एव छंदयोगिता त्वैवं
प्रकरणेन कृतं एकशेषप्रकरणे प्यनुवृत्त्या तत्प्रत्याख्यानमपि सूत्रसंमतमित्याहुः परंतु
भाष्यानुक्तमिदं सत नपुंसकत्वेनाविशेषात् समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च परामृश्यते अत एव द्विगु
रेकवचनमिति सूत्रं सार्थकं तदाह समाहारे इत्यादि आकारांतेति अत्रापि द्विगुः समाहारद्वि
गुरेव सनपुंसकमित्यपवादत्वात् इदमेव ध्वनयितुं मयपथमित्यत्र भाष्ये पठितान्यपीमानि

प्रा॰ प्रो
443

मूलकत्वात्र पठितानीति बोध्यं पात्रादीति आकृतिगणोयं स्त्रीत्वमिति शेषः अत्र सूत्र भाष्ये प
ठ्यते इति बहुव्रीहेश्च सूत्रस्थ कैयटस्वरसः त्रिसूत्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात्स्त्रीत्वमिदमित्यन्ये
भाष्ये तु पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति पठितं तादर्थ्ये चतुर्थ्ये षा या चतुर्थी तादिप्रयोगसिद्ध्य इति त
दर्थः तदा त्रिसूत्रीत्यादौ न दोषः बहुसूत्र शब्दे सैव तत्र पाठान्तु इत्यप्रयोगात् प्रशस्तास्त्वि।
त्यर्थः देवत्वेत्यादि रात्राह्नाह इति पुंस्त्वापवादः सुदिनाहमिति सुदिन शब्दः प्रशस्तवाची
सुदिनास्त्र समासकार्यमन्तदिति प्रयोगात् प्रशस्तास्त्वित्यर्थः पथः संख्याकृतसमासांता
इति अपथमिति सूत्रे भाष्ये पठितत्वेन रात्राह्नाह इत्यादि साहचर्येण यथा इति प्रथमा निर्देशेन
चेदं लभ्यते रहा वायमाहचर्यात् संख्यां पूर्वपि प्रति पदोक्तं भाषा न प्रवर्तते न घ्नन पत्राह्न व प॰रि
पालौ पंथ्याकक्ष्यूविति समासांत पाठांतरं चेदनलिंगस्य लोकाश्रयत्वात् यत्तु परवल्लिंगता
पवादत्वादिदं तन्न तु रूप एव तेन विपथ्येति बहुव्रीहौ नपुंसके निपथ्येत्यादौ च न हि गुणप्रत्यादिना पा
। परवल्लिंगताबाधीः प्रतिषेधादिनिमापवस्तत्रैव अपवादत्वान्न तु रूप एव प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिस्तत्रैव
प्रवृत्तौ चापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयात् भाष्योक्तरीत्या परवल्लिंगत्वप्रत्याख्यानेन तदपवादत्वा
संभवाच्च इत्यंतं इदमप्यपथमिति सूत्रवत् नतु रूप एव तेन विपथ्यानगरीत्यादौ न तत्ता
दृचपोडुत्तरपदार्थप्रधान एव तेन पथ्यानमतिक्रीतानतिपथ्येति एव एवं चावश्यकत्वादनेनै।
वसिद्धेः पथंनपुंसकमिति सूत्रं न कार्यं वाटः पथपथ मार्गः स्यादिति कोशप्रामाण्यादकारा राम

नोपि प्रयोगानाविन्यतः परस्मैपदिनः मतांतरेऽप्यात्मनेपदिनो वा निष्पन्नः पच्यपचाह्नः पाच्यपर्यो
यः तेन समासे विपर्यासोऽपि पचः काप्यपच इत्यादिषु स्त्वमेव कर्मपर्यायः वदर्थे चेति कादेशः कृत्वा ।
यांत्वर्थेतः पर्यवसानबोध्यमित्याहुः सामान्येन नपुंसकमिति इदं च दोडिनापनेति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं तत्र हि लिंगसर्वनाम नपुंसकमित्युक्तं अनियतलिंगविषयमेतत् तेनादिं
पचतिस्त्रादिः पचतीत्येवमाद्य पाकानुकूला क्रियेत्याद्यस्यार्थः आद्या पाकानुकूला क्रि ।
येति चान्वयार्थः फलविशेषणत्वे द्वितीयाप्राप्तावपि व्यापारविशेषणत्वेन तदप्राप्तेः विशेष्यवि
ष्यसंनिधाने लिंगसर्वनाम्नो नपुंसकस्यान्याय्यत्वात् न्यायसिद्धमेतत् अनेनैव क्रियाविशे
षणानां क्लीबत्वसिद्धेः क्रिविशेषणानां द्वितीयांतत्वं नपुंसकत्वं चेति परिभाषासु पठ्यमानं
पूर्वमुभाष्यादावपठितत्वाच्च द्वितीयांतत्वमित्यंशोऽपि न्यायसिद्धः धात्वर्थभागानां प्रति फलां
शस्य कर्मत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन क्रियाविशेषणाद्वितीयासिद्धेः अत एव पक्कत्वावित्यादौ
कारकपूर्वत्वाद्यणपचनविक्लित्यादेः करणत्वेनान्वयस्तत्र तद्विशेषणेऽपि तृतीयैव यथौद ।
नं स्तोकेन पचतीति स्तोकविक्लित्योदनं निष्पादयतीत्यर्थः द्वितीयांतत्वस्य वाचनिकत्वे तु तृती
याद्युर्लभैव स्यात् तत्रिकामः स्तोकेनौदनं पचतीत्यादौ तु तत्स्मादेश्यकः स्तोकविक्लित्तिकरण
कओदनकर्मकः पाक इति बोधः अत्र तु स्यादेकदेशपतया भावनाविशेषणत्वेऽपि धात्वर्थान्त ।
फलतत्वप्रागालित्वान्यतरत्वाभावात् न द्वितीयात्वत्र प्रयोजकं कर्मत्वं तेन न कदाचिदपि तृ

पा॰प्रा॰ पिं पचतीति प्रयोगः कामप्राद्दूश्चोदेश्यत्वेनान्वये नान्यर्थग्राहकः अत एवेदृशानां कामप्रा
दीनां नैवोक्त द्विकर्मकधातुयोगश्च संगच्छते केषांचिदेषु कर्मत्वव्यवहारस्तु उद्देश्यत्वसा
५५५ मान्यात् अन्ये तु तत्तद्विषयकामनावत्कर्मकः पाककृत्येव बोधः तस्य च कामनावत्तया
अप्रतीतसंबंधेनान्वयेन न हूनीकायोग्प्रयोजकत्वलाभे उद्देश्यकोत्वसंबंधोपादानमित्याहुः
ज्योतिष्टोमेन भक्ति पूर्वं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणत्वेन न तुर्यसकत्वं प्रथमांतत्वं च भ।
क्तिपूर्वमित्यस्य संदर्शनप्रार्थनादिमिद्योप्यमानात्वान्नक्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वविवक्षायां तु न हि।
प्राघएत्यादिनीयान्तत्वमिति बोध्यं यत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यादौ कर्त्रादिसाहचर्येण कर्म
णोपि धात्वर्थभेदेनान्वयिनस्तंडुलादेरेव ग्रहणमतो न तस्मिन् कर्मणि लादयो नापि लोके पा
कइत्यादौ कर्त्रादिसाहचर्येण कर्मणोपि धात्वर्थभेदेनान्वयिनस्तंडुलादेरेव ग्रहणमतो न तस्मिन्
लादयो नापि लोके पाक इत्यापि षष्ठीत्यादीति यत्र तु पाकं पचतीत्यादौ पचिना यत्न रूपेणाप्रती
तिः स्वेनैव रूपेण शाब्दान्वयांत प्रतीतस्य कर्मणा कर्मणः सामान्यविशेषभावेन धात्वर्थकर्मणा
दान्व भेदेन पैलत्वे तस्मिन् कर्मणि लकारो भवत्येव पाकः पच्यते इत्यादौ ध्वनितं चेदं कवत्कर्मणेति
सूत्रभाष्य इति स्पष्टमस्मिन् सूत्रभाष्यप्रदीपयोरनेन तत्पुरुषोनस्समासकर्मधारयमिनस्तत्तु
रूपेवक्ष्यमाणतत्कार्यभागिति सूत्रार्थः एवं च लिंगमिति यावत् पदमधिकारः संज्ञया अनादि राम॰
रिह संज्ञा साचोपशीनरेभु तत्पुरुषमित्रान नस्समासनूपाकर्मधारयनित्राचन संभवतीति ना

त्राधिकारप्रयोजनम् इदं प्रकरणं परवल्लिंगतायाविशेषो ऽनित्यतायाश्चापवादः उपज्ञोपक्रमास्तेनेहशस्त्रे
विवक्षैव शास्त्रस्य त्वन्नैव नियामिका न वस्तुस्थितिरिति बोध्यते तेन नन्दोपक्रमं मानमित्याद्यपि सिध्यति इह च
षष्ठीतत्पुरुषं विनात दादित्वासंभवत्यपात्राधिकारफलम् उपज्ञापनं इत्युपज्ञाकर्मणेपे उ· यत्तु भावेउ· लक्षण
यासामानाधिकरण्यमिति तन्न पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यस्यापत्तेः किंच प्रातिपदिकस्य लक्षणं यात्र
भिधानं च कृत्त्वेद्धितसमासैरिति परिगणने वार्त्तिककारमते षष्ठीउ योगाप्रत्ययस्यैव लक्षणायात्र कर्मस्यैवाउ
चितः पाणिनेरुपज्ञेति कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः उपक्रमे कर्मणि घञ् पाणिनिसंबंधाद्यापज्ञाविषय इति बोधः
छायाया बाहुल्ये सति याछाया न ह्यचीयप्रछायांतस्तत्पुरुषस्यार्थः नत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामाव
रकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यमिति गम्यते तच्च पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थेतिस्त्र
न एवात्रापि नाधिकारफलम् पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य षष्ठीतत्पुरुष एव संभवात् पर्यायस्यैवेति पर्यायव
चनस्येति वक्तव्ये पर्यस्येत्युक्तिः सत्यासत्यभामेति वत्नामैकदेशग्रहणमित्याहुः स्वरूपं चेदं स्वं रूपमिति स्त
त्रभाष्ये एवकारेण स्वरूपस्य विशेषणं च व्यावृत्तिः नृपतिसभामगमन्नवेपमाने नितुगत्र यतिवत्प्रतेया
न्नविशेषवत्वात्साध्विति रहितानान्नुष्यास्तत्र इति पर्युदासवृत्त्येत्यपि केचित् तेन हूनकाष्ठसभा ऽत्रापि नाधि
कारेण योगासंभवात् सभाशब्दः शालावाची संघातवाची च तत्राद्यप्रतिषेधात्पालितमाह संघा
तेति पूर्वेत्र तु शालावाचिन एव ग्रहणं अत्राप्यन्यासंभवादेव नाधिकारोपयोगः प्रथमार्थे षष्ठीत्या
शयेनाह एतदंत इति श्वानिशामिति कस्य च तु दं ष्णीत्यर्थः तस्यां हि केचित् श्वान उपवसंति श्वन।
श्वतु देष्णाम् उपवसतः पष्णाम इति शाबरभाष्यात् इह दे समाहारे तत्र योगाभ्यां तत्पृह्ययस्य उनिर्वारत्वे

शा॰ सो॰ नच कश्चिन्नित्येकवद्भावसत्वेन च बहुव्रीहिश्च त्यदाह यत्तिहृद से न इति ॰ इति नन्वत्र ः द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति श्रु
तपदस्य प्रथमान्तत्वेन प्रथमान्तपदोपात्तार्थस्यैव शेषाविवक्षितेन इति भावः तेन प्राद्यो गतार्थं प्रथमेत्या। ये
445 दिना प्रथमया समासोऽप्युक्त इति नाशंक्यं न स एतत्र तृतीयान्तत्वात्तदाह प्रथमान्तमिति एतदर्थमेव शेषग्र
हणमिति बोध्यं उन्मत्तगंगमित्यादौ तु न बहुव्रीहिरेकसंज्ञाधिकारात् न च का प्राप्तत्वेनाव्ययीभावस्यैव ग्रह
णेरित्याहुः शेषाधिकारस्य बहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेति कपूनान्यस्मादित्यपि शेषग्रहणफलं बोध्यं कामदे
कालइत्यादौ सप्तमीति ज्ञापकात्समासो बोध्यः अन्यस्येति अन्यत्वं चोपस्थित प्रत्यासत्त्या समस्यमानप्रथमा
न्तापेक्षं नञ्य स्य यस्मिन्नित्यादि तदाह अप्रथमेति नन्वन्यपदार्थे इति सत्रे सुपे तं च पदमेवं च तदर्थे समासः
न तु विभक्त्यर्थे न हि विभक्तिः पदमिति चेन्न पदं न हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थस्याभिधानात्प्राधान्येन
तस्यैव ग्रहणात् नन्वेवं चित्रगुरित्यादौ संबंधादिबोधानापत्तिः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः द्वितीयाद्य
र्थशक्तीनां लिंगसंख्याकारकाणामनन्वयित्वेन तदर्थकसमासे पि तदनापत्तिश्चेत्त न अन्यपदे इत्युक्तैवय
स्यत्यागकृत्वा रितपदे समभिव्याहृत पदान्तरस्य तत्स्वभावात् तदर्थलाभे सिद्धे अर्थग्रहणं लिंगसंख्याका
रकविशिष्टपदार्थसंग्रहार्थमिति न दोषः अर्थपदेन यस्योपस्थितिर्लिंगादिविशिष्टस्य तादृशस्यैवार्थ
ग्रहणेन ग्रहणात् एवं च यस्येत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य प्राधान्येपि अर्थग्रहणसामर्थ्यात् दंडी देवदत्तः चित्र
गुर्देवदत्त इत्यादौ निर्विचिकित्सप्रतीयमानसामानाधिकरण्यानुरोधाच्च प्रत्ययार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थ ए राम॰
व बहुव्रीहिघटकपदानामेकार्थीभावः कल्पतरु इति बोध्यं मूले ऽप्रथमेत्यादेस्तदेतदर्थे इत्यर्थो बोध्यः वि
विभक्तीनां यमि शक्तिमते तु यथाश्रुतमेव सम्यक् पाठे यदा पंचकं प्राप्ति पदकार्थ इति सत्त्रसंमतेपते

लिंगसंख्यावत्कारकमपि तद्धिशेषणं क्रियान्वयेऽपि चाकांक्षावशात्तस्यैव संसर्गत्वमिति पक्षस्तदापि तद्धितार्थे इ
त्यवार्थः यद्यपि बहुव्रीहौ समासान्तर्भावे साम्येकार्थीभाव इति अनभिहित इति सूत्रे कैयटस्तथापि सशेटिवादः
मत्वर्थे बहुव्रीहेर्विधानेपि ग्रहणस्य थान्तर्भावेणनास्य शक्तिरिति मनुपूर्वविध्ययके भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् नचैवमप्य
न्यार्थे इति वक्तव्ये पदग्रहणं व्यर्थं अन्यार्थे इत्यत्र कर्मधारयापत्तेरोऽनानात्मकं स्वसेत्यादौ समासानापत्तेः
मित्रार्थत्वाभावात् पदग्रहणेतु न दोषः अन्यपदार्थत्वासत्वादित्याहुः याहवनीनदीन्यादौ मस्त्वाहि
इतिवाक्यार्थे वर्त्तमानपदसमुदायस्य माभूदित्यर्थे षष्ठीनत्नु रूपपक्षेपि तत्सार्थकमिति भाष्ये स्पष्टं अ
न्यत्वादि किं बहुव्रीहि तन्नु रूपयोर्विषयविभागार्थे स्वपदार्थे हि सावकाशं तन्नु रूपं परत्वादन्यपदार्थेव
हुव्रीहिर्बाधते अस्ति तस्मिन्नु बहूनां समुदाये सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेपि नीलो(
त्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणेनु तन्नु रूपो बाधेनेति भाष्यरतः त्रिपदबहुव्रीहेः स्वपदार्थेपि प्रसं
गात्तु तदर्थान्तर्भावे लोकार्थीभावार्थे च तदित्याहुः अनेकं किम् बहूनामपि यथा स्यात् ननु कपिंजला
धिकरणन्यायेन त्रयाणामेव स्यात् न चतुरादीनामिति वाच्यं बहुलस्य संस्कारानुरोधेनात्र न्यायाप्रव
त्तेः अत एव निजां त्रयाणामित्यस्यात्र त्रयाणामिति चरितार्थे सर्वेषां प्रथमानिर्दिष्टत्वे नोपसर्जनत्वा
र्थमस्यावश्यकता एकविभक्तित्वेनेत्यनेन नन्नु न सिद्धिः विग्रहीयपदान्तरापेक्षया निष्कौशाम्ब्यादावि
व चित्रगवादावेकविभक्तित्वाभावात् इति सूत्राशयः सुपेति तृतीयान्तेनेहलोसैवध्यते द्वयोः समासा क
नापत्तेः समानाधीति शेषग्रहणं लब्धोमर्थः प्राप्तमुदकमिति यत्कर्मप्राप्तिकर्तृदकं विग्रहार्थः उ
दककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थविग्रहे सर इति प्रयोगेनुन स्याद्व्ययमेवार्थः प्राप्तयदेवत्रोपकृति प्र

शा॰शो॰

446

न्यायार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावमन्यासानुअन्यथाकारकाणामनाकांक्षतया परस्परमनन्वयेनान्यपदा
र्थस्य विशेष्यत्वानापत्तिरित्याद्यन्यत्र विस्तरः प्रथमार्थेन तु नेति चेद्देवदत्तयोरप्राधान्यादिति भावः अत एव
वद्वैदेवौ गतं पश्यत्यादावपि न दोषः तत्र अन्यपदार्थबोधः समुदायशक्तिसाध्यः उपस्थितपदार्थानां वि
शेषणविशेष्यभावव्यत्ययोपि तत्साध्य एव अपेक्षावादिनां तु अत्र अन्यपदार्थेकर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यत्वेन व-
स्यात् प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गात् न च वक्तावुत्सर्गस्यागोभिन्नव्युत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यं एवं हि कर्तृ
विशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वेन तस्यैव नामार्थतयोद्देश्यतद्भेदो वाच्यः नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरभेदा।
न्वयांगीकारात् स च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति संभवति न चेयमपि व्युत्पत्तिः समा।
सातिरिक्तविषया एकार्थीभावस्वीकारस्यैवौचित्यात् यद्यपि पचतिकल्पं देवदत्तः इत्यत्र नियमहृदयस्या
पित्यागः स्वरूपस्त्यापि व्यस्ते समीनमुदकमिति वस्समस्तेपि तद्विशेषणप्रयोगः प्राप्तस्तदर्थे च तस्य
विशेषणयोग्यतेति वचनारंभे गौरवं एवं राजपुरुषोश्व इत्यत्र वारणाय इत्यत्र सजातीयविशेष्यान्तर
योगेनेत्यपि वचनं कार्यं एवं राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यत्र वारणाय सजातीयविशेषणान्तरयोगेने-
त्यपि वचनं कार्यं हंहे चकाराप्रयोगाय च वचनं कार्यं विभाषाधिकारादिष्टकार्यं इत्यति गौरवं न चोदप
देन विशिष्टो ग्रामो लक्ष्यते प्राप्तपदं च तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं घटादिपदे द्वयपि चरमवर्णस्यैव शक्तत्वा
पत्तेः तात्पर्यग्राहकत्वेपि बोधकरणतायाः स्वाव्यापकत्वेन तस्यैव शक्तित्वात् वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्या
दौ अन्यपदार्थस्याधिकरणकारकत्वे पत्वेपि बहुव्रीहिणानुक्तत्वात् शक्तिकवस्तुमात्रबोधात् क्रिया
भिन्नेनाप्यन्वयः अत एवाधिकरणादिस्वरूपेतानां बहुव्रीहिणान्वयः संगच्छते क्रियान्वये च तादृशानुबलो

पक्षिघ्नानि रवनियामिकेति स्पष्टं चेदमनभिहितं न सूत्रे कैयटेन चैवं समुदायस्यान्यपदार्थवृत्तित्वेपि शक्ते
कपदानां न हानिरित्युक्तं भमित्यनेकं स्पष्टं न मन्यपदार्थवृत्तेमानमित्युक्तं गतमिति वाच्यं समुदायस्य शक्ते
कानतिरिक्तत्वात् नन्नूघटकत्वाच्च प्रथमान्तानां समासे तु प्रथमार्थो संभवत्येवेत्याहुः व्यधिकरणत्वा
मिति शेषग्रहणसिद्ध एवायमर्थः प्रथमान्तानां विशिष्य समासानुज्ञानात्स्यैव शेषत्वं नत्र वचनवैयधि
करण्यं नाप्यन्यपदं प्रथमान्तमिति भावः अंभोभिगमोस्या अंभोभिगमेन इति बहुव्रीहेरनभिधानान्नेतिक
र्मण्येवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्या
यत्रत्यं शेषानुवादः वाचेत्यादि वाचनिकं पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य वा लोपो वाच्य इत्य।
र्थः नञोस्त्यर्थानामिति नञः परं पदं यस्य अस्त्यर्थवाचपदेन स्य पदान्तरेण बहुव्रीहिरस्त्यर्थवाचिना
वा लोप इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेवविशिष्टार्थवृत्तिनामाश्रित्य सूत्रन्यजं एवं सप्तम्युपमान पूर्वप
दस्योत्तरपदलोपश्च सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समासः पूर्वपदान्त।
र्गतोत्तरपदलोपश्च कंठेस्थकालो यस्येति कंठेकालः उष्ट्रमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः अवयवध
र्मस्य समुदाये आरोपादुष्ट्रस्योपमानत्वमित्यादि वचनान्यपि चिंत्यप्रयोजनानि उष्ट्रादिपदानामु
ष्ट्रादिमुखे लक्षणयोपपत्तेः कंठेस्थकाल इत्यादिस्त्वनभिधानान्नेत्याहुः उक्तेर्मुख इत्यादावुक्तेरित्य
स्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेनवैयधिकरण्येपि समासोत्पादकात् वृत्त्याधेयप्रधानतया सामाना
धिकरण्यमप्यस्त्येवेत्यन्ये अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुवित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह वि
भक्तीति अस्तिक्षीरेति विद्यमानक्षीरेत्यर्थः अर्धस्तनीया द्रोणा इत्यत्राधं स्तनी योपेक्षामिति

४४५०

प्रा·प्रो·

447

विग्रहः उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं स च द्वौ द्रोणावर्धद्रोणश्च द्रोणपादश्च द्रोणयोरर्धद्रो।
णौ च लक्षणया वर्तन्ते इति सामानाधिकरण्यं अर्धं चान्यपदार्थश्च तत्समभिव्याहृतद्रोणस्यैव यद्यपि समुदायोऽन्यपदा
र्थस्तथापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादर्धसमुदायिनो द्रोणस्यैव एवमनुद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षायामर्धतृतीयो
द्रोण इत्यपि संकर्षणं द्वितीयस्येत्यादौ अनुद्भूतावयवभेद एव समूहः समासार्थ इति बोध्यं पंचभक्तावन्तोस्येत्यर्थे
न बहुव्रीहिरनभिधानादिति स्पष्टमनेकमिति सूत्रे भाष्ये अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणि यस्येत्यर्थे पूर्वप्रकर्ष+
विवक्षायां सूक्ष्मतरवस्त्र इति अन्यपदार्थसंबंधोत्तरं प्रकर्षविवक्षायां तु सूक्ष्मवस्त्रतरक इति च भवति बहुवीति
शयेनाढ्या यस्मिन्नित्यर्थे पूर्वमातिशायिकं कृत्वैव बहुव्रीहिः कार्यः तेन बह्वाढ्यतरक इत्येव न तु बह्वाढ्यकतर इति+
स्पष्टं वर्णो विवर्णेनेति सूत्रे भाष्ये बह्वाढ्यकतर इत्युक्तौ बहुत्वगतः प्रकर्षस्तु नाढ्यत्वगत इति संदिह्यते ननु के सब्रह्म
चारिणोऽस्येत्यर्थे का किं स ब्रह्मचारी भवानिति प्रश्ने अहं कठ इत्युत्तरं न स्यात् कठा इति च स्यादिति चेन्न तेषां कठत्वं।
विनाऽस्य कठत्वासंभवात् अनेनैव तेषां तत्त्वाहते पाद अहं कठ इत्यस्योत्तरत्वोपपत्तेः कठा इति तु नोत्तरं वर्णिपदार्थ
स्यापि सर्जनत्वादन्यपदार्थस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेनैदृशो विषयेनादृशार्थोत्तरस्यैवौचित्यादिति कैयटादयः
ङोऽभाव इति अत एवैडविडोऽपत्यं जनपदशब्दादित्यत्र ऐडविडः तस्य स्त्रियामतश्चेति लुक ऐडविट् चासौ वृंदा+
रिका चैडविड्वृंदारिकेति सिध्यति पर्युदासे ह्रिदावाधेन एवमप्रवृत्त्यापत्तौ तदसिद्धिः स्पष्टं चैव यदि तु प्रत्ययत्वे।
नैव साहचर्यं तु ङ्याप्प्रत्ययलक्षणेन स्यादिति बाधकेन वा प्रत्ययपर इत्युच्यते तदा तु पर्युदासोऽपि ध्वनितं चेदं भाष्ये नचै
डविडेत्यादौ जाते श्चेति निषेधः पुंवत्कर्मधारये त्यस्य निषेधाविषय एव प्रवृत्तेः अत एव बहुव्रीहौ न प्रत्युदाहृतं
एवं चार्थाधिकारानुरोधादिहापि नाशास्त्रीयत्वोचित इति भावः अस्य शास्त्रीयगोत्रत्वाभावादप्रवराध्यायप्रसि

स

द्रुत्वाद्वन जायते त्वमिति न तत्त्वं एतेन स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययपरं अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव निवृत्तिरित्यर्थः मरुभूवद
त्र ग्रामे जनमिति वदिन्य पास्तं किं चात्र पक्षे गार्ग्यायणी इयं दारिकेत्यर्थे गार्ग्य इयं दारिका न सिध्यति योत्र भाषितपुंस्कात्प
रः ष्फुः स नोत्तरपदपरः ङीप् च न तस्मात्परः इति निपातनादिति इदं श्वो नरान्वयि अत एव वैयधिकरण्येपि बहुव्रीहिः
कृतसमुदाये नावयवानामनुमानं निपातनं अलुगिति इदं प्राचामनुरोधेन भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात्
अनेः किं पूर्व एवं च समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः अलुगर्थश्च यत्नो मास्त्विति न व्याः भाषितः पुमान् यो यस्मिन्नर्थे श
ब्देन तदर्थेस्त्व रूपं भाषितपुंस्कं स्त्रीप्रमुभयवत्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपमाधारत्वविवक्षया सप्तम्या निर्दिष्टः अत ग्रहण
संविज्ञानस्यायं पुमर्थविशिष्टस्य स्त्रीलिंगशब्दवाच्यत्वाभावात् शब्दस्यात्रार्थकृतवैलक्षण्यातिरेकेण स्त्रीवाचक
समानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेः अन्यपदार्थे गतेकत्वस्य विवक्षणाच्च तदर्थरूपं च प्रवृत्तिनिमित्तभूत
मेव ततश्च स्रोशब्दजित्याशयेनाह तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च शब्दजन्योपस्थितौ विशेषणतावच्छेद
कत्वं अत एव लक्षणया स्त्रियां वृत्तावपि भाषितपुंस्कत्वनिर्वाहः भाषितः पुमान्येनेति नु नोक्तं कुटीजीविक इत्यादाव।
तिप्रसंगापत्तेः कुटशब्दो यदि पुमान् गेहे स्त्री गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजातभार्य इत्यत्र तु गर्भसंबंधापत्यापत्त्यास्संबं
धमात्रमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाषितं पुंस्कत्वात् अति: गर्भशब्देनांतर्देशस्तनस्थं वस्तु बोध्यते यद्वा गर्भिणीदारादि
त्यादिप्रयोगात्पुंस्त्वविशिष्टस्यापि बोधनेन भाषितपुंस्कत्वमस्त्येव यथा वैतन्न्याय्या एकशेषप्रकरणे वक्ष्यते इदमेव
युक्तं आद्यपक्षे हि पुंयोगादिति सूत्रे पुमाख्यत्यस्य प्रस्तृत्येत्यादेः प्रत्युदाहरणत्वानुपपत्तिरिति बोध्यं पुंवाचक
स्येति प्रत्यासत्त्या पुंवत्भाजः स्त्रीशब्दस्य प्रयोगांतरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते तेन नञ्जरतीशब्दे
नविग्रहे वृद्धगुरिति न अत्र च रूपातिदेशः नत्वर्थातिदेशः अर्थस्योत्तरपदपरत्वाभावात् किंच स्त्र्यार्थस्य पुम।

शा॰ प्र॰

५५४

र्थातिदेशाद्बहुव्रीहौ ह्रस्वयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिः कार्यभेदात् अन्यतरप्रवृत्तावुत्तरमन्यतरप्रवृत्तियोग्यतासत्त्वेना
संभवाभावाच्चेति दिक्‌ चित्रा अस्ति अनरंगानपीति न्यासान्तर्वनसवर्णदीर्घस्यान्यथा एकदेशस्य परादिवच्चे
नस्यापोलुकि चित्रगुरित्यत्राकारो न लभ्येतेति भावः ननु इत्त्वावभेदकत्वसंख्यापाउत्सर्गिकत्वेनालौकिके एक
वचनप्रवेश एव युक्ता इति चेत्‌ सति तात्पर्यग्राहके बहुवचनोतेवियद्ध्रस्वाप्यंगीकारात्‌ अत एव गोषु चरित्यादि
सिद्धिः अत एव स्त्रीकार्याणामुक्तः इत्यादावनभिधानात्‌ समासः स्त्याकरः संगच्छते हेतिप्रत्रैवस्त्रेपट्वी मृद्वी भा।
र्ययस्येति द्वंद्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणात्‌ तत्र ह्रियः पूर्वपदं द्वंद्वो न समाषितपुंस्कः अ
त एव पट्वीशब्दोत्तरङीपो ननिवृत्तिः मृद्वीशब्दस्य केवलस्य भाषितपुंस्कत्वेपि न पूर्वपदत्वमिति तदाह्लपनेनत्तसिद्ध्य
दिति भावः आनङिति अत एव समर्थसूत्रभाष्योद्योतपोत्तनेष्टोद्गातारइत्यत्र च तृणोंद्वंद्वेत्तृतीयस्यानङ् दाहृतः
नेष्टृत द्वंद्वे द्वंद्वकृच्योद्गातृशब्देन द्वंद्वस्तु नात्र भाष्योपक्रमविरोधात्‌ अत एव पूर्वपदानात्वपादेवभाष्यमिति पट्वी
मृदुभार्य इति भाष्येणेदं ध्वनितमिति भावः जरद्गवेति लिंगविशिष्टपरिभाषया पूर्वकालैकेति समासः जरद्गवी
त्यत्र गोरतद्धितेति टचिदित्वान्ङीप्‌ तदंतेन बहुव्रीहौ न ह्रस्वत्वेति कप्रत्ययो नेति संहितशाकेत्यत्र कल्या।
णाइति षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्य संबंधिनि लक्षणेति मतेपि न दोषः वृत्तौ वक्तेः प्राक्सामानाधिकरण्यस्याववि
वक्षितत्वात्‌ धानमिति भावल्युडंतं नित्यनपुंसकं अपूरणीनचापः पित्वव्यर्थं पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्त
त्वस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं स्तु पंचमाइत्यादौ नञ्स्तुमित्यंतोदात्तबाधनार्थत्वात्‌ स्त्रीलिंगनिर्देशाच्छोभनः पंचमो
येषामित्यादाव प्रतेन तत्रांतोदात्तत्वमेवस्यादुः रात्रय इति उङ्जूनावयवभेदो रात्रिसमुदायोन्यपदार्थः प्रमा
माणीति करणे ल्युट्‌ विशेष्यलिंगतया ङीप्‌ प्रमाणीयो स्त्रनाविति तु प्रमाणशब्दाद्दाचारक्विवंतात्त्वाद्य

चिदापि बोध्यं यत्तु स्वरूपं प्रमाणमयते पातीति विग्रहे क्विवंतादयतेः प्रमाणेति स्वमिति तत्रस्य प्रत्ययादीनां
क्विपि चरत इत्यादि माथवा घ्रदाहृतं इत्वात्रापि नुगापत्तेः न च वृद्धलिलोपस्य प्रत्ययाश्रयत्वया बहिरंगत्वेनासिद्ध्या
त्वेन न तत्कृताप्तिः न कोपि प्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वात् प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन तस्यैव बहिरंगत्वात् गोधरइत्यायसिध्या
तस्य प्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च आगमशास्त्रमनित्यमिति त्वगतिकगतिः इह तु गत्यंतरमुक्तमेव किंच न तु तत्र वित्र हेतु
पपदसमासे पूर्वपदस्थस्य स्वल्पकं तरंगत्वात्सवर्णदीर्घटापद्व्लोपः प्रधानपूरणीमेवति पुंवद्भावविधेयवार्त्तिकमिदं प्रथा
नेकार्थे संप्रत्ययात्सा प्रसिद्धं समासांतोपि तत्रैव त्वत्र प्रमाणं तु पुंवद्भावसूत्रे कल्याणीपंचमीकाः पक्षा इति भाष्योदाह
रणमेव वाच्यं चेति अन्यपदार्थे चटकतया समासवाच्ये चेत्यर्थः उक्तं च यव रात्रीणां प्रधानत्वेन यथा प्रथमा द्या
रात्रयः समासाभिधेयाः एवं पंचमप्यपीति वार्त्तिक पदार्थेस्यान्यपदार्थे तु प्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः नद्युत्तरपदा
दिति नद्यंतप्रकृतिकस्वंतोत्तरपदकं इत्यर्थः अन्यथा वहुधीवरीत्यादौ कपापत्तिः वहवो धीवानो यस्यामिति वि
ग्रहः एतदर्थमेव नद्यंतादिति नोक्तं इदं हि लिंगविशिष्टपरिभाषया नद्युत्तरपदकं नद्यंतं च भवति तस्यां विहित
त्वांशनिवेशाभावात् प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्माणां लिंगप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्विशिष्टेपि प्रवृत्तिबोधनात्
न च समासांतविधौ समासादिपदानां तदर्थालौकिकविग्रहवाक्यलक्षकतया कपमिदानीं तत्प्राप्तिः समासप्र
देनगोणस्यापि ग्रहणमिति तादर्थ्यात्तावकस्य मिति भाष्यतात्पर्यसत्त्वेन मुख्याग्रहणे मानाभावात् अतए
व बहुव्रीहिरूपसइति सूत्रे कुंडोध्नीत्यत्रैनं कपमाशंक्य नद्यंतानां समास इत्येवं तद्दिति परिहृतं अलौकिक
विग्रहवाक्य एव समासांतप्रवृत्तिरित्येव सिद्धांतारापइत्यन्ये ऋदिति तपरत्वं कृशब्देन समासे तद्भावायेत्या
हुः पुंवदिति पूरण्याः प्रधानत्वादिति भावः केणः अत्र तद्धित एव कोगृह्यते नेन कपीति साहचर्यात् नाकाधाके

शा·प्र·

एपादोनह्रस्वः प्रियेत्यादि प्रियाकांतामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगा सचिवामनाह्लांताच पलानिचितासमा
सुभगादुहितावामा स्वसाच ततयातपेति गणकृत्तृ दृटंभक्तिविति आदादौनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृट शब्दप्रयो
गान्त्रलिंगविशेषविवक्षेतिभावः तद्विवक्षायांन्तु दृटाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषुभक्ति शब्दपाठः यत्तु
कर्मसाधनभक्तिशब्दस्यैवप्रियादिषु पाठस्तेनान्यस्मिन्पुंवदेवेति तत्रमानाभावात् यस्य सत्रुति अन्यपदा।
र्थप्राधान्यंसूचयितुंविग्रहेतच्छब्दप्रयोगः तसिलादिष्वाभ्रमिथिथावाड्-अव्याप्यतीनिवकतिरजप्या।
वदुप्राद्वत्त्वाव्याप्तिः तसिलादिकृत्वसुजंतेषुतिलूप्यन् पाशांबाठाभावात् यद्वीदंप्रत्यादावतिव्या
प्तिस्तत्रेदंप्रपादेः पाठादितिभावः तरवमयाविति युवतितरेत्यत्रङ्याप्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्पुंवत्वाभा
वः तद्भाष्यपर्यालोचनात् युवतिशब्दस्यनप्रवृत्तिरित्यन्ये पुंवत्त्वस्यवैकल्पिकत्वातितायाभाष्यसमेतत्वात्
जातेश्चेतिनिषेधेन तत्सिद्धिरित्यपरे चरट् जातीयरावितिन्नन्वत्रजातीयदेशीयग्रहणंव्यर्थं दर्शनीय
जातीयेत्यादौ चरितार्थेन पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन परत्वात्कोपधायाइतिनिषेधंबाधित्वा पाचकजातीया
दावपिपुंवत्त्वसिद्धेरिति चेत्रक्रमेणोदाहृतिस्तत्रैभाष्यकृदुक्तेन निषेधाश्चबलीयांसोभवंतीतिन्यायेनत
द्विषये परत्वापवृत्तेः पुनर्ग्रहणेतुसामर्थ्यान्निषेधविषयेपिप्रवृत्तिः अस्यास्त्विदमेवज्ञापकमित्याहुः न
न्वेवमपिपरिगणनंन्यूनंपुंवत्कर्मधारयेति सूत्रेहस्त्यादिभिर्विप्रतिषेधविचारे दारदिकेत्यत्रपुंवद्भावाव
काशप्रदर्शनपरपस्पाहिकेत्युदाहरणपरवार्त्तिकभाष्यप्रामाण्येन प्रागिवात्कइत्यस्यापितसिलादित्वा
वश्यकत्वात्दरच्छन्दादपत्यंस्त्रीत्यर्थे घ्यमन्त्मगधेत्यरारतस्यात्तश्चेतिलक्प्रागिवात्कइत्यस्यापि तिचे
त्सत्यंकैःप्रत्ययेवार्त्तिककारमतेवाचनिकपुंवत्वाभ्युपगमाददोषः अतएवदारदिकेत्यत्रजातेश्चेतिपुंवत्व
पाठो भाष्येयत्रास्य परिगणनेऽपाठात् सचकेपुंवत्त्वस्यवार्त्तिकसिद्धत्वबोधनपूर्वकं सोत्रत्वबोधनफलकंतन्मूलंचिंत्यं।

५५१

त्रिषेधो नापद्यते नत्स्त्र त्रभाष्ये यमुदाहृर्हितोपि परिगणिताः कयाकृत्याकथं नस्यांवेलायांतदानहिंस्मुदाहृतंचनत्यापि।
सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्येवसिद्धत्वान्मूलकृतानगणिताः यत्तु भाष्ये एतज्ज्ञणेन सामर्थ्यात् तत्रत्यवृत्तिपदंतद्धितभिन्न
वृत्तिपरमितितत्रदक्षिणोत्तराभ्यामतस्सुजितिसूत्रेऽकारोच्चारणाभावेदक्षिणशब्दात्त्रसिदक्षिणेन इत्यसिद्धिमा
शंक्य सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइत्येवसिद्धमितिभाष्यउक्तत्वेनत्व इकार्थस्यकल्पयितुमशक्यत्वात् अत एव भवत्प
योध्यायतीत्यादिमहाकविप्रयोगाः संगच्छन्त इत्यलं वह्वीव्रित्ति यद्यपि डीषावैकल्पिकत्वात् तदभावे वहु।
त्रेतिसिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदं वहुत्येति प्रकारवचनेथाल् तत्रकिं सर्वनामवहुभ्यः इत्यधिक
तं यक्कतिरित्तिं यकत्वेष्टाभ्यामितिलिंगविशिष्टपरिभाषयातिल् परिगणनसामर्थ्यादेवजाते इति निषेधाप्र
वृत्तिरिति वोध्यं अन्तरस्येति अन्ताविर्भाष्यान् शासीति वहुत्वार्थ्यादित्यपमपि शास नृसिन्तादिषु इष्ट इत्यर्थः स
र्थः त्यतलोः अत्र संज्ञाज्ञातिक्रियाऽभावव्यतिरिक्तो धर्मोगुणः वो त इत्यादौ तत्यानिर्णीतत्वात् तेन क्रिया।
शब्दात्तत्पूर्ववत् अत एव गुणवृत्ति सूत्रे उभयसंज्ञात्वस्येति भाष्ये प्रयुक्तं अत एवैकतद्धितेति सूत्रे एकत्व
मित्युदाहृत्य पूर्ववत्वेनसिद्धमित्याशंक्यभाष्यउक्तं उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति एकशब्दस्यसंख्या
यां गुणवचनत्वेप्यसहायवाचिनोऽन्यात्यादित्यविके पदः असहायत्वं च सजातीयद्वितीयाभावः इ
ति केचित् आकडारसूत्रे भाष्येनु संज्ञाजातिरूढं न तद्धितसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तःशा
ब्दोगुणवचनइत्युक्तं तत्कथं एकशब्दस्य संख्यावाचिनोपि गुणवचनमिति चिंत्यं एकंवह्वीशब्दात्त्व
तलोर्वह्वीत्वमित्याहुरेवापरे यत्तुपरःसन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्ये एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचइति तत्तुसा।
मान्योपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभाव इति पदसंस्कारपक्षेकैयटेनयोजितमेवएतेनतन्नेष्ठुरोहारवती

शा० श्रो०

त्वमासीदिति व्याख्यानम् द्वारवतीत्यस्य यौगिकत्वेन क्रियाशब्दत्वात् द्वारवतीति संज्ञायां निष्ठाकिमतदीपोर्थ इति व्या
ख्यानं मिर्देशिनत्वेन संज्ञाशब्दत्वाद्द्वाद्धो यात् त्वे चेति ह्रस्वस्तु कंदस्येत्याहुः कर्त्रीत्वमिति कृतन्त्रःप्रत्यनुकूलव्या
पारोर्थः एतेन कर्तेर्गुणत्वेनायं गुणवचन इत्यपास्तं धातुप्रतिपाद्यतयात स्याश्रपि क्रियात्वाच्च सत्त्वीत्वं सखि
450 रत्नणीयमिति त्वसाधेवानकोषधापा इत्यत्र नेति योगविभागेन कचित्पुंवत्त्वस्यानित्यत्वात्साधेवेति दुर्घटादयः
प्रारद इति कृत्तार्थशब्दस्य क्रियाशब्दत्वात्पुंवत्त्वाप्राप्तिरिति भावः यदसंस्कारपक्षे विशेष्य संनिधानात्पूर्वं सामा
न्येन नपुंसकत्वमित्युक्तं अत एव परः सन्निकर्ष इति सूत्रे एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचः इति भाष्ये कैयटेनैवमेव व्याख्या
तं हास्तिकमिति अचित्तहस्तीति ठकूनचात्र यस्येति लोपेन निर्वाहः तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवत्वाच्च
नस्तद्धित इति टिलोपानापत्तेः न च ठकूक्कसोश्चेति सिद्धिः क्कसास हि चरितस्य भवत एक एव तत्र गृहणात् अत एव
भस्याढे इत्यस्य हास्तिकमित्युदाहरणं भाष्योदत्तं रोहिणेय इति रोहिता शब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीपकारो सं
ति तु पुंवत्त्वे तयोर्निवृत्तौ रोहितेय इति स्यादिति कैयटादयः ननु भस्याढे इत्यत्र सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वक्तव्यस्य
एंचेद मणिन्योरनार्षयोर्वृद्धगुणामिलादिभोण्यादिप्रातिपदिकादिस्यादि सूत्रस्थभाष्यादौ एवं च प्रत्ययो
त्पत्तेः पूर्वं पुंवत्त्वे स्त्रीभ्यो ढगित्यस्याप्रवृत्तौ कं रोहितेय इत्यादनमिति चेन्न सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यं शस्य भाष्य
कारीयत्वेपि यथाश्रुतवार्त्तिकरीत्या तत्था पादनात्र दोषः रौहितिरित्येवापत्तिरित्यन्ये स्त्रीभ्य इति स्त्रिया + अ
रापि तु शाकलावकेद इकारकेतु एकार्थबोधक एव तत्त्वेनेति सिद्धान्ते दोषाभावाच्च गं गादिशब्दात्पुलस्यमपि ण।
स्त्रीयपस्त्रीत्वविशिष्टमेव प्रत्यर्थयन्तीति न कदाचिदपि तेभाषितपुंस्क इति बोध्यं नाइग्नेयु प्रत्ययस्यैव तत्त्वेनेति सिद्धां राम
ते दोषाभावाच्च + इत्यनुवर्त्तनस्य स्वरितत्वात् तत्वादमुख्यार्थविहितठस्यैव ग्रहणमिति व्याख्यानं चात्र मूलं श्र

४

आपीति नन्वस्य पुंसि प्रवृत्तौ यग्नित्वं निमित्तं स्त्रियां त्वग्निसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं
पुंवत्त्वमिति चेन्न शाकलावच्छेदकप्रकारेणैवत्वस्य बोध इति दोषाभावात् तथाबोधे चेदनेन भाष्ये सामानम्
पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रस्थभाष्यं च अग्निशब्देन स्वसंबंधाद्यदा पुंस्यर्थे संभादो वृत्तिस्तदा संबंधरूप प्रवृत्ति।
निमित्तेपि भाषितपुंस्कत्वसत्त्वात् यत्तु नपदांतसूत्रे कैयटेनुक्तं स्यादिति तस्योदाहरणे पंचेंद्रसमानाद्यामा
त्यो भावितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमिति तन्न त्रित्वं न चात्र भाषितपुंस्कादिति न संबंध्यते ध्वनितं चेदं नपदांतसू
त्रे भाष्ये इति वाच्यं प्रकरणवशत्यागे मानाभावात् नकोपधाया इति सूत्रभाष्ये त्रापि न तत्संबंधस्योक्तत्वात् नप
दांतसूत्रस्थभाष्यमप्येवं परतया नेतत् शाक्यमिति दिक् शात्रुपर्यादिति व्यस्तयत्न इति निर्देशात्रलिंगरिपोर्वै
रिसपत्नारिद्विषद् इत्यमरः अयं च शात्रुभूतस्त्रीमात्रे रूढो भाषितपुंस्कः विवाहितितन्निबंधनसंस्का
रविशिष्टे रूढमित्यर्थः अयं च स्वाविवाहितपतिविवाहितस्त्रीमात्रबोधको रूढ एवानूढपतिशब्दघटितत्वा
नुग्रस्य च नित्यं सपत्न्यादिष्विति साधुत्वं तदेवाह नित्यस्त्रीलिंग इति स्वामिपर्याय इति अयं चैकस्वामिकस्त्रीमा
त्रबोधकः केवलयौगिकः एतल्लक्षणे तु प्रयोगप्रचुरस्कारेणैव पतिशब्दस्य स्वामिबोधकत्वात् एतल्लक्षणे
त्व स्वामिनयोः समनियतत्वात् अस्यापि नित्यं सपत्न्यादिष्विति साधुत्वं अत्र समानशब्दः साधारणपर्यायः आ
द्ययोरिति रूढत्वात्प्रसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः नच द्वितीये लिंगविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदाण्वः स्यादिति वा।
च्यं परत्वेन शिवाद्यणएव प्राप्तेः तस्याणपवादत्वाभावेन पूर्वविप्रतिषेधाप्राप्तेः आदिस्य साहचर्येणकेव
लयौगिकस्यैव पत्युत्तरपदस्य ग्रहणात् अत एव सापत्न्यो भ्रातेति संगच्छते न चाद्याद्यणन्प्राप्तोति प्रनि
प्रसिद्धत्वेन द्वितीयसपत्नीशब्दस्यैव शिवादिपठितसपत्नीशब्देन ग्रहणौचित्यात् किंचास्मादणिव

शा॰ पो॰

त्तायां पूर्वमेव पुंवत्त्वे सपत्नीशब्दाभावादणभावे प्रकारान्तरत्वादिन्नू एव शब्देरितिवाच्यं शिवादौ सपत्नीशब्दयोर्द्वयोः पाठेना
दोषात् नत्र पुंवद्भावेपि पाठसामर्थ्यान्ङीप् न पूर्वं सपत्नीशब्दत्वमादायाण् एवं च द्विः सपत्नीशब्दपाठसामर्थ्यादपि न द्वि
तीयात्यसुत्तरपदस्य: स्त्रीलिंगविशिष्टेति अन्यथा टस्य विवक्षायां पुंवत्त्वमेव स्यात् परिभाषाप्रयत्नेन उत्पादयोर्विशे
षलक्षणादण्णपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति एवमेव च तेन प्रत्ययविवक्षायां पूर्वमेव पुंवत्त्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषाप
४५१ न्यासो न युक्त इत्यपास्तं ननु शिवादित्वादणेव विवक्षा स्यादत आह नत्वणिति रूढयोरिति रूढियुक्तयोः सपत्नी
शब्दयोरित्यर्थः । अभिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायादिति भावः सपत्न्या इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वे पस्येतिलोपः अप
रे तु भाष्यकैयटस्वरसादन्यथा वदंति माधवादयस्तु क्तो विवाहनिबंधनपतिशब्दघटितो नास्त्येव अस्याठेइत्यत्र
अटेइत्युक्तो सापत्न्यो न सिध्यति किंतु सापत्न इति प्राप्नोतीति भाष्यकैयटयोरुक्तेः विवाहनिबंधनपतिशब्दघटित
स्य सत्वे तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावेन तमादाय सपत्न्यसिद्धेस्तत्संगतिः स्पष्टेव नच पतिर्नोधवे त्रिष्वीशब्द इति को
शात् विवाहनिबंधनपतिशब्दसत्वेन तन्न घटितो वारयितुमशक्य इति वाच्यं + यज्ञफलस्वामित्वेनैव तन्नोबो
धात् अयंभावः स्वामित्वे नैव बोधकः पतिशब्दः स्वामित्वं च यदा प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं बुध्यते तदा पुमा
नेव शब्दः स्त्रियां पत्नीनिरूपात् सपत्नीघटको पतिशब्दस्तु न कदापि यज्ञफलप्रतियोगिकस्वामित्वबोधकः ज्ये
ष्ठाया एव यज्ञदानवधिकारेणाभयनिरूपित यज्ञफलप्रतियोगिकस्वामित्वस्यैकत्राभावात् विवाहनिबंधनसंस्कार
विशिष्टेत्तु पतिशब्दस्य न दोनमानं सत्त्व भाष्यसंमतेन च सापत्न्य एव न सिध्यति सापत्न इत्यपि प्राप्नोति + तत्स्य सत्वेपि
न टितत्य पत्नीशब्दस्याभिधानमित्याशयात् न च सापत्न्य एव न सिध्यति सापत्न इत्यपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थः तद्वि राम
त्यातीयसत्वे रूढसत्वे रूढत्वेन तस्यैव शिवादौ ग्रहणेन तत्नीपादणः प्राप्त्यभावेपि सापत्नप्राप्तेर्दुरुपपादत्वात्कैयटा।

सङ्गतेः तस्मात्तदभावमादायैव पूर्वपदस्योपपादनीयत्वेन तदभावकल्पने वौचित्ता पूर्वपदत्वेन स्त्वदहानस्यापिक
ल्पनापेक्षया तदभावकल्पनस्यैवौचित्यात् किंच द्वितीयसत्वे तस्यैव नित्यं सपत्न्यादिष्वित्यनेन साधुत्वं स्यात् न च घटीनि
पातनमित्याकारोक्तेः श्रुतिप्रसिद्धत्वेन तस्यैव ग्रहणौचित्याच्च एवं च तत्रीपे विभाषा सपूर्वस्येति ङीपो बाधकः चयः एवं
च तत्र समानस्य सादेशो दुर्लभः निपातनकल्पस्य सादेशस्य तदघटकविवाहनिबंधनयति शब्दे उत्तरपदे कल्पने
प्यन्यत्र प्रवृत्तौ मानाभावात् न च तत्रीयस्यैव मास्तु न त्वपूर्वपदानुत्थानापत्तेः किं च समानपूर्वपदे तत्रकोऽन्य
न्यायेन विभाषेत्यस्य प्रवृत्तिर्दुरुपपादा किंच शत्रुरूढसपत्नमूलकसपत्नीशब्दमादाय सापत्न्यसिद्धिरिति सिद्धान्तोप
संगतः त्वदुक्तविवाहनिबंधनघटितेऽभाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वाभावे चरितार्थस्यापि शिवाद्यणो भाष्योक्तसपत्नीशब्दे
प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव पुंवत्त्वे सपत्नशब्दत्वेन सपत्नीसंबन्धाभावेन चाप्राप्तेः सपत्नीशब्दद्वयस्यापि शिवादौ पाठे च न मा
नं तस्मात्स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितस्यैव योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्य ग्रहणं तस्य नित्यं सपत्न्यादिष्विति समुदा
योच्चारणेन लोकव्यवहारेण वाऽङ्गं तस्य स्त्रीविशेषे रूढिरित्येवौचित्यं अत एव प्रयोगातिप्रसंगो न भवत्सु सङ्कौ
रः समानस्वामिकदास्योरपि सपत्नीत्वेन व्यवहारापत्तेः क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गौणः योगार्थमादाय च भा
षितपुंस्कत्वं पुंसि तु सपतिरितीत्येवौचितं सपत्नप्रकृतिकसपत्नीसंबन्धस्यापि शत्रुत्वोपचारेण स्वविवाहितप
तिविवाहितस्त्र्यंतरेऽपि प्रवृत्तेस्तदपत्येऽपि सापत्न्यसिद्धिश्च न्यूहा पुंवत्त्वेऽपि सामर्थ्याद्रूत पूर्वे सपत्नीशब्दत्वमादा
याराबाधः समानपतिप्रकृतिकसपत्नीशब्दात्वनाण् केवलरूढस्य सपत्नप्रकृतिसपत्नीशब्दस्यैव।
शिवादौ ग्रहणात् नचायमपि सपत्नीवत्सपत्नी इति इवार्थे व्यत्सपत्ने इति निर्देशाद्दलिति रत्नाबुत्त्वेन यौ
गिक एवैवं चाविशेषादुभयोरपि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यं व्युत्पादनमात्रं न तत्त्वसतुतः केवलरूढ एवाय

शा॰ शे॰

६५२

मितिनदोषः यदपि तन्नीत्यल्लिंगविशिष्टपरिभाषयायं त्वुत्तरपदत्वे सापत्न्यं तु न्नं न दपि न दैत्येयादित्येपयोः
सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्याकरे उक्तत्वेन तन्माह च ये पत्युत्तरपदं प्रोपि तदप्यवत्तैस्तदा सापत्ने
योन्यथ्याम्र्त्तोन्नौ रेवौचित्यात् एवं चास्मात् ढकि सापत्नेय इत्येवेत्याहुः अत्र निर्णयं वदुर्दर्शनः कुर्वन्नुन
चायमनिष्टइत्यत्र न मानं विपरीतं नित्यं सपत्नीति प्राप्तस्य सिद्धतया स्त्रीविशेषत्र्नटतयास्याप्यभिव्यक्तपदा
र्थकत्वेन शिवादौ ग्रहणस्यौचित्येन सापत्नः प्राप्नोत्येवेति वाच्यं अपटइत्युच्यते तत्र सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोति
पक्षिपुनरनपत्य इत्युच्यते इति भाष्यस्यैवमानत्वात् तन्पक्षेहि न सायनो पपत्तिः तन्पक्षे एतदसिद्धेर्भ
गवतानुक्तत्वाच्च एवं चापत्यत्वप्रकारकबोधे सायनो निष्टइति स्पष्टमेव लभ्यते नचैवमप्युक्तरीत्याउर्वी
रः भाष्यप्रामाण्यादेव तस्मान्नाणिति माधवोक्तेः वस्तुतः शिवादौ नसपत्नीशब्दपाठः किंतु स
पत्नस्यैवेति भाष्ये उक्तेस्तस्मादणः प्रवृत्तिरेव न तत्पाच सिद्धांत भाष्ये सापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्
दः प्रकृत्यंतरमस्तीति अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यंतरः सत्वादित्यर्थः प्रकृत्यंतरमेवाह सपत्नशब्
द इति अत्र ग्रणनिरूपितमित्र प्रकृतित्वमेव सपत्नशब्दस्य शब्दमर्यादया लभ्यते ननु ङीनिरूपितं लक्ष
णया तथा व्याख्याने च नामार्थं एवं च सपत्नीति गणपाठमाश्रित्य पूर्वपक्षः त्वदीया प्रकृतिर्गणेन
पद्यते किंतु मित्रः सपत्नशब्द इत्युत्तराशाय इति न कश्चिद्दोषः सपत्नेऽपि पाठेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया
ङीनंतादण न च परत्वादस्मात् स्त्रीभ्यो ढक् एतस्मात् शिवादिपाठस्तु मध्ये पवादन्यायेन नास्य बाध
क इति वाच्यं तत्र बाधसामान्यचिंताश्रयणात् एवं च सपत्न्या अपत्यमित्यर्थेपि सापत्न एव तत्पक्षे तु राम
सापत्निः स्यात् यदि तु सोपीष्ट इत्याग्रहस्तदा बाह्वादित्वात् साध्यः एवं च भावकर्मणोः यत्यंतलक्षणे

यकि सापत्न्यं अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्वं नेति पारायण इति धातौ माधवेनोक्तं न त्विदं प्रयोगस्तु सपत्नप्रकृतिका
देव चारुणादित्वान्ङीषि बोध्यः अस्मान्तु पक्षांतरालक्षणे यकि सापत्न्यमित्येव मूलोक्तं द्वितीयसपत्नीशब्द
गीकारेपि तन्न दुर्वारमेव यत्तु न्यासकृतानित्यं सपत्न्यादिष्विति समुदायोच्चारणादस्य पुंवत्वं नेत्युक्तं तन्न सभा
वार्थे न ह्यर्थे च निपातनाव यकत्वात् अन्यथा संवृद्धिह्रस्वादीनामपि बाधापत्तिः प्रकृतवार्तिकस्य भा
ष्यविरोधाच्चेति दिक् ककसोऽस्य अभन्त्वार्थमिदं भावत्व इति बावस्थायामेव पुंवत्त्वं एकादेशं बाधित्वानां
न लक्षणः कादेशः अत एव न भस्याढ इत्यनेन सिद्धिः भत्वस्याभावित्वात् कसि सिन्त्वेन पदत्वाच्च न चे
कादेशो भत्वात्प्रत्ययो न्यपत्तेः पूर्वमेव भस्याढ इति पंचत्वेतन ष्यकि कादेशस्य परत्वेपि नस्मिन्पुंवत्वस्य +
निवृत्त्यापत्तेः एकादेशे पुनः कादेशोऽनुपसिद्धिरिति वाच्यं स्थानषादेशयोरेकारस्योच्चारणार्थत्वे त्विधिते
न स्यानिवत्त्वायोगात्संनिपातपरिभाषया च मात्रिष्विक वन्कादेशप्रापणेरिति स्थष्टं भाष्ये पुंवत्वनिवृत्तेरे
व मप्यवारणादित्याहुः भाष्यकारेष्टेति अष्टाध्याय्यामपाठात् अन्यवार्तिकानामिवास्मिन्प्रकरणेऽपा
ठाच्च भाष्यदावन्यकर्तृकत्वानुक्तेश्च भाष्यकारीयत्वमेव कल्प्यत इति भावः इदं च दक्षिणोत्तराभ्यां मतस्य च।
दिड्नामान्यंतराल इति सूत्रयो भाष्ये पठितं अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोऽप्युक्तः उत्तरदृष्ट्या पूर्वस्याप्र
वृत्तेः गतार्थत्वादिति पाठांतरं अत्रेदं बोध्यं एकतद्धिते वेति न गतार्थे एकशब्दादकन्नित्वतन्त्रोः परत एकि
कत्वमित्यादौ पुंवत्वे इकारो न श्रूयेते पाचकजातीयेत्यादिवत् ह्रस्वे तु भवति श्रवणं प्राप्तजीवकवत् न
चैकत्वविभक्तिकनिर्देशात्तारप्रस्वरूपं विवक्षितमिति वाच्यं इत्येतं नन्वेकतद्धिते चेति न गतार्थं एकशब्दा
दकचित्वतन्त्रोः परत एकिकत्वमित्यादौ पुंवत्वे प्रत्ययस्यादिनीत्वं न स्यादाप्यरत्वाभावात् ह्रस्वे तु स्यानिवत्त्वे

न्नमि

प्र॰ प्रो॰ नाप्यरत्वं प्रत्ययस्थादिति सूत्रेत्याकारप्रश्लेषो नास्तीति प्रागेवनिवनि रूपितं नकोपधाया इति निषेधेन पुंवत्वाप्राप्तेश्च ।
किं चोपसर्जने ऽत्यर्के त्वाधर्ष्येनदा वश्यमिति चेन्नस्य विभक्तिकनिर्देशेनैकशब्दस्वरूपस्य विवक्षितत्वात् द्वावंतस्य
नुग्रहणं भवत्येवास्मल्लोत्यपरिभाषया एकशब्दोत्पस्यच्छस्य विधानसामर्थ्यादित्याहुः नच संज्ञाभूतार्थेनत्र्यभि
व्याप्त्या पदार्थोपे इति न्यायेन वारणान्न ध्वनितं चेदमेकतद्धिते चेति सूत्रे भाष्ये वस्तुतस्तु त्र्य विभक्तिकनिर्देशोन्नारंदत्वा
453 संपूर्णसूत्रवैयर्थ्यापादनायेत्वया संपूर्णसूत्रसार्थक्यानुरोधेन लाघवायाविभक्तिकनिर्देशोन लोपः प्रातिपदि
कांतस्येति विवदितिकल्पनमेवोचितमिति दिक् इदंचित्यमेव भाष्यं नु प्रयोजनोपलक्षणं बोध्यं पत्वेकतद्धिते चेति नियमार्थे
तद्धिते नात्र रूपदयोरेवैकशब्दस्येति नत्र पुंवद्भाव नियामकत्वेकृत्स्य प्रकरणे पाठस्यासंगतता पत्तेः किमुदाहरणमे
कत्वमेकना पुंवत्त्वादध्येतनात्सिद्धं न सिध्यति उक्तमेतत् त्वतलोर्गुणवचनस्येत्यादि शंका समाधान परभाष्य
विरोधाच्च विधित्वेएवसूत्रतात्पर्यात् नियमकलस्यदुर्वचत्वाच्च एकशब्दस्यैवेति नियमस्त्वनाशंक्य एवकृत्स्य
पुंवत्प्रकरणे वैयर्थ्यापत्तेः पत्रठक्कक्षसोरिति नियमार्थमिति तत्र भवत एवेति नियमे हास्तिकमिति भाष्योदाह
रणविरोधापत्तेः कस्त्वहचरितठकोन्यस्मादविधानाच्च भवत इति पदस्यानुपात्तत्वाच्च एतेन भवतष्ठक्छसोरेवे
ति नियम इति परास्तं भवन्मयो ध्यापयतिनावनीयतिरिति महाकविप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् इष्टेरुदाहरणमा
ह सर्वमयइत्यादि नत्रागतनरत्यर्थे मयट् तसिलादिषु मयटोपरिगणितत्वान्न सूत्रेण गतार्थता सर्वकमार्य
इति नच स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धिः नकोपधाया इति निषेधात् अस्यत्वननिषेधः अनंतरस्येति न्यायेन एतत्प्रकरणो
क्तस्यैव निषेधात् अस्या इष्टेरत्र प्रकरणे प्रमाविष्टत्वात् इदमेवाभिप्रेत्य यमिष्टिर्भाष्ये प्रकरणांतरे पठितेत्याहुः राम॰
नचव्यत्यंतर्गतस्यास्य गौणत्वात्सर्वनामत्वाभावः मात्रग्रहणेन वृत्तेः प्राक् क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टस्य संप्रति

तदभावेपि तदभ्युपगमात् मात्र शाब्दः कार्त्स्न्येन तत्ताम् अर्थानां प्रतिकं भीत सर्वकं च सर्वनामत्वं निमित्तत्वेनाश्री
यत इति तत्वं अत एवोत्तर पूर्वायेत्यादिभाष्योदाहृतं संगच्छते प्रथमद्वितीयकतरयोरित्यादिप्रयोगास्तु पदसं
स्कारपक्षे सामान्येन पुंसकत्वमाश्रित्य समाधेयाः अन्यथा प्रथमशब्दस्य क्वापि सर्वनामत्वाभावादस्याप्राप्तेः
केचित्तु मात्रग्रहणाद्यस्य क्वचित्सर्वनामत्वं दृष्टं तस्य तत्रो पुंवत्वमित्यर्थात्प्रथमद्वितीयकतरयोरित्यादिसि
द्धिः तृतीयासप्तम्योरित्यादौ तु संज्ञात्वात्कदापि तत्वं न दृष्टमिति न दोषः टाभ्यांभिसित्यादिसमुदायत्वे नैव
बाधानुपभावात् इत्याहुः तेनातिसर्वायेत्यादौ सत्ताकभूतसर्वाघटितसर्वाप्रत्यत्यादौ च न तद्दृतौ तद्दृ
त्ते: प्रागवास्य क्वचिदपि सर्वनामत्वाभावादित्याहुः नन्वेवं तदितरेत्यादावपि पुंवत्वं स्यात् तत्राह एवं स्येवेति
वृत्तिघटकानेकभागमध्ये यत्किंचिदवयवपूर्वस्येत्यर्थः वृत्तिघटकत्वं च प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोर्वालिं
गादितिभ्यन्ययोर्वा द्वे तयोः कार्यं पूर्वस्यापिविधीयमानमित्यर्थ निर्विषयं स्यादितिभावः दक्षिणपूर्वादिगि
तिभाष्योदाहरणमप्यत्र लिंगं तेनाकचीत्यादि उपलक्षणमेतत् तदितरेत्यादेर्वद्वसर्वादेश्चेत्याहुः एतौ
यत इत्तिकर्तुः क्वाडि पुंवत्वेकत्सार्वेति दीर्घः मानिन्ग्रहणं समानाधिकरणार्थमस्त्रार्थं चेति यथाक्र
ममुदाहरति स्वामित्यामिति मनइति णिनिः तांतत्वान्ङीष्पुंवत्वात्मानमेव दर्शनीयं मन्यते तत्र एकस्या
एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यमाश्रित्याः स्त्रियाः इति सूत्रेणो
वसिद्धमितिभावः नकोपधा सोत्रो पसंख्यानिकपुंवद्भावमात्रस्य निषेधोय अत एव दिल्लेपिकायाधर्मे वैले
पिकमित्यादौ भस्याढ इति पुंवत्वं न इष्टेस्तु न निषेध इत्युक्तं उत्तरनिषेधास्तु सोत्रमात्रविषयकाः इति स्पष्ट
मात्रभाष्ये पाचिकेति रावुलकादेष्टादिवत्वानि रसिकेति अतइनिठनाचितिठन् मद्रिकेति मद्रवृज्योः कन्

श. श. 454

तद्धितवृग्रहणेनेति द्वाभ्यां नञ्नस्य प्रत्येकं संबन्धात् तद्धितग्रहणं वृद्धिग्रहणं चेत्यर्थः पाकेति अर्भक पृथुक पाका वयसी
त्युणादिकप्रत्ययान्तः अजादिपाठादाप् पाकाबाला पंचमी पाकेति याचे पापूतसिन्नादिविधिना प्राप्तिः वृद्धिशब्देनेति
वृद्धिशब्दस्यावर्त्तनेनैनो कार्यलाभ इति भावः स्रौघ्नीति स्रुघ्नान् भवार्थे णिङीप् मध्यमेति भवार्थे मध्यान्मः
कौण्डलावेति कर्मण्यण् उदयं तावदिति तत्परिमाणमस्यास्तावतीयत्र देनेभ्य इति वतुप् आसर्वनाम्न इत्याकारो
न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः काषायीति कषायेण रक्तेत्यर्थे णिङीप् हैमीति हेम्नो विकार इत्यदानादेशेत्यत्र फ
लोपधेति इदं च प्रवाहणस्य ढे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं अत एवार्धप्रस्थिकीभार्या यस्येति विग्रहे अर्धप्रस्थिकभार्य
इत्यत्र निषेधो न अत्र हि नातः परस्येत्यनेनोत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्यैवैकल्पिकत्वेनाभावाच्च अत एव निमि
त्तग्रहणं चरितार्थं अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येवरूपात् वृद्धिरूपतद्धितासंभवेन तन्निमित्त इत्यस्य संभवात् नन्वदं
उप्रवहरणमस्यां क्रीडायामित्यर्थे दाण्डा इत्यादौ अर्धशसूक्ष्वात्मत्वर्थीये चि स्त्रियां टापा सहैकादेशो अर्धशाभार्य
इत्यादौ च वृद्धिरूपतद्धितसंभव इति वाच्यं अविकार इति पर्युदासेन वृद्धिरूपतद्धितायहणात् तद्धि विकारेषु हि इ
पत्तद्धितोस्ति तच्च पाठान्तरं वक्ष्यमाणभाष्यप्रामाण्येन इत्यानामनभिधानाच्च यद्यपि भाष्ये निमित्तग्रहणसामर्थ्या
द्वृद्धीनां निमित्तमिति वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति वार्थो अपलेन निमित्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या
तावद्भावेदोषपरिहार उक्तस्तथापि वृद्धीनां तद्धितस्येत्येवमिति किं तस्तद्धितस्येत्येव सिद्धे निमित्तग्रहणेन दर्शिमि
ति बोध्यं आद्ये निमित्तत्वं यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति यत्किंचित्फलोपहितत्वं शब्दव्यापाराश्रयणेपि यत्किंचि राम·
त्फलोपहितत्वमेवतत् इत्यन्तं फलोपधानं नादैच्समुदायं प्रति माना भावादसंभवाच्च किंतु वृद्धित्वावच्छिन्नं यत्किं
चित्त्वं अत एव पारिषद्याभार्य इत्यत्र न पुंवत् अन्यथा पारिषदोन्यस्य यावत्तद्वृद्धिफलोपधानाभावेन दोषः स्यात्

ाकार वृद्धिसंज्ञां विधायात्र तद्धिते स्थानाद्देर्मादेरित्यनेनैव तद्विधानमिति पक्षान्तरमुक्तं सूत्रभेद

अत एव वर्णायाह तेनेति सूत्रभाष्ये भांटा हृ न भार्याय स्येत्यर्थे पुंवद्भाव प्रतिषेध उक्तः वैयाकरणभार्य इति न चैचौ प्रवृत्ति फलो
पधायकत्वमस्त्येवेति वाच्यं न योर्वृद्धि शब्देनाविधानात् न चात्र यवत्वनिषेधेति षेधे इष्टापत्तिरस्तु वृद्धिरादैच् सूत्रे
तद्भावितानामेव संज्ञेति पक्षे भाष्यकृता ग्रामगुणादिभ्यः — मयट् — फिज्ञामप्राप्ति दोषवत् अत्र पुंवत्व प्रतिषेधा प्रा
प्ति रूपदोषानुपन्यासेन तदप्राप्तेरेवेष्टत्वानुमानात् दाविकीस्त्रापसीभार्यायस्येत्यर्थे दाविकीभार्य इत्यादौ दवि
काप्रिंशपेत्यात्वे पुंवत्वं न भवत्येव तत्र वृद्धिपदमनुवर्त्य वृद्धिसंज्ञाकारविधानात् अत एव भाष्ये दविकेत्यस्य
पृथमाध्याय पाठे न एषामौरो वृद्धिसंज्ञत्वप्राप्तितं सूत्रमात्रभेदेन तत्र दूषितमित्यनाल्प पर्युदासेनैव तद्धितला
भे तद्धितपदमकर्त्रे रिच कारक इति वत्त्र आयानित्यत्व ज्ञापनार्थमिति वोध्यं वृद्धिसंज्ञा सूत्रस्थे एतन्सूत्रे व्याधिक
रवद्गुग्नीस्थादिपक्ष परसिद्धान्त भाष्योक्तपक्षेपि यथा एनयोः सिद्धिस्तथा भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं यत्तु न
याभ्यामिति सूत्रे नित्यत्वादैचि यद्यपि वृद्धिस्तथापि रेव स्यादिति तन्निषेधो व्यर्थ इत्यापातकविषयार्थमिति भाष्ये
उक्तत्वेनात्र पुंवत्त्वनिषेध इष्ट इति तन्न अपवादत्वेन वृद्धिवाधस्यैव न्याय्यत्वेन पाठान्तरं यद्यपीति शब्देन भगवता
तस्यैव ध्वनितत्वेन च वद्ध्यप्राप्त्यैव निषेधवैयर्थ्यं भाष्यतात्पर्येण तद्विरोधाभावादिति नव्याः केचित्तु भाष्ये ताव
ज्ञावदोषवारणाय शब्दव्यापारस्यानुक्तेस्तदाश्रयत्वेन मानं ऐचौ प्रति नत्त द्धितस्य निमित्तत्वमस्त्येवाधिका
र प्राप्तत्यागे मानाभावात् एवं च वैयाकरणीभार्य इत्येव एतेन वृद्धिरादैच् सूत्रे भाष्ये तद्भावितानामेव सं
ज्ञेति पक्षे च पुंवत्वप्रतिषेधाप्राप्ति रूपदोषानुद्भावनेनात्र तन्निषेधानिष्ट एवेत्यपास्तं किं चादैच् मात्रग्रह
णपक्षे वैयाकरणीभार्य्येतावद्धार्थ एव निषेधानापादने तत्र तत्व वत्त्रे रिष्टत्वमनुमीयते किं चैवं सति शाद्य।
व्यापाराश्रयणस्य वद्रूपकत्वेन तावद्धार्थदोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीह्याद्यविपर्यंत भाष्यरूतोद्याद्यमानं
विफलं स्यादित्यलं बहुः २

प्रा॰ शे॰

युक्तिविरुद्धतया पूर्वपक्षस्यत्वेन च तस्य प्रौढिवादपरत्वात् यद्यपीति शब्देन भगवता पिवाधितस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगे
न सूत्रैकवाक्यतया च वक्ष्यमाणरीत्या वयुक्तत्वस्याध्वनितत्वाच्च निषेधं कुर्वता। सूत्रकृतो मतेन वृद्धिप्रसङ्गे रूपपादयि
तुमशक्यत्वाच्च किंच नित्यत्वाद्वृद्धिनैवापितस्य न वृद्धिः तथा सति प्रयत्नलाघवाय एवं वैव विदध्यादिति दिक्
सुकेशेति स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् अकेशेति सहनञ्विद्यमाने ङीषनिषेधः जातेः पर इति पन्नप
निपदोक्तत्वाज्जातेरिति ङीषं तत्र एवास्य प्रवृत्तिरिति तत्र नकोपधायाः इति सूत्रभाष्ये हस्तिकमित्युदाहर
णे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इत्युक्तेः न हि हस्तिनी शब्दाज्जातेरिति ङीष् ऋदन्त्वाभावात् न च स्वां
गाच्चेतस्य त्वस्यैवैपर्थ्यं तत्रापि जातेः परत्वादनेनैव सिद्धेः केशादीनामप्याकृतिग्रहणत्वेन जातित्वादि
ति वाच्यं प्रत्यासत्त्या जातिवाचकान्निस्त्रीत्वार्थस्त्रीप्रत्ययस्यैव ग्रहणे नादोषात् + भविष्यस्य स्त्रीत्वविशि
ष्टजातिबोधकत्वाच्च अंगत्वाव्यपविरहं तिजातिरेवैतत्कास्त्रे जातिग्रहणे न ग्रहणमित्यपि कश्चित् अन्ये तु
+ स्वांगलक्षणेन जातिलक्षणं वा धादित्यपि कश्चित् जातेरिति षष्ठी जातिवाचकस्त्रीबोधकशब्दस्ये।
त्यर्थः अत एवेडविडो गोत्रापत्यं स्त्री इडविट् सा भार्या यस्य डविड्भार्य इत्यादौ पुंवत्त्वनिषेधसिद्धिरत
एव भाष्ये नूङः इत्यस्य पर्युदासत्वे ऐडविडवृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रविषये दूषणं दत्तमित्या
हुः + परे तु सूत्रद्वयस्याप्येकतात्पर्यवत्त्वबोधनाय तत्राप्यस्यानुवृत्तिबोधनाय च सूत्रद्वयसाधारणमु
दाहरणं दत्तं भाष्ये न हि कर्मधारयेऽस्याप्रवृत्तौ तीनमस्ति अत एव प्रतिषिद्धार्थे पुंवदिति सूत्रमित्युक्तमा राम॰
करे तस्मादिदं भाष्यं तत्र पुंवत्त्वाभावे मानं एवं चेडविडभार्या यस्येत्यर्थे यदि समासस्तानिधानं तदा एडवि
डभार्य इत्याद्येव साधु जातेश्चेति निषेधस्यानित्यत्वेन दृष्टोविषयेऽप्रवृत्तेरित्याहुः + सोत्रस्यैवायमिति न।

कोपधायाः इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि निषेध इत्यर्थः स्पष्टं चेदं न कोपधायाः इति सूत्रभाष्ये अत एव गार्गीन्ना-
त्म इत्यादौ भस्याढे इति पुंवत्त्वमित्याकरग्रंथाः संगच्छन्ते अत एव च पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रे दारक इति पुंवत्त्वो-
दाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते + विप्रतिषेधवार्त्तिकबलादेव क प्रत्यये पुंवत्त्वं त्वोत्तपनेन न स्यात् सोऽत्रत्वादित्यादि निकेति
नू परे नुनसिलादिसूत्रे परिगणनस्य वार्त्तिककृतैवोक्तेः कापि निषेधो न स्यात् यदि वार्त्तिकोक्तत्वेऽपि सोऽत्रत्वम
त्यस्ति तर्हि कस्यापि विप्रतिषेधवार्त्तिकबलेन न तसिलादिषु ग्रहणं नुपात्तेन सोऽत्रत्वमस्त्येव न च तद्धलेन क-
विषये स्वतंत्रमेव वचनमनुमीयते न न तसिलादिषु ग्रहणमिति वाच्यं गौरवाद् दारदक इति भाष्योदाहरणेन
ज्ञातेऽश्रेनि निषेधानित्यत्वकल्पने नादोषादिति वदंति यत्तु ज्ञापि सूत्रे ऽन्यानीत्येव कठमानिनीति तज्ज्ञानु-
क्तं म + नु भाष्ये नुपलंभान्मूलकृतोपेक्षितं संख्यया दशासमीपवर्त्तिन इत्यर्थे सामानाधिकरण्यस्यान्य-
पदार्थे वृत्तेश्च विरहान्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्र एव शेष ग्रहणानुवृत्त्या शेषाधिकार-
स्य त्वाभावात् इतः कवभार्यमित्याकरे फलांतरं दर्शितं ननु शेषादिति सूत्रे बहुव्रीहौ सकथ्यादन्तेरित्याप्य-
प्रत्यय एव शेषोऽपेक्ष्यत इति भाष्य रीत्यापाद्येव न च मतेन नु चिंत्यं समीप्ये सतीति समीपियोतके नो येन बहु-
व्रीहिरिति भावः समीपिद्योतक नाचास्यात्रैव भाष्ये स्पष्टा समीपार्थे नत्वव्ययीभाव एव उपदशा इति
दशासमीपवर्त्तिन इति बोधः स्वरूपन्ति दशत्व समीप संख्यावत्त्व संबंधेन चान्वयः तदाह नवैकादशा वेत्य-
र्थे इति अत एव दशानां वलादीनां समीपयोगवादयस्ते उपदशा इति न भवतीत्याहुः एवं च नित्यबहुव्रच-
नोऽयं निशाद् इत्ये ति सूत्रे तीमिलुन्नष्टीकमिति भावः तिलोपे च परत्रूपपदमित्रस्य समुदायस्यानन्तवि-
घमानत्वात् यस्येति लोपस्य न स्थानीयत्वेन तिलोपस्यासिद्धेरिति बोध्यं ह्रौवेति संशय विषयत्वं वा

प्रा॰ श्रो॰ र्थः संशयविषयद्वित्वत्रित्ववंतइतिबोधः अत एव नित्यं बहुवचनांतइति केचित् विकल्प एवार्थः सच परस्परप्रतिक्षे
पकत्वं तयाचक्रियानिरूपितपरस्परप्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववंतइतिबोधः एवंच नियमतः पंचास्मादुपरि षट्ं तइतिव
हुवचनं उक्तंच सेषां वचाधिष्ठानावागिति कार्यान्वये हि विकल्पो नत्वेन ज्ञानस्य बोधविषयत्वेपीत्यन्ये संशयेऽस्वा
भावसमाधिकरणत्वरूपो विरोधो धर्मयोर्विकल्पत्वं तु धर्मिणोरिति संशयार्थविकल्पयोर्भेद इति बोध्यं द्वित्राद्यन्तार इति
प्राक्तिस्वभावात् सुजर्थे बहुव्रीहिः प्रवृत्तौ तु सुजर्थो न भावे लोकार्थीभावाश्रयणान्त चोपप्रयोगः द्विशाद् स्यच
वृत्तिविषये द्वित्वसंख्याकावृत्तिबोधकत्वं न स्याच्च विषयतयेतरपदार्थे संबंधः एवंच द्वित्वसंख्यापि विशिष्टावृत्ति
विषयादशेति बोधः स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये नन्वत्र वार्थः + पाठांतरं ननु अत्र वार्थः सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्व
लो एव सिद्धं न च मत्वर्थे पूर्वयोगोऽस्त्वार्थो चेदीमतिवाच्यं प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्स्वीकारादिति चेन्न
सुजर्थस्यान्यपदार्थत्वाभावात् कृत्वभावार्थे सुचस्य वपकत्वाच्च उक्तविषये पूर्वसूत्रेण समासे प्रातिकपर
त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः इत्यंते सुजर्थश्चान्यपदार्थप्राधान्येन सूचने: इह तु वार्थः सुजर्थो न प्रधानं सा
मानाधिकरण्याभावाच्च अयं सर्वोपविषयविभाग इति शब्दः प्रकर्षेण लभ्यते अत एव निरादीनां गतार्थे
वृत्तौ नायं समासः किं नु तत्पुरुष एव अत एव संख्यायास्तत्पुरुषस्य उक्त्वा चो निस्त्रिंशाद्यर्थमिति वार्तिकं सं
गच्छते अन्यथा निस्त्रिंशादेः परत्वादनेन बहुव्रीहेरेवापत्तौ नतदसंगतिः स्पष्टं चेत्याहुः संख्येयेति किं चत्वारो वि
प्राः अव्ययेत्यादि कं विप्राः पंच संख्येये इति किम् अधिविंशते र्गवां संख्येति अंतराल इति अत्रांतरालशब्देन दिग
वयवस्यासत्याग्रह्यते अतएवेन द्विहितसमासस्य नित्यस्त्रीलिंगनामरोक्तासंगच्छते पक्षान्न चेति विभाषेति सूत्रे। राम॰
भाष्यं दक्षिणपूर्वस्याम चिरकृतायां शालायां संप्रत्यपरस्यादिति तत्र लक्षणया पिने तुं शाकां इत्याहुः इंद स्व

ग्रहणक्रियायांन
भावेलोकार्थीभाव
मापन्ने इत्यर्थः

त्रमसमासाधिकरणार्थे विभाषादिकस्मासः इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थं कत्वभावार्थं च दक्षिणपू
र्वैत्नि सर्वनाम्नोऽवृत्तिमात्र इति शुवच्चं तत्र तेनेदं सप्तम्यंते ग्रहणविषय इत्यादीनि प्रथमादिवचनांतानि ग्रहणेऽ।
स्मिन्निति ग्रहणं केशाकेशादि प्रहरणं दंडादि तद्वाचके इत्यर्थ इति कश्चित् ग्रहणक्रियायामन्विते इत्यादिरर्थे
इत्यन्ये इदं पुद्गमित्यर्थ इति तत्र विशेष्ये इत्यर्थः अत एवमर्थं किमकर्तृकं दंडतांडवं भुजाभुजि द्वोणिभूतांदि
इत्तसे इत्यादौ पुद्गादिवाचकपदोपादानं संगच्छते यत्र तु तदनुपादानं तत्र तदध्याहारेणान्वयः इदं चकैय
टाद्यनुरोधेनोक्तं वस्तुतः क्रियामात्रेऽयं साधुः अत एव भाष्ये क्रियाभिधानादित्युक्तं अत एव कर्णाकर्णि प्रथि
तमप्यशोवंधुवर्गैरभाणि हस्तिमिषान्स्प्रहत्यकुचलटां मित्यादि प्रयोगाः संगच्छन्त इत्याहुः अयं विषय।
विशेष इति इति शब्दश्चात्र प्रकारेण तत्वं च लोकप्रसिद्धत्वं निदर्शनं च लोकप्रसिद्धानामेव तदेतद्द्युत्यते इति
शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति ग्रहणप्रहरणरूपे त्र्यपदार्थभूतक्रियारूपः कर्मव्यतिहाररूपश्चास्य
र्थः कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः अत एव च कर्मव्यतिहार इति संगच्छते कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहाविति
प्रकृत्याभिप्रायानुरासादित्यादे इतनैव साधनात् इच्समासान्त इति इच्कर्मव्यतिहार इत्यनेन तिष्ठद्गु इति
ननु केशाकेशीत्यस्याव्ययत्वेन मानं क्वचिद्भाष्ये निर्विभक्तिक केशाकेशीति प्रयोगस्तु नपुंसकमाद्ययोप
पद्यत इति अव्ययत्वेन मानं अव्ययीभावित्वे तु स्तुतरामिति चेन्न वृत्त्यादिषु मात्सर्येन तत्त्वामीकारात् अत एव
केशाकेशि कुर्वते नित्यादौ परांगवत्वं भवत्येव अव्ययानां नेति निषेधस्तु नाव्ययीभावस्येति स्पष्टं भाष्ये न च
वमव्ययीभावसंज्ञाया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरे लोवादात्तत्वे सिद्धे किमिचिष्ठित्वेनानचउप।
पत्तीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वेन संज्ञयोः समावेश एवोचितः इति वाच्यं समावेशोपि सति शिष्टन्याय मूल

प्रा॰ प्रो॰

457

कान्निमित्तस्वरापेक्षया निमित्तिस्वरस्य बलवत्त्वादव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तस्वरेणैव सिद्धेश्चिन्त्य
त्वैयर्थ्यस्य नदवस्थत्वात् निमित्तिस्वरबलवत्त्वं च समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टं समासान्तानामलौकिके प्रवृत्त्या समासां
तेकृतेव हृद्गीहित्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृत्याचरितार्थ्येनाव्ययीभावप्रकरणेऽस्याऽपाठस्याचरितार्थत्वया श्याकाङ्क्षीरस्य
त्वप्राप्तबाधस्य लौकिकोपजीव्यविरोधेनान्यथाकर्तुमनुचितत्वात् आकडारशास्त्रावाधायैव योगपत्ना मात्वेनोच्
प्रवृत्तिरिति चेत्तविशेषणार्थं च स्य सत्त्वान्तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वधिकारपाठेऽपि सूत्रे गन्धिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्
समावेशफलं नु इच्प्रत्यया व्ययत्वयोः सिद्धिः ननु तत्र तेनेदमित्यव्ययीभावप्रकरण एव पाठ्यं इत्युपितत्स
मासान्तप्रकरण एव पाठ्य एवं च तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठस्यानावश्यकत्वं च शेषोपव्यर्थ इति चेत्र द्विदण्ड्यादि
ष्वश्चेति सूत्रेऽस्याऽदानुवृत्त्यर्थमात्रपाठस्यावश्यकत्वात् किं चिधनुषा धनुषा चेदं प्रवृत्तं युद्धमित्याद्य
र्थविवक्षायां अनडन्यथा नाप्नोतिः सिद्धान्तेत्वेषु परत्वादनङेवेष्यत इत्याहुः गृहीत्वेति त्वाप्रत्ययोध्याहृ
त इस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशाकेशि गृहीत्वास्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थात् ग्रहणकर्म
त्वं प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणां बोध्यं युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् केशादिपदद्वय प्रयोगात्स
मासाच्च कर्मव्यतीहारस्य लब्धत्वेन व्यतीतिनोक्तं परस्परमिति शेषो वा इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम
प्रथमार्थार्थमेकशेषबाधनार्थं च एकत्र ग्रहणं प्रहरणादावन्वयेन सहविवितास त्वात् सरूपत्वा
त्वद एकशेषः प्राप्तः स्वेवं नद्धं विना समासाभावादनवकाशत्वेनानेन बाध्यत इत्याहुः मुष्टीमुष्टीति
पन्त्तदर्शिग्रहणादनदंन पूर्वपदस्यान्त्यमितित्र्यर्वाचीनैरुक्तं तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं एवं चेद्दशैर्थेन द राम॰
ण्डाग्रहणं तात्पर्येकल्प्यमिति प्रामाणिका आरोहन्तीति न च डोरविन्येचसूत्रानामितिवाच्यं क्व चित्त ।

वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानस्येति परिभाषानुपस्थित्या सर्वादेशतापत्तेः भूश्चानोः छ्वि॰ पिउगवादिभ्योपतिभोयमित्यसि।
ध्यापत्तेश्च यथात्र नवांतादिशास्त्रप्राधान्ये तन्निमित्तस्येत्यत्र वृत्त्यादितं मूलमुपलक्षणं मित्याश्रित्य संज्ञापूर्वकेतिवि
धेयकोटौ संज्ञापूर्वके त्यर्थः तेन ओरोदितिन्यासेपिभस्यनद्धितइतिसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येवेति न वाच्यं ओदिति तपरत्वा
संज्ञेति नष्टांकं तकारस्योच्चारणार्थत्वात् फलाभावेन तपरस्त्रापरत्वेश्च न च स्वं रूपमिति संज्ञात्वं स्वं रूपमित्यस्य
प्रत्याख्यानात् ग्रहणग्रहणसामर्थ्येन दृष्टासंज्ञानामग्रहणात्वेत्याहुः यत्त्वेवंसति स्यादेरिनिरितिसूत्रे शौवादंष्ट्रोमगणे
रित्यत्र संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् कोनेनिकेयटाघ...मसंगतं स्यादिति तन्न वृद्धाच्छ इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणानुवृत्त्या प्रत्य
यत्वविशिष्टकप्रत्ययविधाने न विधेयकोटौ संज्ञायाअपि प्रवेशात् यत्र शादीनामसत्त्वां संज्ञानुपपत्ते वाक्यभेदेन सं
ज्ञाविधेये नितेत्र संज्ञाविशिष्टस्यैकवाक्यतये वविधिसंभवात् सुञ्जिदायज्ञेनेत्यादौ नामधेयत्वलाभायविध्याव
त्तिं मन्वते न्यायविदः असतां संज्ञानुपपत्तेरित्यस्य चासतां संज्ञया व्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थेन विशिष्टविधानेवा
धकाभावात् अत एव सावर्णिको नाम मनुर्भवान्भुवि मविष्यतीत्यादौ पपद्यते किंच न्यायसाम्येनासतोदेव्रवि
धानासंभवेन वाक्यभेदेनैव परत्वे विधाने छप्रत्ययमात्रविधौ वृद्धादित्यादिपंचमंता नामनन्वपापत्तिरित्याहुः
भाष्यप्रयोगादेव तत्र कोन्यपरे स्वायंभुवमिति स्वयंभुवरिदमित्यर्थेण् तद्धिते किं पद्धतीतेन सहेति तुल्ययोगपक्ष
पाअग्रागनादिक्रियायोगस्यो न के सहेत्येतदित्यर्थः वोपसउपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणं अव्यभिचारा
त् असत्त्ववाचितया द्वंद्वासंभवात् न च पूर्वाङ्गस्य सारूप्यं सह पूर्वाह्णमित्यादौ व्यभिचारोस्त्येव अकालेस्त्वनु
केरव्ययीभावे चेत्यस्य प्रवृत्तेरिति वाच्यं पाठांतरं तस्याप्यव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात्
अतो व्यभिचारात् व्याख्यानाद्वनद्वन्द्वपदेन संनिधापितस्य समासस्यैव पूर्वकारकं विशेषणं समासस्यो।

पा·यो· पसर्ज्जनत्वासंभवात् इत्यंतं वेत्येवमत्रापित्वाम्रकालेऽव्ययीभावेऽत्यनुवर्त्यप्रसक्त्यप्रतिषेधं चाश्रित्यकालो
त्तरपदेऽव्ययीभावेनेतिवाक्यभेदेन व्याख्यानेनैव सिद्धेः किं न तत्र पदेन संनिधापितस्य समासस्यावयव
प हारके विशेषणे समासस्योपसर्ज्जनसंज्ञायाऽभावात् नच सहकृत्वविषयत्वादोऽसंभवत्येव समासउपस
 र्ज्जनं एवं तर्हि लक्ष्यानुरोधादेवोपसर्ज्जनस्येति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं + व्याख्यं + वोध्यं सर्वत्रच कश्चि पाठं मकथीया
दवयवउपसर्ज्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्यात्तु उपसर्ज्जनसर्वावयवकस्येत्यर्थः नारप्राश्च बहुव्रीहिरेव चप्रयोगं तं वोध
साहित्यं सहार्थे अत्रापि स्वभावात्तदाश्रयरूपान्यपदार्थांतर्भावेण समासस्य प्रवृत्तिरिति लौकिको
पसर्ज्जनसर्वावयवकत्वमस्यवोध्य समासस्येत्यपि व्यधिकरणमित्याशयेनाह बहुव्रीहेरिति तेने
न हसहकृत्वा सहपृथ्वा अत्र राजनि युधिकृञः सहे चेति क्वनिपुउपपदसमासव्याख्यानाच्च उपसर्ज्ज
नपदेन लौकिकं शास्त्रीयं चोपसर्ज्जनत्वमत्र गृह्यते तेन न सपुत्र इत्यादेरप्युपसर्ज्जनसर्वावयवकत्व
मस्त्येवेत्याशयेनाह बहुव्रीहेरिति सहकृत्वविषयत्वात्रापि न उपसर्ज्जनसर्वावयवके बहुव्रीहौ
पडुत्तरपदं सहशब्दस्य तत्परत्वाभावात् क्वपुत्र इत्युदाहरणे पुत्रप्रतियोगिकत्वसाहित्यापूर्वानितिवोधा
त्पुत्रस्य प्रतियोगितयासाहित्ये विशेषणत्वेनासामानाधिकरण्यपूर्वेणाप्राप्तौ वचनं कवभाव्य।
र्थं चेत्याहुः सपुत्र इति सप्तमी विशेषण इति पुत्रस्य न पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेनोपसर्ज्ज रम·
नत्वाद्यत्र पूर्वनिपातानियमप्रसक्तिस्तत्रैवास्य प्रवृत्तेरित्याहुः प्रायिकमिति लौकिकविवक्षाना
त्पर्ययाहकेचित्प्रायादिदंलक्ष्यं तुल्ययोग इति तुल्ययोगस्वादेरित्याहुः सकर्मक इति स्वार्थिकः अ
नेएवार्थेन सहनिवृत्त इत्यर्थकः सार्थकोनिवृत्त इति हेतुस्तत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते न

नुसकर्मकत्वादौ सहाय्यो यदि विद्यमानत्वं न दाविद्यमानकर्मसंबंधीत्यनुभवसिद्धवोधविरोधः नदाहिक
र्मनिष्ठविद्यमानत्वं इति वोधः स्यात् न च तथानुभवः तस्माद्विद्यमानत्वविशिष्टधर्मवाचीकर्मीदि पदसमाना
धिकरणो वाच्यः तत्र च तृतीयापाठुर्लभत्वेन नानेन समासप्रसक्तिः सदैव पुत्रैर्दस्युभिर्भारं च हन्ति गर्दभी
त्यादौ तु दस्यूनां तु पुत्राणां विद्यमानत्वे पीत्यर्थान्न दोषः दस्युस्तु पपुत्रेषु विद्यमानेषु इत्यर्थकल्पनं तु फ
लितार्थकल्पनं परं तपाकल्पचित्रेयं किंत्वनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनैव सिद्धः सादेशोपि स पूर्वापाठ इत्या
दिनिर्देशैः प्रतिपदोक्तपरिभाषापावोपसर्जनस्येत्यत्राप्रवृत्त्या सुलभ एव तत्र न एवानेकमिति सूत्रेण।
स्यान्यथासिद्धिमाशंक्यासमानाधिकरणार्थकत्वभावार्थं चेत्युक्तं भाष्ये संहितप्रायेति सूत्रे केपटादि
भिः सहोक्तरित्यस्य विद्यमानाववत्पस्य इति विग्रह प्रदर्शनं कृतं न परं त्यादौ विवसर्प्वैत्यादौ सर्वनामसं
ख्ययोरित्यस्याप्रवृत्तिरपि प्रसज्यतादाः नित्यत्वान इति चेच्चिंत्यमेवेदं ज्ञापिकत्वं भाष्यानुक्तत्वाच्चेति दिक्
प्रकृत्याशिषीति नेत्येव सिद्धे प्रकृत्येति चिंत्यप्रयोजनं कल्पं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्येष्टर्याभिवृद्धिरस्त्वा
दिप्रयोगा इति चेन्न येष्टापामिवृद्धिरस्त्विति भवंतो नु शृत्वं विति प्रार्थनावाक्यं नाशीर्वचनं पूर्वाशीर्वच
नं न त्यास्त्विति न त्र सपुत्रस्येत्यादि न प्रयुज्यते [illegible]। एवं ति आहुः वहुव्रीहौ संख्येये संख्येयेवर्तमान सं+
पा ख्याशब्दांतो वहुव्रीहिरित्यर्थः अत्र प्रतिपदोक्तसंख्यैयेति विहितसमासस्यैव ग्रहणं नेन द्वौ त्रयो येषां
मिति विग्रहे न डजित्याहुः पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह तस्मादिति उपगण इत्यत्र उचिसत्यसति वाचरूपविशे
षो नास्ति इत्यत आह स्वरे [illegible] विशेष इति उचिसति चित इत्यनेनोदात्तत्वमसति तु पूर्वपदप्रकृति स्वरे
णाद्युदात्तमित्याहुः अत्र वहुगणयोरनियतप्रवचयवचनयोरपि यदा चिविशिष्टेष्ट वदशादिषु वृत्ति

प्रा·प्रो·

स्यादासन्नसमीपभूतनवादीनामपि बहुत्वाद्बहुवचनमिति द्रष्टव्यं : संख्यायाइति संख्यान्तस्यानन्तु रूपस्य समासान्तो
डचित्यर्थः एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिरित्यादौ गोविंशतिरित्यादौ च न अव्ययादेरिति त्रत्र अधिकलोपादि
ति च वार्त्तिकशेषात् त्रिंशाद्यर्थमिति वार्त्तिकशेषः आदिशब्दस्य प्रकारवाचितया यत्र डित्वफलसंभावना तत्रैवे
नि दम् पाठांतरं अत एवोहित्यादौ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति प्रकरण एव नु इदं नस्त्रितं तथा सति प्रतिप
दोक्तपरिभाषया द्वौ त्रयो यथा मित्यनेकमिति समासेन स्यात् षष्ठ्ककरणसामर्थ्यात्तु न तदप्रवृत्तिः अत एव तादृश
विग्रहे पक्षे कवदिभाष्ये । नंतर बहुव्रीहावपेक्षया पूर्वदिक्तानस्योक्तत्वात एतत्प्रयोगेष्वप्यापि त्वाने ध्या-
नितावात्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिः संख्येयेत्यादि सूत्र प्रत्याख्यानवार्त्तिके नत्वप्रतिपाद्यः संख्योत्तरपदः सं।
ख्येयवाचीभिधायित्वादित्यनेन कवभवार्थमस्यावश्यकत्वेन भाष्ये प्रत्याख्यानं वार्त्तिकमित्यन्यत् इत्यंत अ
त एवासिद्धिरित्यादौ नवस्तुतो बहुव्रीहौ संख्येय इत्यस्य लाभाद्बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति प्रकरण एव वक्तव्यत्वे।
त्रोत्रि वीवाक्यभेदार्था नत्र च तत्पुरुषादित्यनुवर्त्तते विभाषेति च संख्येये वर्त्तमानसंख्यांतात्तत्पुरुषाडजवेत्यर्थः
सा च व्यवस्थितविभाषेति सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्याष्येवमेव तदाह बहुव्रीहेरिति नतु
तदंतस्य बहुव्रीहेः समासांत इति व्याख्यानसंभवेन षष्ठ्यां प्रोक्तव्यत्ययो चुचितः अवश्यं तूल्या सप्तमीव्यत्यस्य
षष्ठ्यर्थे कल्पने नैवोपपत्तेरिति चेन्न स्वांगादिति पंचम्या अनन्वपापत्तेः तस्या अपि व्यत्ययकल्पने बहुव्रीहौ राम·
यदसाहचर्येण षष्ठ्या एव व्यत्यय उचितः पंचम्यपि प्रत्ययविधावन्वययोग्यैवेत्याहुः स्वांगं चेद्धाइवं मूर्त्तिम
दिलक्षणलक्षितं वचः वोडीषर्थः तदुदाहस्यात् हरति जलजाक्षीति चिन्त्यमतो दात्रार्थे मतसामर्थ्या
त्सर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति स्थूलाक्षीति अत्रा त्रपर्वग्रंथिः पचिहिडीषु स्यात् अव्ययोदर्शनादित्यचू अंगु

वं स्त्रीसदृशेति दारुणोऽप्राणित्वया मुख्यांगुल्यसंभवाद्द्वित्रिभावः द्व्यंगुलेति मात्रचो द्वयसचो वा द्विगोर्नित्यं
मिति लुक् नत्वात्र बहुव्रीहिः पदाभावेपि तत्पुरुषेपि शेषविहितो नेव भविष्यति अत्र न च का प्रात्वे एव विशेषविहितत्व
स्यैव षत्वप्रयोजकत्वात् न चैवमपि दारुणीत्यस्यांगुलिविशेषणत्वे वात्र नातिप्रसंगः पंचांगुलिसदृशानि काष्ठा
नि यस्य पुरुषस्य पंचांगुलिरित्यादावव्याप्तेरेव द्वंद्वाव्ययीभावस्यात्र त्रिरपि कल्पं द्वित्रिभ्यां च क्वचित्प्रकृते षविधानं
द्विमूर्ध इत्यादौ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्विति पाक्षिकांतोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं क्वचिद्वि चिन्त्यान्नित्यमंतो
दात्तत्वं स्यात् चित्स्वरो हि चित्त्वसामर्थ्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधत इति स्पष्टमेव न च द्वित्रिभ्यामिति विकल्पः
सामर्थ्याच्चित्स्वरं बाधिष्यते न चात्र षत्वापि स्वरद्वयसिद्धिरिति वाच्यं समासांताभावेन स्यचारितार्थ्यात्
तदभावश्चानित्यत्वात् अप्रनित्यत्वे च षविधानमेव ज्ञापकं अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव न च समासांते मूर्ध
न्शब्दांत बहुव्रीहेरभावात् कथं स्वरश्रुतिवाच्यं समासांतानां समासावयवत्वेन मूर्धन्नुत्तरपद कबहु
व्रीहेः सत्वेनादोषात् उत्तरपदावयवत्वं तु न सर्वत्र क्रिम यद्धानन्यत्ते मूर्धन्शब्दांत बहुव्रीहेरिति व्याख्येयमि।
त्याहुः नेत्रुरिति नक्षत्रे यो नेता प्रादुस्तत्र उत्तरपद बहुव्रीहेरित्यर्थः नेता नायकः नेत्र शब्दस्य नक्षत्रत्व।
त्रित्वं च तत्सामानाधिकरण्याद्बोध्यं नक्षत्रेरित्यनेन तु विशेषणात्रे हचंद्रो नेता यस्य स चंद्रनेता मृग इति
अत्र हि तत्र शब्दांतो बहुव्रीहिर्नेत्रे त्रेवतं ने नेनननेत्र प्राहु इति अत्र भाष्ये मासात् प्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्वाक्य
व्यः पंचकमासिकः पंचभृतिरस्य पंचको मासः सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन् पंचको मासो
स्येति विग्रह इत्युक्तं इत्युक्तं दस्मिन्निति केचित् न नु स्यल्लुपूर्वादिति बहुव्रीहिरिति शेषः अद्वौर्दनादित्यंत
ग्रहणेन ज्ञापितमेनन्नत्र प्रकरणे वर्णग्रहणेन दंत दंत ग्रहणं नात्वीत्याशयेनाह पूर्वपदस्यादिति

प्रा॰ शे॰ ।समानपदे ऽन्यस्यापि उपदेशस्यार्थात्समासे प्राप्ते विध्यर्थमिदं भाष्ये ऽनिशायनं क्रम्यवनमित्यादीनां त्वनभि
धानं बोध्यं रघुनाथादिशब्दे तु हल् ऋवर्णादिपाठाभावात्स्वाभावे णत्वे संज्ञात्वं गापन्नेर्वा खुरखराभ्यां वा णसिति ना
सिकायाः नस्य पेऽन्यत्र केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं न चात्र प्रोषाद्विभाषेति कप्रत्ययः स्यादेशस्ये
वस्यानिष्टत्वात् समासान्तेनाशेषत्वादित्याहुः। पत्तेऽप्यपीति भाष्ये त्वेतत्प्रकरणे तत्पद्यकाशब्दः क्लस्त्राधक्रम
पिमुनित्रयानुक्तमिदानीं न गृह्यते रूपं तेनियतकालाः स्मृतयः यथा कलौ पाराशरी स्मृतिरिति एतच्च
प्रतीताद्धुदनन्ता विनिसत्रकैयटादौ स्पष्टं एवं तदनुक्तमपि मुनित्रयोक्तमादरणीयमेव तदुक्तं पाराशरखुरा
णे पालिनीयं महाशास्त्रं यदसाधुत्वलक्षणं सर्वविकारकं यात्युपेक्षितमनवजर्यं न किंचिनेति शितिना ऋचैना
अर्हिनाऽति नैगमाऽन्यपि भाष्ये रूपपत्तेः तदुक्तं पाराशरं उपसर्गाच्च नासिकाशब्दस्य क्रियार्थत्वात् प्रत्युत्त
र्गत्वायोगे नोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं स्पष्टं चेदं गतिश्चेत्यत्र भाष्ये ऽस्याह प्रादेरिति उपसर्गादनो।
अनोऽक्किं प्रनो मुंचनमित्यत्र णत्वं माभूदिति तदुक्तमिति अनोऽत्पर इत्यपनीयवक्तुल्य ग्रहणं कृत्वेत्यर्थः अ
न्यथा प्रणेनेयेत्यादावव्याप्तिः प्रनः इत्यादावतिव्याप्तिश्चस्यादिति भावः नस्य धात्वस्थोरुषुभ्यः इति सू
त्रात्सिम्नुवर्त्तते नासिकस्यादादेशस्य नासिकादेशस्य च ग्रहणमिति व्याख्यातारः अत्राप्युपसर्गग्रहणं।
प्रागदेवेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टं प्रणसः इति प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः विगत या नासिकयेति तत्र च
पदशब्दिति नसादेशः इति भावः केचित्तु नसा नासा च नासिकेति कोशात्स्वतंत्र नसा शब्दः घटितस्येव प्र राम
ण्यमानमिदं रूपमित्याहुः शोभनं प्रातरस्येति प्रातः शब्देन तात्कालिकं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातः श
ब्दस्याधिकरणशक्तिप्राधान्येन सामानाधिकरण्यासंभवः कल्यमित्यादाविवरत्नो शक्तिमत्प्रधान

त्वे सं भवति न त्वापिशलेः काले स्वरूपतः शोभनत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्कर्मधारयेन त्वात्त्वापप्रपकीर्तिभावः अव
यानां भमात्रम् इति दिलोपः आपिशलिकुलत् इति यस्येति लोपः स्त्रे आपिशलिकुलित् इति इकारान्तपाठस्तु अपपाठः अचूप्रत्ययप्रकर
णविरोधात् चतुरश्रेति तल्लक्षमध्यः अपरणीयपदादिषु यत्नभावोऽनिपातनात् अदूहलत् इति नन्वदन्त हलशब्दमादाय
हल इत्यादिसिद्धौ हलिग्रहणं व्यर्थं न च महद्धलं हलिस्तद्ग्रहितेऽहलस्त्वस्य साधुत्वार्थं तत्र ग्रहणं प्रकरणादिना ना
न्यर्थं च पाल्लं हलपोपपन्नेरिति चेन्न तुहलइत्यादावनोदात्तार्थं न स्यावप्रपकत्वात् अत्र हलः स्तु हल इत्यादौ तु नन्वत्तु
भ्यामिस्यं तोदात्तत्वसिद्धेः हलिशब्दे न समासेकपोनिरत्यर्थे च वैकाल्पिकत्वे किम्र नुत्त्रसमासान्तत्वाभावेन तदप्राप्ते
रिति हरदत्तादयः शक्योरिति आचार्येणाभयथा कात्राः पाठितात् इति भावः हरदत्तस्तु हलिशक्त्योरिति पाठान्तरं
अस्थि पर्यायः शक्तिशब्द इत्याह नित्यमसिच्च सेवित्तु नकृतः सस्थेवं माभूदिति अकारोकारोच्चारणं भन्त्वाप
न्नेन स्तु प्रजसावित्यादौ यस्येति लोपः अन्यतिरित्वा देवान्यतरस्यां ग्रहणे निवृत्तेनैनित्यग्रहणमन्यतोऽपि विधा
नार्थं तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकृतोदयः नैतत्तभाष्येऽदृष्टे धर्मीदनिच केवलादिति बहुव्रीहिः समासान्ति
त्र पूर्वपदविशेषणमित्याह केवलात्पूर्वपदादितिर्मनि आनिचोकारस्तु नकारात्पूर्वमवगुह्यभावयेत्याहुः केवला
त्किमिति बहुव्रीहिणा पूर्वपदाक्षेपेतस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन ततः परत्वाभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ नदो
ष इति प्रश्नः उत्तरं तु केवलादित्यस्याभावे आक्षेप एव न स्यादिति तत्तात्पर्यग्राहकतया सार्थकमिति इदमेव
वत्तापकमन्यत्र तात्पर्यग्राहकाभावे समासान्तप्रकरणे पूर्वपदाक्षेपस्येत्याहुः परमः स्वोपमौयस्येति इह स्वः
शब्दस्य सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातेन आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ एतेन जहस्त्वा
र्थे तिव्याख्यातं यत्तु पूर्वपदादिति धर्मस्यापि विशेषणमिति तन्न फलाभावात् धर्मशब्दान्तस्योत्तरपदत्वेन तु धर्म

४६१

461

प्रौढ़ौ· शाद्रस्य बहुव्रीहिघटकीभूतपूर्वपदास्य रत्वाभावान्न दोषः कर्मधारयपूर्वपदो ह्यतिनचकेवलादित्यस्य समासः।
नाम्मकादित्यर्थेनात्र केवलत्वमिति वाच्यं केवलपदस्य लोकेन स्तुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्यादौ श्रौतस्त्रे चान्याभावे प्र मज्ञानीप
योगे एतच्च दृष्टार्थमाभाभावात् इदं चेन्नादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एतेन साध्यो धर्मो यस्य साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ
स चेति विग्रहः स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति निरस्ताः क्लेशाः परास्तः उक्तरीत्या साध्यस्य सा
त्संदिग्धत्वलाभात् अन्यादिवदिति स्त्रादिनानि वृत्तिधर्मस्थानीत्यादिसंग्रहः कृतसमासान्तेति स चानिजेवोप
स्थितत्वात् दन्तिरोर्मे + लुब्धो व्याधिकृत्तद्योगादेव मेनिष्पन्नाविदं निपातनं तेन एकस्त्रियामी मेमरुरित्यमरः वा
ली हे माङ्गमाली गुणनिधि रिपुगणनिर्मितोदन्तिरोर्मे + त्यादौ नुरूपकं बोध्यं नादर्थ्यो तिश्चत एव विषयविशेषः।
ह एवेच्छ नहिदएडकालेत्यादौ न ध्वनयन्नाह द्वौ दंडाविति समुदायस्य पत्रप्रसिद्धिस्तत्रैवेदं निपातनमिति भा
व एतदर्थमेव समुदायनिपातनमिति बोध्यं उभाहस्तीति निपातनादेवायन्नभावः उभयाहस्तीति उभया
हस्त्याभरेति मंत्रे उभाभ्यां हस्ताभ्यामाभरेति वेदभाष्यं बहुव्रीह्यधिकारेपि समुदायनिपातनादेव न त्वनुरूपादः।
पर्यन्त्रव्ययत्वात् भ्यामो लुक् एतेनोभाहस्तौ उभयाहस्ति इत्यादौ निपातनादिच् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणेना
व्ययीभावसंज्ञेति प्राचां ग्रन्थो व्याख्यातः निकुच्य कर्णौ निकुच्यकर्णौ धावतीत्याद्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्स
मासः प्रसंभ्यां ज्ञोरादेशत्वं बोधयितुं स्यान्नषष्टीत्व प्रकटनायोपदद्वित्वमारोप्य ज्ञानुनोरिति द्विवचननिर्दे
शः अन्यथा पंचमीसंदेहे ज्ञोरपि प्रत्ययत्वसंभावनेत्या च प्रेज्ञुरादेश इति धनुषश्च उसाहचर्यात् ङिः। राम·
त्करणाच्चादेशत्वं निश्चित्याह अनङादेश इति धृतधनुषमित्यादौ तु समासांतविधेरनित्यत्वान्नदोषः अत
अतएव प्रतरंश्चादयस्तत्तनुरूपरस्यं तोदान्नार्थमंश्चादिगणे राजन् प्राद् पाठश्चरितार्थः राजाहरुतिटचो

नित्यमेतन्न दृष्टं पर्यटस्य हस्तमेवलोपो व्यनुवृत्तादोषः यद् इति व्याख्यातं तन्न प्रत्ययस्याप्रकृतत्वात् गोधेरः इत्यादावव्याप्तेश्चे
त्याहुः पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकारस्यादेशः समासान्तादित्यधिकारादादेः परस्येति न प्रवर्त्तत इत्याशयेनाह अन्तादे।
श इति गंधस्येत्व इति यत्तु सूत्रे गंधस्येत्येकवचननिर्देशात् तस्य च गुणवचनो गंधशब्दो गृह्यते न द्रव्यवचनः न
स्य बहुवचनान्तत्वात् तथापि नहिर्गंधानि त्यादौ न स्यात् दर्शनात् गंधस्तु सौरभे भृत्ये गंधके गर्वलेशयोः स एव द्र
व्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्चेति तन्न सूत्रे शब्दपरत्वात् इत्याशयेनाह अविभागेनेति एकदेश
इवेत्यस्य विवरणमिदं अन्यपदार्थेन सहेत्यर्थः एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिन इति फलि
तं अवयवावयविलोकविभागलक्षणेन तादात्म्यमस्येव संबंधस्यांगीकारादिति भावः तदाह सुगंधिर्वायुरि
ति गंधस्य वायुगुणत्वाभावेपि तेनाविभागाद् यत्रास्येव ग्राहणमित्यर्थः एवं कुंकुमाद्यनुलेपनमपि देवद।
त्तादेरविभागायुक्तं निलीनं यदि विवक्षितं तदा सुगंधिर्देवदत्त इति विभागेनावस्थाने तु सुगंध इति स्यादे
चेदं भाष्ये न दृष्टं तथापि वार्त्तिकादिति न्यायोक्तिश्चिंत्या एतेनाघ्रायि वानां धवहः सुगंध इति भट्टिप्रयोगः एकां।
न शब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागंतुकस्येति व्याख्यानं भग्नं वालसहकारः सुगंधी वीत्यादीनां द
र्घटोक्तं प्रामादिकत्वं च परास्तं अल्पाख्यायां अल्पशब्दोल्पत्वपरः तथा च लेशवाचिनो ग्रहणमित्याश
येनाह सूपस्य गंधो लेश इति अत एव ज्ञापकादुपाधिकरणेपि समासः ननु गंधशब्दे धर्मिपरमाश्रित्य
समानाधिकरण एव बहुव्रीहिरस्त्वित्यत आह गंधो गंधक इति धर्मपरतायां कोशवद्धर्मिपरत्वेन किंचि
कृ पादशब्दस्येति तदंतस्येत्यर्थः न चादेः परस्येत्यस्य प्राप्तिः समासांतादित्यधिकारात् न चाभाव

ग्रा॰ रो॰ स्वकर्थं समासात मतमाहस्त्यानिहारेणेतिवचनबलादौपचारिकमवयवत्वमितिभावः समासान्त इति अ
न एव न कर्तव्यमित्याहुः पादस्य पादितिन्तु नन्तु त्रितं प्रतिपदोक्तत्वेन पादः पदित्यत्रास्यैवग्रहणमपन्नो पादपतेः कि
पिपद इत्यादौ तदनापन्नेरित्याहुः कुम्भपदीषु वहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याद्व्याद्यर्थावगतिः इह गणे कुं
भपदीत्यादि समुदाया एव पठ्यन्ते तत्प्रयोजनं विषयविशेषप्रग्रहस्तदाह स्त्रियामिति पदेहोपमान।
पूर्वसंख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपेन नित्यं ङीवर्थं वचनमित्याहुः अयमाकृतिगण इति गणलक्ष
तू अष्टापदीत्यत्र अष्टनो निपातनाद्दीर्घत्वं अष्टनः संज्ञायामिति वा आकारः द्विदन्निति शिशुत्वावस्था
प्रत्याप्यते षोडन्निति षट्त्वं दन्तद इत्यनेनोत्वष्टुत्वे सुदन्निति शोभना दन्ता अस्याः समस्ता जाता इति
विशिष्टावयोवस्था प्रतीयते एतेनासंज्ञात्वेपि स्याददलरोषात्सुदती सज्ञैति व्याख्यातं एतेन संख्याग्र
हणमेव वयोर्थे सुग्रहणं तु वयोर्थमपि न हि तेन वयोगम्यत इत्यपास्तं सुदंतो लाढ इत्यसिध्यापते
रित्याहुः समदंदीति नासिकोदरेत्यादि नाडीषु अपावः अपामकपिषुः अरोकोऽदीप्तिः रुचदीप्तौ।
रोचते रोकः स न विद्यते यस्येत्यर्थात् अरोकोऽच्छिद्र इत्यर्थ इति कश्चित् अग्रान्त अनुक्तसमुच्चयार्थे
चकारेणमूषिकदन्निति सिद्धमिति वान्ते त्रैनङ्गाप्यरहं ककुदस्या कार्तालाहारादिकृतावयवोपचया
दयोवस्थाधर्मा अवस्थेत्युच्यंते अजातककुत्वेन बाल्यं पूर्णककुत्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायां किं
श्वेतककुदः संज्ञैवेति निपातनाल्लभ्यते एवं च पर्वते इत्यस्य तद्विशेषे इत्यर्थः संज्ञायामिति वा मंडूकास्य राम
त्वानुवर्तनीयमित्याहुः सुहृत् दुर्हृद् दोस्सहकदेनापि सिद्धे मित्रामित्रयोः हृदयशब्दनिवृत्त्यर्थं वच
नमित्याहुः ककुभावार्थे च व्यूढविशालं न हि तत्वात्कस्यते त्वं सोपदाविति सः प्रियसर्पिष्क इत्यणः षः

एकवचनांतानीति तथा चैकवचनांतावयववहुव्रीहावेव नित्यं कविन्नित्यर्थः सर्वत्र गणे ऽविभक्तिकोच्चारणस्यै
व दृष्टत्वेन केषांचित्सविभक्तिकानां पाठस्तु द्विवचनार्थ इति भावः तदाह द्विवचनेत्यादीति लक्ष्मीशब्देनुपा
ठसामर्थ्यान्न घृतश्चेत्यस्यापि नियमः अत एवाकृशमरुशल लक्ष्मीश्चेन सेति सिद्धं वहुवचनांतेन विग्रहात्
वहुलक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे न घृतं चरतीति कप्रभवत्येव अत्र तत्पाठस्यावितर निवृत्तिमात्रफलकत्वान्न दु
पन्यास एवमुक्तनरइतिबोध्यं शेषादितिसूत्रे तत्पाठस्य नियमार्थत्वेन तेषामविशेषत्वादिति भावः ए
वंच संख्यावाचिवहुशब्देन लक्ष्म्यादीनां समासे वैकल्पिकः एव कप् वैपुल्यवाचिनां समासे तु नियमानां
विधिमुखेन प्रवृत्तौ उरःप्रभृतित्वात्तिषेधमुखेन प्रवृत्तौ न घृतश्चेतीति दिक् उरस्। सर्पिष् उपानत् पुमा
मान् अनड्वान् पयः नौ दधि मधु शालि लक्ष्मीः अर्थान्नञः वृतन्नर्थे वतेति सूत्र पठितनगरी त्यत्र तु पु
वोरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन समासांतविधेरनित्यत्वान्न कविति बोध्यं शेषा अनुक्तेति।
यत्तु भाष्ये नैव पेक्षं शेषग्रहणं नापि समासांतापेक्षं किंतर्हि अनंतरो यो वहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यत इत्युक्तं।
तेनात्राविवादः समासांत इति सूत्रे तद्ग्रहणप्रयोजनकथनावसरे वहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं उत्तमधुरी
नीचधुर इति भाष्यविरोधापत्तेश्च अन्यथा कक्पुरित्यादीनां समासांतरे चरितार्थेन पापरेणाकपावाधाप
त्तिः उपक्रमे समासांतापेक्षया शेषस्यैव भाष्योक्तत्वाच्चेति वृत्तिकेयट हरदत्तादयस्तु ङीत्याप्त्वदारति
प्रियपथ इति अपरे तु उपक्रमे समासान्तत उक्तस्यार्थस्य विशेषव्यवस्थायकप्रागुक्तभाष्यादनंतरवहु
व्रीह्यधिकारापेक्षे शेषत्वविज्ञानमुचितं नच समासांता इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः कपो वैकल्पिक
त्वेन तदभावेन त्प्रयोगोपपत्तेः नचात्र पक्षे प्रतिपदोक्तसमासांतानां स्वस्वविषये वाधकत्वेनैवोपपत्तौ

प्रा॰शे॰

463

शेषग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यं न हि प्रतिपदोक्तत्वमेव बाधकत्वे बीजं किं तर्हि अनवकाशत्वं समासान्ता
स्य काव्यभावे सावकाशत्वात्। इति न दोषः स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये एवं च प्रियपथ इत्यादिविषये पक्षे प्रियपथिक इत्यपि भ
वति अत एव बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः इत्यस्य भिन्नत्वेन पाठः सार्थक इत्युक्तं अत एव भाष्ये ऽनन्तरं बहुव्रीह्यधिकारेऽनन्तरप
मुपात्तं न चैवमपि वक्रकत्तुरित्यादेः प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वात् न च समासान्तमात्रापेक्षशेषत्वपक्षेऽन्यत्रचू
कादेरसिद्धिरुक्तदोषानुद्भावनेन तेषामनित्यत्वमिति वाच्यं उदाहरणपरतञ्ज्ञाप्यस्योपलक्षणत्वात् एवान्त्यचोमा
णवेवद्वचस्त्वरणात्व्यामिति शेषवचनेन सम्भवदपि तत्समाधानं भाष्ये न कृतं न च बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः पूर्व
मेव कप्प्रकरपाठेन विशेषविधिभिः परत्वाद्बाधेनैव सिद्धौ तदर्थकशेषग्रहणं व्यर्थम् विभाषा शपावेत्यादिसूत्रवि
षयेपक्षेवबापत्तेः म मन्तु अनुक्तसमासान्तं न बहुव्रीहित्वाभावान्नादोषः एतेन वैकल्पिकसमासान्ताभावे कविधेर्वैक
ल्पिकापवादाभावे उत्सर्गवृत्तेरित्यत्र दृष्टत्वात् नादिकृत्य इति भाष्यकैयटाभ्यां स्पष्टमुक्तत्वात् इत्यपास्तं अ
त एवाकृतसमासान्तादिति नोक्तं अत एव सक्थ्यक्ष्णोरित्यत्र ककवभावार्थं चेति भाष्योक्तं संगच्छते इत्याहुः पत्नुत
त्र तेनेदमिति सूत्रभाष्यकाव्यभावार्थं चेदमित्युक्तं यत्तु कैयटेन शेषाधिकारो गृह्यते नोपपुक्तादन्य इति तद्भ्रमप्रमादः।
प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् शेषाधिकारेति इदं बहुव्रीहिप्रकरणे सक्थ्यक्ष्णोरित्यादौ पुनः पुनः कव भावार्थं
चेति भाष्योक्ते ऽत्तापत्ते पद्य पत्नेकमिति सूत्रशेषेण भिधानाद्ध्यधिकरणानां न समास इति शेषग्रहणं न कार्यं।
मू इत्युक्तं एवं च शेषाधिकारस्य बहुव्रीहिरप्रसिद्धः तथापि तदुत्तरभाष्ये एव शेषेण स्मिन्नूसत्यनभिधानं इत्यादिना।
सक्थ्यक्ष्णोरित्यादिबोधितसमासेभ्यः कप्स्यावर्तकोपायस्याव पृथक्कर्तव्यत्वप्रतिपादनाद किं चित्करं तत्तुसक्थ्यक्ष्णोरुद्धारि राम॰
तशेषग्रहणात्कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह तत्रादिनेति आदिनाभाव स्पेकशेषोऽस्यापोन्य नकपीत्यतः कपी

त्यनुवर्त्तते न संज्ञायामनंतरस्येति न्यायात्केषादित्यस्यैवायं निषेधः उरः प्रभृतिभ्य इत्यादेस्तु संज्ञाविषयेपि प्र
वृत्तिस्तदाह शेषादितीति विश्वदेव इति विश्वेदेवस्य निकः चिन्त्योपपाठः ईयसश्च न संज्ञे यसोरिति वक्तव्ये यो
गविभागसामर्थ्याद्व्यवहितस्याप्ययं निषेध इत्याशयेनाह न कविति बहुव्रीहौ नञ्पूर्वादिति वचनमर्थतः प
ठति बहुव्रीहेर्नेति मात्रय इत्येवं तदन्तं न नपुंसकशेषे उक्तं बहुश्रेयसीति लिंगविशिष्टपरिभाषया निषेधं
न घृतस्येति नित्यं शासः कप् अभिवादनस्तु तिरूपोभयार्थकवदिधातुनोभयसाधारणं जालस्यतरस्य
भिप्रेत्याह शूलिन इति एतेन वंदित इत्यस्तु न इति इत्युक्तिर्व्याख्यानात् स्तुत्यर्थकस्यैव ग्रहणं तेनाभिवंदितश्चा
त्र क इत्यत्र कविति हरदत्तोक्तिश्च परास्ता स्वश्चानेति न घृतस्येति कप् शासः बहूनाशिरिति उपसर्जनत्वस्य
स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादिति अधिहस्त इ नेत्रिभ्य ईरित्यौणादिकत्वादिति भावः लुडिति शेषप्रतेऽस्याभिव्य।
धिकरणे इति भावः समानाधिकरणानामिति समानाधिकरणानां वचनक्रियायस्येत्यर्थः कंठेकाल इति कंठ इत्यस्य का
रकत्वात्कर्त्रा हारकसंबंधेनास्ति क्रियायामन्वयेन यस्याकथंचित्सामर्थ्यमादाय समासप्रवृत्तिः अ
त्रैव व्यधिकरणेपि ज्ञापकात्समास इति बोध्यं ध्वनितं चेदं वर्णेनेत्यत्र भाष्ये नन्वत्र विशेषणत्वेनैवासि
द्धं न च चित्रग्वादौ सामानाधिकरण्ये चरितार्थं शास्त्रमत्र न प्रवर्त्तेत अस्य क्रियाविशेषणत्वेपि कालावि
शेषणत्वादिति वाच्यं तावतापि विशेषणत्वानपायात्तेः नस्य तत्र पदार्थविशेषणत्वमेवात्र निविष्टमित्युच्य
मानमस्ति कालीदेशव्यावर्त्तकतयोत्तरपदार्थविशेषणत्वस्याप्युपलब्धेरन्यपदार्थविशेषणत्वं तव्या
वर्त्तकत्वात्र गृह्यत इति चेन्न असामर्थ्येपि व्यधिकरणेपि च समासज्ञापनार्थं सप्तमीपदस्यावश्यकत्वात् प
त्रु सप्तमीग्रहणसामर्थ्येन विशेषणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वं एवं च पदार्था कंठेकिंचिदस्तीति निर्दिष्टा तेका

शा॰श्री

464

त्वइति प्रभृत्यनेन दानस्यापि विशेषणत्वेन पूर्वनिपातनवारणायेदमिति तत्र यद्दा ऽस्याभिन्नाः सन्तीति निर्द्धारितेन तस्य
विकेदाय च गावइति प्रभृत्यन्ते तदा गोभिन्नइत्यस्याप्यापत्तेः केचित्तु प्रागुक्तरीत्या ऽसामर्थ्येपि समासप्रवृत्तिरित्याप
नार्थे सप्तमीग्रहणस्यावश्यकत्वमित्याहुः चित्रगुरिति यद्यपीह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथाप्यन्यपदार्थोपे
क्षयोभयोरपि प्राधान्यसत्वात् दनियमे प्राप्ते विशेषणग्रहणं तत्सामर्थ्याच्च प्रकृतसूत्रे उत्तरपदार्थविशेष
णत्वमेव गृह्यते इति न दोषः प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे हि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं सति संभवे प्रत्यास
त्त्या तत्समासार्थं प्रत्ययप्रधानं तदुपसर्जनमित्येव लभ्यते तेनान्तरपदार्थानिरूपितं तत्र बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते
तत्र कौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनं पूर्वमित्यस्य बाध्येतातो विशेषणग्रहणमिति सर्वनामसंख्ययोरिति एतत्प्रभृती
। प्रायो विशेषणत्वेन गतार्थानि हस्तदक्षिणइत्यत्र तु षष्ठीस्थानेइति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् राजदन्तादित्वा
द्वा परनिपातः एतेन वन्येतराइति व्याख्यातं एवं जहत्स्वार्थावृत्तिरित्यपि जहत्स्वं पदं यं यस्य नाः सजहत्स्वः
सोर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिर्जहत्स्वार्थपदानि यत्रेत्यन्ये केचित्तु तत्परइत्यादिनिर्देशादस्यानि
त्यत्वमाहुः ॥ सर्वश्वेत इति वचनसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या सर्वादेः सर्वनामत्वं बोध्यमित्योतयोरिति सूत्र एव
वार्त्तिके त्याचोपि संख्याशब्दस्य पूर्वनिपातो न कृत इत्याहुः संख्यायाइति संख्यावाचकयोः परस्परं समा
से ऽल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः न चास्याल्पान्तरमिति सूत्रे उपसंख्यातत्वेन द्वंद्वविषयमेवेदमिति वाच्यं ।
। संख्ययाव्ययासन्नेति सूत्रे हि त्रायस्त्रिंशच्चतुर इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे सहस्राणां
शतमित्यर्थेपि शतसहस्रमिति भाष्यप्रयोगाच्च अन्यथा बाणानायांत्रिशब्दस्य परत्वेन शब्दपरविप्रति
षेधाच्चादीनामेव पूर्वनिपातापत्तेः मध्यमपदलोपितत्पुरुषेप्येकादशाद्वादशेत्येव प्रयोगस्वीकाराच्च

नहि कर्मकत्वे पित्र्यं ज्ञांशामंनयतीत्यादौ न चकारप्रयोगो नापि समासः एकधर्मावच्छिन्नेन्वयाभावात् त्र्यत्रा।
साहित्यविशेषणं साहित्यं च धवखदिरकर्मकं छेदनमिति बोधः एतदर्थ एवात्रैकार्थीभावः समूह इति तिरो
हितावयवभेदः समूह इत्यर्थः अयमेवात्र विशेष्यः इत्थं च तत्र तिरोहितावयवभेदः समूह इति विशेषः इयतैव
साहित्यं विशेषणमिति व्यवहारः साहित्यमेव च समूह इत्याहुः अत एव प्राण्यंगसमाहारद्वंद्वगर्भेष्या
णिपादद्वंद्वेतोष्ठाविनिहिद्वंद्वे द्वंद्वस्य प्राणी प्रतिनियमेन प्रवर्त्तते पूर्वोत्तरपदयोः प्राण्यंगसमाहारार्थत्वेपि
प्राण्यंगार्थत्वाभावादित्याहुः अत्राद्ययोर्न समासः अनेकसुबंतानां चार्थे शक्त्यभावेनैकार्थीभावरूप
सामर्थ्याभावात् किंच चेह द्वंद्व इत्येव पदानां च कारे शक्त्यभावात्तदर्थलक्षसूत्रे र्थग्रहणसामर्थ्यात् तत्का
र्थग्रहणं कृतत्त्वं च कृत्स्नसमस्यमानपदार्थान्वयिबोधकत्वमेव तत्त्वं न पोरेवेति न दोषः यत्तु कैय
टादिभिरेकक्रियान्वयित्वरूपं सामर्थ्यं छेदद्योदनादिवदत्रास्त्येवेत्युक्तं तत्र तुच्छं ततः सर्वोमूत्रिकयेत्यादौ समा
सापत्तेः अन्वाचये त्वेकत्र सामर्थ्ये सामर्थ्यस्याप्याभावाच्च किंचान्ययोः साहित्यादेकार्थीभावसामर्थ्ये चा
रितार्थस्य शास्त्रस्य बहिरंगक्रियाघटितसामर्थ्ये प्रवृत्तेरित्याहुः किंच बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यं
तर्भावेनेव द्वंद्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेनैकार्थीभाव अत्र व पृथकः समर्थ इति परिभाषणात् चार्थे द्वंद्व
तर्भा इत्युक्तेश्च अत एव चार्थस्य द्वंद्वेनोक्तत्वाच्चशब्दस्याप्रयोगः एवं च समासे समुच्चयपादे रुक्ते संभवोपि ना+
पुष्पवंतावित्यादावविवेकशक्तिविषयत्वं समप्रधानानां परस्परं विहायेतरान्वयेस्याप्रयोगत्वात् अत्र स
मप्राधान्यपरस्पराविशेषणत्वमेव अत एव राजपुरुषप्रश्नेत्यादौ न तथान्वय इति दिक् ननु नीलोत्प
लमित्यादौ नीलं च तदुत्पलं चेति च प्राप्ते तर्भावेन विग्रहदर्शनाच्चदर्थान्तर्भावेनैकार्थीभावसत्वेन

शा॰ शो॰
श॰

समा=६

द्वंद्वोद्भुर्वीरः तत्र हि साहित्यं चार्थः एवं च नीलभिन्नं नीलत्वसहितोत्पलत्ववदुत्पलमिति बोधः अत एव पाठ
कृतादशायां पाचकत्वाभाववति न पाचकपाठक इति प्रयोगः साहित्यस्यैककालिकत्वादिसमनियतत्वा
दिसमनियतत्वान्नेति चेन्न सामानाधिकरण्ये विशेषविहितया विशेषणं विशेष्य[illegible]णेनेति नमुरूपसंत
पावाधात् प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन चार्थस्य समासघटकपदबोध्यप्रधानार्थान्वये एवं द्वंद्वप्रसंगस्य
इदमेवाभिप्रेत्य पदार्थभेदे द्वंद्वः पदार्थैतावच्छेदकभेदे कर्मधारय इति प्रवादः एवं चात्र चार्थान्तर्भावेन
कार्थीभावे सत्त्वादेस्तात्पर्यग्राहकस्याभावात् नीलाभिन्नमुत्पलमित्येव बोधः नाधिकरणेनेत्यत्र विभि
गमनाविरहाद्देशघटिते कालघटिते च सामानाधिकरण्यं गृह्यते तोऽन्य प्रागुक्तप्रयोगः एतदर्थमेव
कर्मधारयविग्रहे च शाद्रप्रयोगः देशघटितसामानाधिकरण्यविच्छिन्नायो बोधनाय सर्वनामप्रयोगः
कर्मधारयसंज्ञायामाध इतिस्तु न युक्तं तस्या एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् सामानाधिकरण्या-
विवक्षायां तु द्वंद्वे इष्टापत्तिरेवेति दिक्. न चैवं शिवरामयोरभेद इत्यत्राशंसासंभावनयोरविशेष इति भा
ष्यप्रयोगे च नीलघटयोरैक्यमित्यत्र द्वंद्वानापत्तिः सामानाधिकरण्याच्चेति वाच्यं एकपदार्थान्वये सा
मानाधिकरण्यस्य प्रतीतावपि द्वंद्वरूपपदसंस्कारवेलायां तदविवक्षणात् पदार्थभेदस्य विवक्षणा
च्च विवक्षैव वचनं तत्र तत्र साधुत्वबीजं न च त्यदादीनि सर्वैरिति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्न द्वंद्व इति भा
ष्यपठितत्वेन कथं द्वंद्व इति वाच्यं प्राच्यभरतेष्विति निर्देशेन तस्यानित्यत्वात् अत एवाशंसासंभावन ।
योरविशेष इति भाष्यवार्त्तिकादिप्रयोगाऽसंगतते अत एव गोबलीवर्दमित्यादिसिद्धिः बलीवर्द ।
समभिव्याहारात् स्त्रीणामेव गोपदेन बोध इत्यतस्तत्रैव भाष्यानुप्रत्यारीत्या विशेषपरत्वात् ।

465

नएवबैयटोहंद्वंद्वसाधारणमिदमित्याहहंहेयीति अपिनानन्पुरुषपिनेनदशाधिकाढोदशाहेरुन्निनेत्याहुः
वाप्रियस्येति इदंबहुव्रीहावेवनेन स्वहेत्वो नहि द्विषये नुनेदं भवर्त्तते वेनित्यावस्थितविभाषामय एणात् नेना
प्रियस्हेमिनेत्याहुः गहादे गहादिराकृतिगणः आहिताग्न्यादिरप्येवं अत्रवाप्रियस्येत्यतो वेत्यनुवर्त्तते सा
चव्यवस्थितविभाषेत्याशयेनाह क्वचिन्नेति इदं चप्रयोगदर्शनाद् इत्यादिस्वरसाच्चोक्तं कृतकृत्य इति कृतं
किंचिदनेनेति निष्ठान्ते यदा कृत्यमिति प्रयुज्यते नदाकृत्यस्य विशेषणत्वात्सर्वे निपाते प्राप्ते इदं अत्र निषा
प्राप्तविहितनिष्ठायाग्रहणं तेन नपुंसके भावे क्तस्य योगे चास्मिन्नित्यादौ नदोष इत्याहुः जातिकालेति
एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्तोकृतमितप्रतिपन्नाइत्यनेन बहुव्रीहावंतोदात्तविधाय
केन ज्ञापितं सारंगजग्धीति अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीप्ज्ञापकसिद्धस्यासर्वत्रिकत्वाद्वाग्रहणं नुव
र्तेत्याह शापिकमिति क्वचिन्नेति इदमपिवाग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते इति बहुव्रीहिः वार्थ अनेकमन्यपदा
र्थ इत्यतो नेकमित्यनुवर्त्तते तत्फलं च यथापथं समासांतात ङोः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्च वार्थ इति च द्यो
त्यार्थः परस्परनिरपेक्षस्येति तत्वे चैकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यारत्या तदन्वयाद्बोध्यं अनेकस्ये
ति तेनैकस्य सापेक्षत्वेपिनदोष इति भावः न्यग्रोधोदश्पनामित्युपक्रम्य स्नतश्चेत्युक्तेगम्यनएतत् न्य
ग्रोधश्चेन्निरइतिभाष्यात् एकस्मिन्निति एकधर्मावच्छिन्न इत्यर्थः अन्वय इति सचविशेष्यतयाविशेष
णतयावेत्यन्यदेतत् अत्रेदंबोध्यं समुच्चयेच शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थेतरस्साहित्यं बुध्यते
न स्वस्मिंस्तत्र अत एवेतिरेतरयोगान्भेदः अत एव तत्र च द्वयप्रयोगो नैकस्यैव मूलेयत्र तत्रेति पूरणीय
नत्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यं अहरहर्नयमानोगामश्वमित्यादौ नसमासः अहरहः पदेन

श॰ शे॰

466

साहित्यस्य तत्र गम्यत्वेपि तस्य चकारावाच्यत्वात् तच्च विनिगमनाविरहात् परस्यैव बुध्यते अत एव भ
गवता तत्र समाससंज्ञा पाकरचेन कृता यो भावान्न समासः अनुक्तं यत्र विग्रहे चेन द्योत्यं साहित्यं तत्रैव समा
सो न चात्र तथेति तदभावः साहित्यबलादेव समानिताद्यैव समभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादिग
म्यते एकधर्मावच्छिन्ने ऽन्वयश्चैवं स्तुतो भञ्जनस्य भिन्नत्वेपि न दोषः काले एकत्वं च बुद्धिविशेषविषयत्व
मित्येककाले द्वयोर्भञ्जनासंभव इति न वाच्यं विशेष्यतयान्वयश्च देवदत्तः पचति हसति चेत्यादौ क्रिया
समुच्चये द्रष्टव्यः समुच्चये च समभिव्याहृतस्य किंचित्प्राधान्यं प्रतीयते अत एव समकक्षयोर्मध्ये एकस्य
समुच्चयेऽन्वेतुः स्यादिह एतेषां आनुषंगिकत्वे इति न त्वानुद्देश्यत्वं निष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वं अन्वाच
येऽलत्वेऽनुक्तेगम्यत एतत् समायेलोयमिति भाष्यात् एकस्य प्राधान्यमपरस्य तदनुरोधेन क्रियासं
बंध इति कैयटाच्च अत्र प्राधान्यं तत्संबंधि क्रियायामन्वयप्रयोजकयत्नरूपं अत्र च व्याप्यत्वादिकमधि
कं भासते आनुषंगिकत्वमिदं च द्योत्यं तस्यापृथग्दर्शनादन्नाम्नुवत्रापि भिक्षामटत्वेव भिक्षामन
टं स्तु भिक्षामटन् गामानयति अत्र त्वपि नान्विष्यानयति एतदर्थमेवात्र पश्चाद्दर्थकान्वाचयः वारणं
स्यष्टं चेटकर्तृः काडू सत्तोपश्चेत्यत्र भाष्ये एवं चानुषंगिके भिक्षाटनव्याप्यं गवानयनमिति बोधः मि
लितानामिति परस्परनिरूपित साहित्यवतामित्यर्थः स्वविशिष्टैकविशेष्यतानिरूपकतावच्छेद
कधर्मवतामिति यावत् अन्वय इति एकधर्मावच्छिन्ने नान्वय इत्यर्थः इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चे
त्युक्ते गम्यत एतत्प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय इति भाष्यात् एवं च तत्र वाचानेकत्व
कारकयोगः साहित्यं चारवंडोपाधिः नीधातोः संयोगजननकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकत्वे

धौ

द्वंद्व इत्युक्तं यत्तु कर्मधारयेऽभेदस्यार्थ इति तत्र संसर्गमर्यादयैव तस्य लाभात् च शब्दस्य तत्र प्रयोगाभावाच्च
चार्थे इति पाठकश्चकृतस्तत्र स्यभाष्यविरोधाच्चेति दिक् । तत्र लौकिकवाक्ये एवैकार्थीभावकल्पनायुक्तिविशिष्ट ।
स्ये वार्थे वर्त्तनेन रामकृष्णावित्यादौ विशिष्टादेव सुबुत्पत्तिः स्यादेकार्थाद् द्विर्वचनन्यायात् । तथा च द्वंद्वे हेतुर्लभ्यतेऽने ।
कस्तु वर्तताभावात् समुदायाद्युत्पत्तिर्यावयवे संख्या[illegible] त्वरूपानुग्रहसंभवादिति चेन्न संख्यातयानुग्रहसंभवे विप्रेषु
स्वपदत्वाननुग्रहे एवं त्वेकमपि तस्य द्वंद्वत्वात् अत एव पूर्वपदेन तोपादिकं चार्थे द्वंद्व इत्यस्योक्तिः संभवस्थ्व हो
तपोत्क्यति अनयोरुत्तरपद परत्वाभावाच्चानद्रु । राजदंतादिषु यद्यपि षष्ठीसमासकर्मधारयादावपि ।
प्राप्नोति तथापि द्वंद्वीय पूर्वनिपातप्रकरणस्यापीदं बाधकं उलूखलमुशलमित्यादि द्वंद्वानामपि केषांचि
त्वात्वादिति ध्वनयितुमत्रोल्लेखः धर्मादिष्विति द्वंद्व एवेदं भाष्ये अल्पाच्तरस्सूत्रे पठितत्वात् तपतीति अ
भ्यर्हितत्वात्पूर्वः पूर्वनिपातः प्राप्तः निपात्यत इति राजदंतादिगणेपाठेनेत्यर्थः अयमिति राजदं
तादिर्धर्मादिश्चेत्यर्थः अनेकप्राप्तावपीति इदं यद्यप्यल्पाच्तरमिति सूत्रे भाष्ये पठितं तथापि पदुमृदु
शुक्लाइति भाष्योदाहरणादन्यविषयमपीति भावः अल्पाच्तरं अस्मादेव निर्देशात्सर्वार्थेतरपक्व…त्वचु
त्वयोरभावश्च तेन धवखदिरपलाशा इत्यपि सिद्धं अत्रापि बहुष्वनियमः आनुपूर्वेणेति कर्त्तव्ये । वे
मानुपूर्व्ये प्रादुर्भावकृतं तत्र ब्राह्मणक्षत्रिय… तं … ध्यम अनित्यमिदं प्रकरणं समद्वाभ्रातृभ्यः लक्षणहे
त्वरित्यादिनिर्देशात् तेन सस्नो … विशेषयुतालिनीमृदगणं च खलु णवाः … नदं तिसं
सादिरित्यादि सिद्धं अत्राद्यदंताद्यल्पाच्तरं लघ्वक्षरं … क्षत्रियाणामिति अभ्यर्हितं चेति भ्रातु
र्ज्यायस इति च विप्रति-षेधेनेति बोध्यं लघ्वक्षरादिभ्योऽभ्यर्हितं पूर्वं विप्रतिषेधेन सर्वतो ऽभ्यर्हितं

र्थं अत एव वासुदेवार्जुनाभ्यामित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते इदमप्यनित्यमेवेति निर्देशान् द्वन्द्वश्च ।
प्राणि अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एव गृह्यन्ते इत्यल्पाच्तरमिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः तत्र मृदंगपणवं त्वेतदेवात्रोदा
हृतं न चात्र जातिप्राणिनामित्यस्य प्राप्तिः व्यक्तिपरत्वात् अंगशब्दश्चाद्यन्तवाक्ययोरवयवपरः मध्यमे तूपका
रकपरः अंगशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः तच्च वाक्यत्रयं तन्त्रैकशेषाभ्यां गकादेर्द्वंद्वत्वाभावेनानुग्रह एतस्यावयप
कत्वेन प्रत्यासत्त्या तत्र द्वाक्योपस्थितप्राण्यंगाद्येव द्वितीये गृह्यते तेन मार्दंगिकाश्वारोहावित्यादिसिद्धमित्या
हुः तात्पर्यवशात्त्वानुरोधाच्च बहुवचनांगशब्दस्य प्रत्येकं संबंधात् प्राण्यंगादिवाचकस्यैवावयवकद्वंद्वप
रिग्रह इति न प्राग्युक्तदोषः अत एव सूत्रे बहुवचननिर्देश इति नुक्के परादयः अत्रापि पठेदध्वर्युक्रतुरित्यादौ प्राप्नु
वतीति रेवशरणं साहचर्याद्वा न दोषः एकवचनमिति चेकं वक्तीति वृत्त्यन्ये कत्वविशिष्टपरिमित्याशयेन फलित
माह एकवदिति पाणिपादमित्यत्रापि जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि व्यक्तिविवक्षायामेकवद्भावार्थं व्यक्ति
करनिरासार्थं चेदं अत्र शास्त्रे जातिपदेनांत्यावयविरत्नेरवयवावयविवृत्तेर्जातेर्ग्रहणं अत एव यत्कांचीत्यादौ सुप्य
ज्ञातावितितिनिर्देश एतदन्ते नोक्त इत्यन्ये एकत्वादिति चार्थे इत्यनेन समाहारे द्वंद्वे इत्यर्थः ननु चार्थे द्वंद्व इत्येव सिद्धमत्रा
हनियमामितिश्चेयं भावः नानेन प्राण्यंगादीनां द्वंद्वमनूद्यैकवत्त्वं विधीयते नियमतः समाहारनिमित्तनपुंसक
त्वादिकार्यं सिद्धं किंत्वेकवचनद्वंद्वमनूद्य प्राण्यंगादिसंबंधो विधीयते स च नियमार्थ इति एकवचनो द्वंद्व एव प्रा
ण्यंगादीनामिति फलितस्य चेदं विभाषावृक्षेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः समाहारः प्राण्यंगादीनामेवेति नियमस्तु न व्याख्या
नात् किंचैवं नियमेऽन्यत्र समाहारद्वंद्ववारणेऽपि एषु उभयद्वंद्वस्य प्राप्त्या विभाषावृक्षेति सूत्रे येषां प्राणिजातिवाचिनस्तेषां
द्व एवैकवद्भावापत्तिः नित्यं पुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणं च तद्धि समाहारैकवचनस्य माभूदिति कृतं तत्र पुनर्वसू इति
यथा कथंचिन्नहि यानि तैरयुक्ता गार्ग्यश्चैरिनिमध्यमपदलोपी समासः यद्वान्नामेकशेषः एतेन संज्ञायां महत्त्वस्वरप्रदानं ति

भिरिति नियमं विधिरिति सूत्रस्य भाष्ये प्रयोगमुपपादितः वक्तृश्रोतृज्ञानाभावादेकवद्भावाभाव इत्यन्ये अनुवादे यदा
मो प्रतिपन्नाः प्राणिनां नरा वनमग्ममित्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता श्रुतिपाद्यते तदानुवादः तदाह सिद्धस्येति प्रकृते चोदयेत्प्रति
पृयोरनुवादः अनुवादे किं अज्ञातज्ञापने उदगुः कठकालापा इत्यपि चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतृवाची शाखावाचि
नां तु जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं स्थेणोरिति लुङ् तस्थेणोः प्रयोगे सतीत्यर्थः उदयादिति इह यदा कठेषु क
लापेषु चोदितेषु चावाप्यं तत्रागन्तव्यमिति संवादं कृत्वा तं च विस्मृत्य कश्चिदास्ते तं प्रतीदमुच्यते कठेन कलापिना प्रो
क्तमधीयते इति यदुः कठाद्वैशंपायनान्तेवासिनः कठचरकाल्लुक् अध्येतृणः प्रोक्तात् लुक् कलापिनोऽण् स
ब्रह्मचारीत्यादिना [illegible] नादिलोपः अध्वर्युक्रतुः अध्वर्युशब्द ऋत्विग्विशेषे [illegible] तेन च क्रतोः संबन्धाव्यभिचाराद
ध्वर्युपदं तदध्येतॄन् यजुर्वेदं लक्षयतीत्याह यजुर्वेद इति क्रतुरिति बहुत्वे प्रथमा बोध्याविप्रकृष्टाख्यानामध्ययनत इ
त्येव सिद्धे गुरुक्तिरविप्रकृष्टेति किं दार्थ्यान तदाह प्रत्यासत्त्या इति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येयेव द्वारा तदध्येतरि चा
रोप्यत इति भावः पदककमकमिति पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येव्यत इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः पदान्यधीते पदकः क्रमादिभ्यो
वुन् एवं क्रमकः पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धमिति तदध्येतृपुरुषवाचकेऽप्रवृत्तिः परं परया संनिकर्षग्रहणा
र्थं द्विसंनिकृष्टाख्यानामिति नोक्तं अध्ययनतः किं पितापुत्रौ अविप्रकृष्टेति किं पाणिनिकवैयाकरणौ जातिः बहुत्वे प्र
प्रमालदाह जातिवाचिनामिति धानाशष्कुलीति वृणतरसानां कुलमिति गोत्रादिषु निपातनात् साधुः विट्शूद्रा इति
जात्याख्यायामिति व द्वुवचनं ड इव्येति अप्राणिनामिति पर्युदासादेतल्लभ्यते अत्र प्राणिशब्देन लोकप्रसिद्धा मनुष्या
दय एव गृह्यन्ते तेन नुवत्सान्तादयः इति विभाषावृक्षेति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः ज्ञानप्ररोहणादिना तेषामपि प्राणित्वाङ्गीका
रादिति बोध्यं जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः खड्गो नन्दकः शंखश्च पाञ्चजन्यः एकव्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिः जा

नि प्राधान्येति अत एव मृदंगपणवं वेणुवीणं वा इत्यत्राप्यस्य सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः नीरोदके संपृक्ते तन्त्रादिवत् वेति सूत्रस्य
भाष्यप्रयोगो रहस्यपर्णयो रिति सूत्रविधायक सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्च संगच्छते जातेः प्राधान्ये चेन देवपन्नदा अपवृद्धिस्य स
कलव्यक्ति प्रतीतिः ननु विशेष्यत्वं कथं संभवात् अत एव वहन्ति द्रव्यविशेषेति प्रकरणादि सहकारेण च नहि प्रोष प्रतीतिरितिवो
बोध्यं कथं तर्हि रंजितानु विविधास्तरुशैला इति न च व्यक्ति प्राधान्यविवक्षया निर्वाहः सकलतरुशैलरंजनस्य विवक्षितत्वा
त् इति चेन्न तरुसहिताः शैला इति व्याख्येयमिति केचित् अन्ये तु भाष्यप्रयोगादिदमनित्यं विभाषेत्यत्र वृक्षादिग्रहणं
तस्यैवावयुत्यानुवादः ते युनिर्दिचिकित्सं विकल्पो न्यनुपद्यप्रयोगमित्याहुः बदरामलकानीति फलत्वव्याप्यजाति
विशिष्टवचनत्वे तो विशिष्टलिंगो नदीदेशः इति द्वंद्वे इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेः समाहारे नपुंसकत्वापत्तेः अयं चच्चा
रकाणि च त्वात्पि द्वंद्वविशेषणानि अग्रामा इति पर्युदासः लाघवात् ग्रामभिन्नसर्वावयवको यो द्वंद्व इत्यर्थः अत्र विभि
न्नलिंगत्वाग्रामत्वयोर्नदीदेशविशेषणत्वं तयोरेव साक्षाद् द्वंद्वविशेषणत्वमित्यपि सुवचनं देशपदेन मनुष्यावासयो
ग्यजनपदनगराणामेव ग्रहणं अतः पर्वतानां न कैलासगंधमादने अत एव नदीग्रहणं नद्याः प्रागुक्तदेशत्वाभा
वात् यद्यपि ग्रामेनाध्येयमित्यादावुदीच्यग्रामाच्चेत्यादौ च ग्रामपदेन नगरमपि गृह्यते तथापीह न व्याख्यानात् ब
हुवचनेन नाग्रामशब्देन नगरत्वानाक्रांतस्यैव ग्रहणात् इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये अग्रामा इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्य
मित्युक्तं अत एव मथुरापाटलिपुत्रमित्येव भवति यत्तु प्राचां ग्रामनगराणामिति सूत्रे नगरपदोपादनेन ग्रामग्र
हणेन नगरस्याग्रहणमित्यर्थज्ञापनान्न दोष इति तन्न तस्य योजनस्य वत्स्यादौ स्पष्टमेव दर्शितत्वात् त्वदुक्ता
र्थस्य भाष्ये स्पष्टमेव तन्न सूत्रे प्रत्याख्यानत्वाच्च अत्र इह नदीदेशविषये द्वंद्वे वाक्ये तत्र प्रागुक्तरीत्या नद्यादिसर्वावयवकस्ये
व ग्रहणं किं च विभिन्नलिंगत्वार्थकं विशिष्टलिंगग्रहणं न द्वंद्वस्य साक्षाद्विशेषणं सर्वस्यापि किंचिदपेक्षया।

व

भिन्नलिंगत्वेनाव्यभिचारात् किंतु द्वंद्वावयवनिष्ठं नद्याद्यवयवानन्तरोपेक्षयैव एवं भिन्नलिंगत्वस्य सर्वावयवेष्वप्र
लितत्वेन तत्साहचर्यादपि तथा ग्रहणं अतो गंग पाटलिपुत्रे इत्यादौ नदीजनपदवाचकयोर्द्वंद्वेनास्य प्रवृत्तिः स्यादे
वेदं नद्यां मतुबिति सूत्रे कैयटेनदाहृतग्रामवर्ज्जेत्यादि नदीग्रहणेन देशस्यापि ग्रहणं अन्यत्र भिन्नलिंगत्वासंभवात् ।
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्तु न प्रवर्त्तते देशसाहचर्यात् ज्ञो ववशात् किंत्वाविति ग्रामाभिन्नसर्वावयवत्वाभावादिति भा
वः येत्वाग्रामा इति प्रसज्यप्रतिषेधमाहुस्तेषां ग्रामसर्वावयवके एव निषेधस्यादिति प्रकृते निषेधासिद्धिरिति
दिक् येषां च शाश्वतिक इत्येकारस्यैव त्तेते ननोभवार्थे निपातनात् टित्त्रिदित्लोपकादेशयोरभावः अत एव ध
लोनस्रस्यस्यं संधिवेलादिगणे पाठाच्छाश्वतमपि ध्वनितं चेदं नस्तद्धिते इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः तेन निष्परत्य
र्थः परत्वादिति पशुशकुनिद्वंद्वावकाशो गोमहिषं हंसचक्रवाकादिः अस्यावकाशोऽहिनकुलमार्जारमू
षकादिः चकारेणेति पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः अत्र विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिः व्याख्यानात् द्वंद्वजंतवश्चा
न एकदेशोस्वरित्वप्रतिज्ञया जंतुपदमनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणमय्य तेन विरोधस्य विशेषणात् तेन छायातपा
विति सिद्धमित्याहुः देवासुराणां च न नित्यो विरोधो अमृतमथनात् प्रागसत्वात् ततो देवासुरैरित्यादि सिद्धं शूद्रा
णां शूद्रो अत्रैव वर्णो के तरः न शूद्रत्वजातिमान् निरवसितेषु तदभावात् पात्रादिति येर्भुक्ते भस्मना शुध्यते
कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः एव नो भांवांत् न पात्राद्बहिष्कृताः शक
यवनमिति भाष्योदाहरणादित्याहुः यथोच्चारितानीति कृतावृत्र्याद्येशानीत्यर्थः गणपाठे रूपमेषां वि
। हितं न नु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमिति भावः तथा च वार्तिकं गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्त
मिति तेन पररूपादिपक्षे गोश्वं गोश्वश्च न भवतीत्याहुः दासीदासमिति अत एव निपातनात् स्मानास्त्रिये

प्रा॰ शे॰

लोकप्रयोगेन गवाश्वप्रभृद्वन्द्वविभाषाप्राप्ता एषु क्वाचित्कमुत्व(?) एवं द्वन्द्वविकल्पे प्राप्ते वचनमबहुप्रकृत्यर्थं चप्र
योगं सामान्यतः प्राप्ते नियमः वृक्षादौ विशेषाणामेवेति व्याख्यानादिति भावः स्पष्टं चेदं स्वं रूपसूत्रे भाष्ये य
त्वन्यत्र द्वन्द्वासंभवाद्विशेषाणामेवेति तत्र प्राच्यभारतेषु इति निर्देशेन समान्यविशेषयोर्द्वन्द्वनिषेधस्यानित्य।
तयोरत्र वृक्षादौ संभवादित्याहुः श्वादिनां मृगादिषु प्रागुक्तरीत्या वृक्षादिसर्वावयवकद्वन्द्व एवेत्यत्रापि(?) तत्र
।द्वाका प्रवृत्तिः अत एव व्रीहिकुशाग्रत्वमित्यादौ जातित्वान्नित्यमेव फलसेनेति बहुप्रकृतिर्बहुवचनात प्रकृ
क इत्यर्थः बदराणि चेत्यादौ जात्याख्येति बहुत्वं अत्र बहु वनस्पतिग्राहेनेत्यस्य ग्रहणं इदं च प्रकरणं शेषभूतं ए
कवचनद्वन्द्वविषयं यत्र क्वास्त्र(?) प्राप्नोति न द्वन्द्वकृतेरेव एतदेवाभिप्रेत्य विशेषेणाद्वन्द्वप्राप्तिरनेन नियम्यते इति
भाष्ये उक्तं तेनाबहुप्रकृतेरितरेतरयोग एव एतेन प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र विभाषेत्यस्य नियमेपि जातिरप्राणिना
मिति स्यात् बदरामलके इत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि चार्थे इति विभाषा स्यादित्यपास्तं यद्यपि वार्त्तिक
व्याख्यानभाष्ये फलानि साधारणेनैषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति स च बहुव्रीहि प्रकृतिरेवेत्युक्तं बदरामलके
पठितः ननु फलाद्यंशेपि विकल्पबोधकः बदरामलकानि मूर्खालिहा इत्युदाहृतं च तस्यापि नासौ वाच
निकः किंतु विभाषा वृक्षेति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादकः ननु फलाद्यंशेपि विकल्पबोधकः अत एव बहु
प्रकृतिरेव तत्र यथा स्यादित्येव वार्त्तिकप्रयोजनं भाष्ये उक्तं ननु फलत्वद्वन्द्वं तत्रांशे विकल्पोपि प्रयोजनत्वे
नत्वेनोक्तः किंच फलादिषु विकल्पविधानेन चारितार्थ्ये नियमकतानापत्तौ बदरामलकेति ध्वंत(?) इति।
तदुत्तरभाष्यविरोधापत्तिः भाष्योदाहरणानि तु बदरामलकानीत्यादौ प्राप्तेजात्यादिलक्षणे नित्य एक
वद्भाव इत्यर्थपरतया व्याख्येयानीति स्पष्टमस्मत्कृतभाष्यप्रदीपोद्योते इत्याशयेनाहुर्जातिरिति नित्यं।

प्राप्ते श्रुतिविकल्पार्थमित्यनुषज्यते गोमहिषमित्युदाहरणं तु प्राप्तिमात्राभिप्रायेण नन्वेवं मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थं
चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैवोभयोः सिद्धत्वात् न चैषामेव द्वन्द्व इति नियमः चार्थे द्वन्द्वस्यैव पर्यायापत्तेरित्यत आह मृगाणां मृगै
रेवेति तेषां तैरेव विभाषितैकवचनो द्वन्द्व इति नियम इति भावः तत्फलितमाह अन्यैस्त्विति न चान्यैः सह समाहारद्व
न्द्व इत्येवास्त्विति वाच्यं विभाषावृक्षेति सूत्रस्य विभाषापदेन प्रकरणात् समाहारद्वन्द्वस्यैवाभावबोधने नानियमे
नापि तदभावबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् किं च फलसेनेत्यनेनापि वृक्षप्रकृतिकवनस्पतीनामेव द्वन्द्वो विभाषये
कवत् अन्यप्रकृतिकानां तु नित्यैकनित्यैकवचनान्त एवेति नियमापत्तेः प्रकृतसूत्रस्य स्वार्थे इति सूत्रस्य स्व
प्लक्षन्यग्रोधाविति भाष्यप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात् तस्मान्मूलोक्तमेव साध्वेवमिति पूर्वापरशब्दयोरधरोत्तरश
ब्दयोः परस्परं समास एव विकल्पः अन्यैः सहेतरेतरयोग एवेत्यर्थः नपुंसकत्वार्थमिति पशुत्वादेव विकल्पे
सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तेनाश्ववडवमित्यत्र परमपि पूर्ववदश्वेति बाधित्वा सन्नपुंसकमित्ये
वं तच्छेदेन विनिगमनाविरहाद्यावदेकवद्भावभाजः परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रति
पदविहितमिति भावः पूर्ववदश्वेति तु एकवद्भावविरहपक्षे सावकाशमिति बोध्यं न चाश्ववडवग्रहणमपि
परस्परमेवानयोर्द्वन्द्वो विभाषा अन्यैस्तु इतरेतरयोग एवेत्यर्थमेवास्तु मृगादिसाहचर्यात् गवाश्वे तु गवाश्वप्र
भृतीत्याद्यारम्भसामर्थ्यान्न दोष इति वाच्यं विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्याय इत्यनेन मूलोक्तस्यैव न्याय्यत्वादि+
त्याहुः विप्रतिषिद्धं च विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः अद्रव्यवाचिनां तस्यैव संभवात् अधिकरणं द्रव्यं चो
विभाषानुकर्षणार्थः तदाह वैकल्पिक इति अद्रव्येति अद्रव्यवाचिनां चेद्विरुद्धार्थानामेवेति विपरीतनियम
स्तु न सोऽत्रानुपूर्वीस्वरसभंगापत्तेः शीतोष्णे उदके स्त इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्तेश्च उभयतो नियम

प्रा॰ प्रो॰

स्तुनमाभावाद्धोरवाच्चतेन द्रव्येतिगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिकानामित्यर्थः अनधिकरणवाचीत्यस्य पर्युदा
सत्वेन क्रियावाचकानां विरुद्धार्थकत्वाभावेन च गुणवाचकस्यैव ग्रहणात् नियमस्य सत्त्वालीपाये ब्रह्मतया।
गुणोपसर्जनद्रव्यवाचक एव समाहारद्वंद्व निषेधात् अत एव नैतत्स्य नमश्चेत्यादौ पाक्षिकसमाहारद्वं
द्वो भवत्येव अत एव न विप्रतिषिद्धमधिकरणविद् धिपपत्र्यादीनीत्यलघुभूतं नास्त्रितिघनपत्त्रुदाहर
ति शीतोष्णे उदके इति इतरेतरयोग एवेति फलसेनावनस्पतीनि साहचर्यादिति भावः किं चात्र विभाषेति ए
कवचनमिति चानुवर्तते न च पौर्वैकल्पिक एकवचन द्वंद्वः स विरुद्धार्थानां चेदद्रव्यवाचिनामेवेत्यन्यत्रैवका
रबोध्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य विशेष्यभूतेकवचनद्वंद्व एवान्वय उचितः द्वीन्यान्तु विशेषणैवैकल्पिकत्वेस
म्प्रायतनीति दिक् भवेत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावेन तु सतत स्यात् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति
भावः एतेन रत्नौपम्यमनुदाहृतं कामक्रोधमिति तत्परास्तं कामक्रोधयोर्विरोधाभावे पि द्रव्यवाचित्वाभावे
न नियमव्यावर्त्यकोटाव प्रवेशान शीतोष्णं सुखदुःखमित्यादाविव पाक्षिकैकवद्भावस्य दुर्वारत्वादिष्टत्वा
च्च नियमार्थेहीदमिति स्थितेः विपरीतनियमस्तु नेत्युक्तमेव अत एवानधिकरणे इति किं शीतोष्णे उदके इति
वृत्तिः संगच्छते यत्तु कामक्रोधप्राद्रूपोर्ध्वैलक्षणेति तत्र निषिद्धलक्षणापत्तेः अन्यथा गंधादीनामपित
द्वितिद्रव्येलक्षणया प्रयोगापत्त्रौ पूरणगुणेति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिः सत्रोदाहरणं तु शीतोष्णसुख
दुःखं शीतोष्णे इत्यादि विप्रतिषिद्धमित्येतावन्मात्रेण शीतोष्णे जले इत्यत्रातिव्याप्तिर्नेदकयां चन्द्रन्याविता
दावव्याप्तिश्चेति भावः तदधिपय नियमप्रपंचमपि नानेन नियमस्यैव निषेधः गणपठितब्रह्मप्रजापत्या
दिषु नियमस्याप्राप्तेः तत्साहचर्यात्प्रकरणाच्च चार्थे द्वंद्व इति सूत्रविहित समाहारद्वंद्वस्य नियमस्य चाने

।नेनिषेधः अत एव गणे द्विवचनान्तानामेवैषां पाठः एतेन दधिपयसीत्यादावनेनेतरस्येति पाठार्थं न प्रयुक्तं वि
कल्पस्य निषेधेपि जातिरप्राणिनामिति नित्यः स द्वन्द्व इति परास्तं अत्र अवसरन्यायेन सिद्धे ऽस्य तदाह
नैकवदिति दधिपयसीति अत्र व्यंजनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः अयमाकृतिगण इति गणरत्नकृतः न च +
स्कंदविशाखावित्यत्रैकशेषापत्तिः स्कंदश्चैव विशाखश्च द्वौ पुत्रौ संबभूवतुरिति भारतस्य स्वरसेना
पर्यायत्वनिर्णयात् ननु नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तौ जातिरप्राणिनामित्यनेन दितरेतरयो।
गनिषेधक एवं चानेन समाहारद्वंद्वनिषेधे तेन चेतरेतरयोगनिषेधे दधिपयसीत्यादौ द्वंद्व एव न स्यात्
कल्प्यमाननिषेधस्यैवायं निषेधः अंगीकारे तु चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेणोभयं स्यात् पाठान्तरं द्विवचनान्तग
णपाठसामर्थ्यात् एतद्विषये एकवचनद्वंद्वविषयं प्राप्तं विधायकं नियामकं वा तस्य सर्वस्य निषेधांगी
कारेणादोषादित्याहुः इत्थं तं कचिन्निषेधस्य निषेधः अत्र प्रजापतीत्यादौ क्वचित्समाहारस्येति वेद
प्यापत्तिश्चेति चेत्राविधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसंकोचकतावेति पक्षस्यैवात्र लक्ष्यानुरोधेन स्वी
कारात् एवं संकोचक एव तत्रावेलद्विषये सामान्यशास्त्रसंकोचाभावादितरेतरयोगभवत्येवेति दिक्
अधिकरणेतावत् समासार्थस्य अधिकरणं वर्तिवदार्थेन् पदद्वयं न स्यैतावत्वं परिमाणनियमः स चेह
संख्याकृत एव व्याख्यानात् इति व्याचख्युः द्वयसंख्येति नियमोनेति पूर्वसूत्रवत्सामान्यतो निषेधमाना
भावात् नियमप्रकरणात्तु नियमस्यैव निषेध इति भावः किंच समाहारद्वंद्वनिषेधे दशदंतोष्ठा इति न।
स्यात् अनेन समाहारद्वंद्वस्याप्राप्तंपगानां समाहार एवेत्यनेनेतरेतरयोगस्य च निषेधेन वाक्यस्यैवा
पत्तेः एवं च मेकस्मिन् हास्यांघ्रिकरेष्वभिख्याभित्ताधनामाधुकरीसदृक्षेत्यादि साधु स्यात् किंच

471

वर्त्तिपदार्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये पेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न समाहारे द्वंद्वस्य प्राप्तिरेवनेति तन्निषेधो व्यर्थः
नच दशपंचदंशूल्पद्रुति समाहारे द्विगुवन्न प्रधानभूते समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायां प्राप्तं समाहारद्वं
द्वस्य निषेधोस्त्विति वाच्यं द्रव्यसंख्यानवगमेनैतत्सूत्राप्राप्तेः परंपरासंबंधेन यथाकथंचिद्द्रव्यसं
ख्यावगमे च सूत्रप्रवृत्तौ न किंचिन्मानं नचोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपि न स्यात् तत्र प्रधानस्या
सापेक्षत्वेनादोषात् मम तु प्राण्यंगादिषु द्वंद्वस्येति नियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तौ तद्विधानेन।
चारितार्थ्यं स्पष्टमेव न च नियमेन समाहारद्वंद्वप्राप्तिविषय एवैतन्निवृत्तिबोधनात्मकं यमत्र द्वंद्वश्चे
त्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यं पादमित्राधिसमाहारस्य विशेष्यत्वेनेतरेतरयोगस्याप्राप्तौ प्रकरणस्य निया
मकत्वानापत्तेः यदि तु प्रकरणे सामर्थ्यादवांतरभेदमनादृत्य प्राण्यंगत्वादिनोपाधिनाश्रयणे न
प्राण्यंगादीनां पादिद्वंद्वस्तर्हि समाहार एवेति वचव्यक्त्येतरेतरयोगव्यावृत्तिस्तर्हि प्रकृतेपि नषैः प दो
न्तु समाहारद्वंद्वविषये सापेक्षत्वेपि नासामर्थ्यमिति तत्र धवे एव देवदत्तान्वयविवक्षायां वदत्रस्य दधवख
दिरमिति प्रयोगापत्तेः मानाभावाच्च एतत्सूत्रसार्थक्यं तूक्तमेवेति दिक्। दशदंतोष्ठा इति समाहारे दशत्वा
स्यान्वयविवक्षायां दशदंतोष्ठानीत्यपि भवत्येवेति बोध्यं पाठांतरं केचित्तु दंतोष्ठाद्वारकसंबंधेन दशत्व
स्य समाहारेन्वयविवक्षायामस्त्येव समाहारे द्वंद्वप्राप्तिस्तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः अ
तएवात्र सूत्रविषये समाहारद्वंद्वसिद्धिः सामर्थ्येनासामर्थ्ये समासकल्पनापेक्षया एवमन्वयक।
ल्पनस्यैवोचितत्वात् किंच पदार्तरेतरयोगेपि उद्भूतावयवभेदः समूह एव समासार्थः स चावयववलिंगा।
दिभिस्तद्वानिति मतं तदा सापेक्षत्वात्तस्याप्यप्राप्तिरिति मदुक्तमेव प्रकरणं अपि च नियमेन समाहारं

द्वंद्वप्राप्तिविषय एवेतरयोगनिवृत्तिबोधनाद्द्वंद्वंद्वश्चेत्यादिः प्राप्तिरेवाभावेननिषेधः स्यात् सामीप्येनपरिच्छेद
वृत्तिसोऽचसमीपपावृः सामीप्येनपरिच्छेदेनात्तलिक इतिभावः यद्यपीहसमाहारद्वंद्वोवेतिव्याख्यानेपिनत्त
त्रिस्त्वत्यापि प्रक्रममनुरुध्याह नियमोवास्यादिति उपदशांदंतोष्ठमिति दशसमीपदंतोष्ठसमाहार इत्यर्थः
दशासामीप्यंचनहृत्तिसंख्यावत्वेनेतिबोध्यंवृत्तिपदार्थेषु सामीप्यान्वयेनासामर्थ्येपिएतत्सामार्थ्यादेव
समाहारद्वंद्वः इतरेयोगेतुबहुव्रीहेरेवानुप्रयोगः तस्यसमीपसंख्यावत्प्रधानत्वात् नचाव्ययीभावानुप्रयोग
स्तुन समानलिंगवचनत्वेनबहुव्रीह्यनुप्रयोगस्येवन्याय्यत्वात् अतएवसमाहारद्वंद्वेनबहुव्रीह्यनुप्रयोगः किं
त्वव्ययीभावस्यैवेति यद्यपिलिंगवचनत्वेनबहुव्रीह्यनुप्रयोगस्येवन्याय्यत्वात् अतएवसमाहारद्वंद्वेनबहु
व्रीह्यनुप्रयोगः किंत्वव्ययीभावस्यैवेतियद्यपिसमाहारेबहुव्रीह्यनुप्रयोगेपितस्यअवयवव्यवहारकसंबंधेनसमु
दायार्थेऽन्वयेनद्वंद्वार्थाभिन्नत्वाद्द्वंद्वार्थस्यैकवद्भावादेवत्वेउपदशमितिसिध्यतितथापिषष्ठ्येकवचनादौउपदश।
स्यपाणिपादस्येत्यपिस्यात् उपदशंपाणिपाणिपादस्येत्येवेष्यते यद्यपिउपदशपदार्थेसमाहारविशेषणपा
णिपादेऽन्वयः नसमाहारेपाणिपादस्येतिषष्ठीतसमाहारनिरूपितसंबंधे इतिनोपदशस्येतितत्सामाना+
धिकरण्यान्वयस्यापादनाद्दीतथापिबहुव्रीह्यर्थस्यनानमजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरभेदान्वय इतितुल्यत्या
समाहारएवान्वयः स्यात् नविशेषणेपाणिपादादावितिइष्टबोधासिद्धिः अव्ययीभावानुप्रयोगेतुअव्य
यतयानदोषः वृत्त्यन्तरेऽव्ययात्तिरिक्तान्वयविशेषणदानात इत्याहुः समाहारेदशसामीप्यान्वयविवक्षायां
तुउपदशाद्दंतोष्ठानीतिबोध्यं अव्ययीभावानुप्रयोगेसामानाधिकरण्यंतुसमीपसमीपिनोरभेदविव
क्षयेतिस्पष्टंभाष्ये इतिदिक् आनङृतो विद्यायोनीत्यनोविद्यायोनीत्यायात्तु वर्त्ततेनचैवंकृतरत्व।

षा॰प्रो॰

472

ऽऽत्वस्याप्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः किं ऋत इत्यनेनेति वाच्यं तस्य हि स्थानित्वेनैव संबंधः स्यात् ऋदंतसामर्थ्याद्द्वंद्वविशेष
णं तेन विना महादौ नानङ् नकारोच्चारणमुरपरत्वबाधनार्थं अत्र ऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वे ङकारो मित्राव
वरुणाविन्त्यादेरेव नादौ देवताद्वंद्वविषयेऽन्त्यादेशार्थः ङकारोऽन्त्यादेशार्थः उत्तरपद इति चाधिकारः न च ऋत
इत्यनुवर्त्तनेन स्यैव स्थानित्वे व्यर्थे होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति भाष्योदाहरणप्रामाण्येनात्र उत्तरपदेन पूर्वप
दानाक्षेपात् तदंतविधिरिति वाच्यं मित्रावरुणाविन्त्यं नादेशार्थत्वात् होतेति एषां विद्याकृतैकपत्रत्विक्
कृतः संबंधः मातेति अत्र योनिकृतः मंडूकेति अनपत्यमध्येन संबंधः न तु वाक्यभेदेन संबध्यते ऋत इ।
त्यनुवृत्तेर् ऋदंतस्य पुत्रप्राग्रूपेऽस्मानङ् इत्यर्थः तेन तातपुत्राविन्त्यादौ न देवतेति अनृकारार्थमविद्यादिसं
बध्यार्थवचनं प्रसिद्धेति द्वंद्वं रहस्येति स्तत्र अभिव्यक्तिग्रहणे नात्यंतसहचरितयुगले द्वंद्वशब्दस्य निपातना
दिति भावः प्रसिद्धिश्चैकहविर्भागित्वेन लोके प्रसिद्धं साहचर्यं तया वा तत्राया अप्रसिद्धिस्तु कल्पसूत्रवेदयोर्शाणा
ऽत्यादाविति स्कंदविशाखौ शिववैश्रवणाविन्त्याद्यर्थः ईदग्नेः देवताद्वंद्वे इत्येवेति ऽपोतिर्लेतावियाग्नीषोमौ माणे
छामी त्याश्वलायनप्रयोगस्तु कांदसत्वाद्बोध्यः अग्नेस्तुन्सात्पदाद्योरित्यस्यापवादः अग्निष्टुतत्कृतान्तु विशेषः
संपदादित्वात् क्विपि करणे क्विप् अग्निष्टोम इति सोमयागस्याख्यासंस्थोच्यते इद्वृद्धौ तकार उच्चारणार्थः वृद्धिग्र
हणे न च तद्वत् लब्ध्यते न हि पोत्तरपदासंभवात् तदाह वृद्धिमतीति अलौकिक इति तद्धितीया अलौकिक इत्यर्थः प
यथ्यंतरंगत्वं तथोक्तस्यापि उपजनिष्यमाणे व्यपवादः इति न्यायान्नैयत्यान् तद्धितविषया समासा अलौकिकइ
त्यर्थः वृद्धिमत्त्वं चोत्तरपदस्य भाव्येव निमित्तं एतेन समर्थानामित्युक्तेः तद्धितकृतिविषयेऽकृते तस्यैव उप
जनिष्यमाण इति न्यायस्याप्रवृत्तिः प्रकृतिसंबंधे तु कृतानङादौ प्रवृत्त्यैव चरितार्थमित्यपास्तं आग्ना

प्र

वैयर्थ्यमिति इत्वाभावादानङेव । द्यावाक्षामेति द्यावाक्षामारुक्मो अन्तर्विभातीत्यत्रत्यमिदं तत्रैकं पदं द्वंद्वसमासः
दिवो द्यावेति द्यावादेशः सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः देवताद्वंद्वे च निपूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरः इति वे
दभाष्ये स्पष्टं यत्तु सरूपसूत्रे चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे च द्यावाक्षामेत्युदाहृतं युगपदधिकरणवचनतासा
धकत्वेन तत्तु द्यावाक्षामा पृथमेकत्र तेनेतिमंत्रस्थत्वे तत्रैतरेतरापेक्षत्वाभयत्रापि द्विवचनं द्यौश्चक्षा
द्विवचने गोतो णिदिति णित्वे सुपां सुलुगित्याकारः प्रथमे प्रधाने दिवस्पृथिव्योः इति तदर्थः इ शब्दो ।
ऽसमासद्योतकः अकारोच्चारणमिति सचोच्चारणार्थः नेत्संज्ञाफलाभावात् अननुनासिकत्वमाना ।
भावाच्च नापि विवक्षितः प्रयोगेऽश्रवणात्तु तदुच्चारणं हि सूत्रे सानस्य श्रवणं प्यास्यादिति तदपि श्रूय
माणसकारांतादेशस्य विधानं स्यादित्येतदर्थं ते न प्रयोगे विकाराभावो नुमीयते इति भावः छंदसिट
हेति द्यावाचिदस्मै इति पृथ्वी चिदस्मै पृथिवी संनमते इत्यत्रत्यमिदं चिदस्मै इत्यनेन व्यवधानात्स ।
मासाभावनिर्णयः तत्र समासाभावे पि द्यावादेशः इतरेतरापेक्षत्वाद्विवचनं प्रमित्रयोर्वरुणयोरिति
वत् अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रश्लेषं पठंति अत एव संनमेत इत्यनेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः
तत्त्वा क्रंदसीति पूर्वसवर्णः अपरे तु द्यौश्च रूपे वा त्रापि द्यावेति पूर्ववत् इतरेतरसमानं अयमेव मूलार्थः
ध्वनितं च वेदं चार्थे द्वंद्व इत्यत्र कैयटेनेत्याहुः विसर्गमिति तेन न कश्चिद्विकारो नेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भा ।
वः मातरपितरो मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते उत्तरखंडे तु ऋतो ङीत्येव सिद्धं एकशेषस्यैवैकल्पि ।
कत्वाद्द्वंद्वः इदं च वृत्तिकृदयोः स्पष्टं यद्यपि भाष्ये पितरामातरा च छंदसीति सूत्रे इदं सूत्रे च ध्वनिताः पूर्वोत्तरप
दयोरारारौ निपात्येते इत्युक्तं तथापि तत्र पूर्वोत्तरपदयोरिति सप्तमी तयोः सतोः पूर्वपदस्यार्थे इति के

यदः अनन्तर एवोत्तरपदे इत्यधिकृतस्यानवाधः विस्तरस्तु भाष्ये प्रदीपोद्योतेद्रष्टव्यः इदंतु बोध्यं इत्यनिर्णयग्र
हणं न तत्कालेत्वकृतस्वनियमपिवाकृत्त्वचमितिप्रयोगेत्वकशब्दोलघुतरं न च्यापि समर्थसूत्रस्य भाष्य
प्रामाण्यात्परनिपातोस्येत्याह वहूनामिति वाक्यस्त्रकन्यचं इदमगर्भइहेतुवाकस्वजनं इतिइदं अ
पवादसंगत्याह अग्रयेति विभाषाणां सौत्रसत्रूपशाह्नस्य रूप्यते बोध्यते इति भूतस्वत्वर्थपरतयापि व्या
ख्यानादिदं सिद्धमित्याह समानार्थत्वं चात्र नानधिकार्थकत्वं तेनाश्वश्च सैंधवश्चेत्यत्र नैकशेषः
सूत्रे सरूपाणामेवेति नियमाश्रयणात् वृद्धो यूना वृद्धमिति पाणिनिसूत्रे गोत्रसंज्ञस्य प्राचां संज्ञात्वे
वचेहग्रहणं न तु वृद्धिसंज्ञस्येत्यादि अपत्यवाचकेन कृत्रिमेणापूना साहचर्यान्नु व्याख्यानाच्च न दाहमगोत्र
मिति गोत्रे पूर्वेत्येवत्तु नोक्तं अपत्याधिकारादन्यत्रापत्यमात्रस्य लौकिकगोत्रग्रहणस्य वस्तुप्रमाणत्वा
त्तस्य ग्रहणं पत्नौ औपगवो नंतरऔपगविश्च पुत्रैकशेषापत्तेरित्येके युवप्रत्ययमात्रेतियुवत्वप्रतीतिमात्रेत्यर्थः
एवकारलभ्योयमर्थः तल्लक्षणमिति आर्थं शाब्दं चेत्यर्थः इदं सरूपग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते सारूप्यं तदुपात्तविशे
षातिरेकेणग्राह्य यद्वायोसोविशेषः स तल्लक्षण एवेति वचनव्यक्तापावतुइदं पविधेफलाभेन तल्लाभः भाग
वित्तीति गोत्रापत्यें तत्र स्त्रूनि तदेताहृ द्वावकुसौवीरेष्विति कुत्सा पाठ कुत्र च कुत्सासौवीरगोत्रं चाधिकमपे
त्यतेन तु युवत्वमात्रकृतं वैलक्षण्यमिति भावः गार्ग्यवात्स्यायनाविति इदं च कृत्स्नशब्देषूपलक्षणं गोत्रादिक
नमित्यर्थः स्त्रीपुंस्त्रीत्वस्यैवेरूप्यकारणस्याधिक्यात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति इहापि सं
वध्यते तेन गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ नातिप्रसंगः पुंवत्कृतवैलक्षण्यं स्फुटीकियते कर्त्रैर्द्विवचना
तेनविग्रहमाह गार्ग्यायणाविति अर्थातिदेशस्य फलमाह अनुवर्तमाने इति तद्राजस्य बहुषु लुक् इति अतः २

पाद्यनिर्देशो स्त्रीत्वस्य निवर्त्तनान्न लुक् स्यादितिभावः पुमानित्यत्र सरूपाणामिति निवर्त्तते तेन हंसश्च व
रटा चेत्यत्र हंसत्वजातिसाम्ये शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वेऽपि नातिप्रसंगः सारूप्ये सति।
तल्लक्षणविशेष एवैतन्मते: अत एव भ्रातृपुत्राविति सूत्रं चरितार्थं तदुक्तं भाष्ये यत्रार्थे प्रकृतेस्तल्लक्षणम्।
एवं विशेषस्तत्रैकशेषो भवतीति तल्लक्षण एवेति किं इंद्रेंद्राण्यौ अत्र पुंयोगकृतोऽपि विशेषः ननु गौरे
यं गौश्चेयं चानयोः सहोक्तावेतौ गावाविति नियमेनानस्यान्न तल्लक्षणविशेषाभावदेतस्य त्राप्राप्तेः स।
रूपाणामित्येकशेषेऽनुपपन्ने स्त्रीवाचकस्यापि शेषापत्तिः न च गावावित्यत्र रूपे विशेषाभावे नानुप्रयोगे
च त्यदादीनीत्येकशेषे त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतस्तन्त्रोक्तेरेतावित्यस्य नियमेन सिद्धिरिति वाच्यम् अहं द्व
न्तल्रूपविशेषणानामित्यत्र द्वंद्वपदेन तदपवादैकशेषस्याप्यलक्षणात् न तदप्राप्तेरिति वक्ष्यते न चै
तेगावावित्यत्रैवापत्तिरेवास्त्विति वाच्यं कैयटादिविरोधात् तर्हि पुमान् स्त्रियेति नत्वैकशेषे इति
चेन्न चेदं शब्दोपादानसामर्थ्याद्विशेषश्चेत्तल्लक्षण एवेत्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशि।
ष्टाभावे तात्पर्यान्न दोषः स चेह विशेष्याभावादस्त्येव अत्र विभक्ताविव्यनुवर्त्तते। विभक्तौ तदितरकृत
विशेषविरहश्चेदित्यर्थः अत एव जननीवाचकमातृशब्दयोर्नैकशेषः हंसाविति ननु शिष्यमाणस्य
लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् तत्रार्थस्य तत्रार्थस्यापुंस्कत्वेन स्त्रीप्रत्ययो दुर्वार इति चेन्न स्त्रीपुंसयोरिति व
क्तव्ये वैरूप्येणानिर्देशात् शिष्यमाणतो लिंगं न तु लुप्यमानतोऽपीत्यर्थज्ञापनेनादोषादित्याहुः आस।
लीवत्सश्च जातसणावत्सा चेत्यत्र न पुंवत् यत्र प्रधानगतस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एव विशेषस्तत्रैवैकशेषप्रव
त्तेः इह चाप्रधानकृतविशेषस्यापि सत्वात् यतः स्त्रीपुंसोः सहविवक्षायामेवैकशेषः सहविवक्षा।

शा॰ शो॰

च प्रधानयोरेवेति न च लक्षणे ऽपि देवेत्यनुवृत्त्या घटनशब्देन तयोरेव परामर्श इत्याह । नपुंसकमन अन्यत
रस्यामित्येकवद्वेत्यत्रेनैव संबध्यते आनंतर्यात्तत्त्वर्थं च शब्दाच्चेत्याह । तच्चेवेति अनपुंसकेनेति किं शुक्लं च
शुक्लं शुक्लौ अत्रैकवत्त्वं न अस्य ग्रहणमस्यैवैकवद्भावइति बोधनार्थं अन्यथोत्तरत्राप्यनुवृत्तिः संभाव्येते
त्याह । ननु समाहारद्वंद्वविषये ऽप्येकशेषस्योपपादनादेकवच्चेत्यादि व्यर्थमिति चेन्न विशेषसूत्राणां
गार्ग्य॰च तद्विषये ऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् अत एव गार्ग्यायणश्चेति विग्रहे गार्ग्यायणं इति न साधु अत एवास्य ग्रह
णं चरितार्थं अन्यत्रैकवद्भावप्रयोजकीभूतैकशेषाभावबोधनार्थं हि न तत्र अननुवृत्तिस्त्व स्वरितत्वादपि
सिद्धा वस्तुतस्तु जातिव्यक्तिरन्यतरपदार्थो अयेन वचनद्वयस्य सिद्धमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्स्य शा
र्थमेवेतत् अनभिधानमन्यत्र भाष्यमतेत्याह । शुक्ले शुक्लादिपदानां पुंस्त्वाद्गुणिपरतां स्यो रपि लुप
टादिपदोपादानं एवं च गुणपरतायां नीलो रूपमित्याद्येव प्रयोगः गुणिपरत्वे तु विशेष्यलिंगाः तदुक्तं गुणे
शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीति तथा स्त्रीदारादयो ऽपि हि शब्दं यादृशोः प्रस्तुतं पदैः गुणद्रव्यक्रिया
शब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः स्तुवतिनी स्त्री स्तुवतिनो दाराः स्तुवतिकलत्रं दंडिनी स्त्री दंडिनो दाराः ।
दंडि कलत्रं पाचिका स्त्री पाचका दाराः पाचकं कलत्रमिति उदाहरणानि नमयति न धनुरेषां यस्तदा
रोपणेन त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिलीनस्य दारा इति हनुमन्नाटकपद्ये तु दारा इत्यस्यैव विशेषणत्वात्
बह्वितिवहवः अमरव्याख्यानात्तस्तु गुणे शुक्लादयः पुंसीति विशेष्यानुपादाने ऽप्यस्य सामान्येन पुं
सकस्यापवादः तेन नीलं रूपमित्याद्येवेत्याहुः नच लक्षण एवेति किं हि महिमान्यो ऽत्र महत्त्वादि
तो ऽपि विशेष इत्याहुः पिता मात्रा श्वशुरः श्वश्र्वा इदं सूत्रद्वयं नैकशेषार्थं विवक्षितार्थलक्षणयापि

पितरावित्यादिसिद्धेः नापि द्वंद्ववृत्त्यर्थस्यैकत्वविकल्पकत्वे न पक्षे तस्यापीष्टत्वात् किंतु मातरावित्यादेरस्ता ह
गमकेऽसाधुत्वबोधनाय मातापितराविति पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृते मातुरभ्यर्हितत्वात्
पूर्वनिपातः कृत इत्यानङ् श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिता इति स्मृतेः श्वश्र्वा अप्यभ्यर्हितत्वं स
दादीनि सर्वैः सर्वं त्यदादिभिरन्यैः शेषेत्यर्थः अन्यथा अन्यासत्यासदादिभिः सहोक्तावित्येवार्थः स्यात् प
रमिति गणीयप्राक्पर इति शक्तिपे धादिति भावः पूर्वोपस्थितत्वरूपान्तरंगत्वेन व्यवस्था बाधा एव वाचनि
वा कमेवेदमिति कश्चित् पूर्वशेषोपीति अत एवाहं च भवांश्चावामिति सिध्यति अत्रादिपर्येतानामिति निय
माभावात् देवदत्तश्च भवांश्च भवन्ताविति सिध्यति स्पष्टं चेदं सर्वनामसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये त्यदादित इति त्र्याद्यादि
त्वात्तसिः त्यदादीनां शेष इति अर्थः पुंनपुंसकत इत्यत्राप्येवमेव स्त्रीशेषेपि पुंस्त्वादिप्रयुक्तमेव लिंगं भवतीति
भावः पुंनपुंसकयोस्त्विति पठिष्यते न तु नपुंसकमित्यन्वयः परत्वं च पुंनपुंसकत इति वचनेऽदं इदं च कैयय
दोस्पष्टं लिंगसर्वनामत्वेन नपुंसकत्वस्य व्यापकतया प्राधान्यात् तस्यैव लिंगमिति नपुंसकमनपुंसकेति सू
त्रभाष्योक्तरीत्यापीदं साधयितुं शक्यमिति बोध्यं अस्यापवादमाह अद्वंद्वेतिन्यायप्रसिद्धं चेदं अंतरंगत्वात् एवं लिं
गबाधनेन चरितार्थस्य बहिरंगविशेष्यसंबंधप्राप्तलिंगबाधकत्वे मानाभावादिति कैयटः अत एवैकशेष
विशेषणेपि त्यदादित इत्यस्य प्रवृत्तिः अत एव पुंस्त्रीसंघे स्त्रीशेषे गाव इमाश्चरंतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते
इमा इत्यत्र ह्यनेनैवैकशेषः एवं च विशेष्यसंनिधानाभावे तच्च सा च स च तानि स च सा च ताविन्यादौ पुंनपुंस
कत्व एव लिंगमित्याहुः कुक्कुटमयूर्याविति द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदलिंगत्वेन तदधीनत्वेव विशेषणस्यापि
बोध्यं तत्पुरुषे उदाहरति तच्चेति पिप्पल्या अर्धं सा चेति अर्धपिप्पली अर्धपिप्पल्यौ ते इति इदमुपलक्षणं

अर्धपिप्पल्यस्त्वादित्यत्र विशेषो बोध्यः नचैवं सूत्रे सर्वैरिति व्यर्थं त्यदादीनां समान्यसामान्यवाचित्वेन तस्यैव प्र
योगसंभवात् नच द्वंद्वनिरन्त्यर्थं सामान्यविशेषवाचिनोस्तदभावादिति वाच्यं क्वचित्तयोरपि द्वंद्वज्ञापनार्थ
त्वात् तेन गोबलीवर्दं प्रमाणप्रमेयेत्यादि च सिद्धं अत एव शास्त्रभरतेष्विति निर्देशः संगच्छते प्रकरणादिना
तत्कतृस्यापि विशेषपरतायां द्वंद्वनिरन्त्यर्थमस्यावश्यकत्वात् अविद्यानत्वितो योगः मत्स्यादौ तद्विशेषयो
रित्यादौ तु तदिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पंचादिपठितं वा स्याकृतिगणत्वात् अत्र च सूत्रे परस्परसाहचर्येण
नव्ययस्यैव ग्रहणादित्याहुः द्विशाद्वेकशावृयोस्तु द्वौकारिति निर्देशादेकशेषो न ग्राम्यपशुअत्र नपुंसकेने
त्यनुवर्त्तनेन तद्धन यत्राह पुमानिति स्पष्टं चेदं तत्रैव गौगावाविति संघग्रहणाद्बहूनां समुदाये शास्त्रमिति भावः
संघग्रहणसामर्थ्याद्ववत्सादिति नच नाय तरुणवाचीशूद्रादौ नर्णाके वत्स इति द्विकोटशेषात् तर्णकं संघो
जातगवापत्यमिति तद्व्याख्यानात् सकृत्करिस्तु वत्स स्यादित्यमरात्वेतिवाच्यं वत्सं स्त्रीवेतु वत्सतीति कोशा
त् वत्सो वाचकात् शाशस्त्रे प्रथमे घचि प्रशस्तवत्सोर्थे तद्ग्रत्यर्थे तरुणस्यैव प्रतीतेः प्रकरणादिना च पदागम
वो विशेष्यत्वेन ज्ञातास्तदेदमदाहरणं ध्वनितं चेदं वृत्ताविव्याहुः यद्वा वत्सशब्दस्यापत्यवाचिनः प्रकरणा मात्र
दिना तरुणपरत्वे इदं प्रत्युदाहरणं ध्वनितं चेदमं तर्वदिति सूत्रे भाष्ये वर्करस्काम्रेमेइत्यपि प्रत्युदाहरणं वर्क
रस्तरुणः पशुः अनेकशफेष्विति उष्ट्राणां त्वारण्यत्वात्स्त्रीशेषाभाव इति केयटादयः तेषामखुर
त्वात्रेत्यन्ये एकशेषे वक्तुमेइति विभक्त्यपनये हृत्विनां तरंगत्वात्रदुत्यन्तेनैः पूर्वमित्यर्थः द्वंद्वापवाद एक
शेष इति व्यवहारस्तु नार्किकी शान्तिमादाय बोध्यः एतेन कतं द्वंद्वानामेकशेषत्वमिति निरस्तं फलो
पि विशेषमाह तेनेति समासत्वद्वंद्वत्वाभावेन त्यर्थः एकवादिति तत्रिपमरइत्यर्थः पंचानामिति

ते

इतोऽसर्वनामस्थानइतिस्त्रं तंनुपंचाऽत्यत्र मिष्ठिताऽदोव चरितार्थसमासांतो नेति कृत हंहाना मेकशेषे हिंहंहालो।
किकविग्रहवाक्ये नन्त्राणिर्दिष्टे रासप्यादिति भावः अतएव सर्वइत्यादौ विभाषाजसीति स्पेकशेषः प्रसंगादाह त्त
दिति परार्थाभिधानमिति करणे ल्युट् परपदार्थेनान्वितापः स्वार्थस्तदभिधानमभिधामिः तदुपस्थितिः सत्वकारण
मित्यर्थः इतरार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिर्येन घटकैरिति फलितं साच समुदायशक्तिसाध्या अयमेवचैकार्थी
भावः एतदुक्तं भवति न केवलयारूढ्यापावपवशक्त्या सर्वत्र निर्वाहः किंतु विशिष्टार्थे विषयकेशक्त्यंतरमेवस्वीक
र्तव्यं अत एव चित्रगोर्विशेषणस्य पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणसंबंधः इहैव स्याद्योगः बहुव्रीहौ पक्कद्वादेः किंच
बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरपि अवयवशक्तिमात्रवादिनां न सिध्येत न च निरूढलक्षणया निर्वाहः शक्तावेव प
र्यवसानादिनी त्यन्यत्र विस्तरः अप्रसिद्धं नानेति दिकपरस्य प्रत्यासन्न्यानन्नह त्रिविधायकस्त्राद्दितात्पर्यवि
षय एव एकार्थीभावोपि पदविधिर्नत्पर्यविषयोरेव प्रत्यासन्ने द्विशा इत्यादौ सुजर्थादीनामपि व्याख्यानात्र।
त्वं बोध्यं वृत्तिरिति समुदायस्यवृत्त्याश्रयत्वेनोपचरिकोयं शाब्दव्यवहारो निरूढः पंचस्थितिबोध्यं तत्रतद्धित
समासयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वेन मानांतरासिद्धेकार्थीभावस्य च सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैव कृ।
नामप्युपपदनिमित्तकानां कर्मण्यणित्यादीनां तत्वं स्पष्टमेव न च तत्र नित्यसमासात्वकृतेकार्थीभाव एव अभिधा
तिमूलकेनोपदं शामित्यादावसमासेपि नदावश्यकत्वात् न महांतं करोतीत्यर्थे ऽसमार्थ्यात्समासप्राप्ताव
पि इडुन्यते इवार्त्ताव्रकृतद्धितप्राप्तौ च नहटिन समुदायपरो ननदंतपरो अतएव हृकचोर्नदोषा पाचक।
इत्यादावपि उद्देश्यविधेयभावेनानन्वयापायकत्वेरिकृदित्यादेरकरूप्यापचैकार्थीभावस्यावश्यक इति बोध्यं

अत एव पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमित्याकरे व्यवहारः अत एव व्यापारान्वयविवक्षाया
मादिः पाचकवृत्तिन साहचर्यात्तु परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिस्तत्साहचरित्ता।
विधेश्च ग्रहणात् फलेत्वेकदेशविशेषणस्यान्वयो भवत्येव अत एव समस्तार्थ्यापकशब्दैकदेशदारुणमि
त्यादिक्रियाविशेषणानामन्वयः पूजनात्पूजितमित्यत्र भाष्ये दर्शितः एकशेषेपि द्वंद्वदरन्यनुवृत्त्यान द्वि
वचनविधानेनैकार्थीभावस्यावश्यकः नन्वेकशेषप्रकरणं चार्थे द्वंद्व इत्युत्तरमेव कार्यं समर्थाधिकारला
भेनैकार्थीभावविषयत्वस्य सौकार्यं कार्यमेवलाभात् सवित्यस्य तु व्याख्यानादेव निवृत्तिर्भविष्यत्येव
वं सिद्धे प्रथमपाठकरणसामर्थ्यादेकार्थीभावाभाव एव एकशेषप्रवृत्तिरिति चेन्न भाष्यविरुद्धत्वात् प्र
थमे पाठस्तु कालोपसर्जने चेत्यन स्त्रुत्यपदानुवृत्त्याऽस्य प्रत्याख्यानत्वबोधनायेत्येके सनाद्यन्ते ध
पि सुपः आत्मनः क्यजित्यादौ पदविधित्वस्पष्टमेव सनं तेन तु यद्यपि सन्नु विधेनैपदविधित्वं न यद्यपि सु
पः आत्मनः इत्यादौ न तः कर्मणे इच्छायामिति सनुवृत्तेर्योधिकारानुरोधात्साहचर्यात्तु परिभाषाप्रवृत्तिः
अत एव लिङ्गं मा ह्रासन्तत्त्वत्र तु निवृत्तिन्यासेन न विरोधः तन्मते हि पदविधित्वस्य स्पष्टत्वेन समर्थप
रिभाषाद्वैरस्य अत एव भाष्यकृता वचनं प्रत्याख्यातं स्वभावत एव वृत्त्यप्रवृत्त्योः सिद्धत्वादिति प्रातिपदि
कप्रकृति चक्षिपोपिकर्तुः क्याङिति सूत्रे उपसंख्यानत्वेन तत्साहचर्यादेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः प्रातिप
दिकादिति लिङ्गस्तु प्रातिपदिकाद्युत्पत्तावपि साहचर्यात् एकार्थीभाव एव प्रकृतिः नचैवं व्याकरणस्य
सूत्रं करोतीत्यर्थे सत्त्वप्राप्तस्य सविशेषणत्वात् णिजनापत्तेः व्याकरणसूत्रयतीति हेतुमति चेति सू
त्रभाष्योक्तप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति चुरादिगणसूत्रेणैव सिद्धे पुन

हंतु तीत्यत्र तत्करोतीत्यनेन मुंडमिश्रादि सूत्रे वत्सापेक्षत्वादपि विधानेनादोषात् वृत्तौ षष्टीत्युन सूत्रे धोतु
तयाव चनत्वेन ननन्त्रि वृत्तिरूपितकर्मत्वस्योपजनने नाशोपत्वात् अतएव सुपआत्मइतिसूत्रे भाष्ये माणवकं
मुंडयतीत्यत्र सापेक्षत्वादपि णिच् मुंडमिश्रेतिवचनसामर्थ्यादित्युक्तं संगच्छते इतिदिक् वस्तुतोऽस्य
प्रवृत्तित्वमेवनेत्यन्ये कंड्वादियगाद्यं तेनतु नवृत्तित्वं स्वार्थिकत्वेन विजातीयाभावेन एकार्थीभावस्यनि
फला रूपयितुमशक्यत्वात् पदविधित्वाभावाच्चेभावाच्च पाठांतरं अतएव माणवकंमुंडयतीति अत्र मौंडपरात् अ
उश्चाटूत्प्रत्ययः तस्यच सापेक्षत्वेन प्रतीयमानतया क्रियाया अकारके नित्यसाकांक्षत्वात्तद्दोषः नतदर्थ
कस्य प्रातिपदिकत्वात्केन णिच् गणे पाठाभावात्साधनार्थकस्यापि ग्रामतत्त्वादि स्वप्रातिपदिकत्वात् तेः
सच वृत्तिविषय एव अतएवसत्त्वप्रधानेन विग्रहकरणमितितत्त्वं इत्यंतं वृत्त्यर्थबोधकमिति एकार्थीभा
वकृतविशेषराहित्येनवृत्त्यर्थबोधकमित्यर्थः तेनपाणिनीयोदकमित्यादेर्विग्रहभूते प्राप्तमुदकंयमित्या
दौनव्यभिचारः वाक्यमिति तत्समासघटकपदानां तत्तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यंतानां पूर्वोक्तप्रयो
गविषयमित्यर्थः एतेन वाक्यात् इवेति फलितोर्थः वः कालो यस्येति विग्रहइतियं घाख्याख्याताः अतए
वसंज्ञादिविषयसमासे वाक्येन संज्ञानवगमेपि वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनाय समस्यमानपदार्थ
बोधकवाक्यप्रयोगोभवत्येव एवं अनेवाप्यामश्रोवाप्ययः संज्ञायामिति समास इति कैयटाद्युक्तं सं
गच्छते नचैवं वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमास इत्यादिग्रंथासंगतिः वृत्तिसमानार्थकत्वाभावेन।
नित्यत्वव्यवहारात् नचैतादृशानित्यत्वस्य सर्वत्रैव सत्त्वेनाव्यावर्तकत्वं अन्यत्र वृत्त्योभासमानायोर्वृत्तेः
पदार्थयोस्तेषां यथाकथंचिद्वाक्यपिभानमस्तिअत्र तु नतदपीति वैषम्यात् नित्याधिकारीयसमसेतु

प्रा. शे.

477

नेन समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावस्यैव बोधनात् न वाक्यप्रयोगः तदाहुः अविग्रह इति लौकिक
विग्रहरहित इत्यर्थः एवं च नैकार्थकत्वबोधनं त्विति घटकपदस्य त्वबोधनेन च विग्रहप्रदर्शनस्य फलं
बोध्यं अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदाघटितत्वम् इत्यर्थः अतो बहुव्रीह्यादेर्न दुष्टानि त्वम् अलौकिकस्य
विग्रहत्वं तु सादृश्येन तत्तद्व्यस्तपदोच्चारणत्वेन बोध्यं हि त्रा इति वा रूपान्यपदार्थसन्बन्धे पि तस्य प्राधान्यस्या
भाव इति भावः तौ दंतौ ष्ठमिति समाहारस्य प्रधानत्वादिति भावः अनेकेति आदीत्यर्थः हंहोति अनेक
मित्यनुवर्त्तते काचिदिति केचित्तु अन्यतरत्ववानित्यर्थः हि त्र्यन्यतरा इति च बोधः एवं च तत्प्राधान्यमस्त्ये
व एवं चेदं चिन्त्यमित्याहुः द्विरात्रमाद्विपद इत्यर्थकमिदमित्यन्ये X ह्यद्य जातादौ समासविभाजको।
पाधिगणनावश्यकी चेत्तत्राहुः सुपां सुपेति सुपामिति सर्वत्र संबध्यते तिङामिति यावत् कटप्रूः अज
स्रमिति क्वचिचीति वार्त्तिके नमिकं पीति सूत्रे च कठप्रु अजस्रसि इति समस्तानुवादेन तत्रैवानिपातना
ह्यान्तु नासमास इति भावः अपंच नञ्प्रत्ययसंनियोगशिष्ट एवेत्याहुः तिङन्तार्थे क्वतेन सहेति
योगविभागेनात्र समासः स च योगविभागस्येष्टत्वान्नञ्प्रत्ययसंनियोगेनैवेत्यन्ये अत्रेदं चिन्त्यं सुपां
तिङन्तेनैव तिङो सुबन्तेन त्यस्य संग्रहात्वद्वैधत्वं चिन्त्यं पंचविधत्वमेवयुक्तमिति उभयत्रापि सुपू
मिङ्घटितत्वस्याविशिष्टत्वादितिवत्त्रपरमाः अभिधानलक्षणा बोध्या तत्त्र तत्र भाष्ये बहुशोनभि
धानादिसुक्तेरकर्तरि चेति सूत्रे भिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इति भाष्योक्तेश्चेत्याहुः इति सर्व
समासशेषः अथ इति अविभाक्तिकः सौत्रो निर्देश इति भावः अल्लोपाधूरिति अनस्त संबंधिनी या धू

एकवचनांतानीति तथा चैकवचनांतावयवबहुव्रीहावेव नियमं कवित्यर्थः सर्वत्र गणे विभक्तिकोच्चारणसे
व दृष्टत्वेन केषांचित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्द्विवचनार्थ इति भावस्तदाह द्विवचनेत्यादीति लक्ष्मीशब्दे नुपा
ठसामर्थ्यात्तत्र घृतशब्देन्यस्यापि नियमः अतएवाकुशामरुशलक्ष्मीर्धेनसेति सिद्धं बहुवचनांतेनविग्रहात्
वहीलक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे न घृतं चेति कप्प्रभवत्येव अत्र तत्पाठस्य वितरनिवृत्तिमात्रफलकत्वात्तदु
पन्यास एव युक्ततर इति बोध्यं शेषादिति सूत्रे वं तत्पाठस्य नियमार्थत्वेन तेषामविशेषत्वादिति भावः ए
वं च संख्यावाचिबहुशब्देन लल्यादीनां समासे वैकल्पिकः एवं कप्पूर्वे तुल्यवाचिनां समासे तु नियमानां
विधिमुखेन प्रवृत्तौ उरःप्रभृतिभ्यो निषेधमुखेन प्रवृत्तौ न घृतश्चेति नित्यकि उरस्। सर्पिष्। उपानत्। पुमा
न्। अनड्वान्। पयः। नौ। दधि। मधु। शालि। लक्ष्मीः। अर्थान्नञः। वतनअर्थवतेति सुपथी नगरीत्यत्र तु पु
वोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासांतविधेरनित्यत्वात्त कवितिबोध्यं शेषाद्विभाषेति।
यत्तु भाष्ये नैव पेक्षं शेषग्रहणं नापि समासांतापेक्षं किंतर्हि नंतरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते इत्यु
क्ते तत्रापि विवादः समासांतवृत्तिसूत्रेंतग्रहणप्रयोजनकथनावसरे बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं उद्धधुरो
नीचधुर इति भाष्यविरोधापत्तेः अन्यथा कक्षूरित्यादीनां समासांतरे चरितार्थेन पापरेण कपा बाधाप
त्तिः उपक्रमे समासांतापेक्षया शेषस्यैव भाष्ये उक्तत्वाच्चेति वृत्तिकेपट हरदत्तादपस्तद्दीत्याप्तुदारति
प्रियपथ इति अपरे तु उपक्रमे समानपत उक्तस्यार्थस्य विशेषव्यवस्थापकप्रागुक्तभाष्यादनंतरं बहु
व्रीह्यधिकारापेक्षेपेव शेषत्वविज्ञानमुचितं न च समासांता इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः कपो वैकल्पिक
त्वेन तदभावे तत्प्रयोगोपपत्तेः न चात्र पक्षे प्रतिपदोक्तसमासांतानां स्वस्वविषये बाधकत्वेनैवोपपत्तौ

प

प्रा॰शे॰ शेषग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यं न हि प्रतिपदोक्तत्वमेव बाधकत्वबीजं किं तर्ह्यनवकाशत्वं समासान्ता
श्च कावभावे सावकाशा इति न दोषः स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये एवं च प्रियपथ इत्यादिविषये पक्षे शिवपथिक इत्यपि भ
वति अत एव बहुव्रीहौ संख्येये डजित्यस्य भिन्नत्वेन पाठः सार्थक इत्युक्तं सूत्र एव भाष्ये ऽनेन बहुव्रीह्यधिकारे त्वनेन रूपद्
मुपात्तं न चैवमपि वक्ष्यत्यूरित्यादेः प्रकृतिविशेषापत्त्वेन समत्वात् न च समासान्तमात्रापेक्षशेषत्वपक्षे ऽन्तः चू
कादेरसिद्धिः कप्रत्ययानुज्ञापनेनैतेषामनित्यत्वमिति वाच्यं उदाहरणपरतज्ज्ञापकस्योपलक्षणत्वात् एवान्त्योमा
त्रे वहेत्यन्वारणाक्यामिति शेषवचनेन संभवदपि तत्साधानं भाष्ये न कृतं तेन च बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः पूर्व
मेव कप्प्रकरपाठेन विशेषविधिभिः परत्वाद्बाधेनैव सिद्धेरानर्थक्यं शेषग्रहणं व्यर्थमू विभाषापत्रपावेत्यादिसूत्रवि
षये पक्षे वापन्नः समन्तुत्रुनुत्क समासान्तो न बहुव्रीहित्वाभावात्रादोषः एतेन वै कल्पिकसमासान्ताभावे कविषये वैक
ल्पिकापवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तेरित्यत्र दृष्टत्वात्त्वनादिकृत्यपत्र्यूनिभाष्यकैयटाभ्यां स्पष्टमुक्तत्वाच्च अन्यपास्तं अ
त एवास्तु न समासान्तो नादितिनोक्तं अत एव संख्याव्ययेति सूत्रे कवभावार्थं चेति भाष्योक्तं संगच्छते त्याहुः यत्तु त
त्र तेनेदमिति सूत्रभाष्ये कावभावार्थं चेदमित्युक्तं यच्च कैयटेन शेषाधिकारो ऽपेक्ष्यते नोपपत्त्यादन्यत्र तिलङ्घ्यमपि।
प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् शेषाधिकारेति रूदं बहुव्रीहिप्रकरणे संख्येयेत्यादौ पुनःपुनः कवभावार्थं
चेतिभाष्योक्तेर्लोपने यद्यप्यनेकमिति सूत्रशेषनभिधानाद्यधिकरणानां न समास इति शेषग्रहणं न कार्यं।
मूत्रत्युक्तं एवं च शेषाधिकारस्य बहुव्रीहिरप्रसिद्धः तथापि तदुत्तरभाष्ये एवं च चैतस्मिन्सत्यनभिधानरूत्यादिना। राम॰
संख्येयेत्यादिवेपि तत्समासे भ्यः कप्यापबद्रोकोपायस्यावप्रपकर्तव्यत्वप्रतिपादनादर्कि चित्करं न तु सर्क्षुद्धारि
त शेषग्राह्यान्यमर्थे द्वपलाभ इत्यतन्त्राहंत त्रादिनेति स्त्रादिनात्राव्यत्येकशेषोऽत्रापोऽन्य नकपीत्यतः कपी

त्यनुवर्त्तते न संज्ञायां अनंतरस्येति न्यायात्केषादित्यस्यैवायं निषेधः उरःप्रभृतिभ्यः कप् इत्यादेस्तु संज्ञाविषयेपि प्र
वृत्तिस्तदाह शेषादितीति विश्वदेवइति विश्वेदेवा अस्येति काचित्कोपपाठः ईयसश्च न संज्ञे यसोरिति वक्तव्ये यो
गविभागसामर्थ्याद्व्यवहितस्याप्ययं निषेध इत्याशयेनाह न कविति बहुव्रीहौ न पुंवदिति वचनमर्थवत्तः प
ठति बहुव्रीहौ नेति अत्र यद्वक्तव्यं तदग्रे नपुंसकश्लोपे वक्ष्यते बहुश्रेयसीति लिंगविशिष्टपरिभाषया निषेधः
न घृतस्वेति नित्यं शाम्रेः कप् अभिवादनस्तुतिन्नियोभयार्थकवदिधातुनोभयसाधारण्यं जालस्य तत्र
भिप्रेत्याह प्रज्ञितइति एतेन वंदितः स्तुत इति रघुटीकाव्याख्यानात् स्तुत्यर्थकस्यैव ग्रहणं तेनाभिवंदितश्चा
त्त करत्यत्र कविति हरदत्तोक्तिश्च परास्ता स्वश्चानेति न घृतश्चेति कप् शाम्नः बहुनाशिरिति उपसर्जनह्रस्व
स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादिति अथ विहस्तः इत्येते त्रिभ्यईरित्यौणादिकत्वादिति भावः त्वृडिति शृष्यतेऽस्यामित्य
धिकरणे इति भावः समानवाच्येति समासेत्वानं वयन क्रियायस्येत्यर्थः कंठेकाल इति कंठ इत्यस्य का
रकत्वात्कर्त्रेहारकसंबंधेनान्तिक्रियायामन्वयेन यथाकथंचित्सामर्थ्यमादाय समासप्रवृत्तिः अ
त्र वैयधिकरण्येपि ज्ञापकात्समास इति बोध्यं ध्वनितं चेदं वर्णोनेत्यत्र भाष्ये नन्वत्र विशेषणत्वेनैव सि
द्धे नचचित्रग्वादौ सामानाधिकरण्ये चरितार्थं शास्त्रमत्र न प्रवर्त्तेत न अस्य क्रियाविशेषणत्वेपि कालावि
शेषणत्वादितिवाच्यं तावतापि विशेषणत्वात्तनेः नह्यत्र परपदार्थविशेषणत्वमेवात्र निर्दिष्टमित्यत्र
मानमस्ति कालीदेशव्यावर्त्तकतयोत्तरपदार्थविशेषणत्वस्याप्यक्षतेः अन्यपदार्थविशेषणत्वं तद्व्या
वर्त्तकत्वात्र गृह्यते इति चेन्न असामर्थ्यवैयधिकरण्ये च समासज्ञापनार्थं सप्तमीपदस्यावश्यकत्वात् य
त्तु सप्तमीग्रहणसामर्थ्येन विशेषणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वं एवं पदाकंठे किंचिदस्तीति निर्देशे तेका

शा०शे

464

ल इति प्रयुक्त्येतेन दान्तस्यापि विशेषणत्वेन पूर्वनिपातवारणायेदमिति तिलत्रयपदाऽस्याभिन्नाः सन्तीति निर्णीतं तेन नम
रिकेदाय च गाव इति प्रयुक्तं तदा गोभिन्नद्रव्यस्याप्याप्तेः केचित्तु प्रागुक्तरीत्याऽसामर्थ्येऽपि समासप्रवृत्तिज्ञाप
नार्थं सप्तमीग्रहणस्यावश्यकत्वमित्याहुः चित्रगुरिति यद्यपीह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथाप्यन्यपदार्थापे
क्षयोभयोरपि अप्रधानत्वादनियमे प्राप्ते विशेषणग्रहणं न तु सामार्थ्याच्च प्रकृतेन सूत्रेउत्तरपदार्थविशेष
णत्वमेव गृह्यते इति न दोषः प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे हि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं सति संभवे प्रत्यासत्त्
त्या तत्समासार्थं प्रत्ययप्रधानं तदुपसर्जनमित्येव लभ्यते न तूत्तरपदार्थनिरूपितं न तु बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते
तज्ञकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनं पूर्वं तं बाध्येतातो विशेषणग्रहणमिति सर्वनामसंख्ययोरिति एतत्तु प्रभृती
।प्रायो विशेषणत्वेन गतार्थानि हस्तादद्दिणः इत्यत्र तु षष्ठीस्थाने इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात् राजदन्तादित्वा
द्वा परनिपातः एतेन वन्येनरा इति व्याख्यानं एवं जहत्स्वार्थावृत्तिरित्यपि जहत्स्वं पदं यस्य स जहत्स्वः
सोऽर्थो यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिर्जहति स्वार्थं पदानि यत्रेत्यन्ये केचित्तु तपर इत्यादिनिर्देशादस्यानि
त्यत्वमाहुः ।। सर्वश्वेत इति वचनसामर्थ्यान्न भूतपूर्वगत्या सर्वादेः सर्वनामत्वं बोध्यमिति द्योतयोरिति अत एव
वार्त्तिके त्यादोऽपि संख्याशब्दस्य पूर्वनिपातो न कृत इत्याहुः संख्याया इति संख्यावाचकयोः परस्परं समा
सेऽल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः न चास्याल्पान्तरमिति सूत्रेऽप संख्यातत्वेन द्वंद्वविषयमेवेदमिति वाच्यं ।
।संख्ययाव्ययासन्नेति सूत्रे हि द्वास्त्रिचतुरा इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे सहस्राणां
शतमित्यर्थेऽपि शतसहस्रमिति भाष्यप्रयोगाच्च अन्यथा बाणनाग्नौ त्रिशब्दस्य परत्वेन शब्दपरविप्रति
षेधात् द्व्यादीनामेव पूर्वनिपातापत्तेः मध्यमपदलोपितत्पुरुषेप्येकादशद्वादशेत्येव प्रयोगस्वीकाराच्च

नहि कर्मकत्वे पि ग्रामं ग्रामं नयतीत्यादौ न चकारप्रयोगो नापि समासः एकधर्मावच्छिन्नेन्वयाभावात् सूत्र।
साहित्यविशेषणं साहित्यं च खदिरकर्मकं छेदनमिति बोधः एतदर्थ एवात्रैकार्थीभावः समूह इति तिरो
हितावयवभेदः समूह इत्यर्थः अयमेवात्र विशेषः एवं च तु इतावयवभेदः समूह इति विशेष इत्येव
साहित्यं विशेषणमिति व्यवहारः साहित्यमेव च समूह इत्याहुः अत एव प्राण्यंगसमाहारद्वंद्व गभेया
ति पादद्वंद्वे तोऽपि विनिर्द्वंद्वे द्वंद्वश्च प्राणीति नियमेन प्रवर्त्तते पूर्वोत्तरपदयोः प्राण्यंगसमाहारार्थेत्वेपि
प्राण्यंगार्थत्वाभावादित्याहुः अत्राद्ययोर्न समासः अनेकसुबन्तानां चार्थेत्वभावेनैकार्थीभावरूप
सामर्थ्याभावात् किंच चेद्वंद्वद्वंद्व इत्येव पदानां चकारे इत्यभावान्न दर्शनलक्षस्त्वेर्थे ग्रहणसामर्थ्यात् कस्मा
र्थग्रहणं कृत्वा त्वं च कृत्स्न समस्यमानपदार्थान्वयिबोधकत्वमेव तत्त्वं न पोरेवेति न दोषः यत्तु केय
द्भिरेकक्रियान्वयित्वरूपं सामर्थ्यं दध्योदनादिवदत्रास्त्येवेत्युक्तं तन्न हि तत्तः सर्वो मुक्तिकयेत्यादौ समा
सापत्तेः अन्वाचयेत्वेदुक्तसामर्थ्यसामर्थ्यस्याप्यभावाच्च किं च तयोः साक्षादेकार्थीभावसामर्थ्यं च।
रितार्थस्य शास्त्रस्य बहिरंगक्रियाघटितसामर्थ्येऽप्रवृत्तेरित्याहुः किं च बहुव्रीहिघटकपदानां कर्मार्थ
नभावेनैवद्वंद्वघटकपदानां चार्थैर्भावेनैकार्थीभावस्याव्यपकः समर्थरति परिभाषणात् चार्थे द्वंद्व
नभो इत्युक्तेश्च अत एव चार्थस्य द्वंद्वे नोक्तत्वात्स्वशब्दस्याप्रयोगः एवं च समासे समुच्चयपादे रक्तिसंभवोपि ना+
पुष्पवंतावित्यादावविवेकशक्तिविषयणां समप्रधानानां परस्परं विहायेतरान्वयस्यायोगत्वात् अत्र स
मप्राधान्यं परस्परविशेषणत्वमेव अत एव राजपुरुषप्रयोगेत्यादौ न तथान्वय इति दिक् ननु नीलोत्प
लमित्यादौ नीलं च तदुत्पलं चेति च शब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनाच्चार्थान्तर्भावेनैकार्थीभावसत्वेन

द्वंद्वोऽदुर्वारः तत्र हि साहित्यं चार्थः एवं च नीलमिन्नं नीलत्वसहितोत्पलत्ववदुत्पलमिति बोधः अत एव पाठ
कतादशायां पाचकत्वाभाववति न पाचकपाठक इति प्रयोगः साहित्यस्यैककालिकत्वादिसमनियतत्वा
दिसमनियतत्वाल्लु इति चेन्न सामानाधिकरण्येन विशेषविहितया विशेषणं विशेष्येणेति तदनुरूपसंत
पावाधात् प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन चार्थस्य समासघटकपदबोध्यप्रधानार्थान्वये एवं द्वंद्व प्रवृत्तेश्च
इदमेवाभिप्रेत्य पदार्थभेदे द्वंद्वः पदार्थतावच्छेदकभेदे कर्मधारय इति प्रवादः एवं चात्र चार्थांतर्भावेण।
कार्थीभावे सूत्रादेस्तात्पर्यग्राहकस्याभावात् नीलाभिन्नमुत्पलमित्येव बोधः नाधिकरणेन तत्र विभि
गमनाविरहाद्देशघटिते कालघटिते च सामानाधिकरण्यं गृह्यते नोऽन्त प्रागुक्तप्रयोगः एतदर्थमेव
कर्मधारयविग्रहे च प्राक् प्रयोगः देशघटितसामानाधिकरण्यविवक्षायां बोधनाय सर्वं नाम प्रयोगः
कर्मधारयसंज्ञया ताध इति तु नयुक्तं तस्या एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् सामानाधिकरण्या
विवक्षायां तु द्वंद्व इष्टापत्तिरेवेति दिक् न चैवं शिवरामयोरभेद इत्यत्राशंसासंभावनयोरविशेष इति भा
ष्यप्रयोगे च नीलघटयोरैक्यमित्यत्र द्वंद्वानापत्तिः सामानाधिकरण्याच्चेति वाच्यं एकपदान्वये सा
मानाधिकरण्यस्य प्रतीतावपि द्वंद्व इप पदसंस्कारवेलायां तदविवक्षणात् पदार्थभेदस्य विवक्षा
च्च विवक्षैव वचनत्रतत्र साधुत्वे बीजं न च त्यदादीनि सर्वैरिति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्न द्वंद्व इति भा
ष्य पठितत्वेन कथं द्वंद्व इति वाच्यं प्राच्यभरतेष्विति निर्देशेन तस्यानित्यत्वात् अत एवाशंसासंभावन।
योरविशेष इति भाष्यवार्त्तिकादिप्रयोगाऽसंगच्छते अत एव गोबलीवर्दमित्यादि सिद्धिः बलीवर्द।
समभिव्याहारात् स्त्रीणामेव गोपदेन बोध इत्यनन्तत्वेव भाष्यम् अन्यथा रीत्या विशेषपरत्वात् ।

रित्यर्थः संबंधिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सूत्रे इति बोध्यं तदंतस्येति न द्वाचकधूः शब्दांतस्येत्य
र्थः अत्रे पूर्वपदे धुरोनान्तेसमासार्थेन इति वा न व्याख्यातं दृढधूरक्षः अक्षधूरित्युभयासिध्या पत्ते
रित्याहुः अर्धर्चे इति अर्धर्चाः इति पुंस्त्वं अध्येतर्य्येवेति न त्वाम्नचो न ध्येतरीति बोध्यं अध्येतरीत्यस्या
नन्वयात् अध्यापनं चोपाधितन्त्वादृक्संबंधेव अनध्यवगोष्पदं सेवितासेवितेत्यत्र सेवितेनत्रूवं
गोष्पद शब्द उदाहृयते अत एवान्नृचो माणवक इत्थं बोध्येतरीति द्विपाद्बिभावेति सूत्र स्य भाष्येण ।
न विरोध इत्याहुः अनक्सामेति अनुक्सममासांतत्वात्त्वदेकवपि अनृक्साम वक्क्सं सूक्तमिति
विद्धनुरमिति यद्यप्येदंतनुरशब्देन समासे पत्वं सिद्धं तथापि विद्धनूरिति प्रयोग निरत्यर्थे सूत्रे पूर्वे हलं
कृतसमासांतस्येति येन विधिरिति सूत्रस्थाप्यस्ति इष्टं नीति भाष्यप्रयोगादिति भावः अंतरीपमिति अंत
र्गताः पुनिहला संगताश्चापोयस्मिन्निति विग्रहः अंतःशब्देन सप्तम्यंतो इति सप्तमी समासो वा उपस
र्गग्रहणं प्राधपलक्षणमिति गतिश्चेत्यत्र भाष्ये स्फुटं समापइति पुंस्त्वं लोकात् देवयजनं देवा इज्यंते ऽस्मि
न्निति व्युत्पत्त्यायत्रभः भाष्येन समापं नाम देवयजनमिति पाठो दृश्यते समास इति तथा चानुपसर्गत्वा
त्रत्वमिति भावः समापईत्वे प्रतिषेधवचनारंभवादिमते दीर्घोर्थं यत्नांतरमास्थेयमिति गोरवं स्यादिति न
इतुनादिति समासांताभावः अवर्णांतादेति ह्यांतरिति सूत्रे ईत्वनवर्णांतादन्तकव्यं प्राग्यपरायं उपसर्गादतीति
सूत्रे शेषं परेयमिति भाष्यान्ते सूद्वंलभ्यते ऊदनो दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थमिति भाष्यकृतः वह्वचेस्त्वनूपेगा।
मानित्यादौ नावगृह्यते अनुगता आपो ऽस्मिन्निति अनूपो देशः जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः प्रतिस
मादिषु अव्ययीभाव प्रादिसमास बहुव्रीहिषु न्यायतः कृतसमासादिषु बहुव्रीहिः कृतोदक पांडिनीसं।

478

ख्याप्या इति च भाष्ये क्वास्तीति वहुदर्शिनो विचारयंतु भधातोर्माथवर्यं येन्तु श्लोकवार्त्तिकमित्युक्तं द्विगोलु
गित्यत्रेवैयट नतु पंचनदं इमिति प्रतीमुपादाय कृष्णोदकपांडु संख्या इत्यंगाया इति सूत्रमित्युक्तं संख्याया इति
इदं च नदीभिश्चेति सूत्रविहितसमास एवेति नदीभिश्चेति सूत्रभाष्य ध्वनिः योगविभागादितीत्यत्र नु एवं विधे
पस्य पूर्वनिर्देशः तेन दीर्घरात्रादिसिद्धिः पद्मनाभ इति पद्माकारा नाभिर्यस्येति गोलपद्मशब्देन समा
नाधिकरणबहुव्रीहिः यद्वा पद्मं नाभौ यस्येति समासे गड्वादित्वात् सप्तम्याः परनिपातः एवमूर्णनाभोपि
नत्र ड्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वो विशेषः अत्पणः करणाल्पुडं तदर्शनशब्दो योगरूढिभपाव्याख्यानाद्वा
चक्षुः पर्यायं तत्पर्युदासेऽपि सदृशग्राह्य इत्येभिन्न सप्रेह्य ग्रहणमित्याशयेनाह गवामक्षीव तिगावो त्र किरणाः गवा
क्षो अक्षि सदृशस्य ध्वनिपात्यत इति तत्फलं च समासविशेषनियमः ष्टित्तोपाद्धिकं चेत्याह अक्षाश्चाश्चा इति तेन
नञ्न्लुकषेऽ चक्षार इत्येवेति भावः अविद्यमानानीति अग्रहणानीति विग्रह इति भाष्यस्वरसः त्रिचतुरा इति
संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः डचोपवादोयं धेन्वनडुहादिति समाहारे तु द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टचेव सिद्धमिति भावः
क्वचित्तु धेन्वनडुहमिति पाठः स तु प्रतिपदोक्तत्वान्न त्रापि नेनैवान्नित्वमिति पुल्लेत्याह अक्षिभ्रुवमिति प्राण्यंग
गत्वादेकवद्भावः ऊर्वष्ठीवमिति सक्थ्यत्रीवे पुमानूरुरित्यमरः जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च द्वंद्वो निपा
त्यत इति चित्रणामयी त्यकशेषं वाधित्वेति भावः सरजसमिति अव्ययीभावेनेति सहरजसा सरजः पंक
जमिति सरजसमयहा यव्केतकीनां प्रसवमिति तु पुल्लिंग पुष्पवाचि प्रसव विशेषणत्वेन द्वितीयांतसाधु पदं
तु न हाविप्रसव शब्दस्वस्वतः सकत्वमेव न दाषमादइति वोध्यं सरजसमरं दुर्निर्भरास्थितिनु प्रमाद एवेति वोध्यं
निष्कुलमिति निष्कालः श्रेयस इति विग्रहेपि निः श्रेयसमद्यत्यपेतदाह नलुकदपवेति निःश्रेयानि ति वहुव्री

वद्यमाणयोग
सिद्धमित्युक्तो
क्तिरितितुलं

हिः कस्तुनरेयसमुक्तिनिषेधात्तत्पुरुषस्येति निषष्ठीसमासादीएवेदं श्रुतमितिस्त्रव्ययीभावएवेदं गोष्ठेसप्तमीतत्पु रति
रुषएवेदं तेनषष्ठीतत्पुरुषेगोष्ठस्युत्वेवद्रश्रवर्चसमित्यादौषष्ठीतत्पुरुषेब्रह्मवर्चोदीप्तिः पल्येति पल्योमासभो
जीस्त्रवलमसमित्यादि अवहीनं संततं चतनमद्यइतिविग्रहः संततं सवं नोऽयाऽश्रंयपतीनिश्चेधदस्युपघातेत्यु
णादिः अंधंगाढं वसुघारइति एतेनावसीयइति परच्छेदः अवसाद्भावादीयसनित्यपास्तं तथात्वश्रूप
तेयः कामयेतवसीयान्स्यामिति उत्तरपदार्थप्रशंसामिति कर्मधारयः श्रेयःशब्दोपिप्रशस्तार्थएव आशी
र्विषयमिति षष्ठीतत्पुरुषः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः एतेनतद्धितेविषयं अन्यत्रतत्
कालवाचेवएवंचाशीर्विषयताद्योतकोयं तेनाशीर्लिङ् तथयोगएवास्यसाधुत्वं बोध्यं एतच्चरमेसव्यःश्वः
शब्दोनिरर्थकएवउत्तरपदार्थमात्रवृत्तित्वादित्यन्येत स्वरहासमितिरहस्यप्रकाराम्युच्यतेनप्तमिवतमेप
रेणानाधिगम्यं हि मङ्गहोवक्ति नस्ववत्नतन्नेचनरहस्येनितन्नप्ररहसंविदुः पूर्वयोरनुगतमवहीनं चरहइति
प्रादिसमासः तादृग्रहो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वाएतेन सप्तमीस्यादित्यस्यसप्तम्यर्थः सप्तमीस्यात्लिप
त्तिगतमुरः प्रत्युरः अनुगतमा अनुशब्दात्प्रत्ययविधानेनैवसिद्धेनिपातनं प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं तेनानुगोभिर्वा
ह्येएवभवति वाह्येचगवांलहृणत्वंमिर्विद्भमेवेति यस्यचायामइतिसमासः दीर्घत्वइति गोचरन्निर्देघेसरु
शदेर्घ्यवघानमितिबोधः द्विस्तावा समाभिव्याहृतमवत्यादिक्रियाभावत्त्रोषुववेदपदंचवेयवपवपरंस्र
तोऽसामर्थ्यात्समासप्राप्नेराह समासस्तुनिपात्यतेइति द्विस्तावत्त्रिस्तावातीस्पर्धसृचुद्धिसावज्ञादशाहिर्देशइति
वत् आवर्त्तिक्रियात्मगणनेति तत्रसुचसमासनिपातनस्यफलमाह यावतीश्रचतावितिएवंरीत्यासुचः
साधुत्वेचतावक्कद्रुसमभिव्याहृतहि त्रिप्यामेवस्त्रप्रामात्यान तेनहिगुलोघटइत्यर्थेद्विर्घटइतिनापाद्य

श्रा॰ शे॰ मित्याह: दिस्तावोऽग्निरिति नवेदीस्थले नौपचारिकं बोध्यं प्रत्युदाहरणे दिस्तावती तिमित्रे पदे उपसर्गात्
त्र धुर्शब्दस्य क्रियावाचित्वात् उपसर्गादिति प्राप्तफलं ग्रहणं इत्यत: प्रागिति प्राग्वद्बहुव्रीहियहणं कर्तव्य
मिति भाष्योक्तेरिति भाव: बहुव्रीहौ सख्येय इत्यत: प्राक् समासान्तविधेरभावात् अस्यैव तत्र ग्रहणमि
479 त्याहु: तेन स्त्रीश्रीमूर्धाप्रमूर्धानित्यादि सिद्धं किमर्थं लोप इति पदोक्तत्वात् किं लोप इति समासस्यैवात्र ग्रहणात् लोप
इति बाध्योमिति भाष्यवार्त: किंवादिति किमत्र प्रश्ने कर्मधारय: षष्ठीसमासो वा नञ्ग्रहणात् नञ इति पंचमी
नञ: परं यत्पदं तदन्तात्तत्पुरुषादित्यर्थ: यद्वा षष्ठी नञवयवकादित्यर्थ: अपथमिति नञस्तत्पुरुष इति टिलोप: अ
पथं नपुंसकमिति क्लीवत्वं च यथ्यं वर्तते इति अर्थाभावे अव्ययीभाव: अक्ष्यवृत्तिरिति नित्यसमासान्त: इति स
कलसमाससाधारणा: समासान्ता: उत्तरपदे इति स च समासावयवरूप एवेह गृह्यते तेन यौगिक: पदेर
त्यव सिद्धे उत्तरग्रहणात् तेन हेत्रे सामस्ति इह नीत्यादावीदग्नेरिति इत्वं न इहोत्तरपदाधिकारे उसिद्धपर
परिभाषा नोपतिष्ठत इति इच एकाच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अयं च न विधि: पंचम्या स्तोकादिभ्य इत्याद्यारं
भसामर्थ्यात् न च तानि नियमार्थानि नियमविधिसंभवे विधेरेवन्याय्यत्वात् नदाह अधिकार इति अलु
कस्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधो ये पर्युदासेपि अलुग्विधानसामर्थ्यादेव नाप्राप्तिन्यायेन लुको बाध इत्यन्ये
स्तोकान्मुक्त इति वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया औत्सर्गिकत्वादेकवचनान्तेनैव समास: प्रकरणादिना द्वित्वा
द्यवगतावपि द्विवचनान्तादिभिर्न समास: अनभिधानादिति भाष्यवार्त: अत्र समासफलमेकपद्यादि
विशेषणानन्वयादि च किंच स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तोकान्मुक्तिरिति विशिष्टान्न द्धित: नन्वत्र समा
सनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्त लुकोन्तरंगत्वादेनाप्राप्तिन्यायाच्च निरवकाशत्वादपि तद्धितान्तनिमित्त

त्रिभिन्न लुकोनिवारणे मानाभाव इति चेन्न निषेधास्त्रवलीयांस इति न्यायेन तस्यापि बाधात् किंच सुपो धातुप्रा।
तिपदिकयोर्लुक उत्तरपदे इत्यनु सिद्धवद्भावात् तिबुसत्वम्याः स्थैव भाषायां हलदंतात् संज्ञायां कारनाम्नि चामध्यात्
गुरौ अमूर्धमस्तकात् स्वांगे च १ तत्पुरुषे कृति ३ प्रावृट्शरत्काल दिवा भाषावटघकालतः शयवास २ पंचम्याः स्तोका
ऽऽनः सू मनसः से २ आन्महाउ आत्मनश्च वैयाकरणाख्यायां परस्य च षष्ठ्या आक्रोशे इति पाठेनैव सिद्धे अस्य संनिहित
द्वितीयाध्यायेऽलुकपदघटितगुरुभूतन्यासेन लुक्मात्रनिवृत्तिबोधनात् एवं च स्तोकान्मुक्तीपनीत्यादौ धा
तुवत्वप्रयुक्तोपि लुक् एतेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययात् आप इति न्यासेनैव सिद्धे ऽव्ययाद्वाप्सुप इति
सूत्रे ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् अव्ययादिति सूत्रेणत्वन्यर्थे सुपो धात्वित्यस्य न त्र पाठाव [illegible] कल्पे ऽलुगादेवे
यर्थ्यो नापन्नात्वृत्तार्थसिद्धेः इह चोत्तरपदाति [illegible] समासः प्रतिपदोक्तत्वात् स्तोकांतिकदूरार्थ इत्येव गृह्यते ए
वं च तत्र सूत्र पठितानामेव स्तोकादीनां ग्रहणं न कारणे च स्तोकाल्पे इति सूत्रपठितानामित्याशयेनाह एवं मं
तिकेत्यादि अपगीतमंत्रसाध्य गुणिनि [illegible] गुणाभिधानं स्तोत्रं अपगीतमंत्रसाध्यं तकस्त्रमिति याज्ञिकव्यवहा
रः पंचमीचेयं द्वितीयार्थे ऽस्मादेव निपातनात् समासोपि तदाह [illegible] णीति केचित्तु [illegible] दाहुः [illegible] स
तीति ल्यपलोपे पंचमीयमित्याहुः स्पष्टे चेदं पदद्वयमपि भाष्ये ओजसाकृतमिति करणे कृते नेति समा।
सः सततनेत्यनमोरतमितितु घञर्थे कविधानं [illegible] षष्ठीसमासे न ततः सतत [illegible]
नवकुव्रीहौ साधुः परत्वोऽनः प्रभृतीनामुत्तरपदाहिति प्रपूर्वे विभाष्यत्वमेवेति तदंतपूर्वपदे [illegible] तिनानत्रिया।
मार्थ्यमेव पदांगाधिकार इत्यस्यारंभात् न त्वत्र पदाधिकार [illegible] नोत्तरपदाकारे विभाष्ये पक्षे एकचित्वमि
ति तदुहारणान् अपरेत्वनदंतारंभे पि पादस्य पदेति सूत्रे एणादिग्यपादोपहतमित्यादौ पदे त्यादेशवारण

480

यविशेषणत्वविरोधाभाववैपरीत्यस्यात्र सूत्रभाष्य एवाश्रयणे नात्रापि तथाश्रयणे बाधकाभाव इत्याहुः । पुं
मानुत्रय इति यस्य प्रमानयत्नः सर्वसाहेतुनानुत्रयमिति ग्रन्थः । ननु आधय इति ननु ज्ञने न[illegible] नन्मानीत्यमरः । आ
त्मनेपद इदं वार्तिकं यत्तापि नित्यमात्मनेपदं पूरणे आत्मनेपदं पूरणे उपसंख्यानं कर्तव्यमिति भाष्यात् । नचैवं वैया
करणानामिति सूत्रे आत्मने इत्यनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यं सोपदादावित्यत्रोपसंख्यानकाम्ये रोरित्यस्येणः
प इत्यत्रानुवृत्तिरिवात्रापि वार्तिके दृष्टानुवृत्तिसंभवात् परस्य चेति सूत्रमेवास्य वार्तिकस्य ज्ञापकं स्पष्टं चेदं
पदमेजयादौ केचित्तु आत्मनेपदेति सूत्रे आत्मज्ञापिनि चेत्यनुवृत्तिपदप्रीना चे भाष्ये सूत्रे हृदयं धृतं आत्मनात्रा
पीति सिध्यर्थं अत एवात्मनेपदेत्यत्र चकारः सार्थकः कार्तिकव्याख्यानं भाष्ये आत्मनेपदेतु ज्ञे एवसत्त्व वार्ति
कस्याज्ञापिनि चेत्येतत्साधारणत्वभ्रमव्यावृत्तये पूरणे इत्येव वार्तिकं अत एव परस्य चेति सूत्रे स्याक्ति
संभवोपि न च तदभावे तेभ्यो हिता सत्त्वहिता इत्यत्राप्यनुगापत्तिः निपातनात्सिद्धेरित्याहुः । तन्मताव।
छंभेनात्रत्यं मूलमिति दिक् पूरणे इति वार्तिकेस्य रितत्व यति ज्ञावत्वात्तद्धिका विहितप्रत्ययग्रहणं नस्व
नृणय ग्रहणं यथात्र पदाधिकारे तदं नाय ग्रहणं हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथापीहात्मनपदात्पूर
णे प्रत्ययासंभवेन तदंतग्रहणमित्याह पूरणप्रत्ययांत इति आत्मनापंचम इति हेतौ तृतीया पंचमस्या
दित्याहा सत्पुरुषेति समासः बहुव्रीहिरिति एकस्याप्यात्मत्वेन समस्यमानपदार्थेनान्वनार्दनत्वेना।
नान्यपदार्थे मानविरुद्धेति भावः वैयाकरणा व्याकरणे भवा वैयाकरणी त्ररगणनादित्वादण् सा चावा
च्येति समासः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमात्व्योर्धाद्याधायांनरइष्टा तथापि वैयाकरणीभवत्वेव
धातुसूत्रगणोणादिवाक्यपात्मकं पंचप्रस्थानं व्याकरणमिति स्वीकारात् । अस्याप्यधातुपाठे दृष्टत्वा

न् योगविभागेनेति अत एवालुग्विधिसार्थक्यं एतेन प्रकृतिविकृतिभावविरहाद्बहुव्रीहिसमासो दुर्लभ इत्यास्तं
गविष्ठिरः स्थिरशब्दः ओणादिकः किरच्प्रत्ययान्तः साम्यदायाद्योरिति निषेधे प्राप्ते इदं सूत्रं तरंगामपीति न्यायेनावा
दिनः पूर्वेणलुकि प्राप्ते आह हलदन्तादित्यस्याः प्राप्तेराह वचनादेवेति हृदिस्पृगिति ग्रामेगकलीतिवत्कर्मण्येऽधिकर
णत्वविवक्षायां सप्तमी भाष्ये तु कर्मण्येव सप्तमीत्युक्तं अलुग्विधिरेव ज्ञापकः इति तदाशयः इदमेव युक्तं
विनाधिकरणत्वं कर्मत्वासंभवात् विना च कर्मत्वं अधिकरणत्वासंभवात् ईदृशे विषये कर्मसंज्ञाया अधिक
रणसंज्ञाबाधकत्वात् अत एवाकडारसूत्रे भाष्ये उक्तं अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते गेहं प्रविशतीति
एतेनात्रामूर्धन्यत्तकादित्येव सिद्धमित्यपास्तं विभक्तिज्ञापनार्थमावश्यकत्वात् तत्र संज्ञायामित्यनुव
र्तेऽप्यकारि नाम्निं वामग्रहणं स्पष्टार्थं संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः कारनाम्नि चेति प्राग्देशनाम्नि चान्का
रनाम्नि चेति इदं इत्यनुसारेण भाष्ये त्वयं नियमो नोक्तः अप्याहितन्यायादेः संज्ञात्वमेवनेति तदाशयः अवि
कटेति अविशब्दात्संघाते कटच् उरणो मेषः न घामिति गवां नरफक्कारेण तन्कालिकहोतृः कारः इत्यर्थः
वणिग्भ्यः पशुपालेभ्यः कर्षकेभ्यश्च राजग्राह्यो भागः करः स एव कारः प्रज्ञाद्यणिति बोध्यं हलादाविन्यादि
ग्रहणं स्पष्टार्थं तत्र पथ्यध्यादय उदग्देशेऽकारतः हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशे अविकटोरणादयः प्राग्देशस्तु
कुनेति अत एव प्राचामेवेत्यनेनाविकटोरणव्यावृत्तिर्भाष्ये दर्शिता प्राग्देशीय एवायःकारस्तत्रैवालुगिति ।
तद्भावः यद्यप्यत्रापि संज्ञायामित्यनुवर्त्तते अत एव तुल्यास्य सूत्रे भाष्ये भाष्यप्रयत्न इति विद्यते अलुक्
कृतावंघ इति घञन्तसमूहस्ते वंध इति तन्मुरूपेऽते नि सिद्धेति परं निषेधाच्च बलीयांस इति न्यायेन बली
यांसं च घञन्ते विभाषेति निषेधं बाधित्वा येनना प्राप्तिन्यायेन नेदमेव तथा च भाष्ये तन्मुरूपे स्तीति ।

प्राप्नेनेति सिद्धेति प्रतिषेधस्यारभ्यते तस्मिंश्चित्वं प्राप्ने इयं विभाषाऽऽरभ्यते इति यज्ञे ते विभाषाऽस्य त्र प्रति
षेध इति च स्वांगादि चात्र संबध्यते नेन चक्रे व धस्य क्तवं धरात्यादि सिद्धं उक्तरस्त्र स्य तत्पुरुषपदस्य विही
यकरुषत इति तद्भावः बहुव्रीहावप्यस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्वतां तत्पुरुषे पूर्वविप्रतिषेधेनास्य निषेध
बाधकता स्वीकुर्वतां इति कारादीनां मास्त्वयं श्चित्व इति बोध्यं तत्पुरुषे कृति बहुलं ग्रहणे नैव सिद्धत्वा
द्बलदं तादि त्यत्र इति र्वेथेति ध्वनयन्नुदाहरति कुरुचरइति एवं मद्रचरो पि बोध्यः अत एव गोपुचर इ
ति सिद्धं न चैवं तत्पुरुष इति व्यर्थं प्राविट्प्रारत कालेत्यादिवत्सुप्यं चार्थत्वादिति दिक् विभाषा वर्षे लिंगवि
शिष्टग्रहणात् हर्षा स्तुतो पि स्यत् चेदमलुगुत्तर इति सूत्रे भाष्ये अकालयपात्रेतनतरतमो काले तिस्व
रूपग्रहणात्तु ततः सप्तम्यर्थ लो पूर्वो द्वेतरे इति प्रकृत्यर्थ प्रकर्षविवक्षायां द्वयप्रकर्ष सत्वादाम्र इ
तः अत्रापि हलादंतादि तिव ततत्स्यात्कुः ध्वनितं चेदं सायंचिरमित्यत्र भाष्ये तत्रत्य भाष्य प्रामाण्यादेवा
त्र इति कारो क्तो विकल्पानुवृत्तिं श्चित्व इति तत्रैव निरूपयिष्यामः अपनाय इति दिगादित्वाद्यत्यो गुरो रु
यत्वत्र यत्नस्थाने जं पठंति तदाकरविरुद्धं अपतु मंता विति यथाधुनिक भाष्य पुस्तकेषु हलो नंतरा
इति सूत्रे हरिग्रंथे च मतिषिति पाठोप्यमतिरित्युदाहरणं चदृष्यते तथापि सोपपाठः हरदत्तादिग्रं
थविरोधात् कारीयो माइप भागयो रष्वग्रेसपिष्ठवसुपस्तुमेसोमोऽब्रवीदित्यनुवावेपनत्रत्रावास्तुप्रा
नु दोस्ति न च मंत्रग्रहणमपि व्यर्थम् प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यानित्यतामाश्रित्य प्रत्ययमांतत्वनिमि
त्तकमनुत्वविकल्पको मे प्राप्ने रेव बलुं शाकत्यादिति वाच्यं तत्प्रायणतदनित्यत्वपोक्षेपनार्थत्वसंभ
वात् स्पष्टं चेदं कल्तक सूत्रे कोस्तुभे इत्याकुः एकवच्चेत्यस्यापि तिमते प्रसंगमते नापस्तुजापस्तुचरादि

वननु धन्यस्तन हि स्वस्तुमंताविन्यत्रतस्य शसंगोक्तिशब्दपरस्य नस्यैकत्वमात्रैकत्वात् उक्तं पृथक्त्वानुकोशा
प्यानस्यसिकेरस्यकलमपिनष्टामदत्र्यवेतिमनिरित्येवपाठः पुरुकः यत्नु परो रमायाम स्तुनरत्यत्र हलदंतादिते
वसिद्धमिति नत्र यद्यपि परत्वाद संज्ञात्वाद्य नन्तुरू षेरू तीत्येवो चितं न यापि हलदंतादिति सूत्रेवकुल ग्रहणं च
त्वासंज्ञाग्रहणं तन्तु रुषेरूती त्यादिच प्रत्याख्येयमित्यभिप्रायः चक्र वह शनि नि षांते न सप्तमीति योग विभाग
त्समासः अत्र तेन समासे पि चक्रवंध शत्येववं थे वेत्यत्र घञंत स्यैव ग्रहणमिति भोक्तिः स्थान्यपि च निषेधो नं
तरस्येति मायान्न तन्तु रुषे कृति रत्यस्यैव अत एव कंठे स्यः कालोपस्येति तिअनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रस्य भा
ष्यप्रयोगः संगच्छते नत्र हि स्वमूर्द्धमस्त कादिमलुक् एतेन पावकोस्यपि शिखपाहारे स्य येति व्याख्यातं
प्रपनोहरत्र्याति य पंतं तन्नमनाद त्येत्यर्थः वष्टी चानादरइति षष्ठी देवानामिति नमूर्खत्वं ब्रह्मज्ञानरहित
त्वं तद्दुहिताहि देवानां प्रीतिं जनयंति पात स्तेदेव पशवः पशवद्द्वनियम्यात्वात् हुः देवशब्दो मूर्खवाची मू
र्खेषु मूर्खेष्वपि एवेत्यन्ने वीतिस्त्रै कैयटः आक्रोशेत्यनु वृत्तेरिरिदं लवधं अन शेपादयो वहुव्रीहिषः ऋषि
निशे षाणामेताः संज्ञाः अत एव भाष्ये संज्ञाया मनुपसंख्यानमित्युक्तं शेपो लिंगं शेप शब्दो लादिकप्र
त्ययांतो ऽकारांतोपि वस्याम्नु शातः प्रहृतमशोप मितिदर्शनान् असंज्ञायामुस्वाप्युक्तः अनो देनंदं शुन ति
दीर्घः अनुकमितिवापुत्रेन्यतानिंदायामिति आक्रोशेत्यनु वृत्तेरिदं लत्नेन न्याक्रोशेत्यनुवृत्ता वा रभसा
मर्थ्यादेव विकल्पेसिद्धे न्यतरस्यामिति वाये न चपसाग्राक्रोश इत्यत्र विकल्पकल्पनाय त्रिः असंज्ञात।
विरोध इत्यन्या येनोत्तरत्रैव ननत कल्पनायां अचितत्वात् इति चेन्न आनङ् ऋतो द्वंद्व इत्यत्र पुत्रे इत्यनुवृत्ते पुत्र ग्रहणे
विपरत आनङ् विधाय पद्यनुवृत्ते तो विभाषा रचस्त्रि निअनाक्रोशे ऋद्दे तत्पुरुषे कृति बहुलं पुत्रादी पुत्रे पिति

भाषा प्राप्नोतीति नैष दोषः संबंधमनुवर्तिष्यते षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्यां च षष्ठ्या आक्रोशे इतरतो विद्या
पुत्रेऽन्यतरस्यां च षष्ठ्या आक्रोशे विभाषा स्वसृः पुत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशेऽस्यानुवृत्तः पुत्रे ग्रहणमनुवर्तते।
षष्ठ्या इति निवृत्तमित्यनन्तसूत्रस्य भाष्येणात्र क्रोशसंबंधबोधनात् न वेति सूत्रस्य भाष्यं तूदाहरणमात्रं न
परिगणनं अन्यतरस्यां ग्रहणं तु स्पष्टार्थं एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यादाक्रोशविषयेऽप्यातुः पुत्रादौ पूर्वविप्रतिषेधे
नञ्तो योनीतिबाधित्वाऽनेनाविकल्प एवेति बोध्यमित्याहुः पितुः पुत्र इति प्राख्यानानां पितृरूपत्वं इत्यर्थः
नन्वृवेति विद्यायोनिसंबंधवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदकृद् इत्यर्थः तेन होतुःपुत्र इत्यादिसिद्धिः न धनयत्त्रा
हृ होतृधनमिति विभाषा स्वसृपत्योः त्व स्वसृग्रहणं व्यर्थं मातृपितृभ्यां स्वसा मातुःपितुर्भ्यामिति च समा
से षत्वविधानबलेनैवालुग्विकल्पसिद्धेरिति तत्र मातुःपितुर्भ्यामिति सूत्रस्य समास इति निरवत्वापि स्वसं।
गतत्वेनालुक्शास्त्रेण बाध्यमानाभावात् मातुःपितुर्भ्यामिति सांतस्यानुकरणं रेफांतस्यैव आद्ये विसर्गांतस्यै
कदेशविकृतन्यायेन बाधितीति षात्विकसत्वे उपदेश एव षत्वं अंत्येऽभयत्राप्येकदेशविकृतन्यायेनैवेति
बोध्यं मातुःपितुर्भ्यामिति सूत्रेऽनुवृत्तसमासग्रहणं कृत्यमाह असमासे त्विति तथा च पात्विकमपि षत्वं
नेत्यर्थः नित्यस्यालुक्प्राप्तिरेव न व्यवधानात् वस्तुतो मातुरित्यस्य पूर्वान्तवत्वेन मातृशब्दत्वात् नित्यस्यापि
समासग्रहणादेवाभावः इत्यलुक्समासः घरूपाद्य शब्देन तरप्तमपौ प्रत्यये घिनिलेखग्रहणे नोत्तरप
दाधिकारे क्वचित्प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणं ज्ञापयिष्यते इति भावः चिलवेलमसन इति धातोश्चेल उ इति प
चादौ पठ्यते टित्वं ङीबर्थं आलभ्यतेनरेति तसिलादिष्विति पुंवत्वं तु न त्रातेश्चेति निषेधात् स्त्रंदरीतरे सादौ
तुपरत्वात् ह्रस्व इति बोध्यं आमलकीतिरहेति नित्यस्त्रीलिंगोऽयं हरितजातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनसूत्रात्

तआम्रइत्यादिप्रयोगदर्शनात्क्वाचित्कमिदमित्यन्ये।देतन्नुशौनककारल्लत्तिष्यफलात्वामलकीविवितिप्रम
रसानुप्रमादः वृत्तिकैयदहरदत्तादिप्रामाण्यात् अमरेत्वामलकीतिपाठइत्यन्येअन्येतुविवीवदरीआमल
क्यादयोभाषितपुंस्काइतिनपदांतसूत्रभाष्याल्लभ्यतेतत्रत्यकैयटस्यतुप्रमादइत्यरुचेसहकुवलीतीत्या
हुः कोशागततुशाद्रूस्यस्यारस्यनामलकीद्विविधातिष्यफलाऽन्याच तत्रतिष्यफलात्रिषुलुक्यस्त्र
न्यानित्यस्त्रीलिंगेतिलभ्यतेइतितन्नभाष्यवृत्तिकोशानांविरोधइत्यपिकेचित् धातो पूर्वसूत्रेश्रुताद
न्नः षोषः सचद्विधेत्याह ऊंगे तिभाषितपुंस्कादित्यपीहनसंबंध्यतेतथानयन्नुदाहरति स्त्रीतरेति
अतएवकत्रयानेन्यस्यल स्मीतरेत्युदाहरएंभाष्येदत्तं ऊगित परेतिविहितेतिघोषः अतएवेषुम
तोपलं स्त्रीएषु मतितरेत्यादौनित्यहूस्वएव अर्थानादेशाविहितानत. गितः एतत्त्रयुवोरनाकाविति
सूत्रेभाष्येस्पष्टं पचगिशब्देनविहितेतितन्नभोगवतितराभोगवतीतराइत्यादौविकल्पानापत्तेः
तत्रहिभोगवद्गौरिमतोः संज्ञायामितिशाद्ङीषः त्वोदित्वान्ङीनू नचविहन्नरेतिवत् हूस्वाभावेतसिला।
दिष्विनिपुंवत्वापत्तिः संज्ञाइत्येपोश्चेतिनिषेधात् निर्मूलमिति नहिस्वयमप्रवर्तमानोपि पूर्ववाधतइ
तिन्यायं अतएवस्यक्षिचसूत्रेसीयुटिवषमावाच्चिरावदिटू विप्रतिषेधेनघानिषीद्रेत्युक्ताएकाचउ
पदेशादितिसूत्रवधादेशआघकदान्ननिपातनंकरिष्यतेवधिषीद्रेत्यत्रनिपातनस्यचंप्रत्ययस्वरोवाधिष्ठा।
तेआर्धधातुकीयासामान्येनभवंतीतिभाष्यंसंगच्छते चिराघड्डावाभावेहितद्रूपं नचैवंवधादेशास्या
तरंगत्वात्स्यसिचसूत्रोक्तविप्रतिषेधानुपपत्तिः तस्यवाचनिकत्वादितिनिरूपयिष्यामः एतेनविप्र
तिषेधसूत्रइतिन्यायाश्रयणेन तदभावेपिनपुंवत्वमित्यपास्तं नचैवं वधितुएसूत्रस्यप्रामिनितरा

शामिनीतरेति भाष्यविरोधः नाकीलिकानां प्रायेण दृष्टिशालूनानां तां तच्छालूनत्वात्सेनाशूरणपोषुन्नित्ति निषे
धात्तू तत्र भाष्यप्रयोगादेव पुंवत्त्वबाधरुत्यपि काश्चित्तु खत्वरत्नौ पुंवद्भावोत्र पत्नीवक्तव्यः श्रेयस्तरा विद्वत्त
रा प्रकर्षयोगात्स्त्रीत्वस्याविवाक्षितत्वात्सिद्धमिति तस्याय माघायुः विदुषीतरेति रूपमसंगतमिति
पुंकते पुंवद्भावोत्रेति पत्नी इति द्रव्यस्वाभावपत्नीरुत्यर्थः तत्पत्नीषु पुंवद्भावप्रयोदाहृत्तं मुचितो न तु द्र।
तिभावः समाधत्ते प्रकर्षयोगादिति एवं च तस्याविवक्षयैव विद्वत्तरे त्यादेः सिद्धौ ह्रस्वविकल्पविधान
सामर्थ्यात्सती दीर्घश्रवणेतरप्रयोत्यातिशायविशिष्टे तु पश्चात्स्त्रीत्वविवक्षा पूर्वे तु सामान्येन पुं
सकं विवक्षित्वा तल्लिङ्गादेव तरप् एवं च स्वार्थद्रव्यलिङ्गानन्तरमेव प्रकर्षकुत्सादिविवक्षेति कुत्सि
तइति स्त्रत्रस्थभाष्येणापि न विरोध इति काचित्तु पुंवद्भावोप्यत्रेत्यपि घटितः पाठः तदाप्यपि संग्र
ह्यदीर्घउपसंख्येयइत्येवतात्पर्यं उत्तरस्य तूक्त एवाशयः एवं चानयारीत्या पटुतरेत्यपि साध्येव पुं
वत्त्वह्रस्वयोर्विप्रतिषेधविचारस्तु पट्वितरेत्यस्यापि साधुत्वाभिप्रायेणेति परं त्वेतद्भाष्ये न दृष्टमित्यलं अ
णंतस्येति अत एव लेखग्रहणस्य उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे काचित्तदंता ग्रहणं ज्ञापनाभाष्यो
क्तासंगच्छते तदेवाह ज्ञापकमिति उत्तरपदाधिकार इति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदंतविधिर्नत्यर्थः
एवं चास्मादेव ज्ञापकात् उत्तरपद इत्यस्य तदंशोऽसंबंध इति तात्पर्यं हृदकच्छूने वसिद्धे हृदपले खइ
त्यादिनिवृत्त्यर्थमिदं सौहार्द्यमिति ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्ग्रहणं सिध्यते इत्यनुभपदवृद्धिः प्रपंचा।
र्थमिति नच प्रयोगह्रूपमेवेवान्यत्र ह्रूपशब्दएवेति व्यवस्थार्थमस्त्विति वाच्यं पद्भ्यो मासहृदि
त्यस्यैव पर्यापत्तौ तत्र हि प्रभृतिग्रहणं शब्दमात्रग्रहणार्थं मृते नैव सिद्धेऽस्य प्रपंचार्थतायाएवो।

दीर्घ

चित्यात्र पदस्य अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे च पादशब्देन न तदंतग्रहणं पादस्य विशेषणत्वाग्रहणात् अत एव द्विपदपारे
णोपहतं द्विपदपादोपहतं परमपादकाषीत्यादौ न पद्भावः परमपत्काषीति तु परमश्चासौ पत्काषीति विग्र
हे णसमाधेयमिति निषेधेन विधिरित्यत्र भाष्यकैयटयोः उत्तरसूत्रे पदग्रहणान्न पदे नैवं तदंतलुप्तविभक्तिकमि
त्याशयेनाह अहतन इति अयं चात्र ओतो दांतो निपात्यते पादशब्दो हिंस्यां गशिदामित्याद्युदात्तः पद्या
इति विध्यत्यधनुषेति यन् पाद्यमिति पादार्घाभ्यां चेति यत इवेस्त्रत्रे अत्यादिषु आदंगस्यैव करणत्वसंभवे
न तस्यैव ग्रहणं दिहाप्यर्थाधिकारात्सएव गृह्यते तेन हाभ्यां पादाभ्यां न त्वपरमिताभ्यां क्रीतमित्यर्थे पणपा
दमाषेति यति पदादेशो न स्यादेवं चेदं च त्रिपदमेकैकाद्यकेकेइति पर्यादिषु पादः पच्चेति त्वनार्ष पत्काषीति स पञ्जा
त्र ।ता विति णिनिः पद्धितिरिति कर्मण्णिक्तिन् ऋचः अत्रार्णे स्यासंभवाद्वा तुर्यो शावाचि पादशब्दग्रहणम्। य
क इति लोमादिषु पादशब्दपाठाभावात् अनर्थकस्यापि शब्दस्य त्वयेकदेशस्य ग्रहणमिति भावः संख्येक
वचनादिति शास् उदमेघ इति अत्रोदकपर्याय उदशब्दोऽप्यस्ति अत एव प्रसन्नोदं सर इत्यसंज्ञायामपि प्र
युते उदं तु संज्ञायामुदकशब्द निरत्यर्थ एकहलादाविति तु प्रपंचार्थं सारशब्दाभाव ऐयं पुरुषस्य संज्ञा उदयेषमिति
२ स्नेहनेपिषमिति णमुल् उदपिषं इति उ इति उदकं धीयते अत्र त्वर्थेः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः समुद्र इति
संज्ञात्वादिति भावः एकहलादौ संज्ञायां तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेवेति न वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एकशब्दग्रहणा
सहायवाची सहायश्च तुल्यजातीकः योऽहलेवम्यवच्छिद्यत इति बोध्यं पूरयितव्यं पूरणार्हमं प्योदन इव उद्वयस्सं
प्रक्ताः सक्तवो मंथ इति सुप्सुपेति समासः तृतीयेति योगविभागादित्यन्ये इको ह्रस्वो ग्रामणिपुत्र इत्यादावप्य
यं ह्रस्वः परत्वात् अस्त्रीभाव इति जर्यादिष्वीति निपातत्वेऽव्ययत्वं ननु देतनु कंठपं डितइतिनु कंठादीनां प्रातिप

पा॰शे॰

484

शतिपदिकानामिति यङ्-वङ्-भावित्वाभावेन सिद्धं त्वित्युक्तह्वितिक्रियाविशेषणमित्याप्याहुः ष्यङ्-वङ्-भाविप्रातिपदिकानामि
ति निषेधमाह अभूरिति एकतत्र सूत्रे तत्पुरुषस्थितस्यैकविशेषणत्वाददन्तस्यैकशब्दस्यात्वह्रस्वत्वार्थः तत्र पुंन
त्वे पुंसकयोर्ह्रस्वैति विशेषाभावादाह एकस्याद इति अत्र पद्धत्वं न त्वसर्वनाम्नो इति मात्र इत्यत्रोक्तं रेवतिपुत्र इति।
कस्यचित्संज्ञाकंदस्याह अजन्तीरमिति तिन यावप्रयोग अजन्तीरेण तु होतीति तिलेच अत्रापि संज्ञाकंदसोरि
निवर्त्तनेत्तत्र संज्ञायाश्च संभवान्तु कंदस्येवेदमिति इरत्तिः अत एव गणइति सत्त्रे उभयसंज्ञात्वस्येति भाव्य
प्रयोगः संगच्छते अनुत्तरपदार्थे वचनं बहुलग्रहणस्यैव प्रपंचः ष्यङः संप्रसारणं नुबंधह्रयोच्चारणं पाठादि
टि भोगस्य ष्यङ्गोरहैतिष्यङ् स्वव्याप्त्यर्थं तत्पुरुषपदेन पूर्वपदोपाभावात् उत्तरपदे च पुत्रपत्योर्विशेषण
मतेन कारीषत्तरपदे आत्तिष्यते तत्र पूर्वपदं ष्यङो विशिष्यते न ष्यङ् तद्ग्रहणं ष्यङ्-मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावा
त्तु उत्तरपदे च पुत्रपत्योर्विशेषणं तेन कारीषगंध्यापरमपुत्र इत्यत्र नेत्याहुः संप्रसारणस्य इलोप इत्यतो।
दीर्घ इत्यनुवर्त्तते उत्तरपद इत्यधिक्रियते न च कारीषगंधीपुत्र इत्यादो हल इत्येव दीर्घसिद्धो इदं सूत्रं व्यर्थमि
ति वाच्यं संप्रसारणं गाह्निप्रयोरेकत्व एव तत्सूत्र इति हल इत्यस्योत्तरपदानिमित्तकत्वेन उत्तरपदनिमित्तसं
प्रसासिद्धत्वेन तन्सूत्र इत्रे प्रकोमुदेति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीत्यचेत्तिगोरनार्षयोरित्यण्‌ः ष्यङि यङ् आप्सं
प्रसारणे पूर्वत्वे च दीर्घविधानसामर्थ्यादत्विधित्वे विस्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वाद्दीर्घः ह्रस्वोनेति इको
ह्रस्वोङ्या इत्यनेनेति शेषः अनिकारीषइति अत्यादय इति समासे षष्ठीतत्पुरुषः अत्र ष्यङ्न्तेन पूर्वपदमि
ति भावः एवं कारीषगंध्यापुत्रकुलमित्यत्रापि न पुत्र इत्युत्तरपदाभावात् मातन्मादेश इति सच कवभावप
ह्लेएव ननु नद्यन्तश्चेति नित्यं कप् विधानात्तदभावपक्षो दुर्लभो न आह कप्विकल्पश्चेति नच मातन्मेन

च्युत्रार्थमर्हे नेत्यत्र ते न संबुद्धौ सिद्धमातन ननु वादेन संप्रसारणमात्रं विकल्प्यतां किं मातच्त्रादेशनिपातने।
नेति वाच्यं कारीषगंधीमातन इति भाष्योदाहरणे संबुद्धिविषयाभावात् मात्रास्यप्राधान्यद्योतनाभावा।
दित्याहुः बहुव्रीहाविवेति अत एव भाष्ये न हि गृहपदर्शनिसृर्वकमुदाहरणानि दत्तानि चिन्त्वेति मातच् इति
शेषः इहकेचीभातिचिति पाठः असंज्ञायां कंदोर्घ्यवचनं उत्तरपदाहितमपूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदंतविधिम
भिप्रेत्याह तदंतानामिति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् कर्त्रकरणे इति समासः मा
लभारीति मालां विभर्त्तीति स्तुप्यज्ञानानिति ताच्छील्ये णिनिः हरिपिबतिके चित्त्वं इति कार्येसत्यापरुहिंप+
दित्यलोमुमनुवर्त्तनेसत्यंकारः प्राप्यपकरणं तत्कर्त्रीच प्रशापष्ठेपि डाचं वाधित्वा परत्वात्कारप्यरेमुमेव
भवति अगदंकारो विषप्रतिपल्लड व्याकरणमिति कैयटः हरदत्तौ वैयत्यत्वेति डंताणुकरणं चेति अस्ति
तिनि डंत प्रतिरूपकमव्ययं अस्तुंकारो भ्युपगमः तत्कर्त्रीच धेनुंभव्येति भविष्यंती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति
भविष्यति काले कर्त्तरि यत् धेनुस्वासी भव्या इति विग्रहः गोत्रमस्य नोऽस्य धेनुं धेनुभव्येति च्च्यादितिप्रयुक्तं तत्रा
र्थत्वान्नमुग्रेतिन व्याख्यायां हरदत्तमपूर्वं सकादित्वात्समासः एतेन विशेषणमिति समासे कृत्यतुल्या
ख्याइतिवा समासे भव्यशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपास्तं घ्रणत इति घ्रणातिः पूरणार्थे इति कैयटः प्रीणना
र्थे इति इत्येन न्विगुपधलक्षणं कंबाधित्वीकं घ्रणातीति विग्रहे कर्मण्यण्स्यादत आह मूलविभुजादित्वा
दिति घ्रणः इगुपधलक्षणः कः लोकस्य घ्रण इति केचित् इत्यइति कर्मण्येति सूत्रे प्राप्तिवितीविपूक्रुभ्या।
शांतमीपं नहि रुद्रमनभ्याशं हूरं आघ्रमिंध इति कर्मण्युपपदसमासः षष्ठ्यंतेन वा षष्ठीसमासः तिमिंग
लइति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अनिविभाषेति लत्वं गिलगिले चेति गिलंगिलतीति गि

प्रा॰ प्रौ॰

485

लः। निमीलनं गिलगिलः इति विग्रहे इदमारब्धं तावेव कृति अत्र प्रकरणे न दंतविधाभावे पिरात्रेः कृतो संभ
न्कृदंते इत्यर्थः यथा प्राचारकिवं ताएवुलादिः संभवति तथाप्याभिन्यक्त पदार्थोपेइति न्यायेन न तस्य हाग्
हृणमित्याहुः धृतिं चेदमत्रैव भाष्ये नित्यमेवेति तथा च प्रकृत सूत्रे भाष्यं तात्रेर प्राप्ते विभाषाप्राप्ते नित्यो विधिः प्रा इति
प्ते नित्य इति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाव इति कैयटः न च रिवतीत्यनुवर्त्य प्राप्ते विभाषात्वमेवास्तु कुतीत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् तात्रिंमन्य इति स्यात्ममाने इति खश्प्रत्ययः सहस्य सादेशो निपातनाद्युदात्तः अन्य
थोदात्तानुदात्तवतः स्थाने स्वरितः स्यात् इति भाष्यं अत एव सपुत्र इत्यादि बहुव्रीहौ स्वरात्परत्वादसमन्त्रादे
शे पुनः प्रसंगविज्ञानात् पूर्वपदप्रकृति स्वरेणाद्युदात्तत्वं अव्ययीभावे तु परत्वात्सादेशो न ततः समासांतो
दात्तत्वे सति शिष्टत्वादंतोदात्तस्यैव श्रवमिति स्पष्टं माकरे सहयुध्वेति सहे चेति द्वौ निष्ठुपपदसमासः।
समुहूर्तमिति स्थितं तवचने व्ययीभावः न चात्राव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धं मुहूर्तादि शब्दानां कालवा
चिनामेव न त्वाति पादकत्वं येऽउपचाराद्भूतेर काल इति निषेधादिति भाष्यकृतः ज्योतिषमिति ज्योतिषदृ
दमित्यर्थः द्वितीये चानु उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नेऽनुमेये इत्यर्थस्तदाह अनुमेय इति द्वितीयस्याहित्यप्रयो
गीप्रप्रधानोयः सहायः स द्वितीयः इति लोकप्रसिद्धमिति दृरदन्नादयः सराक्षसी के निवहुव्रीहिर्ने घृत
मुचेति कप् योगोविभज्यत इति क्रंदसमपीहैतदर्थमेवोपन्यस्तः अत्र च नित्यं सपत्न्यादिषु इति निर्देशो।
ज्ञापकः अत्र वोपसर्जनस्येत्यतोऽनुवर्त्तनेसा च व्यवस्थितविभाषा तेन समानज्ञातीय इत्याद्यपीति
केचित् अत एव वक्ष्यमाण पक्षांतरेण न फलभेदः सदृशाचवन इति अयं च वृत्तिविषय एव नतु धृतनय
नौस्वपद इति बहुव्रीहिरिति अव्ययार्थे प्रान्यस्याविवक्षणात्राव्ययीभाव इति बोध्यं तेन वोपसर्जनस्ये
ति

त्तिसभावः सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति विग्रहः यत्र ज्योतिष्मादित्येन तत्रैवासंज्ञा नर्मसौचं तदस्तमय
र्येनमनुवर्त्तते नत्सज्योतिः इह समानमध्यमध्यमेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते सद्रूपाणामित्यादि-
निर्देशादिति हरदत्तः ब्रह्मचारीति ब्रतं इति णिनिः ब्रह्मचारिणः समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् न्यायस्थ्येद्भे
दाहेद्भेदं ब्रतभेदं वापरिकल्प्य समानत्वं तेन समानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचारीत्यर्थः तदुक्तं समानस्यैव ब्र
ह्मणप्युपपदे व्रतेकर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्चेति भाष्यव्रतलोपश्चेत्यनेन ब्रह्मशब्दो व्रतलाक्षणिक इत्यु
क्तं भाष्यात् ब्रह्मचारिघटकब्रह्मशब्दे उत्तरपदे परे समानस्य स इति सूत्रार्थः प्रतीयते समानं व्रतं चरतीति ।
तुदाहरणार्थः मूलरीत्या तु समानो ब्रह्मचारीति तीर्थे ये ऽकारेण विवक्षितः अत एव तदादिविधिः ये इति
विवक्षित सप्तमी उत्तरत्र तत्यानिर्णये नार्थाधिकारानुरोधात् तदाह पादार्थावित्यादि प्रत्यय इति व्याख्याना ।
तु बुवस्तुतोऽकाराविवक्षायां न मानं नापि फलं परत्वे प्रत्यये इत्येवोचितं प्रत्यया प्रत्यय परिभाषया व प्रत्यय
एव लभ्यते इत्याहुः प्रत्यय इति व्याख्यानात् तु उत्तरपद इत्यस्यासंबन्धस्य व्याख्यानादेव समानतीर्थे इति सादे
शोप्येकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वं बोध्यं एवं च सतीर्थ्य इत्यादौ सादेशीय निपातनस्वरं बाधित्वा स ।
तिशिष्टत्वाद्यत्स्वर एवेति ध्येयम् विभाषोदरे अत्र ये इति वर्तनेनेत्यादि प्राप्ता एणात् साच विवक्षित सप्तमी सोद
राद्य इति सूत्रे सोदरादिन्यनुवादसामर्थ्यात् समानोदरे शयित इत्यर्थे यति विवक्षिते सादेशे कृते समानोदरे
शयित इत्यर्थे ऽप्य मो ऽन्ववारितो यो भवति सच सोदर्य इति तदर्थः समानोदरे शयित इत्यस्य तत्रानुवर्त्तनेन सम
र्थविभक्तिरनएवसप्तमी एवं चात्रापि सादेशस्य वापेक्षया सतिशिष्टत्वात् यस्वर एव सादेशाभावे तु समा
नोदरे शयित इति यत समानोदर्यः सोदरोपीति प्रयोगस्तु सह समानमुदरं यस्येति विग्रहे वोपसर्जनस्य +

सा॰ बो॰

486

न्नि सभावे वोध्यः मूल एव यत्र भ्रातास्त सोदर इत्यपि सिद्धं यमं च सभावो ऽलहल एव प्रतिपदोक्त परिभाषया समान
मध्यमध्यमवीराश्चेति विहित समासक समानोदर पूर्वपदोत्तर पदक समुदायमुद्दिश्य विहित यादिप्रत्यय एव
प्रवर्त्तते एवं तीर्थे ये इति पूर्वसूत्रमपि इत्याहुः नन्वेवमपि विभाषाग्रहणं व्यर्थं समानोदरे शयितः सोद
राद्य इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे सिद्धे रिति चेन्न आनुमानिकवचनकल्पने लाघवाभावा
दिति सूत्राणां यः ये इति किं समानमुदरमित्यर्थे समानोदरमित्येव यथा स्यात् ये इत्यस्य स्वपरसप्तमीत्वप
क्षे त्यादि गृह्यास्तु चिन्त्या एव उक्तयुक्तेरिति मूलकृदाशयः दृले चेति इदं कोद संसद्दत्तास इति भाष्योदाहर
णात्त क्सोऽप्येवमिति केचित् तन्मतेपि सं दर्भयुक्त्यर्थमत्र लेखः स्वदादि पुंदृशोना लोचने कश्चन समानानस
मयोश्च दृशो क्स इति दृशोः कत्र् क्विन् क्सा दीर्घ इति अदसः आत्वे कृते सुत्वस्यासिद्धत्वात् सवर्णदीर्घ इत्य
र्थः इदं च पूर्वे पररान पि अमूदृगिति अं सेरिति व्याख्यानेप्येवमेव अकारेणाकारस्यापि ग्रहणात् अं
गुलेः संग इति एकदेशविकृतन्याये नांगुलि शब्दत्वान्न मविसर्जनीये त्यधिकारान्न प्राप्तिः अंगुले इति
सत्रु ध्यं तपाठः क्वचित् भीरोः समासे गुनिभीरूभ्यां संगस्थाने उत्तमात्रा वैधधिक्यात् योगविभाग इत्याहुः
व संप्रेचसंगस्थानमित्यादि प यमावोध्यः ज्योतिरायन्ते ग्रस्तु स्तोमो स्तोमः ज्योतिरायुष इत्येव सू त्रैणी
यं स्तोम इति सूत्रे ऽग्ने रित्यनुवृत्त्या ज्योतिरित्यत्र स्तोममात्रानुवृत्त्या च सर्वेष्टसिद्धेरिति चेन्न पुनः स्तोमग्रह
णस्याव्यवहिता व्यवहित साधारण स्तोमग्रहणार्थत्वात् तेन ज्योतिष ष्टोम इत्यत्र षत्वमाक्रोशे इत्य
लुकि षत्वं भवत्येव सूत्रे ज्योतिरायुष इत्युपस्थित षष्ठ्येकवचनातिरिक्त व्यवधानग्रहणेमानाभावादन्य
त्रालुक्यपि न सा च सा इत्यवेहया व यव षष्ठीत ध्यनयम्न तिउदाहरन्ति ज्योतिष स्तोम इति षष्ठ्यन्तो

ति स्तोमस्ति इत्नीति यनुदाहरणमित्यन्ये स्तुवामायां तर्गणस्त्रमाह एतीति नलत्वाद्धेतिच स्तुपामादि
राकृतिगणः तेननिःषेधस्तुः ष्टुः प्रत्ययः साधवः अथ पान्तनीयेति नत्र हृयोपादानं स्पष्टार्थं अषष्ठी
त्यषाःस्पष्टा विकल्पेन त्वबोधनार्थं तेन कारके छे चेति सिद्धमित्यन्ये अन्यदाशीरादयोविशेषणसमासाः
कारके छे चेति स्पष्टं चेदं भाष्ये कष्टदति बहुव्रीहिः उदाहरणे षुकुगतीसमासः इदमेवनन्तु हषणु
हणमस्मिन्नूकारलो ऽपृतिपदोक्त समासस्यापि ग्रहणेन ज्ञापकमित्याहुः जौवेतिक त्वादिभिर्याठक
ज्ञितिनिर्देशात्सिद्धमिदं प्रतीतं चेदं केवलत्रयोनविश्यपुरितिविग्रहप्रदर्शनेन भाष्ये स्वात्तेपार्थक
किंपाठेन समास इतिकैयटः कापथमिति कुगतीति समासः ऋक्पूरिति समासांतः पथाः
संख्येति नपुंसकत्वं अनीवदर्थमिदं इर्वविपृतिषेधादितिभाष्ये ऽदृष्टमपि बुन्मादि ग्रामाणपा रु
सहतं पृषोदराद्यादि पाठेन व्यवस्थावाचीयणो यदिह पदवैपर्यायत्वे स्तदाह षकारणीति उपदि
ष्टमितिभीयेक्तः कर्मणिवाउपदेशाउच्चारणेन स्पकत्रोकात्तार्यांशिष्टेरित्यध्याहारलभ्यंशिष्टा स्पार्थे।
वर्ते निमिनः ष्टुत्व इति भाष्यं पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः षुमास पदविषयमिदं उत्तरपदाधिकारात्
मेरु कासमस्तानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धेष्ट हंसइनिर्दर्शनार्थं च यथा हंसः सिंहयोरूपणादिन्वा
त्साधुत्वं एवंभूतोन्मादेऽपृषोदरादित्वादित्यर्थः हंतेरचिसगागमे हंसः हसेरचिहिकारसकारयोः स्था
नव्यत्यये सिंहः अस्यतद्धितविषयत्वमपीति सर्वादि सूत्रे कैयटे स्पष्टं नत्वहि षुराणशब्देन नलोप
इत्युक्तं एवं जीवनस्य जलस्य मूतो भाभात्वनं जीमूतः वनशब्दलोपः दूडाशः दौरेफस्योत्वेसवर्णदी
र्घः ज्ञानस्येतिकरणि रुरंचरत्विकैयटाद्यनुरोधेनोक्तं अन्येतु आगंतुना ऽकारेणधीपाठस्त्वार्थं
वार्तिकनिर्देशः अतएवमानः समस्यद्धयाऽनिसिद्ध सर्वस्यउद्वेदरेहलिरूपदवोनोऽस्माननमावपी

दित्यन्वयः । उद्ध्यायतीति विग्रहः कारकपूर्वत्वात् घञ् न चैवं कुतोऽपि कप्रत्ययान्ततामिति भ्रमितव्यं स्पर्धासं
गतेः श्येनस्य हितारसंगतेरित्याहुः । इदं च नदीसंज्ञासूत्रे कौस्तुभे स्पष्टं कृतम् एतेन तत्सूत्रकैयटे च ध्वनितं तत्रे ।
लोभयोरपि निर्देशादिति तत्त्वं ज्ञाकृतीति तेन लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि समो वा हिततत
योर्मांसस्य पचियुड्घञोरित्यपि सिद्धं अत्राद्यचरणत्रयं समपरस्परादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं मध्यचरणेत्तु मि
ति समो वा हितततयोः भाष्ये न पठ्यते । लुंपेदित्यस्य लुमानुकर्त्रीवाध्यः श्येनमिति कर्मपदं अध्याहार्ये कृत्यां
ने तुन्नरपोरवश्यमः शब्दस्यान्तं लुमान् लुंपेदित्यन्वयः । एवमग्रेपि तुमिति वचस्यर्थे प्रथमा युड्घञोर्यः पच
धातुस्तत्परे मांसस्यान्तं लुंपेदित्यर्थः । स्यार्थः । अवश्यसेव्यः गन्तुकामः गन्तुमनाः सकामनाः सहि
तः संहितः संततः सततः मांसपचनं मांसपाकः । अत्र संयोगान्तलोपाभावोपि पृषोदरादित्वादेव समास
एवेदं तेनावश्यंकर्तव्यमित्यादिसिद्धिः न चावश्यमो व्ययमिति योगविभागान्नित्यमेव समास इति भ्रमि
तव्यं अव्ययार्थाप्राधान्यात् मांसस्येत्यादेः प्राक्तनपदद्वन्द्विति सूत्रेणापि सूपपादत्वमुक्तं प्राक् क्रियासातत्ये
इति निपातनात्सांतत्यमित्यसाध्विति केचित् तत्र मानं चिंत्यं निपातनस्य बाधकत्वे हि संततमित्यपि नस्या
त् निपातनेकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनोक्तपरिभाषाया एव ज्ञापितत्वाच्च अनभिधानात् सांतत्यमित्यसा +
ध्विति सर्वादिसूत्रे कैयटः । अत एव भाष्ये निपातनान्मलोपे संततमिति सिध्यतीत्युक्तं ननु सूत्रोच्चारितस
जातीयं सांतत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तमित्याहुः । संहितायामपतत्प्रयोजनं यच्चास्ति ङं तस्य अतोदीर्घः स्यादित्यर्थे
केन ह्यचो नास्ति ङीत्यनेन विप्राहिताग्नेः पतिं शकटगोनामित्यत्र संहितायामिव चिदमहित्येति पदकाले न ।
दीर्घ इत्याहुः । अवग्रहेत्वशार्वधर इत्यादौ दीर्घादृश्यतेन पदेवेति नन्त्यफलं एतदधिकारस्थानां शास्त्राणां

स्म =
८

उत्तरपदाधिकारात्समासएवप्रवृत्त्यात्तत्रचसंहितायामित्यत्वादन्यत्रफलमितिबोध्यं कर्णेलक्षणस्येत्य।
स्तूनांस्वामिविशेषसंबंधज्ञापनार्थेदात्राकारादिविह्नं क्रियतेतदिहलक्षणमितिवृत्तिः अतएवविष्टादिपर्यु
दासः संगच्छते इतिहरदत्तः अतएवलंबकर्णइत्यादिसिद्धिः क्विंवतेष्विति उत्तरपदेष्वित्यर्थः णेहेः संप्रसादि
त्वात्कर्मणिक्विप् उपनह्यतइत्युपानत् निवर्तन्तेनीयत् प्रवर्षतीतिप्रावृट् मर्माणिविध्यतीतिमर्मावित्
व्यधेर्ग्रहीज्येतिसंप्रसारणं रुचसीवौनिरोचततइतिनीरुक् ऋतीषहइतिऋतिंसाहतइत्यर्थः सहेः पूर्वपदाद
तिसत्वोमादित्वात्षत्वम् परितनोतीति परीतत् गमः क्वावित्यत्रगमादीना[redacted]मिष्यतइतिवचनाद
नुनासिकलोपः विभाषानुवर्तनेइतिएतत्स्वप्रचरलह्यपदघूनादाश्यितेञ्जलस्यवर्धयितारावित्यर्थेन +
भाविनएवर्थोहिधेः क्विपिसिद्धेञ्जतेनमित्राननरूणाविनिमंत्रस्यअन्तादधाविति प्रयोगेऽन्येषामपीति
दीर्घः यत्वनेनदीर्घइतिमत्र इथेरत्रानुपादानात् व्याधिस्थानेवृधीत्येवपाठइत्यन्येवनंपुरगा व्यास्ये
नषष्ठ्याः स्थानेगृह्यमानदाह वनशब्दस्येति एष्यएवेति कदीर्घभरूत्यर्थः कृतदीर्घेतिनचतत्सामर्थ्या
द्वदीर्घसिद्धेर्वनगिर्योरित्यत्र कोटिरादिग्रहणं व्यर्थम् आनुमानिकवचनकल्पनेगौरवात्दावेननिर्दे।
शासंभावनापत्तेश्चअतएवविपरीतनियमोनअन्योन्नरपदेएषोदीर्घस्यासंभवात्नियमार्थेइतिपूर्वप
दात्संज्ञायामित्येवसिद्धेः दीर्घस्यसंज्ञायामेवविधानेनास्यणत्वस्यसंज्ञायामेवप्रवृत्तेः ननुपुरगापावे
गकारव्यवधानेनागइतिप्रतिषेधात्कथंणत्वमितिचेन्न अगइत्यस्यपूर्वपदविशेषणत्वेनगकारान्तपूर्व
पदादित्यर्थेनादोषात् स्पष्टंचेदंपूर्वपदादित्यनुभाष्योविध्यर्थेइति असंज्ञात्वादितिभावः असिपत्रवन
मितिनरकविशेषस्यसंज्ञेयं असंज्ञात्वाद्धलन्दनादित्यस्याप्राप्तेराह निपातनादिति प्रातिपदिकार्थेति

प्रा॰ प्रो॰

सप्तम्यर्थे स्पर्द्धते पदिका पर्थेन भाव्यादि इति भावः वलच्प्रत्यय इति उत्तरसूत्रस्य मनुपासाहचर्यादिति भावः
तेन वलधातोर्वञन्ते परे दीर्घो न भवत्येव नेह भ्रातृवलः कृषीवल इति रजः कृषीत्यत्रान्येभ्योपि दृश्यत इत्यु
क्तेः प्रत्ययः कृषीवल इति इतः कृष्यास्तीत्यादिना मत्वर्थे वलच् प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वे एषामुपन्यासः
संदर्भस्तु हृदये पुत्रवल उत्संगवल इत्यादिप्रयोगे तत्र उपसंज्ञायामित्यनुवृत्तिबोधनाय चेत्याहुः स्वदंष्ट्रेचेदं रजः कृ
ष्यासतीत्यत्र कैयटे शरादीनां शरादित्वाकृतिगणः तेन पद्मावतीमृगावतीभोगवतीत्यादि मतो ह्रस्वः
शरादीनां चेति सूत्रे हृयं चानुवर्त्तिके मतावेवेति नामनरस्यामिति सूत्रे हरदत्तः संज्ञायामिति वर्त्तत इति
तद्भावः इको वहे वहेः पचाद्यच् कृषीवहादयः षष्ठीसमासाः चारुवहमिति एवं रुचिवहं उपसर्गात् घ
ञोऽसंभवेनोत्तरपदाधिकारेपि तदन्तविधिरित्याशयेनाह घञन्त इति प्रसेव प्रसार प्रहारा एणो वा कुलका
ञ प्रासादप्राकारयोः कृत्रिम एव नेह प्रसादप्रकारः प्रतिवेश प्रतीकारादौ वेति बोध्यं निषादा पुलिंदो
मनुष्यजातिः निषीदत्यस्मिन्नित्याय मिति हलश्चेति घञ् अधिकरणे घञ् मनुष्य इत्यपि बहुलं तेन प्रतीहार
न्नि इत्यादौ वारिके सिद्धं प्रतीहारो हारं तन्न स्यात् नाकघ्यामिति वा इकः काशे पचाद्यजन्तानार्थेमिदं घञन्ते न इ
वैणो वसिद्धं एकचितीके शैधिकः कप्रयन्ये षामपीति सूत्रं नारक पूरुष न तु राषाट्के शाके प्रतीत्याद्य
र्थे तस्येवाभि युक्तं प्रपंचमाह मुनोदैनेति दंष्ट्रेति दीर्घपाठे नव कुष्टीहिवेकदेशविकातन्यायेन श्वा
दंष्ट्राके चित्तु ह्रस्वांतं पठित्वा बहुव्रीहावेवायं दीर्घ इत्याहुः अत एव श्वादंष्ट्रिनीति सूत्रस्थं शोवादंष्ट्रा म।
णीरिति सिद्धं तत्र हितत्पुरुषः तत्रापि दंष्ट्राकः स्यादित्याहुः श्वाचवराहश्चेति श्वावराहं येषां च विरोध
इत्येकवत् श्वपुच्छमवनामित्यादौ अन्येषामपि दृश्यत इत्येतत्प्रपंचत्वादस्य नरकनारकवत्साधुत्वं ।

बोध्यं वक्तव्यं तन्नु रूपेणेदं प्रवर्त्तेतेत्याहुः॥ प्रनिरंतः॥ प्रनिरंतः शब्दविषये संज्ञायामसंज्ञायामसंज्ञायां
वनं पुरगेति नियमाद् प्राप्ते वचनं असंज्ञायां तु पूर्वपदात्संज्ञायामित्युक्तेर प्राप्तिः शरेत्वादीनामोषधिवन
स्पत्यन्यतरस्यामित्युत्तरेण विकल्पे प्राप्ते वचनं संज्ञायामित्यधिकारादसंज्ञायामपीत्युक्तं इतः संज्ञायामि
ति नानुवर्त्तते इति तात्पर्यं इहपादिति काश्येति तालव्यपाठस्तु नार्थः॥ विभाषौषधिद्रुहासंज्ञाया।
मपीत्यनुवर्त्तते नानुवर्त्तते इति केचित् ओषध्यः फलपाकान्ताः पुष्पैर्विना फलवान् वनस्पतिः वान।
स्पत्यः फलैः पुष्पात्तेरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरात् उभयं वनस्पवेरस्त्वेनैव व्यवहार्यः वनस्पतिरपि
वृक्षो भवत्येव इह तु वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रग्रहणं तन्नूधनयनुदाहरति शिरीषवनमिति।
शिरीषो हि पुष्पफलोभयवान् अन एव तु पिप्पुक वदिति सूत्रे व्यक्तिवचने इति किं शिरीषाणामदू
रभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं वनस्पतित्वमिति दिक् पलतलस्यु णत्वं स्यादिति भाष्यं संगच्छते इ
ति वृत्तिहरदत्तयोः स्पष्टं केचित्तु शिरीषस्य वनस्पतित्वेपि न कार्यलाभो स्तु भाष्यप्रामाण्यात्
सूत्रस्थवनस्पतिशब्दस्य वृक्षलक्षकत्वेन मानेवृक्षत्वेव वृक्षत्वे वनस्पतीत्यस्यैव पर्यवसन्नत्वे
त्याहुः॥ ह्यचृत्रयस्यामिति॥ यद्यपि भाष्ये ह्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य एवेत्युक्तं तथापि त्र्यक्षरपदेनाद्यस
हितत्वं तनमेव विवक्षितं अत एव रिकादिप्रतिषेधः सार्थक इत्याहुः॥ मिरिकेति भाष्यवृत्त्योस्तु
तिमिरवनमिति इक्षुपतेऽोषधित्वात्प्राप्तिः आरोप्यस्य ते इति सूत्रे भूतकालोऽविवक्षितः स्व
स्वामिभावनिवृत्तिपरत्वात् नूतनवाद्य पदानारोपितं सन्निहित मात्रं तदापि भवतीति भावः आ
रोप्ये त्यनेन वार्य्यस्याच तेन लंग्न तुल्यत्वं वा वोधितं इंद्र स्वामिकमिति वाप्यत्वे न विवक्षायामिंद

शा. प्रो.

वाहणमितिभवत्येवेत्याहुः उत्तीनणऽनिर्देशाच्छक्तिस्तद्धासिषु गोलोयं एतावतैव देशस्य गम्यत्वं वो
ध्यं कर्मण्यल्युडिति वाहुलकादिति वोध्यं देशे किं दाक्षीणां यानं दाक्षिण्य णापूर्वं कर्मण्यल्युट् स्त्रीप्र
यानमिति नपुंसके भावे करणे चाल्युट् सर्पिष्पानमित्यादौ तु न पात्यादौ नाडिति निषेधात् तस्य हि।
पदे परतो यः षकारस्ततः परस्य णत्वमित्यर्थः अतएव ग्रहणसामर्थ्यात् तेन स्तु सर्पिष्पानमित्यादौ ण
त्वं भवत्येव गिरिनद्यादीनां वार्त्तिकं संज्ञायां शाङ्गे संज्ञायामशाङ्गवचनं गिरिनद्यादि राकृतिगणः भाव
वापिणाद्विति वहुलमाभीक्ष्ण्ये इति ष्मिनिः व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण् घञ् तेन वकुट्ठीहिर्वाजसः शिर
ईतन्त्वाप्नुम् अतएवेति पूर्वपदात्संज्ञायामगः इत्युत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः उत्तरपदशब्दः
समासचरमावयवे रूढः तेन माषवापिणावित्यादौ वुत्तरस्य पदत्वं नेति न शंकावस्तुनः प्राचीनोक्तं त्वा
पकं शिथिलमित्याहुः किंचेनिनचनुमः पूर्वनिपातयोगपस्य परनिपातात् नुमंशोपि प्रातिपदिकान्तसं
वंधेन प्रातिपदिकान्तस्यैव नुमो णत्वं न मध्यवर्त्तिनः इति सूत्रे णत्वं नेष्टमेव वहुवचननिर्देशाच्च प्राति
पदिकान्तस्य पृथक् निमित्तत्वमपीति वाच्यं पूर्वपदात्संज्ञासमासरूपप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्या
यनुमग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाकरणेनात्र तस्येष्टत्वानुमानात् नेनपि अन्वनमित्सादौ विवद्व
भ्रादित्वात् णत्वाभावः इत्यपास्तं अपूर्वी इति सूत्रे नुमपवायेण त्वनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रेन्वनं
प्रेन्वनीयमिति भाष्ये मध्यनकारे पि इदं त्वपाठेन न त्वतत्कल्पनेपि प्रकृते नत्कल्पने मानाभावाच्च वस्तुत
स्तु भाष्ये समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थः करणादंगस्येत्यादि तदुपपादनग्रंथो विचिंत्य एव प्रेन्वन
मिति धात्वन्मध्यवर्त्तिनुमो न स्येत्यर्थः स्तुत्यादाविन्विरित्येव पठ्यते समुदायपाठकल्पने हि न तत्कु...त्रिका

रस्यापि निषेधसिद्धौ अट्कुप्वाङिति सूत्रस्थानुपदोक्तवार्त्तिकं व्यर्थं स्यात् तेन परेन्त्वनमित्यादिसिद्धिः युवा।
देरिति समस्ताः शाद्यायुवादिषु असमस्ताः त्वश्रादिष्विति वार्त्तिकाशयः उभावप्याकृतिगणौ परिपक्कानी
ति कुमतिचेति शाष्प्रिः स्त्रत्रहरणादिविनिवर्त्तन्त्रंहृत्तवंनावित्यर्थः त्रलभूणोतिचिपूमाणीति मनेएर्पेनानुविङ्क्ष
गतिकारकेति सूत्रवृत्यन्तेः पूर्वं समासेनोनस्योत्तरपदत्वं न तोऽत्र त्रेभ्य इति ङीपू पहीरये निषिवतेः क
मेएषुपपदे आतो नुपसर्गे इति कः आतो लोपः रस्यव आसौ विष्णेति विग्रहे आङोना नन्वं तर्वार्त्तिनी
विभक्तिमाश्रित्य विशाट्रुस्य पदत्वात् तद्व्यवायेपीति निषेधः स्यात् न चोत्तरपदत्वे वापदादिविधाविति
निषेधः पचिभमित्यादौ सुबंतमित्यर्थत्वे यस्मात् यज्ञादिप्रत्ययविधिस्तदादिभसंज्ञकं मध्येचेन्सुबंतंतन्नद
पिभासंज्ञकमित्याश्रित्योक्तवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतविधावे
व निषेधप्रवृत्तेश्च ध्वनितं चेदं न तु मतेन्यत्र भाष्येन नैवं पदांतविधावित्येव वदेत् वार्त्तिकान्तरे पुलाघवगौ
रवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वात् प्रत्यासत्योत्तरपदस्याकार्यित्व एव तन्निषेधवृत्तेश्च एतेन माष
कुंभस्य वाय इत्यर्थे गानियस्यतेन योग इति विग्रहे उत्तरपदत्वे च इति निषेधादंग कुंभशब्दयोः पदत्वं
दुर्लभमित्यपास्तं अत एव पदे व्यवाय इति सप्तमीसमासमाश्रित्यातद्धित इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं भा।
ष्योक्तं संगच्छते अन्यथा वापयोगशब्दयोः पदत्वनिषेधापत्तौ भाष्यासंगतिः स्पष्टैव न च वायश
ब्दयोगे माषकुंभस्येति कर्मणि षष्ठी तथा च गतिकारकोपपदानामिति सूत्रवृत्यन्तेः शाकसमासे वाय।
स्य पदत्वं दुर्लभं एवं योगशब्दस्यापीति वाच्यं तस्यानच प्रवृत्ते नलएवादोषः अतद्धित इति कुर्वतो वा
र्त्तिककृतो मते दोषतादवस्थ्यात् फलभेद प्रत्याख्यानासंभवाच्चेति चेन्न पाठांतरं फलभेद सप्तमीस।

५८

490

पू॰ श्रे॰

सप्तमीसमासा

देव

मासेनानद्धितद्वृत्यस्य प्रत्याख्यानासंभवेन वार्त्तिकमतेपीहपोविषयेनत्रघटितानित्यत्वेननिषेधोधास्र
वृत्तिकप्रातिपदिकांतस्सूत्रस्थविभक्तिग्रहणसामर्थ्येनविभक्तेः तत्प्रकृतिभूतसमासोत्तरपदव्यवधा
नेपिनिषेधाप्रवृत्तेरंगीकारात्तद्दोषः कुमतिच काद्यादावित्यर्थेमिपाकादिति नोक्तं अनेकानुत्तरपदार्थे।
मिदं अत्र कवर्गवदुत्तरपदेनास्यघटितात्तिप्रसमासस्यविभक्त्यादिनप्रकृतेस्त्र प्रत्यासत्तिन्यायेनैका।
त्वाश्रयणाच्चित्रगवीनामित्यादौनणत्वं एतेनैकघोषप्रकरणस्यस्त्रीगवीनामितिकैयटप्रयोगः ।
समर्थितइत्याहुः केचित्त्वेवंसतिकुमदेकाचोत्तरपदेणत्वेकमेवयोगः कुर्यात् तदाहिसमासस्यान्य
पदार्थत्वपालाभेनाह्नेवानपेक्षणेनतलायवंभवतिकुमदेकाचमितिसमाहारेद्वंद्वेद्वंद्वेनपरस्परविशेष
णभावेनान्वयशंकावारणाय तस्माद्योगविभागईदृशाश्रयसत्वग्रहणायणत्वरहितपाठस्तुलेखकप्र
मादइत्याहुः वस्तुतो लिंगविशिष्टपरिभाषायासमासग्रहणेनद्वंद्वंतस्यापियहात्त्वंभवत्येव णत्वरहि
तपाठस्तुलेखकप्रमादादित्याहुः पदेनेतिनिमित्तनिमित्तिनोर्मध्येउत्तरपदातिरिक्तपदव्यवधानेइत्य
र्थः माषकुंभवापेनेतियत्तुकुमतिचेतिसूत्रेभाष्येत्रयोहककचयंगवित्तमाषकुंभवापेणकिंनित्यंण
त्वं आहोस्विद्विभाषयेत्युक्ता षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषेनित्यंणत्वंषष्ठीतत्पुरुषपूर्वपद
कषष्ठीतत्पुरुषेविभाषयेत्युक्तत्वेनायंनिषेधउपसर्गादसमासेपीत्यादेरेवतेनप्रावनद्धंपर्यवनद्धमि।
त्युदाहार्यमितितन्न उपसर्गादित्यस्यैवनिषेधेतद्धितवृत्तिवार्त्तिकस्याईगोमयेणेत्यादिभाष्योक्तोदाह
रणानुपपत्तेः किंचातद्धितइतिवार्त्तिकेप्यर्थःस्यात् नचप्रावणद्धमयमित्यादौणत्वापत्तेर्नतत्रव्यवधायकस्यपद
स्यनाद्धितपरत्वाभावात् नस्यात्तद्धितइतिविशेषणमित्यप्युक्तं आर्द्रगोमयेणेतिभाष्योदाहरणस्या

संभवदुक्तिकत्वापत्तेः पाठांतरं कुमतिं चेति सूत्रस्य भाष्यत्वेकदेशयुक्तिरित्यलं अपरे तु पतञ्जलिभाष्यप्रामाण्यादत्रानु
घटनानि न्यत्वमाश्रित्य माषकुंभवापेणेत्य तज्जातीये न्यत्र च पदव्यवायेपीत्यस्य न प्रवृत्तिः एतद्बोधनार्थ
मेव चायं विचार इत्याहुः अपि च सप्तमीसमासेन तन्मूलत्वाख्यानपार भाष्यविरोधः न च उत्तरपदत्वे चेनि
मिषेधेन नह्यस्याः पदत्वे न पदे व्यवायाभावापात्त् न निषेध इति वाच्यं प्रागुक्तिरीत्या नदप्रवृत्तेः किंचैवं प्रा
वनद्धमित्यत्रापि निषेधानापत्तिरिति फलभेदे व्याख्यानासंभवः किं चैवं विग्रहद्वयेन तत्पदद्वयसिद्धौ विकल्प
स्यैव समर्थने नास्य विचारस्य निःप्रयोजनत्वात् कुमतिं चेति सूत्रस्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वावश्यकत्वा
त् नन्वाभूपूर्कमात्य अविषयेपस्य निषेधस्य पूर्वपाठकरणेन निषेधव्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिबोधनेन ण
त्वमावश्यकं निषेधबोधनाच्चेत्यलं अपरे तु पतञ्जलिभाष्यप्रामाण्यादत्रानुघटितानि न्यत्वमाश्रित्य माषकुंभवा
पेणेत्यत्र पदव्यवायेपीत्यस्य न प्रवृत्तिः एतद्बोधनार्थमेव चायं विचारः किं च पदव्यवायपदे इति सप्तमीसमास
पक्षे कारणं उत्तरपदे सत्त्वेऽप्युत्पत्तेः प्राक् समासे निषेधाप्रवृत्त्या पदेन व्यवाये इत्यर्थे लेनन्यायेन निषेधाप्रवृत्तिरेवोचिता
पदव्यवायेपीत्युदाहरणं तु माषकुंभयुगेनेत्यादि इत्याहुः अतद्धित इति व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितभिन्नपरत्वं
चेदित्यर्थः न चैवमस्य विशेषणत्वात्तदव्यवाय इति समासानुपपत्तिः भाष्यप्रामाण्येन सविशेषणत्वेपि वृत्त्यं
गीकारात् व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितपरत्वे न निषेध इत्यर्थः आर्द्रगोमयेणेत्यत्र गोशब्दः पदं सत्त्वेन पुं
सकनिर्देशात्कुत्संबुरुरित्यनु प्रपञ्चमतन्नाह अर्तेत्रमिति बहुत्वं चैवं गोष्पदं असेविते सामर्थ्यान्नत्र पूर्व
कमुदाहरति अगोष्पदानीति यद्यप्येतन्नत्रा गोष्पदशब्दस्य समासे सिध्यति न प्यापि गवां संचारो यत्र ने
व कदाचित् तत्रैव न तत्र पूर्वे सर्वोदर्भसे वितयहणं अविद्यमानसेविन इति बहुव्रीह्याश्रयणात् येनाभपत्रा

५९१

पिश्वगोष्पदप्राप्तृप्रयोगमिश्रकं निसेवितशब्दसंगेऽसेवितासेविते चेति तेषां भाष्यविरोधः आष्पदकन्तावद्बहुव्रीहिरेवोक्त
त्वात् किंचैवं सेवितग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् तदभावेऽपि अगोष्पदप्राप्तो नञ्तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यामुभयार्थप्रती
तिसंभवात् तस्यैव चेदं भाष्ये गोपदं क्षेत्रमिति अल्पत्वरूपं क्षेत्रप्रमाणमनेन बोध्यते इति क्षेत्रस्य गोष्पदादधिकत्वे
पि न क्षतिरिति बोध्यं आत्मयापनं प्रालम्बधारणं शारीररक्षणमिति यावत् यथास्पदमनेन लब्धं शारीररक्षणाय
स्थानं लब्धमित्यर्थः अद्भुते तिअनित्यत्वेनाद्भुतत्वं लक्ष्यत इति भावः धनितं चेदं भाष्ये विकिरग्रहणमिति विष्किरः
शकुनौ विकिरो वेति तन्मते सूत्रपाठः भाष्यविरोधादिति तत्र हि विकिरो वेति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं विष्किर इत्यत्र कावि
ते एव तस्मादिगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति केनेन सूत्रे परिनिविभ्य इत्यनेन षत्वमित्याहुः कशेरेव करोतेन कशधा
तोरेव कशधातोरूप्यस्य षः इह च यस्तु क्विपा प्रतिष्कश इति न्यायेन कर्मे प्रतिरूपसर्गो न कशेरिति भावः मन्त्रार्थमिति
मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इत्येव सिद्धमिति भावः हरिश्चन्द्रो राजर्षिः सुश्चन्द्र इति वेलो इति निश्चुति परिव्राजके चा+
त्तु उपिवत्यनुसारे लेटं माङ्-पपदात्करन इति निर्मा ह्रस्वत्वं सुट् च निपात्यते परिव्राजके मस्करतक र्मणि माकृ
त कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करी परिव्राजक इति भाष्ये कृतः अयं नाकरोत् अयं नाकरोदित्युपक्रम्यो
पशान्तिनः काम्यकर्मपरिहानिर्वृः अतः श्रेयसीत्युपदेशात् मस्करीत्युच्यते इति कैयटः कास्तीरमिति ईषदर्थे च
ति कोः कादेशः कारस्कर इति वा विभेति टः केचित्तु अत्रानुवृत्तिं भाष्ये पारस्करादिषु प्रत्ययहलादर्शनं प्र।
करणाद्धि सर्गस्थाने एव तेन सत्वविधानं च तस्मादस्य सूत्रत्वोक्तिर्भ्रान्त्यैव पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहे कृ
ञो हेत्विति टः पारस्करो देशो नगरं च किष्किन्धेति किंकिंदधातीत्याताेनुपसर्गे कः पूर्वस्य किमो लोपः सुट् षत्व
वनिपातनात् इदि शाट स्थे ते कष्येचि तत्या याः तद्बृहतोः करपत्योरिति प्राप्तस्येति च गणसूत्रे नादिति तलोपश्चे त्य

त्रतिभावः चर्त्वे तेनि करोवारिरुति लोपेनेत्यन्येन ह्व हूनोर्यथा संख्यं दकारनकारयोर्लोपो बोध्यः यत्तु तयोः
सकारो नादेशोऽस्तु मास्तु च सुट् मास्तु चलोप इति तत्र प्रकरणविरोधात् पष्ठ्योरेश्यपपत्तेर्बहिरंगासिद्धत्वा
द्धत्रोरुत्वादि प्रसंगाच्च वह स्यानिरिति वहत्याः यतिरिति विग्रहे कुकुघटी नाम डादिष्विति पुंवत्वं वाग्वेद
हतीतस्याप ब पतिरिति सूत्रनिदर्शनात् प्रायस्येति प्रायस्येति साह्यात् प्राय प्राह्णोऽकारांतः पुंल्लिंगस्तस्या ।
वाचीयापवाचीवाप्रायोनाम तयः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते प्रायः कार्यविज्ञानीयात् चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृ
तेः प्रायस्येति भाष्यात्र अत्र केचिद् सुडादेशमाहुः आरुतीति तेन किं करोतीति विग्रहे कृञोऽडु प्रत्यये किं पुंः
शालात्परा णिपरः पूर्वशालानि पंचमीति योगविभागात्सु सुपेति वा समासे राजदंतादित्वात्परनिपात इत्यादिः
सिद्ध परपाताज्जनताः इत्यादो सर्वनाम्नो वृत्रिमात्र इति पुंवत् लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य विशेष्यनिघ्नता नस्तु रूप
त्वाभावाद्द्वाऽनेन सुडिति सर्वेष्ट सिद्धिः इतिसमासाश्रयविधयः अपवादसंगत्यानद्धितान् विवक्षुः स्तादीय
मधिकारसूत्रमाह समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेनेन प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वबोधितं अत एव न्यासप्रयुगुदि शाङ्
त्युत्तरमपि अनुवृत्तिर्भवत्येवेत्याहुः इदमवधिर्ष्टपदर्शनं विशिष्टस्येति नदोषः अत्र सामर्थ्यं नेकार्थीभावः स
मर्थः पदविधिरिति गतार्थत्वात् घकालतनेषु आमुष्यमाणेत्यादि प्रमाणेन स्वार्थपरिहतस्यैव पदार्थोत्तर
संबंधेन च सुप्रतिज्ञातिद्धितोत्पत्तेः पदविधित्वस्य ष्टत्वात् अतआह सामर्थ्यमिति प्राक्कपर्यायः समर्थ प्राहुः ।
पदस्यप्राक्त्वत्वविशिष्टप्राक्त्वर्थ प्रतिपादकत्वमेव तच्च परिनिष्ठितस्यैव परिनिष्ठितत्वमेव दर्शयति न
इक्तं भाष्ये किं पुनः समर्थ अभिधाने यक्तं किं पुनस्तत्र कृत्वर्णानुपूर्वीक सोऽस्त्विति तिरिति संधीन्युपलक्षणं
प्रकृत्यंशो परिनिष्ठितत्व प्रयोजककार्यस्येत्याहुः सूत्रे समर्थानामितिनिर्धारणे षष्ठी समर्थानां मध्ये प्रथ ।

मादित्यर्थः तत्र सूत्रे पुत्र प्रथमोच्चारितशब्द इति पाद्यमानत्वं च प्रथमत्वं एवं चानेकसमर्थसंभवे एवास्य सं
बंधः अत एव प्रागिदि शब्दस्तु क्वचित् नास्य संबंधः तेषां स्वार्थिकत्वेनानेकसमर्थासंभवात् इदमेव ध्वनयितुं समर्था
दिति नास्य त्रिमहोत्समीनाह प्राग्दीव्यतो तेनदीव्यतीति सूत्रे कदेशादीव्य शब्दस्यानुकरणं तेन च लक्ष
णयादीव्यति शब्द उपस्थाप्यते तस्य चार्थबोधकत्वाद् अर्थस्यावधित्वं बोध्यं प्राग्दीव्यदिति शत्रन्तेन देव
न कर्त्रीर्थ एवावधिरिति बोध्यं अत एवावधिमतो प्यर्था एवावध्यवधिमतोः साजात्यात् अत एवात उक्ति।
त्यादौ नास्य संबंधः प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्रागित्यपपरीत्यव्ययीभावः ततो भवार्थे कः त्यस्तु न अमेद
त्यादि परिगणनात् केचित्तु तत्र निपातनात् अव्ययीभावस्याव्ययत्वेन टुखस्वरोपचारा इति परिग।
णनान्नत्वे केटन्तं तच्चिन्त्यप्राग्निरित्यन्वेन पपरूतिटन्तु नित्यएवेत्यधिमतां तरमव्ययीभावं तेनेति निरूपितं अवामि
ति निर्द्धारणस्य षष्ठीवलल[illegible] मर्थमाह अचइति अचोञ्णितीत्यत स्त्वदनुवृत्तिर्वा निर्दिष्टस्थानिकत्वादे
क परिभाषयाया न प्रवृत्तिः प्रामादिकमेवेति चातुर्वर्ण्यादित्वकल्पने मानाभाव इति भावः हेत्रपत्यं चरुं निर्वपे।
दित्यादिप्रयोगाणां चातुर्वर्ण्यादित्वात् साधुत्वं बोध्यं कोटं सत्याद्याकोचित्र्यगणपतिर्देवताऽस्य तज्ज्ञायत्वं कर्मतत्र
साधुरितिपतिगणपत्यादयः साधव इत्याहुः यत्तु तत्रपद शब्देन हेतुत्वाशयेन व्याचष्टे दित्यादि [illegible] इति वक्तव्य
वैति व्यभिचारणायोत्तरपदेति किंच परमप्रजापति शब्दादपि स्यात् उत्तरपदग्रहणे तु यं समासस्य पश्चात् प
दिष्टं प्रति शब्द उत्तरपदं तस्यैवान्यपदार्थत्वात्तनदोषः प्रजापतिशब्दस्य तत्त्वेपि परमार्थेनैकार्थीभूतत्वान्नि।
ष्ट्ब्यापत्यादिभिः संबंधाभावान्नेव पत्यय प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्परमादिति शब्दान्न अत एवादिति
ग्रहणं चरितार्थं देत्यइति यद्यपि देवताद्यर्थे सावकाशं ण्य बाधित्वा पत्ये परत्वादितञ् स्वानित्र इति टकुप्राप्तो।

नित्यस्यापि दायादोर्थविशेषलक्षणात्यपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकाददोषः अर्थविशेषेति किं ओ।
पुपतं उपुपतिर्नाम पत्रं नस्येदं पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्र नचायमपि पत्राद्याद्यर्थ इत्यत्र नैरर्थविशेषलक्षणः त
स्यनियमार्थत्वेन वा स्यमित्रे निरङ्गमात्रफलकत्वादित्याहुः आदित्यशब्दात् एयपस्येति लोपे पूर्वत्रासिद्धेने
तिअल्लोपस्य स्थानिवत्वाभावे हलोपमाममिति यलोपः कथं तर्हि आदितेयादिविषदः दैतेयदानवा इति अ
त्राहुः दित्यदितिभ्यं कृदिराद्दितिङीषित्त्वीभ्योठकू एपस्तुन अनित्यत्वेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअत्राश्वते
रितिकाशिकायामिति नेनङ्गाद्येदृष्टे याम्याद्यक यास्याः पुनर्पतिनाइत्यादिप्रयोगास्तु षित्वप्रयुक्तङीषोनि
त्यत्वमाश्रित्य स्वार्थिक ष्यत्रानिर्वाह्याइत्याहुः वहि षष्ठीति इदमेवाव्ययानां भमात्रेइत्यस्यानित्यत्वं ज्ञापय।
तितेनारातीय इत्यादिसिद्धिः एपेन सिद्धेः पत्राधकदान्तार्थः अश्वेति अश्वस्येव स्थामवलं यस्येति विग्रहः इषो
दरादित्वात्सस्य नः प्रत्ययविधावपि भाष्योदाहरणात्बलान्नदं नस्येव ग्रहणं वचनं तु वलवाचिनः स्थाम
न्नुपाइस्य केवलस्यापत्येन योगाभावेपि ज्ञानाद्यर्थे सावकाशमिति वोध्यं भवार्थेत्विति इदं चानःपूर्वे पदादित्यत्र
भाष्ये स्पष्टं लोम्न इति केवललोम्नोपत्येन योगाभावान्नदं तद्विधिः अपत्यार्थे स्यापि स्थाम्नो कार इत्यकारानुरो
नुरोधेन साधारणप्रत्ययेषु कथनं वोध्यं गोरजादीति सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्विदं वस्तुतः प्राग्दीव्यतीयेभ्योन्य
त्रापि तेन गवा चरति गव्यः अतएव भाष्ये सर्वत्र गोरजादीनि पठितं गव्यमिति गविभवं गोरिदं गोर्देवतास्येत्यादि
त्यर्थः गोरूप्यमिति हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः मयडिति रूप्यमयटो उत्सा अणपवादोयं तदपवादेञा
दीनां चाण्पादयोर्थविशेषलक्षणादिति पूर्वप्रतिषेधेन वाधकइति वोध्यं अवगणेवक्ष्याम्येइति पश्चतेअ।
से इत्यसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञा वाक्यः असे किं गोवक्यादिः असत्वेनदत्रतदं नविधिंज्ञापयति तेनअधेनूनां

सम्बुद्ध्याधेन वमिति सिध्यतिधेनुशब्दस्येह पाठात् धेनुकं गोधेनुकमित्यादि तु अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति सि
द्धं तत्र च तदन्तविधिरूपपादयिष्यते नन्वेवं तु नञ्पूर्वे तु न ठक् अधेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति अपि शालिर्वनस्य एवं डिका
दिसूत्रे भाष्ये पठितत्वात् अपि कालिभ्यामिति एवं च देवताधिकारे येढं गिति दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेढगि
ति च सूत्रं न कार्यं न च कलेर्ढगिति वार्त्तिकं न सूत्रमिति वाच्यं विधान लक्षणसूत्रानादिति वार्त्तिके वार्त्तिकसू
त्रिकइति भाष्योदाहरणात् सूत्राच्च कोपधादिति सूत्रे संख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिति वाच्यं यथाष्टक इ
ति नेह माहा वार्त्तिकइति भाष्याच्च तत्तत्प्रकरणस्य भाष्ये प्रमाण्याच्च वार्त्तिकेऽपि सूत्रत्वांगीकारादित्याहुः
न च पदकालयत्तत्काले यस्य कालेयत्वमिति विरुद्धं वार्त्तिकं कलेर्ढगिति एकस्मिन् कलिदृष्टत्वकालेऽपि
तत्त्वस्य चाविरोधेन श्रुतिविरोधाभावात् किं च प्रत्यक्षश्रुतिस्मरनेन सर्वेषां प्रामाण्यं किं तु तन्मूलभूत
श्रुतिदर्शनं यावदननुष्ठापकलक्षणमेव अपि च अर्थवादानां स्वार्थे तात्पर्यविरहात् तत्परस्य व्याकरणस्य
न बाधस्तैः तथात्वे वाम्ब्रहीनो वा प्रकरणादित्यधिकरणे कथं खप्रत्ययस्वरेण हर्गण साधुत्वं मीमांसके
र्व्याख्यातं यदेनं सर्वे नाह्वासिषुस्तदहीनस्याहीनत्वमिति श्रुत्याबाधापत्तेः एतेन वामदेवादिति सूत्रे वामं वा
ऋदं देवेभ्यः समजनि पदाम् देव्यस्य वामदेव्यत्वमिति श्रुतिविरुद्धमित्यपास्तमिति दिक् इति साधारणाः
प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां प्रागित्यस्यानुवर्त्तिमभिप्रेत्याह प्राग्वतेरिति नन्वेवं तु नकारः संयोगान्तलोपे यो
स्तस्यासिद्धापत्तेः स्यादेतत् प्रकृतोऽन्वेवास्तु तन्संनियोगेनाकारसहितनागमागमएवास्तु नस्तद्धितइ
ति टिलोपवारणायाकारसहितेति एवं चात्र तत्त्वादेवऽडीपि सिद्धे नञ्स्नञीकगिति वार्त्तिके नञ्ग्रहण
न कार्यं अपत्यविवक्षायां तु परत्वाज्जातिलक्षण ङीषु सर्वेषामिष्टः न च तत्र तत्रोऽपि परत्वापि शार्ङ्गरवा।

द्विडीनापत्तिः भाष्यकृता माऽस्त्वेनाकारनूपात्रूप एवेति व्याख्यानेन नकारासंनियुक्तास्त्र एव न त्र्यग्रहणात् नच
यस्येति लोपेन स्त्रादित्य इति दित्यो पापत्तिः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नच द्वयोः स्त्रियोरपत्यं द्वैस्त्रीण इत्या
दौ द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुगापत्तिः तत्रचेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाददोषः सा च तत्राविशिष्य
केवल्यते वस्तुतः प्रत्ययविधौ तदंतविधाभावान्नात्र प्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् न दोषः नच स्त्रैणा इत्यत्र च
कृत्स्वेपत्यत्रोऽस्त्रेति लुक् स्त्रैणानां संघ इत्यत्र संघांकलक्षणेष्वित्यण एव स्यादिति वाच्यं उभयत्रापि गोत्र इत्य
नुवृत्तेः कृष्यपत्यस्यैव गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति स्पष्टं भाष्ये इति चेत्र स्य स्पष्टार्थत्वप्योक्तत्वात् एतेन स्त्रियान
त्रूभवनात् पुंसो भवेति कार्ये नत्रू भवनादिति वर्त्तत इति न दोष इति परास्तं अस्याकडारस्यत्त्वाभावेन पद
त्वेन समावेशापत्तेः अंगत्वस्यापि वाधापत्तेश्च लापकादिति स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षत्वादिति भावः स्पष्टं
चेदमुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति सूत्रे भाष्ये त्वत्तत्तलोन्वाचत्वादिति चकाराद्भवत एवेति वक्ष्यते द्विगो
र्लुगनद्विगोरिति षष्ठी सा च न स्थानसंबंधे प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् नाप्यानंतर्य संबंधे पंचकाया।
लस्य पुरोडाशस्येदं पांचकपालमित्यादावतिप्रसंगात् नच पंचकपालसमाहारः पंचकपाली तस्यां सं
स्कृतमित्यर्थे पंचकपाल इति स्यात् पंचकपाल इत्येवेष्यत इति चेत्तत्र व्यविकल्पायेन तत्र स्त्राद्वितस्यै
वानुत्पत्तेः ध्वनितं चेदं भाष्ये किं तु हेतुत्वनूपसंबंधे संपदिरर्थे तरसामासोमः स्यादिंद्रवायव्याग्रान्यहा।
नुगृह्णीयात् इत्यादौ रथ्यांतरसामत्वादेरविभाविनापि वुध्याध्यवसायात् तदाह द्विगोर्निमित्तमिति अत्रा।
द्विरिति पतञ्जोत्तरसूत्रादचीत्यपकर्षणाल्लभ्यतेति स्त्रोविधाग्रधीतइत्यर्थे त्रैविद्य इति लित्वावपद्यावृद्धे
तिमध्यमपदलोपिसमासात्त्रद्धितोत्पत्त्याऽसाध्यां द्विगोस्तु नाण अनभिधानादिति कैयटः एवं पांचन

४२५
४६४

पा॰ शे॰

दषादकृत्वा वपि समाहारद्विगोर्भवादौ तद्धितस्य पादौ वस्तु नोऽज्ञादिशिलिपादिकं द्विरस्य इत्यत्र नस्ये
इमिन्त्येऽधिकारविहितप्रत्ययलोपि लुको येनविधिरिति तदन्तविधिरप्येति सूत्रभाष्यादिसंमतत्वात् तस्मादेव
नुवर्त्येव्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति प्रसंगपरिहार इत्येव सारं एवं च त्रैविध्यादावपि न दोष इत्याहुः
गोत्रे लुग्मध्ये प्रवादन्यायेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया च यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणविहि
तलुक एवायमलुक् अत एव सूत्रे गोत्र इति चरितार्थे तेन कुवल्याः फलं कुवलं तत्संबन्ध्यवयव इत्य
र्थे कौवलमित्यादौ फले लुकोऽलुक् न भवत्यथा मयट् स्यात् अत एव भाष्ये ऽलुकः पूर्वमन्तरं गत्वा तल्लु
क मर्शक्यपदं भूम्नि प्राग्दीव्यतोऽलुकोऽज्ञादौ तद्धिते लुकं स्यात्तिन ज्ञापयत्याचार्यः समानकालवलुग्लु
काविन्युक्तं विषयसप्तमी आश्रयणायेति तद्भावः अत एव गर्गाणां छात्रा इत्यर्थे विवक्षायां वृद्धत्वनिमित्त
प्रत्ययसिद्धिः एतेन यदुक्तं गोत्रस्त्रियामिति सूत्रे एणस्य एणीत्वे किमर्थं वर्तते ङस्य गोत्रापत्यं स्त्रीवत् ङीवत् ङा
ङ्गेति विहितयञो लुक् स्त्रियामिति लुकि प्राप्ते स्वादित्वान्ङीन् तस्यापत्यं युवा वातण्डो जाल्म इत्यादौ स्य
वृद्धार्थमित्युक्तानेनेट्स्ति भस्याढे इति पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तौ अलुकाद्विसिद्धेरित्युक्ता ग्लोचका
यनो जाल्म इति किं चेन्नास्त्येव प्रयोजनमितीति भाष्यादौ तत्प्रौढिवादपरं बोध्यं भूम्नि प्राग्दीव्यतोऽलुक् इति प्रत्या
तसूत्रस्थभाष्यविरोधात् पुंवत्त्वेन ङीनो निवृत्तेरिव स्त्रियां विहितस्य लुकोऽपि निवृत्तेः सूत्रपादत्वेना
लुगन्ते षणस्य व्यर्थत्वात् भस्याढे इति पुंवत्त्वं च प्रत्ययविधौ सिद्धमिति स्पष्टमेव प्रकृतभाष्ये स्यात्रैवता
त्पर्यमित्यपि वक्तुं ध्वनितं च कैयटेन एतेन वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे इति इति सूत्रे गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशो पैला
पात्रापत्यं पैलः पीलाया वा इत्यण् तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचः इति फिञ् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः पैल

स्यछात्राः पैलीयाः पैलाइतीष्यतेऽत्रापि गोत्रे लुगिति फिञोऽलुक्प्रसंगः न च परत्वाद्यूनि लुक् तत्तोपि रत्वे
न फक्फिञोरिति विकल्पापत्तेोपत्ते फिञ् श्रवणापत्तिः अत समावेशे नु गोत्रे लुगित्यस्याप्राप्तेोऽत्रांतरंगत्वा
तैलादिलुकीष्टं सिध्यतीत्युक्तं नद्यपि शोरिवादेरेव बोध्यं भूम्नि त्यस्य लुक इति प्रकृतन सूत्रस्य भाष्यवि
रोधात् अस्यापत्याधिकारवृद्धिर्भूतत्वेपि यूनि लुगिति सूत्रे युवग्रहणेन तत्र कौडिन्यन्यायात् युवाति
रिक्त यत्यरूप गोत्रस्यैव गोत्रे लुगचीत्यत्र ग्रहणाद्वन्नन्वेवं हि तीय एव सूत्रकर्त्तव्यमिति चेत्र प्राग्दीव्य
तीय इति विषयलाभार्थमात्रपाठात् आपत्यस्य सूर्ये ति छेत्वा तोपरत्यनुवर्त्तते हल स्तद्धितस्येत्य
तो हल इति च न दाहलः परस्येत्यादि आभीयत्वेपि यस्येति चेत्यत्र लोपो नासिद्धि आरंभसामर्थ्यान्नत्रा।
पत्यस्येति किं मृसांकश्यपकः संकाश्यादिभ्यो भवार्थे ण्यस्तलतो यो पधत्वाद्वुञ् तद्धिते किं गार्ग्यो अना
तीति किं गार्ग्यायणः गार्गीयमिति प्राक्क्रीताछः यूनि विवक्षिते इति न वात्र यरे इत्येव वक्तुम् चितं नचैवं
ग्लौचुकायनः इत्यत्र छस्य प्राप्तिः वृद्धत्वस्य विना शोन्मुखत्वादिति वाच्यं अर्थाधिकारस्योचितत्वादित्या
हुः वक्ष्यमाण इति प्राचामवृद्धादित्यनेनेति शेषः अञादौ किं ग्लौचुकायनः रूपं प्राग्दीव्यतीये किं नो
चुकायनीयं हिते छः इह हि गोत्रीगनपत्येवि यूनि फक्फिञोरन्यतरस्यां गोत्रे नेति सूत्रयितुमुचित
त्वाच्च ग्रहणेन कार्यभित्याहुः अत्र वदंति एवं हि द्विरपत्यत्रयतो लुगनापत्तिरिति पैलादि एष तु द्विया
र्थे त्यतो यूनि लुगित्यनुवर्त्तते तदाह एभ्यो युवेति इञः प्राचां इञं ताध्यवप्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेव संमन
इत्याशयेनाह गोत्र इति तत्रेरिति प्राचांग्रहणेन विकल्पार्थं व्याख्यानादिति भावः न नौल्वलि नौल्व
ल्यादयः इञंतात् मेत्रनंतरस्येति न्यायात् पैलादिलुको नायं बाधकः इत्याशयेनाह यूनि लुगिति न च वे।

शा॰शे॰ 496

त्यपिकारादेव सिद्धेऽन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थं लगन्तु ग्विधौ तदन्तविधिं नित्यज्ञापनार्थत्वात् कान्ता पुनः स्ये
ति कतन्त्र शाष्टाङ्गुणादिपत्रं नाप्रत्तिजोऽस्तु तिपकः काक्तीयादृत्तिशापन्नस्येति यल्लोपः तस्यापत्यं तत्सवर्णे
त्र एन्यमित्यर्थे प्रातिपदिकाद्गणाद्यदृनिवार्थोऽर्थे: तत्रस्मात्प्रन्यय इन्य पेक्षायां समर्थानां मध्ये स
त्रे प्रथमो व्याकरिनादिन्तु पतिष्ठते य कालतने ष्ठिनि ज्ञापकेन स्वार्थे परि समाप्तस्यैव चार्थो तरन्व
येनस्तु वंनान्नद्धिनोन्यत्रे: प्रातिपदिकादि पदं तन्यकृ निकेलाद्गणिकं सुप्रतस्येति पदेऽउपविष्य नष्ठो
व तन्यक्तिनमाहृष स्वंनादिति एवमन्यत्राप्यूह्यं सपष्टाचेयरीति स्तेनतुल्यमित्यत्र केयटेन नृपगुप्त य
थेइति ञेर्णणिपरत्वाद चोञ्णितीति वृद्धिः स्यान्नु पिचव्यादौ गुणः सावकाशः गुणादेशयो रूपधा
वृद्धिः प्रसंगान्नेत्यत आह आदिवृद्धिरिति परत्वादिति भावः अंत्योपधायोरवकाशः गोः पाचकः
आदिवृद्धेरवकाशः प्रत्युत्पन्नत सोऽस्नतः ञोपगवज्ञागतादावुभयप्रसंगे परत्वापदादि वृद्धिरेवन चपुनः
प्रसंगविज्ञानं सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् अत्र च ज्ञापकमनुशतिकादिषु पुष्कर सकृत्पाठः सचो
भयपदवृध्यर्थं अन्यथोपधावृध्यासिद्धेन ह्युपधेः स्यएमेवन च समानकालप्राप्तिकोपधावृद्धिबाधे
पिगुणकृतेऽउत्तरकालप्राप्तोपधावृद्धे र्बाधेन मानं अंगकार्येकृते पुनर्नांगकार्यमितिनिषेधेन गुणे
कृते उपधावृध्यप्राप्तेः सामान्यपेक्षज्ञापनाद्वा न च पुष्कर पदाचरतीत्यर्थे ठकि पोष्करसादि कहत्वे
तद्र्थं अनुशतिकादि पाठः न च तत्रोपधावृद्धिः ञिणत्येव प्रवर्त्तेरिति वाच्यं अनभिधानात् ठक एवानु
प्रवृत्तेरितिकेयटः तस्येदमिति सामान्ये विशेषाणां तभोवादपत्येपि तस्येदमित्येव सिद्धत्वात् तस्यापत्यम
तइन्त इत्येकयोगकार्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नः परिहरति बाधनार्थमिति भानवादेकप्रत्य

स्येति शेषः ननु चयन्त्यादिचतुर्थीपर्यन्तानां रूपे शेषे विहितः कृतः कथमपत्येऽस्यादित्यत आह उपसर्ग।
इति योगविभागाभावे प्रकृतिविशेषसंबन्धानुपपत्त्यापत्येऽस्य प्रशेषत्वमित्यर्थः योगविभागे तु अणादि वि
धानुपयोगात् शेषत्वमिति कस्याप्यनिरवात्र बाधक इति भावः प्रयोजनमाह इदानीमिति नच शब्दबोधे विशे
षत्वेन प्रयोजकोऽयं विचार इति वाच्यं शास्त्रानुशासने शब्दकृतविशेषस्यावश्यकत्वात् त्यदादीनां तत्तत्प्रका
रकबोधकजनकत्वमिति दोषाभावाच्च कृतसंधेः किमिति अन्तरंगत्वात् संधावुत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तिर्भविष्यती।
त्यधिकारसूत्रस्थं समर्थग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः अन्तरंगपरिभाषापवादकाकृतव्यूहपरिभाषया
ऽकृतसंधेरेव स्यादित्याहुः। अकृतेति न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये बहिरङ्गप्राप्तत्वेनैकादेशे कृते प्रादेशप्रवृत्तेः।
प्राप्तत्वेपि तन्निमित्तविनाशाभावेन कथमत्र सेति वाच्यं निमित्तविनाशसंभावनायामेव परिभाषाप्रवृत्तेरनि।
मित्तत्वात् सा चात्रास्त्येव यदि दीर्घो न स्यात्तदा वृध्यानिमित्तविघातः स्यादितीत्याहुः अन्तरंगानपीतिन्या
यस्त्वकृतव्यूहपरिभाषान्तर्गत एवेत्युक्तं शाकप्रकृप्रत्यासन्याल्लुकस्यानिष्टत्वप्रत्ययनिमित्तान्तरंगाणामेव
तयावाधेनेहाप्रवृत्तेश्च अकृतव्यूहपरिभाषायां च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकं अत एव धर्मिग्राहकमानाद
स्याबहिरंगकृतनिमित्तविनाश एव प्रवृत्तिः सामर्थ्यं च परिनिष्ठितत्वं न त्वनित्यविधुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रां
तत्वं कृतसंधेरिति संधिपदं तु प्रकृतानिमित्तायेण परिनिष्ठितत्वं च ड्याप्प्रातिपदिकादिकरूपविभक्तिश।
भाग एव ननु आवंशे एकादेशादिप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च को विशेष इति चेत् शालीयादावेकादेशाप्रवृत्तौ।
अकारलोपेऽकारस्य श्रवणप्रसंगः नचाश्रयविप्रलयात्ताः श्रविष्ट इत्यादौ कृतेनैकादेशस्य टापः परादिव
द्भावेन लुकृतद्धितेतिलुकि हलंतश्रवणापत्तिः तद्धितनिमित्तप्राप्ताकृतव्यूहा इत्यादेः समर्थग्रहणेपहेतो

प्रा॰शे॰

497

त्रि

नच स्थानसंख्यायाद्यपेक्षि स्त्रीप्रत्ययस्थानिकत्वाग्निमित्तप्रश्नाकृत्तेत्यादीनां बाधस्य नाभावे नैकादेशप्राप्त्यन्तेः न
च लुक्यपि स्थानिवत्त्वेन निमित्तस्य सत्त्वान्निमित्तविनाशः पूर्वस्यैव विधेः स्थानिवत्त्वादित्याहुः ननु सुपूर्वविशि
ष्टे परिनिष्ठितत्वमस्त्विमानपरित्यादौ अप्सुमानि सोध्यापत्तेः अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारस्त्विरिता
र्थः वस्त्रमुपगोरिति यद्यपीदं तत्संबंधापत्यमित्यर्थे प्रत्ययः परत्यय इत्यर्थे प्रत्यासत्तिन्यायेनावारयितुं श
क्यं तथापि वस्तुस्योपगवउ उपगवो देवदत्तस्य चेत्यादिकारणा यसमर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरावश्यिकेति।
तत्त्वं सामर्थ्यंच प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परं वेधं च प्रत्यर्थं इति उपगुपत्यमस्य देवदत्तस्यौपगवो देवद।
त्त इति माभूदित्यर्थः ननु यत्रोत्सर्गापवादो महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गः प्रवर्त्तते।
यारेमध्ये इति सूत्रस्थवाग्रहणेन ज्ञापितत्वात् समासस्य नित्यं तद्धितो बाधकः स्यात् न च षष्ठीति समा
सविधाने व्यर्थं अनतस्तद्धितपक्षेत स्यदमित्यस्य अत्राप्तेरिनि वाच्यं वाधविशेषात् अनंतरादिपदे सत्स्य चारि
ताथ्यात्तस्य नभिधानेन तद्धितत्वं तद्धितानाभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्तरस्याहुः देवपत्नीत्यादौ वृद्धितोपत्य
तीये तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ज्ञातित्वादिति अत्र यद्वक्तव्यं तज्ज्ञाते रस्त्रीमत्रोक्तं तस्य पत्यमित्यादौ लिंगवचने ऽ
व विवक्षिते इति बोध्यं उत्तम इतिउत्सः प्रस्तवणं तस्यापत्येन पोन स्तु गांगेयो भीष्म इति वदित्याहुः अपत्यं
तन्त्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारात् अनन्त्राहस्य पत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन पौत्रप्रभृतेरस्त
तद्रूपेणेदं तथा च विवक्षायां गोत्रसंज्ञा पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु पौत्रप्रभृतिमित्तवारणार्थं नचैवमपत्यमिरसः
पौत्रे गर्गस्यानंतरेति प्रसंगः एवं च तस्मिन् गर्गशब्दाद्यञ् स्यादिति वाच्यं पौत्रशब्दस्य संबंधिकत्वया प
दीयं पौत्रप्रभृति तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वात् न चैवमपि तस्यापत्यमित्यप्रत्ययशब्दानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरपत्यग्रह

एवं चोत्तरसूत्रे पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति षष्ठ्या विपरिणामो यथा स्यादित्येवमर्थं तन्त्रत्वादित्याहुः ननु प्रथमाध्या
यसंज्ञाप्रकरण एव सूत्रे कर्तव्येऽत्र पाठोऽपत्याधिकारविहितप्रत्ययवाच्यस्यैव संज्ञार्थं स्थल एव गार्ग्यापत्यस्य स्वल्ट
तीयादेरपत्यमिति विवक्षायां गार्ग्यापत्यशब्दात्प्रत्ययः न च तेन तद्राजाद्यन्तत्र तच्छब्देन नाम्न्यादीनामेव परामर्शो
र्थे मध्ये पतन्त्वांडमिति वाच्यं तद्राजाद्यधिकारसूत्रेणैव सिद्धेः प्रत्ययवाच्यता चापत्यत्वेनैव गोत्रे कुत्सादि
भ्यऽस्यादावपि तस्यापत्यमित्येतस्य संबंधाङ्गोत्रेन तस्य संबन्ध्यपत्येन विवक्षितेति प्रत्ययरस्येवार्थात् ध्वनितं चेदं सू
त्रे तु कुत्सूत्रे भाष्ये अत एव समर्थविभक्तिलाभः अथ मंडूकानुवृत्तिः अत एवं चापत्यग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेवो
त्तरत्र विभक्तिविपरिणामोऽस्तीत्येवमर्थमपत्यग्रहणमिति चेन्न अपत्याधिकारादन्यत्रानुपस्थित्यर्थं तन्न यत्रा
पशब्दसहितो गोत्रशब्दस्तत्र तदुपस्थितिरित्यर्थात् तेनान्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति वदेति लौकिकगोत्र
त्वं च लोकेऽपत्यत्वेन बोधजनकप्रत्ययान्तत्वं अत एव मनुष्यशब्दान् गोत्रचरणादिति वुञ् तस्य जातिप्रकारक
जनकत्वात् पौत्रप्रभृतीति व्यवहितापत्योपलक्षणं तेन पौत्रीप्रभृत्यपत्यानामपि गोत्रत्वमितीत्यस्य संगो
त्रस्त्रियारनिसूत्रे भाष्यकैयटयोः जीवति तु पित्रादिरुत्पादकप्रबंधो वंशस्तत्र भवो वंश्यः दिगादित्वाद्यत्
अत एव पितृव्यमातुलादीनां न वंश्यत्वं अपत्योत्पादकप्रबंधेऽप्रवेशात् तदाह पित्रादाविति पौत्रप्रभृ
तीत्यनुवृत्तेः षष्ठ्या विपरिणम्यते उत्तरसूत्रे व्याख्यातत्वादित्याह पौत्रादेरिति तत्तु शब्दाद्युवेत्यनन्तरमेवकारा
र्थो बाध्यः तदाह युवसंज्ञमेवेति समावेशं त्वेतापगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेको गोत्र उ
ति नियमादिञ् न स्यात् न च गोत्राद्यूनीत्यनेन शास्त्रविधानान्न दोषः एवमपि गार्ग्यस्य चतुर्थे जीव हृ
प्रये विवक्षिते गार्ग्यस्य स्यापत्यपत्रे: गार्ग्यायण इत्येवेष्यते न च गोत्राद्यूनीत्यावर्त्ये नियमोपि व्या॰

पा॰ श्रो॰

तु

त्वेपर इति न दोषः । सूत्रितस्तु गितिश्वाद्यद्युवश्चन्यपत्नुकि स्वर्णतादिजेवेति न पुत्र मात्मा यां वश्चन्यप मात्वेतिवा
च्यं नुशब्दस्यैवल क्षत्वात् भ्रातरि च ज्येष्ठ्यांरेवं सूपत्वाद्वारध्यं ननु ज्यायसी त्यत्रैप स्तुनो हयोर्मध्ये विभा।
गविहितायामेव विधानायुत्र गार्ग्यस्य त्रयः पुत्रास्तत्र चन्द्रनीयस्य न युवत्वं वकृ पुं विवक्षायां तत्रापि ह्रयोरेवा
न हि विवक्षायां त्वनुभवन्त्येवेति विकल्पः फलितः पुत्रदृयेतु नित्यमेव संज्ञा अत एव च तिरकृता न गार्ग्यस्य।
ह्रयोः पुत्रौ तयोः कनीयान् गार्ग्यायणो मध्ये पि गार्ग्यो दाविति एवं च च ज्येष्ठे भ्रातरि नीपष्ठनः प्रयोगो पु
त्रः सूष्ठनो बहूनां निधारणे एव प्रवृत्तेः न चात्र विभागमात्रं विवक्षितं न हि त्वबहुत्वादिकमिति वाच्यं ए
वमपि कश्चिदिष्ठनः कश्चिदीयसुनः प्रयोगे वीक्षीनापत्तेरिति चेन्न बहुपुत्रपुत्रपत्तदुपपन्नं भवति अयं
मे ज्येष्ठायं मे मध्यमस्त्वयं मे कनीयानिति आदौ न वन्नत्र स्थ भाष्यप्रयोगावदुपपत्तेः अत एवैतत्सूत्रे पुत्र
ते पित्रादौ त्र ग्रजस्य जीवनात् द्वौ गार्ग्यायणाविति प्रयोगोपपत्तिः एवं च सत्र्यान्योः स्तर नमयोरपि इति
ज्ञापक सिद्धावृत्त्यं तस्यापि ये का विष्ठनीयसुनाविल्याहुः वान्यस्मिन्सपिंडे पेपापत्त ननेमरणे त्रिचदशाहु।
कुलान्तेन भुज्यते दान प्रतिग्रहादपश्च निवर्तन्ते ते सपिंडा ते च सप्तमपुरुषावधयः यद्यपि मातृवंशे पिप
च पुरुषे सापिंड्यं विवाहादिप्रतिबंधकं तथापि भ्रातुरन्यस्मिन् सपिंडे इति पर्युदासात् पूर्वमेव च शृण्यते स्य
पंचेदं च ज्ञो मातृसापिंड्यमपि गृह्यते अन्यस्मिन्नन्यस्मिन्नित्यस्याभावे हि भ्रातरीत्यनुवर्ततो प्राप्तविभाषेयं
स्यात् पूर्वसूत्रं तु स्थविरतरार्थं मनस्य नित्यसंज्ञार्थं च स्यात् स्थविरतरत्वं चात्र वियादिकृतोत्कर्षेत्र
पं स्यात् न च सपिंडग्रहणसामर्थ्यादेव भ्रातरीत्यनिवृत्तेः सिद्धेति वाच्यम् एवमपि भ्रातृरूपसपिंडे जीव
ति जीवतः परत्वाद्विकल्पः स्यान्नमा भूदिति तन्न ननु भ्रातुः स्थानतः उत्कृष्टत्वाभावान्नस्याविरतरत्वपने

विभाग

496

नैव व्यावृत्तिसिद्धा वन्यस्मिन्निति व्यर्थमिति चेन्न अन्यस्मिन्नेव सपिंडे यथा स्यात्तेन भ्रातृसहिते न्यसपिं
डि जीवति जीवतः पूर्वेणानित्यमेव यथा स्यादिति न तु ध्वनितं चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपि
तं जीवतीत्यनुवर्तमाने व्यर्थमित्यत आह कमिति जीवतीति शत्रंतं तत्सप्तमीति भावः द्वितीयमिति
तिङन्त तदिति भावः ननु ज्यायसीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तरवं तं व्यर्थमत आह तरपू निर्देश इत्यर्थः उभयो
रिति स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानं पदं पितृत्वादिकं तत्र रूपेणोवनेषां ज्यत्वात् तदाह स्थानेन वयसा वा
न्यूनवति न चाच भाष्ये स्थविरतरग्रहणं किमर्थं उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् स्थानतो वयस्तश्चेति ननु
ज्यायसीत्यनुवृत्त्यैवार्थाधिकाराद्द्वयोः प्रकर्षलाभे स्थविरग्रहणमेवोभयप्रकर्षलाभार्थं भविष्यति
किं तरप्निर्देशेनेति चेन्न ज्यायसीतिवत्स्वार्थे तरपः सत्वादित्याहुः पितामहे भ्रातरीति अविशेषा
न्मातृसापिंड्यमपि गृह्यते इति ध्वनितं क्वचित्तु पितामहभ्रातरीति पाठस्तत्र पाठः संनिहितत्वात्
पितामहभ्रातरी वा तदर्थः स्थानवयोन्यूने इति स्थानन्यूनः स्वस्य ज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः जीवतीति किमि
ति सूत्रोपात्तमनुवर्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः मृते सपिंडे मृतः चतुर्थादिः अवंश्ये पितृव्यमातु
लादौ जीवतीति शेषः अनन्त्यैर्भ्रातुरेव प्रतियोगित्वेन ग्रहणात् वंश्ये पित्रादौ जीवति जीवतश्चतु
र्थादेः परत्वाट्ठिकल्पेनैव संज्ञा वृद्धस्य चेति वार्त्तिकं जीवति तु वंश्ये युवेति सूत्रे भाष्ये पठितं पूनश्चे
ति तु अपत्यं पौत्रप्रभृतीत्यत्र तन्त्रभावानिति अनेन गृहणागम्यते युवसंज्ञकाहि प्रायोगात्स्ववयसः वृ
द्ध इति यंत्रणात्समर्यादाः तदधीनत्वादेव स्तुविनश्चेत्यादि प्रसिद्धं तेन गोत्रभूतभ्रतीयोपि युवत्वेना
पूज्यां मन्यते न त्र युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्यय एतद्विषये बाध्यः जात्यमतिजीवद्वंश्ये

फा॰ पो॰
४९९
499

नहि रूढ्यधीनतयास्थेयं यत्तु रूढज्ञाननान्तरीयकत्वात्तमंकुरुते स एवमुच्यते एको गोत्रे एकशब्दः सं
ख्यावाची प्रथमवाची वा विशेषणो धिकारश्चैतद्भाव्यमूलस्य प्रकृतिभूतशब्दो वा आद्य एक एव प्रत्ययः इत्य
र्थः अन्ये एकः प्रथमः प्रकृतिभूतशब्द एव प्रत्ययं लभत इत्यर्थः अत्र केचिन्नतन्नत्यिन्नि रूपितमेवा
पत्यमिति आत्मनस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे पत्यं तोकं तयोः समेऽस्य
मरात् अपत्यं पौत्रप्रभृतीति समानाधिकरण्येन तु गोत्रं व्याकष्ये चित्रेयं एवं चापत्यगोत्रतृतीयवाच्ये
दि ऽपत्यं गोत्रं यज्ञिप्रत्ययपरंपरैर्वनिष्ठाप्राज्ञेतिन तु कदाचिदपि अपगवरत्वं प्रत्ययमात्रविधानमि
ष्टं सिध्यतीत्यस्यारंभः यद्यपि गार्ग्यपत्यं पौत्रीयं वाच्ये गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादेरारंभसामर्थ्यात्
परं परं पर्यायापत्यं वत्संबंधे प्रवर्त्तिरिति गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादि विषयेर्ष्टं सिध्यति तथापि ग
र्गादिभ्यो यञ् तः अन्ययोरेव योः प्रत्यययोः प्रयोगे अनिष्टं प्राप्नोति ये वन्त्वेवमपि मूलप्रकृत्त्युपगो
त्रतृतीयवाच्ये प्राप्नोति विधानार्थमेवेदं स्यात् न तु नियमार्थमिति कथमनेन प्रत्ययमालावारणं
किंचनियमो वक्तुमशक्यः नचगोत्रापत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो नानेक इति नियमः स्यपित्र्यवाच
कादेकस्मादेकस्मिन्नपत्ये एकप्रत्ययस्यैव प्रसंगेन व्यावर्त्याभावादिति चेन्न अस्य विधिमात्रार्थत्वे एकश
ब्दे वैयर्थ्यापत्तिः गोत्रेऽस्तु गोत्रे व प्रथमादित्यनुवृत्त्या उँ वादिभ्यः ष्णादिविधाने नचादिष्टसिद्धेः तस्मा
दत्र कृत्स्नायात् गोत्रपरं न गोत्रागोत्रसमुदायो विवक्षितः तत्प्रयुवानगृह्यते मात्रग्रहणात् एवं च पुत्रे ए
कः पौत्रे परस्तदपत्ये वा पर इति गोत्रागोत्रसमुदाये बहूनां प्रत्ययानां प्राप्तौ गोत्रागोत्रसमुदाये एक एवा
पत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाप्यनुज्ञाहारापरमप्रकृतेर्विधिरपि परंपरापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवर्त्तेत

इत्यनुमीयते तथा च भाष्यं अपत्यं समुदायश्चेत् त्रिय मोत्र सम्मीलित: तस्मिंस्तु बहव: प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्य
।तीति अपत्यमित्यनेन सर्वेषु पुत्रादिषु प्रत्येकं अपत्यं सम्मीलिते च यदि तु गोत्रेनेनैक एव गृह्यते नेदोऽस्मात्
पितुरेक एव पुत्रोऽस्य: प्राप्नोतीति नियतं न स्यात् भावान्नियमो नोपपद्यते इत्यपत्यपरं परायां पुत्रस्य समान्याद
सङ्गदोष: स्यादेवं तर्हि पौत्रादिपदे गोत्रपदेन गोत्रसमुदायउच्यते इति तन्न एवं हि गोत्रसमुदायेनानापत्यस्य
निवारणेऽपि तन्नीय एकस्मिन्गोत्रे विधेये पत्यपदं न निवारितं स्यात् न चैवमेकं इति सूत्रमेवास्तु ।
अपत्यमित्यर्थे च पश्यं नानन्तरस्य यो भवति स चैक एव कार्यात् समुदाये प्रतिपाद्ये इत्यर्थ: सामर्थ्यादेव भ
विष्यतीत्यर्थं चेदं पौत्रे भाष्ये इति वाच्यं एवं हि गार्ग्यापत्यस्य सिद्धा गोत्राख्या नीत्यस्य विधित्वापत्तेरुप +
गोत्रं वापत्यमित्यर्थे उपगवस्त्वस्य तु वौरत्वापत्ते: इदमेवाभिप्रेत्याप्यापि गोत्रग्रहणं क्रियते इत्युक्तं
भाष्ये गोत्रपदेन च पुत्रापत्यं न गृह्यते इति तस्य नियमार्थत्वमेवेति न दोष: एतदर्थमेव च गोत्रग्रहणं
मिति वदन्ति अपरे तु पौत्रेति विशन्तीति सूत्रे भाष्यकृद्दर्शितनयानयत्वं नेति प्युत्पत्त्यापि तामहादि
निवृत्तिमप्यपत्यत्वं व्यवहितो पि पितामहादीनां मुहूर्तैस्तिस्ये इत्थं जरत्कारवीक पाख्यानेषु अपत्यं +
पौत्रप्रभृतीति सूत्रस्वारस्याच्च प्रकृतसूत्रभाष्याच्च अपत्ये गोरणा उपगवस्येदस्य सिद्धावपि औ
पगवादिषु विस्पष्टतो नियमार्थमेवेदं सूत्रं गोत्र शाब्देन एकमेवोच्यते न समुदाये लक्षणा न चैनर्थे ।
गोत्रे गार्ग्ये शब्दादिष्वपि तस्मिन् गोत्रे एक एव कृतो न हो यस्तु तत्तीयेन च तुर्येण गार्ग्यस्यैव गर्गे
स्यापि संबंधेन तन्न मूलत्वात् तद्दृष्टिनानेकापत्ययोतप्रयोगाप्राप्नोसामर्थ्यान्नियमेनानन्तरद्वार ।
णादिर्न्याहुः गोत्रे इति अभिधित्सितेऽत्यर्थे: एक एव चेति अत एवानेनानपत्यस्य पौत्रादापत्य

पृ००

सा॰को॰

500

प्रत्ययः तथा हि सति नादगेकस्य एव न कुतः स्यादिति विरोधं अप्रत्यय गृहणे तु अव्यवहितस्य अनन्तरापत्य
प्रत्ययांतात् गोत्रप्रत्ययवारणाय अर्थं अपत्यग्रहणानियमस्य तु तस्मात् सजातीयेन नापत्याधिकारे गोत्रप्रत्ययांतादेव गो
त्रप्रत्ययो नार्थं तेन स्यादुक्तः औपगवरूत्यादि उपगोरपत्यं गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् प्राग्युक्त
मत ह्युपार्थे श्लोकाभ्यां संगृहीतानि गोत्रे स्वे केति स्वं गोत्रं तदपेक्षया ये कोनेत्यर्थः यथोपगोस्तृतीये।
वाच्ये णिञ्ञो चतुर्थे एञ् फक् स्युः पञ्चम्यादीत्याशयः तत्र यद्यप्यणिष्टएव तथापि निषेधं कल्या ✝
सोप्यनिष्टइति विरोधं परंपरे प्राप्तस्य स्वतन्त्रत्वे इष्यते नेनान्वयः परंपरे वेत्यर्थः तत्रोपगवादावनिष्टसिद्धिरि
ति भावः द्वितीयमतेनाह यदैति स्वयुतेति स्वं गोत्रं तदपेक्षया नेत्यर्थः यथोपगोस्तृतीये वाच्ये
एकस्मादेवपगवादिजनिष्टः प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यामिति येत्तृतीये यति तृतीयत्वं मूलपुरुषापेक्षया यज्ञ।
मानपंचमाद्र मित्यादि विरोधं अनिष्टोत्पत्तिः तन्मात्रं न तु विष्टासिद्धिरित्यर्थः तत्राद्ये आद्यप्रत्य
यमालानिरन्तरयेत्यत्र अनिष्टोत्पत्तिमात्र निरन्तरे येत्तृतीये इति तृतीयत्वं च मूलपुरुषापेक्षया यज्ञमा
नपंचमाद्र भत्यत्यति मनः षष्ठानीन्द्रियाणीत्यादौ च विजातीयनापि संख्यापूरणदर्शनात् औ
त पगवादिति तस्मादेवेत्यर्थः ननूपगोः तृतीयस्य तंत्र प्रत्ययंतलाभावादिति भावः एवमुत्तरेति अपत्यं।
पितुरेवेति मते पंचमे यूनि विवहिते चतुर्थात् प्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्यात् इत्यनिष्टं प्राप्नोति तृती
यादिप्राचोत्पत्तिर्ने सिध्यति पितामहादीनामिति प्रदेशस्तु तृतीयाद्युत्पन्नो गार्ग्यायणाद्युत्पतिदृष्टसिद्धे
पि मूलनवदकत्पनं तत्रापत्यपुवापत्यप्रत्ययांतादनिष्टोत्पत्तिरपि प्राप्नोतीति यूनि गोत्रादेवेति नि
यमार्थत्वमित्यर्थः आद्यपत्यस्य नियमत्वं तु एको गोत्र इति माहन्वर्याद्विरोधं युगपदेव पूर्वोक्तरीत्ये

वयुवसमुदायविषयत्वमुक्तानंतरमागवत गोत्रप्रत्ययांतादेवेतियुवप्रत्ययांतादित्याद्यपेक्षेर्थः द्वितीय
पक्षेतु मूलप्रकृत्यनंतरापत्ययुवापत्यप्रत्ययांतेभ्योनेत्यर्थः नचगोत्राद्यूनोवेतिविपरीतनियमोस्तु यौधि
कास्वथाव्याख्यात्वंयस्यापिव्याख्यानात् एकोगोत्रइतिनियमेनगोत्रप्रत्ययांताद्गोत्रेप्रभावेनसदंतात्त्यूनेवाप
त्ययइतिबोध्यं ननुअस्त्रियामित्यस्य स्त्रीभिन्नेचापूनिगोत्रादेवेतिनार्थः युवसंज्ञाविषयास्तु स्त्रीप्रत्य
त्ययमालासेगाव एकोगोत्रइत्यस्यतुन प्रवृत्तिर्युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञ यावाधात् नचस्त्रियां यूनि नप्र
त्ययइतिवाक्यभेदेन संबंधः एवमपि गोत्रप्रत्ययेनयुवतेर्नाभिधानंस्यात् किंतर्हि वाक्यमेवस्यादतआ
ह स्त्रियांत्विति अस्त्रियामितियोगोविभज्यते यूनीति शाहृ परमनुवर्त्तते परिभाषाचेयं यत्रयुवविधानं
नत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइत्यर्थः युवसंज्ञास्त्वेषवास्त्रियामितिवक्तुमुचितं अतइतिअधिकृतशांति
पत्तिकविशेषणंतेनतदंतविधिरित्याहुः अपदंतमिति तपरः किं दिष्ठपत्यपत्येष्व एः दाशरथ्यायेत्या
दौनुतस्य टमित्यणः अपत्यत्वेनविक्षयां स्त्रियेव अनएवापत्यं वा गोत्रमितिवार्त्तिक प्रयोगः संगच्छतेअ
त्रापत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृतीत्यर्थः अस्यापत्यमितिरित्यादौव्यपदेशिवद्भावादत इञ्वोध्यः बाहु
विरिति बाहुरितिकस्यचिद् पः संज्ञाज्ञानंतिबाहवीबाहुविरिरितिवाधलोडनेइतिधातोर्माधवो क्रमपास्तं)
त्याश्वलायनप्रयोगात् बाहुविरित्तिभाष्यद्रस्यादिषूदाहरणाच्चएतेनकेवलबाहोरपत्येनायोगात्सा
मर्थ्येनतदंतविधिः सोबाहुविरितिवाधलोडनेइतिधातोर्वाध माधवो क्रमपास्तं अत्रापिशिरसिलोमनशो
ह्रोपत्यतेलाभ्यां सामर्थ्यात्तदंतविधिस्तदाह औडुलोमिरितिउडुनीवलोमानियस्येतिविग्रहः हस्तिशिरसो
हास्तिशीर्षिः अज्ञातादोतद्धितेशिरसः शीर्षादेशइतितदर्थः इहशक्तिपदविधानेयाः पुराणादिप्रसिद्धाः

ग्रा॰ टी॰ 501 २

संज्ञासंज्ञाभावप्रयत्नयः प्रसिद्धतरत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वाभिस्त्वाभिरेव विधेर्निराकांक्षत्वात् तेनेदानीतनानां योगवाहु
स्तरपत्ये वाहव एव उक्तं च अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्ति
षु इति तेनाभिव्यक्तपदार्थकाऽव्यनेनानर्थकाप्रसिद्धार्थकसंज्ञाशब्दयोर्व्यावृत्तिः अत एव च संज्ञाशब्दस्तरापत्ये
ष्वाग्नशरित्यादौ राजश्वश्रुराद्यत्र मिमीनेमानानस्य स्वसामान्त्वसेत्यादौ मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं च नेत्या
दि बोध्यं इदं तु न्यायात् चार्थोपस्थायकरूपोपादाने पदकार्यमेव नेत्रावार्थोपा[illegible]स्थितेः सत्वात् अत एव
सर्वादिसूत्रे संज्ञाप्रतिषेधो वार्त्तिककृतोक्तः स्वतन्त्रा स्तहृत्ति गुणयोगादिकमनपेक्ष्य प्रवर्त्तमानाः तेन गो
त्याद्यावृत्तिः गौणमेव च संदिग्धार्थपदेन प्राचीनैर्व्याख्यातं अत एव महद्भूतः इत्यादौ नात्वं इदं च विशिष्टरूपोपा
दाने पदकार्यमेव अत एव महद्भूतान्सानमान्येत्यादौ पुंवत्वं अमहानित्यादौ दीर्घः प्रसिध्यति प्राग्विशिष्टरूपो
पादानाभावात् अन्यपदार्थनिमित्तकत्वात् लोकविश्रुताः लोकप्रसिद्धाः तेन प्रसिद्धार्थका प्रयुक्ताव्याव
त्तिः तेन वचंत्यादीनामसाधुत्वं बोधितं अत एव चाभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः इत्यादि संगच्छते
तदुक्तिषु न तस्य दृष्टोपचित्यर्थः अत एव समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः इति भाष्यादिग्रन्थाः संगच्छन्ते अग्र
दीर्घायुवोरनाको वामदेवात् घ्यघौ शिवादिभ्योऽणित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् विशिष्टरूपोपादान।
निमित्तकः प्रत्ययनामधातोः क्विव् विचोः कृतपोर्नेति बोध्यं शब्दपरत्वेन नकस्यापि शास्त्रीकार्यस्य। प
प्रवृत्तिः पुष्पाख्यपदरित्यादि निर्दिष्टत्वात् व्यासवत् व्यासोऽत्र वेदव्यास एव अत एव वैयासकिः शुक इति
भाष्ये उदाहृतं वकुडादय स्वज्ञातिप्रोक्ताः न घाभ्यां रदिविषयेः स्पार भादव वाद तेनेव रद्धिवाचे सिद्धे नि
षेधोक्तिरैतोविषयप्रदर्शनाय पञ्चाभ्यां परस्य प्रसज्ञाया उद्देनिषेधस्तत्रैवेचोपपत्त्या स्थास्यामिति तेन

६

नद्यादिभ्यश्चेरित्यादौ नेत्युक्ते न च ह्यश्वतीति किं दोषः मध्येपवादन्यायेन यञ्न शास्त्रिन्यायेन चास्य निषेधस्य तद्धितेष्वा
चामोदरि तिवृद्धिबाधकत्वेपि संख्याया संवत्सरे यतेन नन्वद्धे त्वोपमानत्वात् नन्वश्वाचां ग्रामनगराणामित्य
स्यविषयस्य नेयुवेत्र्येलिदन स्यात् न चैतस्यानुवृत्तिं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याख्यानाददोषः संख्यायाः संवत्सरे
त्यादौ नानुवृत्तिर्मानाभावादित्यादि स्पष्टं भाष्ये पदांताभ्यां किं एनी नियन्तृ स्य क्वाश्वाः याता रित्यादौ मा
भूत् उपसिद्धिन त्वात्त्रयोरेवावधित्वे सिद्धे ताभ्यामिति चिंत्यप्रयोजनं पूर्वोत्पूर्वावयवावित्यर्थः अभक्तत्वे हि
दृश्यज्ञस्य यञ्‌ तस्मादणं नाक्रोन स्यात् शालिपदिकस्यावद्धत्वादिति हरदत्तः गोत्रे कुंजादिभ्य ततः शागकायन
इत्यादिसिद्धये यूवं पठित्वात्र गोत्रग्रहणं त्युक्तं शाकंदायन जनोमद्ध्यर्थः कौञ्जायनाः चकारो ग्रासनद्धयोरित्यत्र।
विशेषणार्थः नन्वेवं नकारचकारयोरुभयोरप्यिचरितार्थत्वे कौञ्जायना इत्यादौ ञ्यस्य लुकि परत्वेनुस
तिशिष्टत्वेन च ञित्स्वरस्याप्रधृदात्तः प्राप्नोतीति चेन्नाचिन इत्युक्तं तद्धितस्य कितश्च वित्स्वरे तद्धितस्येति या
गं विभज्य चित तद्धितस्यांतोदात्तत्वविधानसामर्थ्यान्न परसतिशिष्टस्यापि ञित्स्वरस्य बाधान् न च।
फगेयास्तु कुंजादिभ्यः तथा सति नडादयनादिभ्योपि ञ्यः स्यात् स्पष्टं चेदं भाष्ये यदि तु च फक्प्रत्ययः क्रि
यते तदा शाकंदायनो न ग्रामणीत्वात्त्राज्ञानुवर्तत्रेनेउदाहरिष्यते ता
द्गाञन्त्वादिति ञ्यादयस्तु डानात्र त्यनेन लुगिति नडादेस्य वद्धृद्धिलिवत्स्यात् इति ज्ञाले विहितस्य स्थ
निग्राष:जातित्वादिति ञ्यश्रत्यपेद्दियोपधत्वान्न स्यात् दापुत्रस्यादि त्याशि यामित्युक्तं नडादिभ्यः
नउचरः वक उत्र इति श्वा उपकलकश्वालकपालकच वा द्वाटित्वा घ्काल कि रपिपेलादिश्वाय प
वं च फगिञा गोत्रे एकिका विकल्पः गार्लके गोगोत्रत्वेपि ना तनो युवप्रत्ययासंभवात् कोपिक गोत्र एव

५२

धा.शो. 502

फक् अन्यत्रेति तिष्यवस्थेतिरतिः अग्निशर्मन्नु वृषगणेत्र वृषगणमिति गोत्रविशेषस्य संज्ञा अग्निशर्मि
रन्यावाह्वादित्वादिञ् अत एव गर्हादावग्निशर्मीजीवन्तं पठ्यते आग्निशर्मोन्य इति तु हरदत्तादीनां श्रमादः
कुलरणो ब्राह्मणे वासिष्ठोच नकोपकौञ्च वर्षवालो ब्राह्मणो गोत्रे इत्यादि यत्रिञधिकृतं गोत्र इति य
त्रिजोविशेषणं त्याज्योनानु अकृतत्वाद्व हरितादिञ्त तस्य मूलोक पुत्रा फकोविशाकलो संभवाच्च श
न्ययस्तु यूनि गोत्रेकिंस्तु तगमादिभ्य इञिसोतगर्भूपत्यमाभूत् हत्याद्वस्ततमतेप्यायन्त्योय
नश्चेति सत्रस्थभाष्यरीत्यालंकारपक्षोपादेयत्वहे व्यदोषः शारद्वतीके भृगुवत्सवेदतद्व शालत्रला
शिके अन्ययत्राभृगुवत्सयोः शारद्वतीकपुत्रभा विवादसंगतिः स्पष्टेव पञ्जायुक्तितु गतावेति त
ञस्येतिसत्रेव हृष्यतेनतदाह भार्गवच्यादीति अन्यः अत्रिमत्रवादिः आग्रायणेष्वादितिनडादिफगंत
र्वे दार्मि विनियघस्य कषित्वे तदा वाह्वादित्वादिञ्भाष्यः शारवकुन क्वो विदादीनाभ्यां फकोभावे अ।
अनादिरितिसूत्रस्थ यमाणादिकाल इत्यर्थः। अनन्तरत्वेति भारतप्रसिद्धड्डाणस्थाने तरापत्यभृते इत्य।
र्थः उपचारादितिसूक्ति सामान्याद्रोणे गोत्रापत्यत्वात्स्वापोस्मिन्नितिभावः अनादित्वं पुराणप्रसिद्धत
मेवेत्यन्ये अनन्तरा अनुषीतिल्लुप्रपंचस्यैतं आनन्तर्ये अनेन तापत्ये चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्
इदं वाक्यं गनुसारेण भाष्यते कश्चिस्यानन्तरेन तस्यौसमासेनदर्शितः यस्तु षष्ठः पञ्चते तेभ्या
नन्तरपि रत्तिर्भवतीति चोक्तं तत्र निषेधसामर्थ्यादेवात्र सत्ये गोत्र इति नसंबंध्यते युवापत्ये तु नदा।
वः गोत्रस्यैतीतिनियमात् एवं चानन्तरापत्ये नन्तरेण्यवहितेन च गोत्रेव षट्त्वयरः तिलभ्यते इत्याहुः
वैदिपित्यत्र क्षणमाशंक्याह वाह्वादेरिति एवं गार्गिरित्यपि परस्त्रीपरस्त्रीपरसुं चेतिषत्व

ने आपद्यत इति ज्ञेयः मूलपरस्त्रीति कर्मधारयः ब्राह्मणाद्गृहाद्यां शूद्रायामुत्पन्नः पारशवः सा चब्रा
त्वं तत्र योगोऽन्यपरस्त्री विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियामम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पार
शवोऽपि चेति स्मृतेः शूद्रस्य कन्येति पुंयोगे ङीष् अत्र ह्यव्यभिचारोऽन्यत्रानुलोमप्रसादात् पारशव
प्रकृतिः कर्मधारय इति गम्यते न चास्य स्यात्तिवत्वभावेन परस्त्रीशब्देनाप्यस्य चानुशासनिकाद्दोषा
द्धातुभयपदच[illegible]ः स्यादिति वाच्यं पूर्वोत्तरपदसंमोहात् गर्गादिभ्यो गर्गवत्सवाजासेत्यादिप्र
सेत्रसमासेऽन्यर्थेः तेन सौवाग्निः यह एव तेन स्यानित्यत्वं ज्ञापनार्थं हामित्याहुः रामो जामद
ग्न्यः पाराशर्यो व्यास इति अनन्तरे गोत्र इत्यारोपाद्बहोर्यञञोः रायलत्रयेऽन्यतोऽनुमितिलिङ्गात्स्ये
ति सत्त्वाहहुपुत्रेनेव क्षत्रियामिति यस्कादिभ्योऽन्यतो गोत्र इति चानुवर्तते तेन दाह गोत्रेऽस्त्यादि प्रव
राध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचित्वं केवलयञञोर्नास्तीत्यतस्त्वाह यञञोरिति निर्दिष्टप्रमाणस्येति परि
भाषालब्धं लुकू संज्ञालब्धं वार्थमाह नत्वपदे[…]यारिति न चपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र
मिति सिद्धान्तः लौकिकं च गोत्रं लोके पत्यत्वे न प्रतीतिजनकप्रत्ययान्तत्वं तद्राजस्य बहुत्वाभित्याहि सू
त्रस्य भाष्य के यदादिपुस्फुटमेतत् यत्वं च यौत्राऽन्यत्वानि प्रसंगोऽतस्त्वाह […] द्वे च कृपाप
गोपलतत्वं स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं चेवं च भिः गार्गीभिः क्रीतः पटरन्यत्राहीयस्य सूत्र
स्यके यद्ध स्वरसात् ताद्धृग्मप्यत्यपत्यान्तमित्यर्थः इदं च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनि
तं वं च भिः क्रीतः पटरन्यत्राहीयस्य इकोध्यर्थेति लुक् लुक् तद्धिते ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकू यञञोश्चे ति
यञो लुकं पं च गर्गे इत्येवेति न तद्राजस्य बहुत्वं ति स्य च भाष्ये स्पष्टे क्षत्रियामिति निषेधस्तु अपत्यान्तानुप

प॰२

क॰ प्रो॰ 503

सङ्क्रान्त स्त्रीवाचकस्यैवेति तद्भावः षष्ठीतत्पुरुषे अब हुत्वेपि यञञिञोश्चाल्लुक् व बहुत्वः गार्ग्यस्य गा
र्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा अबहुत्वे किं गार्ग्याणां कुलं गर्गकुलमित्येव षष्ठीति किं परमगार्ग्यः।
उपगार्ग्यमिति यञञिञामिति किं आङ्गिरसकुलं आङ्गिरसकुलं अत्र हि यञ्गोत्रत्वमस्यर्थं वेदं भाष्ये
लोहितादिकार्यमिति स्त्रियामित्यर्थः गणपठ बभ्रुः कौशिके इति पठितुं युक्तं कपिवो कत्वे लो
हितादिकार्यार्थमयावद्यपक गर्गादिपाठेन सिद्धं आङ्गिरसस्यैवेति नियमार्थमिदं काप्ययरहितरताश्चानि।
न इति ठकञोऽपिरिति अस्य अपि त्वे तु बाह्वादीञ्चोध्यं बतंडाञ्च ननु गर्गादिपाठादेव सिद्धः किम
नेन नच शार्ङ्गरवदोगिरस एवेति नियमार्थं गर्गादिपाठस्यैवेयर्थापत्तेः नच लोहितादित्वार्थः स्त्रि
यां लुकः सत्वेन अनन्तरत्वाभावेन ष्फाप्राप्तेः नच यञ्यञ लक्षणं यज्ञाकारस्येति व्याख्यानेन वर्णाश्रयत्वा
न्न शार्ङ्गरवादिपाठेन परत्वान्ङीनावाधात्वेति वेत्र शिवादिपाठात एव सिद्धा आङ्गिरसे यत्नेवेति नियम
मार्थत्वात् नचानेनरापत्ये शिवादिपाठस्य चरितार्थत्वेन गोर्गर्गतोऽपि यञंतस्य बाधो दुर्वार इति वाच्यं।
ऋषित्वादेव सिद्धे शिवादिपाठस्य समोवेयर्थ्यापत्त्यात एवं चानंगिरसे गोत्रेऽपि भवतः नच शिवादिपा
ठमानाभावः ह बतंडाञ्चेति योगविभागस्यैव मानत्वात् अन्यथा लुक् स्त्रियामित्यनेन संयुक्तेयेव पठेदित्याहुः
विहितस्येति परिशेषितस्य चेति वाच्यं आङ्गिरसे इत्यनुरत्वेदं लभ्यते नचानेन्तरस्येति न्यायेन निर्वाहे इत्यनु
वृत्तिर्निःफलेति वाच्यं नियमानां निषेधमुखेन प्रवृत्तेस्तनन्तरस्येति न्यायाप्राप्तेरित्याहुः बहुषु माणवकेति य
णिञोरिति निरस्त्रस्त्रेणोर्ण्यर्थः नच तत्र ग्रहणेन प्रतिपदोक्तं धकेत्वण एव ग्रहणमिति वाच्यं एवं हि
शिवादिपाठस्य चारितार्थ्येन गोत्रयञाद्या धापत्तौ नियमस्यैवेयर्थ्यापत्त्या वतंडाञ्चेति योगविभागस्यैव व

सामर्थ्यापत्तेः तस्माद्योगविभागसामर्थ्यात्तत्र तल्लक्षणपक्षनिषेधोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरित्याहुः यस्कादिभ्यः क
न्तु शायस्यात्रेयेष्वन्यत्र स्त्रापिः आत्रेय भारद्वाजे अन्यत्रानन्तरापत्ये लक्ष्यत्वेनिलुक भरद्वाजादात्रेयेष्वन्यो भा
रद्वाजः विदादित्वादञ् इत्यादि गोत्र इति वेत्य अनन्तरस्यात्रेयेभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः सामर्थ्याल्लुङ्नि
वाध्यः बिलिर्नामराजर्षिः ततो हृद्भ्यादि दिलिन्यकं दुलो गर्गादि यञं ततः इंसि आनन्तरति गणस्य सूत्रं आनन्तरि
पञ्चम्यर्थे सप्तमी प्रकृतीतिज्ञानशाङ्गरूपेणार्थः ज्ञानानन्तरति लिङ्गविशिष्टग्रहणादेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वा
द्वाप्राप्तिः शिवादिभ्योऽण् नन्वत्राणग्रहणं यस्कादिभ्योपथाविहितमित्येव सिद्धे न चैवं स्यात्
पुनर्वचनस्यैवार्थापत्तेः न च पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थं तस्य वाभावात् न चेभ्यः प्राग्वामहद्धादितिकि।
नः प्राप्तत्वेन बाधकस्याभावः किंचाणग्रहणाभावे यञ्ग्रहणस्यालुको वानुवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं +
भाष्यप्रामाण्येन बहुलग्रहणानस्येदंशविषये प्रवृत्तेः लुग्यञोऽस्तु स्वरितत्वाभावादेवाननुवृत्तेश्च न
चैवमपि शिवादिभ्यो गोत्र एवेत्यनन्यत्रेति नियमेन चार्थेनार्थाल्लभ्यणग्रहणं विनाकथमपि विधिरिति
वाच्यं गोत्रप्रत्ययस्य निवृत्तेरिति चेन्न अत्र गणे पठितानां हि षण्णां भाष्याद्यानुसेनां तल्लक्षणस्य बाधकस्य
सत्त्वात् एवं च तत्रैव स्यात् अणश्च यास्कादित्वर्थे नसत्त्वात् सर्वं चेदं भाष्येन चैवमपि प्राग्दीव्य।
तीयाधिकारे यो वाणप्रत्यये सिद्धे ण्यग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं अर्थस्यावधित्वाश्रयणेनार्थे बाधकत्वा
श्रयणे तेनाणः संबंधबोधनात् निरस्तमिति प्राग्गुक्तपूर्वपक्षसिद्धान्त परिभाष्यप्रामाण्यादिति भा
वः स्पष्टं चेदं चत्रिकैः यतदोऽय परेतु पाठान्तरं नियमविधिसंभवे विधिरेव न्याय्यस्त्वेन विधित्वानुरोधे।
नाणः एव विधानमित्युक्तभाष्याशयसत्त्वेन नैतज्ज्ञापकं तत्त्रिव न्तो मानं अनं राप स्मैव गंगेयाह यो

५.७

पा॰ प्रो॰ 504

ऽसाधव एव इन्द्रो नाय निबद्धा रोपेण वा कश्चिदस्तु साधुत्वं न चैवमनन्तरापत्येपि उपचारेण गार्ग्यप्रयोगस्या
पत्तिः आरोपे सति निमित्तानुसारेणेति न्यायेन सवाधनात् इत्यंशे ण्यपनिबद्धनं न्तरापत्ये आरोपे ४
ण गार्ग्यादिप्रयोगाणां सिद्धत्वत्वादि हत्वात्त्र नियमो वक्तुमशक्यः निःफलश्च इति गोत्रग्रहणानुव
त्तावपि न हानिः न चैवमनन्तरापत्येपि उपचारेण गार्ग्य इति प्रयोगस्यापत्तिः इष्टापत्तेः न च गोत्र इति व्यर्थ
आरोपेणानन्तरापत्यवाचकेपि गोत्रत्वप्रयुक्तकार्यार्थं तत्सत्वात् वक्ष्यमाणशास्त्रीयगोत्रत्वाभावेन त
स्यापत्यमनन्तरमित्यादि विहितानामिञादीनामनन्तरापत्यवाचके तु न गोत्रत्वप्रयुक्तकार्यमिति विशेषात् न च
गार्गीप्रभृतिभ्यो यूनि पुंस्त्वे लुक् न स्यात् गोत्रत्वारोपे एको गोत्र इति नियमात् न च नारोपे तु गोत्रत्वाभावात्
सूत्रे तु द्वान्द्वेपी चैन तेयश्च त्वादौ चरितार्थमिति वाच्यं उदीचां वृद्धादिति सूत्रेऽगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येन गोत्र
प्रत्ययान्तप्रकृतिभ्यो यूनां विशिष्य विधानेन तत्सामर्थ्याद्यञिञोश्चेत्यादिवत् युन्युत्पत्तिसिद्धेः अत एव यू
नि लुक् सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारादन्यत्रापि शास्त्रीयगोत्रग्रहणं गार्ग्यायणादियुवप्रत्ययान्तेभ्यः समू
हादौ गोत्रत्वप्रयुक्तवुञ् न स्यादित्याशंक्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे।
ति सूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तं गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति च कैयटेन व्याख्या
तं संगच्छते पाठान्तरं प्रत्यन्तदर्शकत्वं च प्राचां नाम वा तत्र वंश्या शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा
शास्त्रप्रक्रियायाः शास्त्रकल्पितेनैव निर्वाह्यत्वात् यद्वा शास्त्रीयत्वं गोत्राधिकारस्य शास्त्रविहि
तप्रत्ययान्तत्वं अन्यत्रापि न सर्वत्र लौकिकग्रहणं किन्तु यत्र शास्त्रीयग्रहणगमकाभावस्तत्रैव अत एव
गोत्रे लुगचीत्यत्र क'' दिभ्यो गोत्र इत्यत्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारादेव

मनुषीशब्दात्कुत्सितमपत्यमित्यर्थे विवक्षायां मानुषोऽज्ञात्म + शास्त्रीयं गोत्रं च प्रवृत्तत्वानाक्रांतपौत्र
प्रभृत्यर्थे विहितप्रत्ययाशास्त्रवासनागम्यत्वाच्छास्त्रीयत्वं तस्यापत्यमत्त्रादेशयिपको गो गोत्रभूनि
नियमशास्त्रस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तेस्तथाविधत्वमस्त्येव अत एव गोत्राद्यूनि गोत्रस्त्रियाः कुत्सने उदी
चीस्त्वाद्गोत्रादिस्यादौ न चैवं बाधः गोत्रे कुंजादिभ्यः स्फञ्चोऽनुप्रपत्यपशास्त्रभावेन स्यादिति भाष्य एव प्रत्य ४
यविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावमपहाय पौत्रप्रभृति रूपार्थस्यैव ग्रहणं अत एव मनुषीशब्दात्कुत्सितमपत्य
मित्यर्थे विवक्षायां मनुषोऽज्ञात्म इति लघ्वन्यर्थे नोदात्तप्रयोगसिद्धिः राजन्यशब्दोऽयमोदीचांगृद्धाद गोत्रादिति
फिञ्राजन्यप्रभृतेस्तत्वेन न च्यापि प्रक्रियादशायां परेषामपत्यरूपार्थवत् आरोपितत्वाद शास्त्र्येमादा
यशास्त्रेणरथं न रादिवत्साधुत्वान्न्याय्यत्वात्र दोष एवं च शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे स्त
नत्वग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके नत्वेवव्यवहारान्लोकशास्त्रेन भाव्येस्तुतिग्रह
णस्य तत्वतरद्दृष्टत्वात् अलिंगोस्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसात्तत्रशास्त्रीयगोत्रस्य प्रत्य
यान्तवाच्यत्वाल्लौकिकमपत्यप्रत्ययान्तकं प्रसिद्धमेव शिवादिभ्यः इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तमिति वचना।
दिमतेनु शास्त्रीयं गोत्रं पौत्रप्रभृति विषयकं शास्त्रबोधजनकप्रत्ययान्तत्वं वाच्यं तथा च मनुषीशब्दात्।
णानस्यात् राजन्यशब्दात्फिञ्स्यात् तस्माद्धत्याद्यशायश्चिन्त्यः किंचिल्लौकिकं च गोत्रं लोके पत्यत्वा।
प्रकारप्रतीतिजनकप्रत्ययान्तत्वं यद्यपि लोके प्रवराध्यायप्रसिद्धेष्वेव गोत्रव्यवहारस्तथापि अत्र तो
त्पादावितो मनुष्येति डीपू सिद्धये भाष्यप्रमाण्यादस्यापि लौकिकत्वं अत एव गोत्रं भाष्ये युवा च लोके गो
त्रमित्युपचर्यते किं गोत्रोऽसि माणवकं गार्ग्यायण इत्युनिरुद्ध मनंतरापत्यस्याप्युपलक्षणं न चैवं राजन्यम
क

नुष्यशब्दौ नयोर्लोके जातिमात्रप्रकारकबोधकत्वात् अत एव राजन्यमनुष्यादिभ्यो गोत्रचरणादिति शेषवि
कोवृत्त पाठांतरं यद्यप्यत्र भाष्ये पत्याधिकारात्परं लौकिकं गोत्रमित्युक्तं तदुत्तरमिति च कैयटेनोक्तं तथापि
भाष्ये परशब्दोऽन्यपर्यायएव ततः पूर्वस्मिन्नपत्यत्वेतिन्नुग्विधायके ऽपत्यं पौत्रादीति सूत्रे च भाष्यकृता लौ
किकगोत्रग्रहणस्याकृतत्वात् कैयटस्य तु प्रमाद इत्याहुः इत्यंते यदि तु राजन्यशब्दो जातिविशिष्टापत्य
त्वेन बोधको योगरूढत्वात् तदापत्यत्वेन ज्ञाप्यधर्मातिरिक्तधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकत्वं तत् सा जाति
श्च न तथा शब्दत्वप्रकृत्यर्थेपि तत्सत्वात्परं त्वयं पक्षोऽभिनित्यः सूत्रद्वयेपि जातिग्रहणेनापत्यसंबंधबाधात्
प्रक्रियाकल्पितमेव वा तादृशार्थकत्वं लोके तु जातिप्रकारकएव बोध इत्याहुः विपाट्शब्दोत्र पठ्यते तत
स्यादिष्वपि पाठात्फले च तु न वैपाशायन्यः जरत्कारुशब्दस्य ततः शुभ्रादित्वात् ढगपि ढलोप इत्यु+
लोपः जारत्कारवो जारत्कारेयः विश्रवणरवणशब्दौ च नौ विश्रवःशब्दादेशौ प्रकृत्यंतरे एव वा त
त्समानार्थे वैश्रवणो रावणः छाचोन नद्याः त्रिवेणी त्रिवणं चास्याकृतिगणत्वमिति गणरत्नकृत्
अत्र तत्त्वनुशब्दपाठो नार्थ इति उदीचामिञिति सूत्रेपत्यतेनत्र घक नदी वा चकेभ्यो घच इति टकञ्चात्र
इत्र तोपत्या विहित इति भाष्येस्य ग्रहणं बाधकोपलक्षणमित्याहुः अत्र च द्व्यचः इत्यादेर्विशेषणं प्रक
तिभ्य इति नदीमानुषीभ्य इत्यस्य यथाश्रुतार्थकं तद्विशेषणं यथा ड्व्भ्यो नदीमानुषीनामभ्य इतिवत्कृतमपि
तं तत्संबंधकत्वं प्रकाटपत्यप्रयोगे शाक्रायणो मेन्द्रयायात इति हरदत्तोमानुक्तत्वात् यथेगतस्त्रीत्वस्य शु
द्ध्या तोपात्पूर्वो या इति निर्देशः अत एव जननीवाचिन एव ग्रहणं न भीमीनेमानानस्याग्रहणं दै
मानुरइति द्व्यचो मात्रोरपत्यमिति तद्विताथौ ति समासः तेन धान्येति इदं चिंत्यं तादृशस्त्रीवाचरणावाभि

व्याख्येयस्यावश्यकत्वात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः अस्मादेव स्त्रीलिंगनिर्देशाद्भिव्याख्येयस्यानित्यत्वं च वैमात्रे
यइति एवं च विमातृशब्दो न प्रत्युदाहार्य इति भावः अनुदायाएवेति न तत्तनयोनित्यं कन्यात्वमिति भावः।
विकर्णवत्सादीनां मूलप्रकृतित्वाद्विकरणान्तर्भूयत्वासंभवात् वत्सादयः शब्दास्तदंशगमेला।
नलिकाइत्याशयेनाह स्त्रीभ्यो यद्विति वात्स्यश्चेदितिपूर्वेत्र आद्यायहरणान्तरत्वेरिति भावः स्त्री
भ्यो स्त्रीशब्दः स्वार्थेनेनाधिकप्योवगतिरिति आशयेनाह स्त्रीभ्यो यदिति तदेतप्रातिपदिकेत्यर्थः तदं
तस्य प्रातिपदिकत्वं च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तद्विशिष्टबोधनादत्रतं नेचटा
बादयएव नक्रिनाढयोव्यवहितत्वात् तेन बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे नेतिरस्तोपि अर्थग्रहणप्रभुको
दराटो एतंटारदद्यत्र नटकलेत्याभ्रेयोद्वैमात्रेयइति तथुभ्रादित्वाद्दाण्ण ण संबद्धटकोनिरन्तपेपुनटेकृ
ग्रहणं चानुकर्षणेनोत्तरेति तु ... वानित्यमितिवोध्यं ... ङ्कात् टकइतिसूत्रद्वयं क्रियते तदा त्रत्य
ठकग्रहणं तु नु न्याजं सापत्न इति न चेसापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्तीति भस्या द्द
न्यायत्र भाष्येकस्यप्रकृत्यंतरभिन्नावोक्त यांसापत्नस्येवोपस्थितत्वयान्वयेन सपत्नशब्दस्ये पशिवादिषु पा
ठइतिलभ्यते इति कथं सपत्नीशाद्रादणिति वाच्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तेः सपत्नोशिवादिपाठ
स्तु चिंत्यः भाष्यविरोधात् उभयप्रामाण्याद्द्वयोरपि यावेस्तु अत एव भाष्ये प्रकृत्यंतरमित्युक्तमिति चेन्न
फलाभावात् नित्यंसपत्न्याः न च परत्वात् ठकडवारः अयं तु मध्येपवादन्यायेन एवं स्यैव बाधक इति वाच्यं
लक्ष्यानुसारात् भाष्यप्रामाण्येन च बाध्यसामान्यचिंतायास्त्रनाश्रयणादित्यादि भस्याटइत्यत्र विस्तरेण
निरूपितत्वात् इति सिद्धं सपत्नीशब्दात् अणिति चेत् न तस्य सापत्न इत्यापत्तेनैतत्र वस्तुस्थया प्याप्रसंग निरित्यादि

भस्यादस्त्यत्र विस्तरेणानिरूपितं अत्र वाडवाग्निकं वडवावृषेऽर्थे ठक् वाडवेयो वृषः अपत्ये तु वाडवस्तत्र वचत्र गृही
ताश्वान्तरस्य स्त्र्यश्वस्त्रियादेवताया वाचीवडवाशब्दो गृहीतेनेनापत्ये च ढक् ष्याङ्योटस्त्रितिन भवति रथ्योवीनाश्वः
स चात्र गृहीताश्वाकारस्तत्समुपानेव तेनाश्वावाचिनोपत्ये ठञेव वाडवेय इति अनामेण वाचि वडवाशब्दात्
ठकोपवादेऽस्त्याभ्यस्त्येणात्र्मणवाचीवाडवः साधुः केचित्तु वाडवाश्वा कुंभदास्योरितिकोशसिद्धवडवाश
ब्दस्यात्र ग्रहणं न तु घस्य तत्कामुकस्य वीजाश्वत्वं श्रनियतत्वेन तत्साहचर्यात् कुंभदासी च यस्यागमने श्रो
त्रिय गृहे जलकुंभदानेन शुद्धिः सा इत्याहुः अत्र पक्षे देवताया वाचि वडवा शब्दात् शिवादिषु पाठं परिकल्प्या
णा वडवा न तो वाडवः साधुः तस्येदमित्यर्थे वेतिवोध्यं कुंचाकोकिलाभ्यामण् क्रौंचः कोकिलः अपत्ये
ठकोपवादः तत्र हितीयं शिवादिपाठेन गतार्थं कर्मं पाकं तस्येदमिति शिवादिपाठं कृत्वा पत्यपीति का
शित इ तस्य दृष्टाचः किं उदधेरोधः यत्तु काशिकायां मरीचेर्मारीचे मारीची चेति प्रत्युदाहृतं तत्र मरीचिशा
ब्दो वाह्वादिषु विति मिदचोंत्यात्स्य तत्स्यावाप्यादित्वप्रसंगात् अनिञः किं दाक्षायणइति किंदाहः शु
भ्रादि अयमाकृतिगणः तेन मार्कंडेयादिसिद्धं मृकंडशब्दं शुभ्रादं ततः मृकंडस्यामुनेस्त्रीयमिति प्रयो
गात् उकारातान्तत्वे त्यपत्ये तदा ठेलोपइति उलोपः पांडवशब्दस्य पांडवेयः गंगाशब्दो त्र शिवादौ चेत्पु
पसर्गादत्तीत्यत्र भाष्ये स्पष्टं प्रवाहणस्य उत्तरपदस्य त्यादि क्रियते अर्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य
तु वेति चन दाह शब्दस्योत्तरपदेति शब्दस्येत्यव पष्वषष्ठी प्रवाहणशब्दः शुभ्रादिः उत्तरपदस्य वृ
द्धिमत्वे पि तद्धिधानं तु पूर्वपदवृध्यभावे पि रुद्धि निमित्तस्येति पुंवत्त्व प्रतिषेधार्थं जातेश्चेति निषे

यत्तु तस्मादेव ज्ञापकादनित्यत्वमिति बोध्यं तन्नत्य तत्कृत्वेन ठः परामृश्यते प्रवाहणस्यैति च वर्त्तनेन
द्वाह तस्येति वाहेति सचेत्तूत्तरत्तूत्तरंविकर्णेत्यादिश्रैवियरत्वंतोगंध्यः विपरीतलेखस्तु लेखकभ्रमा
दात्तु कल्याणादीयारस्त्रैणेयः अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः इहस्त्री
प्रत्ययांतानां ग्रहणं ढकि सिद्धेपीनङर्थं टक्तु नित्य इति अत्र च वरन्यादिव्याख्यानमेव शरणं पूर्वेण
स्त्रीभ्य इत्यनेन कल्यादित्वाद्वा अत्रेन ङिपोव्याख्यानादिति भावः पत्तेरिति न दभावे टगित्यर्थः न
तूत्क्रमभेण अपवाधकिनेयः स्यादुंधुलस्वासतीमतः कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि
तदा कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपि चात्मज इति केचित्तूभयोरप्यत्र कुलटाशब्देन ग्रहणमिति तदा
पात्र्यपीनङानतीयं रूपमाहुः यत्तु परत्वात्तु प्रभ्योद्कास्य बाध इति तन्न द्वैकल्पिकत्वेन पक्षे ढकि इन
वोदुर्वारत्वात् द्रङ्याचाद्युत्तरपदस्य महत्ते सौभगायेत्याद्यै तु ज्ञात्रादित्वाद्धत्रि कांदसत्वात्त्रोत्तरपद
वृद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न स्यादत आह चटकस्येति एवं च सूत्रे चटकाग्रहणं व्यर्थमित्याह
लिंगविशिष्टेति लुगिति तस्मिन्नुहितु कुहिनेति टापो लुकि जातिलक्षणो ङीष् स्यादत आह अ
जादित्वादिति चटकशब्दद्वयं तत्र पठ्यते इति भावः यद्वा सामान्येन द्वयोरनुकरणं व्याख्यादिति भावः
स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये गोधायाः अयं ढक् गोधाभर्त्तर्य्यपीति स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं पुमपत्यए
वेति तद्व्याख्यार्थे इत्यन्ये गोध इति नच पचादेराय बहिरंगत्वाद्धलि लोपो दुर्लभः उपदेशिवद्वचने
न तस्याप्यन्तरंगत्वात् उपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थमिति तूपलक्षणं आरगुदीचां वत्नादेवढ्कढक
आरकोपर्याये सिद्धे ढ्रीचामिति पूजार्थमिति प्रांचः आकारोच्चारणमपर्थोज्झ इ पंडा भ्यामारका

धा·से· 507 ग्रे:

स्तदृङ्गोबाधमाभूदित्यर्थः किंतुत्वार्थमेवतदित्याशयेनाह कृतेनकृतेनः यस्येतिचेत्यकारलोपेकृतेनिपातनैः ।
अन्यइति अनाकारान्तादित्यर्थः नचास्यानर्थक्यं नाक्लिपिगोधाशब्दस्यैवनाकारान्तत्वसंभवेनान्यतः प
रत्वेनमानं अभिव्यक्तपदार्थाये इतिन्यायेन तत्रास्याप्रवृत्तेः शास्त्रबोधितत्वेपि रूढशार्थस्यानभिव्य
क्तत्वे इदमेवभाष्यंमाध्येनमित्याहुः जलघानने जलयोरभेदाज्जडः पड्गिनोपंडः पंडस्यापत्यंचदत्रि
मादिबोध्यंगोधातोविधीयमानस्यारक् अन्यतः स्त्रीवाचकात्तस्याः पुमानित्यर्थे भवति यथाम्पृषि
कायाः पुमान् मृग्याः पुमान् मूषिकारो मार्गारइति स्त्रीभ्यइत्यत्र भाष्येस्पष्टं लुड्भ्यः अर्थनिर्देशोयं
तदभिधायिप्रकृतिभ्यस्वार्थे प्रत्ययः शीलहीनाइति अनियतपुंस्कारइत्यर्थः नारकन्यभुदासीप्रभृतयः
अंगहीनाः काणाकौटयः स्पष्टंचेदभाष्ये अनएवेति शुभ्रादिपाठकल्पनद्वारेतिभावः मातृष्वाचात्
पितृष्वसुरित्यनुवृत्त्यनरुत्याशयेनाह पितृष्वसुरिति तेनान्तेनरस्येति न्यायाद्धकिलोपएवविधीयते
इतिपरास्तं गृष्ट्यादिभ्यः गृष्टिशब्दः शुभ्रादौ अतएव संगार्ह्ये योरष्टभइत्येतोदान्तं प्रयुज्यते अध्याक्षदा
त्रार्थत्वमिह ग्रहणं एतेन गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरितिकोशवलेन तस्यच तृष्यान् जातिवाचित्वात् ढ्वेऐ
वसिद्धमित्यपास्तं अन्येतु सकृत्प्रसूतासर्वापिगृष्टिरितिवदन्ति ढकोरिति हृष्टिहृत्यदिभ्यो इत्यस्या
नित्यइति टक्राप्तः ढञिति गृष्यादित्वात् कैकयमित्रयु केकयापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दादित्य
ञ् मित्रयूनां भावो मैत्रेयिका मित्रयुशब्दस्याभेदोपचारात्तु नदपत्यसंतानेवर्त्तते बहुवचनं गोत्रचरणा
त् श्लाघेतिवुञ् नत्वाहि कृद्विरोधकशब्दरूपं लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति काशिकायदात् गृष्यादित्वान्
ढञोयस्कादित्वाद्बहुषु लुक् नदापत्ययोनतूपगोपिनन्ताति: प्रत्ययादागते प्रालेपंरयादेशोनद्धि

नैर्बाध्यते विषयभेदात् अत्र वा मादेशे ईयो देरियादेशः अंगं तु भयोर्विशेषणमित्याहुः दांडिनायन दंडि
न् हस्तिन् शब्दौ नडादीनि पातनादिल्लोपाभावः तत्रापठतां मते तु निपातनादेव कमपि अथर्वशार
स्तत्रोक्तो भाक्तस्तनोधीत इत्यर्थेव संज्ञादित्वात् ठक् ष्यकारान्तरमप्यगेवत्वामः ह्लाशिन् श्वभ्रादिः
वाशिन् शाद्वाडुदीचामिति फिञ् भ्रूणहन् धीवन् शब्दयोर्भावकर्मणोः ष्यञि तत्वं निपातनान्नहं तेहं
नृस्तत्र इत्येव सिद्धे पुनर्निपातनं धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये इति निज्ञापनार्थं अत एव भ्रौणहत्येवु
त्वं न वा त्रेष्ट्रेन त्वं च न स्पष्टं चेदं भाष्ये सरपूर्शाद्वादणि पूर्व इत्यस्याचोनिपोनिपातनं देविकायां स
रघ्यां च भवे दाविकसार वावित्यमरः दाविके देविकाशिंशपेत्यचामादेरकारऐत्वाको नन पदशा
द्वादित्वापत्यांगेतः भवार्थे कोपधत्वात् तस्य प्रकृते च द्वयोरपि ग्रहणं तत्राद्यस्य वक्रत्वे लुक इत्याकृ
एणं दुरापेर्ष्य इति द्वितीयस्य वक्रत्वेपि न लुक पेद्वाके पुच मैथिलेषु च फलमिति न च सूत्रे द्वंद्वेन निर्देशः
तत्र तल्लौकिकविग्रहवाक्ये विरुद्धस्वरकत्वापादयोः प्रवेशासंभवात् अन्यतरप्रवेशे कथं द्वयोर्ग्रहणमिति।
वाच्यं एकशक्तनिपुत्रस्येव प्रवेशात् तद्धनितं चेदमत्रैव भाष्ये हिरएपशाद्वामयदिवादिल्लोपः इति पुल्लोप इति
तस्मिंश्च सति तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावेऽलोगुण इति परत्वमिति कैयटः अस्याप्ययं परतोज्ञायमान
त्वेन समानाश्रयत्वबोन चटेलोप इत्युल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यलोप निपातनमेव युक्तं तस्यासिद्धत्वात्स्थानिव
त्वाद्वा यस्येति लोपाभावेपि परत्वेलोपसिद्धिरिति वाच्यं उलोपस्य परत्वेन पादेशेन वाधात् तु शाद्वेरित्याहुः
यस्कादिभ्यो गोत्रे अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति पूर्वनिलुक सूत्रभाष्यादौ सिद्धांतितं तत्र लौकि
कशाद्वेनापत्यमात्रे सत्त्वकारोक्त सकालाप्राप्त्यागेमानाभावात् अत एवास्यापि केकयमित्रयुतिसूत्रमनोर

मायां पारिभाषकत्वेन व्यवहारः कृतः तदाह अपत्यमन्त्यस्येति न च यूनि लुक्सूत्रभाष्यादौ लौकिकं परं
गोत्रमित्युक्तं परमिति अपत्याधिकारादन्यत्र मिति च कैयटेन व्याख्यातं तत्कथमत्र न तः पूर्वस्मिन् लौकिकगो
त्रग्रहणमिति वाच्यं अवं तौल्वली त्यादौ दोषः तो मनु पञ्जाते रितिङीषनापत्तेः तत्र हि गोत्रं चरणैः सहेति ना
तित्वं न चेत् पूर्वमेव तस्मात् परशब्दोन्यपर्याय इत्येव तत्त्वं न चैवं यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यणि तदं ता
द्यूनि अणो द्व्यचः इति फिञि यास्कायन युवत्यपि यूनि जातस्य फिञोपि लुक्प्रसङ्ग इति वाच्यं विहित पञ्चम्या।
अपणोनादोषात् भाष्ये तु एवं तत्र नियम्यते यूनीत्यनेन तौल्वलिभ्य इत्यतो नेति चानुवर्त्य वाक्यभेदेनायूनि
नेति व्याख्यानेन दोषो वारितः तद्राजस्येति सूत्राद्बहुष्वित्यादि वर्तते तदाह तत्कृते इति तत्कृते इति किं
प्रिय यास्काः बहुत्वे किं यास्कः अत्रि अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् अन्येभ्योऽप्यणि इति बोध्यं बहुत्वे इति
तत्कृते न तु स्त्रियामित्यपि बोध्यं एवमग्रेपि युधिष्ठिरादि इति कुर्वाण एवं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् भरतानां

प्रा
प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र च ग्रहणे भरतानामग्रहणार्थं तेनेत्रः प्राचामिति लुक् भरतश्चनोन यौधिष्ठि
रिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति अनर्गेणमृति गर्गभार्गविका शब्दोत्र पठ्यते इति तद्राजस्य बहुष्विति सूत्रे भाष्यस्य
ष्ट गर्गाद्यनन्तस्य लुक् भार्गोत्तरग्रहणेन तो यूत्यत इत्यन्तस्य लुक् गर्गभृगूनां मैत्रीति केचित्तु अत्रात्रिभृगुति
प्राप्तलुकोनेन निषेधः गोपवनादयश्च विदाद्यो प्राग्हरितात् बोध्याः तिककितवादि अत्र पूर्वोत्तरपदयोः मय
त्रापि लुक् अविशेषात् तदर्शयति नैकायन इत्यादिना उपकादिभ्योऽन्यतरस्यां द्वंद्वे इत्यस्य द्वंद्वे इति नानुवर्त्त इत्याह
इत्याशयेनाह द्वंद्वे चा इति उपकलमकाः भ्राजिनकाः संदर इति द्वौ द्वंद्वौ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे इति तयोर्द्वं
द्वे नित्यमेव लुक् बहुपाठस्त्व द्वंद्वार्थः शेषाणां तु द्वंद्वेपि विकल्पः यस्कत्रोऽभ्रा बुकफिछ लोपि तत्र प्रभृत इ

गं॰ द्वि

आद्युदात्तश्चेतीन॥

कुरडुमस्यास्तीति मत्वर्थीयेनो ~~मच्छ~~ ऋन्नेभ्यो ङीप् इनेरिकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः

निरुक्तं नत्वाश्वाष्टकिकापि इत्ययमुनिभाष्योदाहरणादयुक्तमिति कैयटस्तत्त्वाशयेनोदारति आगस्तीयमिति आगस्ति
यश्रुति आगस्त्यः अगस्त्यशब्दादृष्यणकुंडिनीशब्दात् गर्गादियञिभस्यादेरिति पुंवत्त्वेऽन एव निपातनात्पुंव-
त्वाभावः चित्वं तु मध्योदात्तकुंडिनीशब्दस्य नदनुत्पादेशावारणार्थं अगस्तिशब्दप्रकृतिकगर्गादियञंतं तु स-
त्रेन गृह्यते तो यञञो श्चेति लुक्कासिद्धत्वात् अगस्त्यशब्दस्तु गर्गादिषु नास्त्येवेति सूत्रेति ष्येति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः
स्पष्टमत एव वसिष्ठमित्रावरुणौ कुंडिनश्च महातपा इति प्रवराध्याय मत्स्यपुराणात् वासिष्ठमैत्रावरुणकौ-
डिन्येति होतेति बोधायनसूत्राच्च बहुपत्नीकार्यं कुंडिनेत्यकारांतप्रकृतिगर्गादियञंतं कौंडिन्यस्याप्यत्र ग्रह-
णं न त्वादेशविधानेनैव सिद्धो लुग्विधानं यत्र प्रत्ययलुगनुवृत्तावपि कुंडिनानां छात्रास्त्यर्थविवक्षायां गोत्रेऽस्त्य
लुकि संनियोगशिष्टन्यायादादेशोऽपि निवृत्ते कौंडिन्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठात् कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणि
आपत्यस्येति यलोपे कौंडिनाः इत्यस्येवेष्टत्वात् आदेशोपि स्थानिवत्त्वेन कौंडिन्यशब्दत्वात्तथैव एवं कुंडिना-
नानामपत्यानीत्यर्थविवक्षायां आदेशपक्षे स्थानिवत्त्वेन यञंतत्वात् फक्लुगनुवृत्तावपि कोत्रे लुग चीत्यलु-
कायञंतत्वात् फगेवेति न विशेष इति चेन्न आगस्तीया इत्यत्र अस्य नापत्ये ऽल्लुकि सति तस्मिन् गोत्रे लुग
चीति प्रतिषिद्धेन तन्नियोगशिष्टाद्यप्राप्य देशानिवृत्तौ रूढत्वात् छः सिध्यतीति बोध्यं जातावेवेति जातिविशि-
ष्टापत्य एवेत्यर्थः न त्वपत्यमात्रे इति भावः तत्र यत्र जातिविशिष्टयोगरूढोयं यत्र राजन्नः अपत्यत्वेनैव बु-
ध्येकिं तु जातिरेव अपत्ये विधानं तु कल्पितार्थेन साधुत्वान्वाख्यानमात्रं रथंतरादिवदित्यपरे येवाप्रक-
त्येकाजित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्त्तेनेन त्रनेति वक्तव्ये प्रकृत्येत्यनुकरणं तरस्येति न्यायं बाधित्वा अल्लोपानरति
लोपोप्यनेन निवर्त्यते रूढं चघपर्वैति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं न दाराजन्यइति शूद्रादाविति शूद्रत्वजातिविशिष्ट+

पृ०८

पा॰चो॰

509

स्त्रियामित्यर्थः टिलोप इति न कर्त्तव्य इत्यनेन अल्लोपस्याप्युपलक्षणमेतत् राजन्यमिति गुरोर्हिता दित्वाद्य
कृसंयोगादिस्वरूपं नणा न यतो इत्यत इत्यतो निवर्त्तते अपत्य इति च निवर्त्ततेदाह इति तिव्रास्योपकयोग
त्वेव्रास्मणोनसिध्येत् अत्रिति निनन मश्शर्वत्रनितिनिषिद्धमतस्त्राह योगविभाग इति निपातनस्यासाधारणं कृय
योऽन्नमित्यनस्त्राह अनपत्ये इति ब्रास्यो नाम इत्यादावपत्येनुनमश्शर्व इति प्रकृतिभाव निषेधाद्विलोपाति
हः न्याय्यस्त्वपरत्वादयमेव उदाहृतं अश्वकैः पटेन एवं चात्र निपातनसामर्थ्याद्दपत्ये इति न संबध्यते इति तत्त्व
ध्वनितं चेदं भाष्ये अजानीमो इति पृथक्पदं अस्य च मं इकस्तुत्वा अपत्य इति संबध्यते नदाह अपत्ये जाविति ना
नोः किं ब्रास्यो नारड औद्धरण इति न नु प्रकृतिभावाद्विलोपोपि न स्यादतस्त्राह परत्वैनिना लुग्रनितिन लणोः एउ
पसंख्यानमित्यण् शिवादित्वात्तस्येदमिति वाण्ण्ताह्लुण्ण इति कारिलह्णोणेण लत्वान् यञः यञ् इति स्वरूप
ग्रहणं नतर पूतमयोः व्याख्यानात् इत्याहुः ज्ञातावेव ज्ञात्रिरन्यः लिंगादित्व इति अन्यथाप्रत्ययविधेस्तदंत
विधिनिषेधात् नह्यर्थस्यापादितिभावः अप्राप्यकुलीन इति त्यावेकार उदात्त कुलेवाप्यत्वपतीतिरिति भावः
वकृशत्य इति वकृशुप्रत्ययः पत्नीखर इति तेना दिशांह्रीर हितमपिशत्रुरिति अत्र अपत्यत्व विशिष्टशत्रुरित्यर्थः अ।
पत्यत्वकात्यिनार्थेनान्वाख्यानमात्रमिति भावः पापापापं न स्यापत्यत्वासंभवादाह उपचारादिति ननु
शत्रुमात्रे भ्रात्व्यपदेनोच्यते न च सर्वोपि अत्र पत्यमिति चेन्न प्रकृतेः केवलसाधुत्वार्थत्वात् रैयोपेयस्तन प्री
निवत् अतएव प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोरनर्थकत्वं अपत्यमिति नुनैव संवध्यते समुदायार्थोऽपत्य इति भा
ष्ये पत्तान्तर मुक्तं न च गोत्रसंज्ञायास्त्वपर्यन्तं गोत्राधिकार इति वक्त्तेस्वस्त्रीय भ्रातृव्ययोरर्थोऽसंगतिः ताभ्यां
अनंतरापत्यस्याप्यभिधानादिति वाच्यं गोत्रत्वारोपेणोक्तत्वे अतएव भ्रात्रव्यापत्यादिभ्योनंतरापत्यवा

वकेभ्योपि यूनि प्रत्ययो भवति। उदीचां वृद्धादिति च नेत्याहुः स्पष्टं चेदं भाष्ये सपत्नशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं श
त्रुपर्यायः लाघवेन ह्यनेन मध्योदात्तः यतः सपत्ना इत्ययं तेऽन्यादौ सपत्ना इति सपाहे वग्रहस्तु पदत्वाभावेपि
संप्रदायानुरोधात् अत एवेन्द्राग्नीयपि वीसमित्यत्र पर्यान्यवग्रहं नियदावयवपदस्येवावग्रहस्तूत्सर्गः यद्वा
सपत्नीशब्दादिवार्थे ऽत्र प्रत्ययोत एव निपातनानुनित्स्वरेण मध्योदात्तः नानेनानावग्रहः अत्र माश्रित्य भ।
त्वादित्याहुः नन लाघवं तद्वन्येव सिद्धे लित्स्वफलाभावात् भस्यादेरन्यत्र सपत्नप्रकृतिकङीपः सपत्नीश
ब्दं गीकारत्वेनेन रूपेण न तो वाधाभावात् अंगस्येत्यनुवृत्तेः पंचम्या विपरिणाम्यते तदाह अंगादिति ठस्येति
अत एवाठच इत्यत्र न स्यात्तिति चाकारो विवक्षितः अदेशो च विवक्षित एव प्रत्ययेषु चाकारो विवक्षित एवे
ति निवृत्ति पितं रवाभ्यामिति सूत्रे गोत्रस्त्रियाः गोत्रे तिलुमनुवर्तमानं तेप्यकादं अत एवोत्तरसूत्रे नावन् एवानु
वृत्तिः संगच्छते अस्यापत्याधिकारस्थत्वात् तत्र परिभाषिकं न गोत्रं गार्ग्याइति पिमुद्रान्ते मात्राव्यपदेशात् कु
त्सा पुंवनभावादिति भस्याढ इति भावः अनएव गार्ग्या यपत्यमपत्यमिति विग्रहेपि न दोषः वृद्धिनिमित्तस्य
त्यादिनिषेधस्तु सोत्रस्येवेति भावः पुंवद्भावश्च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेति ध्वनयन्नाह गार्ग्यशब्दादिति णस्य
णित्वेनुग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यादौ वृद्ध्यर्थेवोध्यं न च ग्लुचुकायनीशब्दात् फेश्चेके
तिशंका वृद्धादित्यनुवृत्त्यापि इज एव तत्र ग्रहणात् औसीवीरन्याज्ञानप्याच शेष इति सूत्रे भाष्यं न च पितं
तं सौवीर मस्तीति स्त्रियाः किं औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः अप्रकरणादिगम्यात्र कुत्सा गोत्रेति किं का
रिकेयः कुत्सने किं गार्गेयः वृद्धावक सौवीरेवीरेषु चेति प्रकृतिविशेषणे इदं च सूत्रमित्य कुत्सने भाष्ये स्पष्टं
तत्रहि तत्सूत्रप्रयोजनं कथनावसरे सौवीरगोत्रेभ्यो ण्टककाः स्पयो ज्ञानमित्युक्तं अत्र गोत्र इत्येवा।

नुवर्त्तते न तु स्त्रियामित्यत इति व्याख्यानान्न वृद्धादिति चित्स्य प्रयोजनं न च फिञ्त्वं तत्र व्यावर्त्यमेवं तत् अत्र सौवीरत्वात्।
भागवित्तितार्णबिन्दवाकशापेयेभ्योऽन्यत्रास्य ठको वा हुल्लकेन वृत्तिकारेर प्रवृत्तिकल्पनार्थमेतेन वाहि सं।
ज्ञासूत्रमिह वोपन्यस्तं युञ्ज्ञमित्यपास्तमित्याशयेनाह वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति फेश्छश्च किन्त्वं नस्य सौ
वीरगोत्रस्याभावादाह फिञ्ञ्नादिति स्य एवं चेदं शब्द इति सूत्रे भाष्ये नैकायनेरिति अत्र सौवीरोऽयं सौ
वीरस्तु तेनात्र प्रत्युदाहरणत्वं नैकायनीय इति भाष्योदाहरणं च संगच्छते यत्तु यामुन्दायनिस्तु यामायनिर्वा
र्ष्यायणिभ्यः स्त्रिभ्य एव फिञ्त्वं तेभ्यः छ इति वृत्तिकृतन्न तु यूनि लुक् सूत्रे भाष्ये नैकायनिशब्दादस्य प्यस्य
कस्योदाहरणत्वात् युञ्जं फांटाहृतिमिमताश्च त्रापि गोत्र इति संबध्यते तथा च वृद्धादक सौवीरेष्विति
सूत्रे भाष्ये गोत्रस्त्रियावृद्धाद् कफे छकच फांटाहृतिश्मे च त्वारो योगाः एषां त्रयः कृत्स्ने त्रयः सौवी
रगोत्रे आद्यः कृत्स्न एव अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति तस्य च फांटाहृतिनैव संबंधो न मिमते न वाधात्
अत एवाल्पाच्तरस्यापि मिमतस्य न पूर्वनिपातः हृदस्तु सौत्रत्वाद्दोध्यः वृत्तिरिति अत्रारुचिबीजं तु
परनिपातस्यान्यार्थत्वं किं च भाष्यविरोधोपीत्याह भाष्ये त्विति न चैतन्मते णस्य णित्त्वं व्यर्थं वृद्धेः
स्वत एव सत्त्वात् फांटाहृतामार्यस्तु नास्त्येव स्त्रियां युवसंज्ञाभावादेको गोत्र इति नियमात् स्त्रियां
णश्त्वयस्यैवाभावान्न इति वाच्यं भाष्य एवस्य एं प्रत्याख्यानत्वेनेष्टापत्तेः यदि तु णित्त्वसामर्थ्यादेवैको
गोत्र इत्यस्य बाधः तर्हि तांत्रहति नेपूति ज्ञातिकार्याभावस्य अत एव ज्ञातेस्त्र्यनेनेन सिद्धः अत एव फांटाहृ
लाणो न ङीषिति नदास्तु न दर्शे लित्वं यदि भाष्यानुग्रहः कुर्वा वक्ष्यमाणकुरुनादिभ्य इति नड्राजन्यौ।
ढिशेषं दर्शयति कौरव्या इति तस्य हि वकृत्वे तु कुस्यादिति भावः किं च तत्र हस्त्रिपादित्यधिकृतं।

कुरवः क्षत्रिया इति नधनयन्नाह आलम्बन इति वा बहूक्तय इति व देये ड· नाहूकः अत्र गणे वा बहूकोति
पाठस्सामर्थ्यादिति माधवः उत्तूकादयश्चेत्युणादिसूत्रे णोत्पन्नेः संज्ञानः निगणसूत्रं कुर्वादिराकृ ये
तिगणः अत्र वार्त्तिकं वामरथ्यस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जं कार्यमिति एषां नवामरथ्यस्य यत्रं तत कण्वा
देरेव कार्यं स्यान्न त्वाघदात्तस्वरं वि नेतित दर्थः तेन वामरथ्यस्य छात्राः वामरथ्याः कण्वादिभ्य ।
इति णः वामरथ्याः इति वक्तुं षुल्लकः इत्यादिसिध्यतीति दिक् हारिषेण्य इति पल्वणन्वयोरसिद्धत्वान्ने ।
नान्तोयं प्राचां मते नेदं दे उदीचां तु अवृद्धेभ्यः इत्र वृद्धैस्त्वपरत्वादुदीचां वृद्धाद्गोत्रादिति फिञिति वक्ष्य
ते करघाषणो जातोग्रविष्कक भीमेभ्यः सेनोनान्तत्वायोभवति विप्रतिषेधेनेति करघंधकेत्यत्रभा
ष्यं जातसेन्यः औग्रसेन्यः वैष्वक्सेन्यः भैमसेन्य उदीचां तिञ्जपभ्यः नडादिण इति उदीचामित्येव इ
ञोपवादः अस्मादुपसंख्यानात्किवादिषु न तन्नु शाङ्गपाठोयन्निकारादीनामनार्ष इत्याहुः यदपि
न्नावुक्तं नतनः शिवाय णकारितलक्षणमुदीचामित्त्रं वाधते णस्यत्तु वाधानेष्यन्त इति तत्र वाध्यसामा
न्यचिन्तायां सर्ववाधापत्तेः विशेषचिन्तायां तु पुरस्तादिति न्यायेन णस्यैव वाधापत्तेरित्याहुः पूर्वेत्र
लोपः पलेइति प्राचां मते इत्यर्थः तिकादिस्त्रयमाकृतिगणः कृतिगणरत्नकृत्तु तिकस्यास्कंदनेति
कौतीतितिकः इगुपधत्वात्कः परमपदानेषिति कौशलपाठ्ठाकर्मारपाटाञ्चेत्यर्थः विकल्पेति निर्देशः ।
स्तर्हि व्यर्थः स्यादत आह पत्यपेति स्पष्टं चेदं भाष्ये सूत्रे कौशल्यकर्माम्यं इति कौशल्यायन्यादि प्रयोगे ।
श्रूयमाणप्रकृतिभाणानुकरणमिति वोध्यं आयनादेशो त्वरंप्रत्ययस्य युडागमो निपात्यत इति वोध्यं
कौशलस्यापत्यमिति कुशलस्यापत्यमिति तिनकाचित्कोपपाठः सूत्रेदंत्यपाठ इत्यन्ये कागेतिश्र

५॥

शब्दाद्धः ३

प्रा॰श्रो॰

511

र्थे गोत्रेऽपि नेयामपि प्रत्ययसंनियोगेन ङ्कारप्रश्लेषाद्गव्यावोध्याः स्यादेतच्चेदं भाष्ये कथं न हि कौशल्याय
निर्वत्सभामिति निर्भक्षिः न हि रामः कौशल्यस्यापत्यं अत्राहुः इतो मनुष्ये निङीषन्तात्कौशल्यायनीपु
त्राद्युतिरकुन्तस्यौत्रोत्सर्गगोत्रमात्राधकवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति लुक् लुक्वृद्धिः न लुकीति ङीषो
लुक् इति कौशल्यायनिरिति कर्त्रकार्त्रेः कार्त्रेः न स्यापत्यमिति विग्रहः यत्तु कर्त्रपत्यं ताणिति कर्त्रकर्त्र त्रे
हृदे इति कुर्वादिगणे पाठात् अत्र त्यदादीनां वा फिञ् वाच्यः (त्यदादीनि चेत्यनेन नते षाण्डहत्वाद्वृद्धी।
नां वृद्धादित्वनेनैव सिद्धत्वात् अन्न इञ्जिति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च न त्र हि वृद्धात्फिञ् सत्र दायनिरि
त्याकाशोदर्शितः) त्यादायनिः त्यादः इति ग्रंथः क्वचित्पुस्तके दृश्यते सोऽयं ग्रंथः काशोदर्शितः स्या
देतच्चेदं मेकौगोत्र इति सूत्रे कैयटेनाहुः दाक्षिरिति दक्षशब्दोऽत्र प्रौढवाची केवलयौगिकः तेन
वानामधेयस्यापि पक्षे पि नवृद्धत्वं नामधेयत्वेन वृद्धत्वात्पक्षे फिञ् भवत्येव दाक्षायणो दाक्षिनीत्यादि प
इत्यमरः औपगविरिति ऊनीत्रेवेतिभावः वाकिनादीनां कुक् च फिञ् अन्यत्र सौनेलोपश्चेति गणसूत्रं न च प्रत्य
यस्य कुटेवास्तु एवं च षनलोपार्थं च न मपि मास्तु इति चेन्न चर्मिण्वर्मिणोरित्यत्र लिंगविशिष्टपरि
भाषया प्रत्यये भस्याट इति पुंवद्भावानापत्तेः कादित्वेन प्रत्ययस्य तस्मिन् भत्वाभावात् इति कैयटः यदि
हृवद्धमगोत्रे ततः फिञ्सिद्धे ग्रागमार्थमेवेदं अन्येषां भयार्थं ऽदीचामित्यनुवर्तते नदाह्वेति
वृद्धादित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह फिञ्सिद्ध इति अत्र मानं चिन्त्यं प्राचामवृद्धात् प्राचां ग्रहणं पूजार्थे
अवृद्धात् किं राजदन्तिः वहल हल यहणाच्चेदृहात्फिः स्यादेतच्चेदं इञ्जिति सूत्रे भाष्ये वानामधेयस्येति वै अन
कल्पिकत्वात्तदभावे षाण्डिरिति कैयटः प्रौढवाचिन्यपि षाण्डिर्बोध्या मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च किं मानवी प्रजा

कुत्सितं वृद्धापत्येण णत्वं च माणवः अनधीतवेदत्वात्कुत्सितत्वं विहितानन्तर्यं प्राग्वकुत्साईदं च ब्राह्मणमाणवेति
निर्देशात्सिद्धमित्याहुः मातृष्वसुः त्वत्र बहुत्वे यञञोश्चेति लुक् तन्न । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रत्वाभावात् ।
क्रौष्ट्यपत्यत्वाभावात् जनपद जनपदवाचकः सन् यः क्षत्रियवाचकस्तस्मादञ् । जनपदेति किं द्रुह्योर्द्रौह्यवाः ।
पंचालादयो हि जनपदे बहुवचनान्ता एव क्षत्रिये एकवचनान्ता अपि सर्वेषामपि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमत
न एव नत्र बहुवचनान्तात् प्रत्ययः वचनाविभेदे एकत्वसंख्याया औत्सर्गिकत्वात् इति वदन्ति अतएव
तत्सेयवाचिभ्योपि न प्रत्ययः पंचालानामपत्यमिति विधाति तं चेदं भाष्ये क्षत्रियसमानेति क्षत्रियवाच
कशब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्तस्मात्षष्ठीसमर्थाद्राजन्यार्थे अपत्यवत् प्रत्ययः स्यात् ।
अत्र च हास्यपीति वुञोपवादः पूरोरिति सहि केवलक्षत्रियवाचीति न त्वात्सिद्धेन द्राजसंज्ञार्थं वचनं जन
पदवाचित्वे तु अत्यर्गं धेत्येव सिद्धं स्यादित्याहुः पांडोरिति जनपदसमानशब्दात्क्षत्रियवाचीप्रकरण
बाधमानाभावात् जनपदशब्दादित्यनेन हि तज्जनपदस्वामित्वेन योयं क्षत्रियवाची प्रत्ययस्तानसे
व ग्रहणात् संज्ञापरत्वेन तदपेक्षया स्याप्रसिद्धत्वाच्च तेन तस्यापत्ये पांडवः त्वेवणत्वं तु पांड्या भार्य
इत्यादौ वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं अपत्येन ज्ञातेस्त्वेव सिद्धमिति केचित्तन्न अन्वर्थसंज्ञाब
लेन राजन्येव प्रत्ययलाभो ननु राजन्यादीन द्वाली शब्दादा च ताण् णिति चि पुंवत्वेपि तद्राज इति स्यात्तदं
तः तस्माज्ज्ञातेस्त्वेति निषेधानित्यत्वे इदमपि ज्ञापकं बोध्यं साल्वेय साल्वेयः साल्वात्क्षत्रियात्तनोस्तप्
इति टक् साल्वेयः अणपीष्यते साल्वावयवेत्यादिनिर्देशात् उभावपि देशक्षत्रियोभयवचनौ अत्र प्र
करणे सूत्रपाठानन्तर्यं नयन्नाह तस्यराजन्यपीति वदेन इति तत्परकरणेन कुमार्याः कौमारः जनप

512

दक्षत्रियोभयवाच्ययंकुरुवृक्ष्योर्ब्रह्मणोगिनादिभ्योऽस्त्रियामित्यर्द्धं उदुंबरास्तिलखलामद्रुकारयुगंधराः
भूलिंगाः शरदंडाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः इति चतुर्णगधेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् बुधत्रजमीढश्च
त्रकंदाश्चपिवोध्याः तेन द्वान्तकृत्ते नात्रः प्राचीनानां नापरामर्शो व्याख्यानात् गोत्रयुवसंज्ञाकांडे तु
विच्छेदाच्च तद्राजानामिति महासंज्ञाकरणाच्चेत्याशयेनाह अत्रादय इति वहुष्वर्थेष्विति वहुत्ववद्वर्थ
प्रतिपादकं यत्तद्राजानां तेन दव यवस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः वहुत्ववत्वं च न पर्याप्त्याख्यसंवंधेन किं त्वाश्र
यतयेति वोध्यं तेनांगस्य वांगस्य कालिंगस्येति विग्रहे अंगवंगकालिंगा इत्यादौ लुक्सिद्धिः द्वंद्वे हि प्रत्ये
कमन्यसंख्याप्रतिपादकविभक्त्यभावेन वहुत्ववतामेव सर्वेषां प्रतीतेः युगपदधिकरणवचनतयास
माधानं तु चिंत्यं तस्याश्रनंगीकारात् तदर्थेति तद्राजानां तस्यार्थे नैव वहुत्वे इत्यर्थः तावन्मात्रान्व
यीति यावत् तत्फलमांगदेवदत्तयज्ञदत्ताः इत्यादिव्यावृत्तिः तत्र देवदत्तादावन्वयेन वहुत्वस्य तद
र्थमात्रान्वयित्वाभावात् अत एव गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशः संगच्छते गालवे तत्र व्य+
णोत्ते पन्वयेन यत्रञोश्चेति लुकोऽप्राप्तेः भृगुवत्साग्रायणेष्विति निर्देशात् नैवत्वं गवैकल्पेपि
कश्चित्स्वरवत्त्रिर्णोप्यते यत्तु तेनैत्यस्य तत्ज्ञीनीयेनेत्यर्थः अपत्यत्वेन साक्षात्त्वमिति अत्र न दोष
इति तत्र गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यसिद्धेः वस्तुतस्तु वहुत्वे यत्तद्राजानमित्युक्ते प्रत्यासत्त्यात
द्राजानां तार्थंकृतापेक्षाबुद्धिविशेषजन्यवहुत्वस्यैव ग्रहणेन अंगदेवदत्तयज्ञदेवदत्ता इत्यादौ न
तत्र इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये तेनैवेति प्रत्याख्यातं भृग्विन्यादिनिर्देशेन क्वचित् लोपालोपिहेतुविषये
प्रत्यासत्त्येति न्यायलब्धवैकल्पेपि प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः तद्राजानमिति व्याख्यानांगस्यापत्यं

मा एवं काश्यगार्ग्यादौ युवप्रत्ययस्य एण्यक्षत्रियेति सुलुकि युवबहुत्वे वर्तमानस्य तद्राजप्रत्ययस्य लुक सिद्धिः
न च गोत्रे लुगचीत्यलुक् ततोऽनादि प्राग्दीव्यतीयविवक्षाभावात् यत्र वर्तमानत्वमाश्रित्य यस्य लुक् प्राप्त
स्तद्व्यतिरिक्ते प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे तन्न प्रकृतिकोपोऽनादिस्तत्रेत्यर्थः अत एव गोपवनादि सुगर्गभार्गवि
काग्रहणं चरितार्थं गर्गाश्च भृगवश्च गर्गभृगवस्तेषां मैथुनिके त्यर्थः गर्गादियञोऽलुक भार्गवाद्ध्य
णां नाद्यकवबहुत्वे यञ तस्य एण्यक्षत्रियेति लुक ततो भार्गवि युववहुत्वे वर्तमानमाश्रित्य आत्रिभृगुरिति प्राप्त
लुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः अन्यथा गोत्रे लुगचीत्येवालुक सिद्धौ वैयर्थ्यं स्यादेवमेव न च युनोऽ
नादिप्राग्दीव्यतीयस्य विवक्षामादायालुक् तस्य समुदायप्रकृतिकत्वेऽपि भार्गवप्रकृतिकत्वात् य
द्वाऽनेन यूनस्तु पसंक्रान्तार्थकस्य लुकोऽनादिप्राग्दीव्यतीयस्य विवक्षामादायालुक् तस्य समुदाय
प्रकृतिकत्वेऽपि भार्गवप्रकृतिकत्वेऽपि भार्गवप्रकृतिकत्वात् यद्वाऽनेन यूनस्तु पसंक्रान्तार्थकस्य लु
को लुगभावज्ञापनान्न दोषः न च तद्राजान्तं तेयद्धकृद्धिन्यर्थे आंगप्रतिकृतम् आंगारस्तत्र लुगापत्तिः
एवं चेदस्याप्रत्यानिवहूनीत्यर्थे विदाद्यादौ लुगर्थं यञन्तं यद्धिरित्यर्थो रचयकत्वं वेदप्रतिकृत
यो वैदाद्यत्रापि लुगापत्तिरिति वाच्यं यस्कादिभ्य इति सूत्रात् पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणं यदकाष्यतत्र तत्र चानुव
र्त्या गोत्रे वर्तमानतद्राजान्तादेरवयवस्य लुग्विधानान्न दोषः एषामपत्याधिकारादन्यत्रासत्वात् लौकि
कमत्र गोत्रं तत्राप्यत्यमात्रमिति प्रागुक्तेः गार्ग्यादौ न दोषः अत्र तत्र ऋषिसंतानत्वापत्यपरं तन्नस्त्रीपुं
साभ्यां मिति सूत्रस्य भाष्यादित्यवत् न चैवं कौञायनाद्यादौ ञ्यस्य लुगनापत्तिर्गोत्रे इति वाच्यं
तेषां तद्राजसंज्ञाविधानसामर्थ्येन तेषामपि गोत्रापत्यावाचकभेदेन लुग्विधानात् तेनैवेति पदेन प्रतिप

देनप्रतिकृतिवारणेनतुतत्त्वव्याप्त्यानपरभाष्यविरोधः किंचतस्यपद्यषांशुतत्त्वेइवोक्तागार्ग्यादौलुगनाप
त्तिः ननुगार्गीयेनेत्यत्रैवतदुपस्थितितद्धितत्वेनैवसादृश्यग्रहणेसएवदोषः अपत्यत्वेनसाक्षात्त्वंगृ
ह्यमितिचेन्नतदुपस्थापकाभावात् तद्ग्रहणासंभवः नहिअपत्यत्वंतद्धितानांसामान्यधर्मः अनापत्ये
ष्वपिचाद्यादिषुतद्धितत्वात् गार्ग्यकापत्यगालवानामित्यसिद्धापत्तेश्च नचप्रागुक्ततदुपस्थापकात्तद्वैत्व्येपिक्व
चित्तुपदत्वेगीकारान्नदोषः तस्यद्वंद्वमात्रविषयत्वाया अपिसंभावितत्वात्भाष्येतथैवध्वनितत्वाच्च
एवंचगोत्रत्वस्यानुवृत्तिस्तेनैवेतियदसत्त्यावधपकीनव्यत्वादौयस्कस्कादिभ्योगोत्रइतिप्रकरणेवि
हितस्यैवलुकोगोत्रेनुगच्छतीत्यलुगित्युक्तेः प्रागुक्तेगार्ग्यादौनालुक् प्राग्दीव्यतिगर्गभार्गविकाप्रा
दुस्यतदुपकत्वविलीनेनतद्धारणांव्यर्थमित्युपास्तं अत्रापिगोत्रइत्युपकर्वेणास्यायेनस्याकर।
णस्थत्वात् अतएवभृगुत्रिप्रायस्यलुकोऽनुगितितत्सूत्रस्थभाष्येणनविरोधः किंचमतोवक्ष्यति।
त्वादेर्येस्कादिसूत्रेनुवृत्त्यापकप्रकरणत्वमेवनतद्धितस्यतिप्रकरणेइत्यनुवृत्तिस्तुतस्यप्राग्दुम
मर्यादाऽलाभात् गोत्रइतिपदोच्चारणेनास्यप्राग्दुमर्यादयालाभात् अतएवपंचालापत्ययौगिक
पंचालप्राग्दाहद्रुवचनानाद्यव्यत्ययेएकत्वेद्वित्वेवापंचालइतिप्रयोगसिद्धिः ध्वनितंचेदंतनपद
प्रायादितिसूत्रेभाष्येनचात्रएवपदतद्वितयेनित्यलुकः सत्वेनाजादिप्राग्दीव्यतीयाभावः नचविषयसप्त
मीविषयस्थतदर्थबोधनेक्षयाभावमुच्चारणसत्वरूप लुकाविषयापहारान्नतेएवयङ्लुकयन्नेवी
न लुकिउच्चारणस्यवाधितविषयेक्रियायाअभावेनविवक्षितसप्तम्यामपिननिस्तारः उच्चारणक्रिया
एवविवक्षितत्वात् इतिवाच्यं प्रत्ययलक्षणेननिर्वाहात् नचवर्णाश्रयत्वात्तदभावः वर्णप्राधान्यवि

षयकत्वात् तन्त्रत्रेविधिपक्षस्याप्यंगीकारात् न तु मतेतिन्तु नत्र स्यप्रत्ययोद्देश्यकत्वेप्यंगोद्देश्यकत्वाभावात्
विषयसत्वस्यादिविषयेपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभावात् प्रत्ययलक्षणस्य त्वस्य नियमार्थत्वेपि नदो
षः गोत्रेऽलुगित्येव सूत्रेकार्यग्रचीतिच न कार्यं बाध्य हलमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषांगीकारेण हल्यप्र
वृत्तेः इदं चाहिगोर्लुगिति सूत्रेन बाध्याबद्देश्यकमेध्यंन च तत्र कौण्डिन्यन्यायेनाजादिप्राग्दीव्यतीयोपत्याधि
कारविहितनिमित्त एव श्रुयते इनिवाच्यं नद्धाजसूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्र कौण्डिन्यन्यायस्य हाना
श्रयणात् अतएव विदानामपत्यं वैदः इत्यादिसिद्धिः नच बहुत्वस्य विशिष्य निमित्तकोटौ प्रवेशेन प्रधा
नीभूतस्यैव ग्रहणात् एषु लुकः शास्त्रिरेव न द्व्येकयोरेव विशिष्यत्वात् इनिवाच्यं त्र्यंगानन्तिकोनात्त्यंगो
त्रिविदो गर्गकुलमित्यादो लुगनापत्तेः स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे यत्रत्रो श्चेति सूत्रे च भाष्ये न च प्रकृतसूत्र
पठितस्य गोत्रस्य बहुष्वलोपि तो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगित्यादेर्वार्त्तिकस्य प्रकृतसूत्रो
दाहरणीभूतांगादित्यागेनोत्तरसूत्रोदाहरणभूतवैदादिकोदाहरदाने किंवीजमिति वाच्यं विचारस्य प्र
करणविषयत्वबोधनार्थत्वात् नैनावतांगादिप्रयोगाभावस्तद्विषये गोत्रेलुगचीत्यस्य प्रवृत्त्यभावो वा
कल्पयितुं युक्तः प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकपाठेन प्रकृतविषयताया उत्तरसूत्रोदाहरणेनोत्तरसूत्रविषयताया
श्च बोधनात् अस्त्रियां किं आग्यः एव मंगीचवांगस्य सो[illegible]श्चेति विग्रहे आंगीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तार्थबोध
नात् न इणो न लुक् अन्यस्य तु भवत्येव आंगीवंगस्य त्यात्येति स्त्रीत्वं प्रधानमेव तेन पंचमिर्वांगीमिः क्री
तः पटः पंचवंगः इत्येव क्रीतार्थकस्य टकोलुक लुक्तद्धितेति ङीयो लुक् पुंवत्वे चतुन लुको भावित्वेन न
लुमतेति निषेधात् प्रत्ययलक्षणाभावेन च तद्धप्रवृत्तेः ततो नेनाणो लुक स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये

रयोः अत एव बहुष्वित्यत्र बहुवचनमस्त्रियामित्येकवचनं च संगकृते बहुवचनेन चार्थसंग्राहकेण प्र
धानस्यापि ग्रहणबोधनात् एकवचनेन च प्रधानस्यैवेति बोध्यते एवं च पांचालीरतिक्रान्तोऽतिपंचालः
इत्येव पंचालीनां कुलं पंचालकुलमित्येव एवं गार्गीरतिक्रान्तोऽतिगार्ग्यः गार्गीनां कुलं गर्गकुलमित्येव
कथमिति बहुत्वे लुकः प्राप्तेरिति भावः अत द्वन्द्वत्वात् लुगिति उत्तरं कौरव्याः इत्यत्र कुरुनादिभ्य इति ण्यः
तेषां श्रोत्रो भावद्योतनाय तन्मूपुरुषकुरावल्लत्रियत्वारोपादित्यकश्चित् रघूणामिति रघुयदुशब्द
योर्जनपदसमंजसेऽत्वाभावादिति प्रश्नः लक्षणयेति नन्वेवं बाभ्रव्यः इत्याद्यर्थे बभ्रुरित्यादीनाम
साधुत्वप्रतिपादनपरं परस्येति सूत्रस्थं भाष्यं कैयटस्य विरुध्यते इति चेन्न लाक्षणिकत्वमनादृत्य प्राकृ
श्रमप्रयुक्तेऽसाधुत्वमिति तदर्थात् इष्यते हि गोणीशब्दस्य गोणीशब्दस्य गौण्या इत्यसाधुत्वं नचै
वं प्रत्ययमात्रस्यापि लक्षणया प्रयोगापत्तिः प्रकृत्युद्देशेनैव तेषां विधानेन केवलानां तन्न लक्षणया
पि साधुत्वमित्याहुः परे तु व्याकरणशास्त्रस्य साधुत्वबोधकत्वेन तस्यापत्यमित्यादिना तत्संबंधापत्य
मित्यर्थे प्रत्ययानां तस्यापत्यादिघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन केवलप्रकृतेस्तदर्थे लक्षणयाप्य
साधुत्वमेवोचितं लक्षणमेत्यस्य च रघुत्वाद्यारोपलोत्यर्थे उचितः एवं च रघुत्वेनैव तत्तो बोध इति ना
साधुता तत्संबंधापत्यमित्यर्थे त्वसाधुत्वेव अयमेव परस्येति सूत्रस्थभाष्याशयः अत एव तद्योगादि
ति सूत्रे कथं प्रमाख्यास्त्रियां वर्तते तस्यास्तांकानस्येयमित्यपि संबंधादित्युक्ता एवं हि तस्येदमिति प्रा
प्तस्य लुग्वक्तव्यो न्याय्यः सन् न प्राप्नोतीति तन्न दूषयित्वा सोयमित्यतिसंबंधेन प्रष्टत्वारोपेण साधिता
यन्नु तत्रैव भाष्ये प्रयोगादाख्यायामित्येतत्सामर्थ्यादीरशो विषयेऽन हि नानुत्पत्तिरुक्ता तत्तु नित्यवा +

धापत्याकैयेदेन दूषयित्वा मदेवमरसादेव सोपमिन्यामिसंबेधेनेत्यवयवहमोरिनमिनिनदोषइत्तिदिक् + कं
वोजात् अवद्धर्थमिदं लन्नणयेष्टेऽसिद्धेपि कांवोजनिवृत्त्यर्थमिदंचेरलइति एव यवनमुनमुरलत्वन्नु
त्त्वं विउपायस्राट्-पूर्वोधारयस्येति वोध्यसिपुनत्वेति कंवोजस्यासिध्मादिषु पठ्यमानत्वादितिभावः अगे
नीवुंगीबुस्त्रतिरि निल्यड्-एपयोर्लुकि इत्तो मनुष्येति ऊ ङ-न इति च ङीवू ङेनतयोस्तु नत्लुकः अनुपसर्जनत्वा
त् लुकरत्वाभावाच्च प्रातिपदिकात्वाभावाच्चेति लुकृद्धितेतिसूत्रे भाष्यके यरयोः स्य एव अदंतनङ्गा।
तस्येत्यर्थे अवंतीत्यादेवैयर्थ्यं स्यात् आवं स्याकोशल्येति च न सिध्येदत आह तद्राजस्याकारस्येति
तद्राजेनाकारो विशिष्यते तेन नन्नदंतविधिः तत्परकरणं तु स्पष्टार्थमिति भावः शूरसेनीति अत्रोत्
किंजाते विति स्त्रीषु भर्गादित्वं वेति भर्गादेराकृतिगण [illegible] त्वाच्छित्वं तु योगलन्नणोऽङीबितिन्न चितं एनेवा
चायइति प्राच्याः तद्विया इत्यर्थः कारूषीति करूडः कुरूनेवपश्चिमूलविमुक्तादित्वात्कः कारूषाः एतेन क
रूषेति मूर्धन्यपाठः प्रत्युक्तः लुकितिविति ज्यादयस्तद्राजा इत्युक्तेरस्यास्तद्राजत्वमिति भावः ङीपी
ति यापधत्वान्ङीष् अयोकार इति व्याख्यानाच्च न ङीनितिभावः उदात्तनिवृत्तीति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलो
पइत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः सिद्धांतेत्वजंतत्वात्कीन्यायदात्तं न [illegible] स्यामसत्याचान्तिर्थिकतद्राजानाम
वातस्येति लुकनयोर्वामिकानामितिअर्थो योधेयादिग्रहणमिति चेतन् पोचमिकस्यापि ग्रहणज्ञापनार्थं
तत्वेनतद्विपयत्नन पदोभयवाचिनः पर्शुशब्दाघ्यचोर्त्तिन स्यात्स्येति लुकि अनेन स्यार्थिकोणितस्यापि
लुकि ऊङ्-पर्श्वरिसिद्धिः अतिशोध त्रगोत्र शाङ्गे न शाङ्गीयमेव अनार्षयोरितिपर्युदासादेवसिद्धे पुन
र्गोत्रग्रहणात् अनएव देवयत्तीतिसत्त्वं चरितार्थं यपयंछड-प्रत्ययः स्यात् तर्हि औदमेघ्याया अपत्य

515

मित्यर्थे इति किम् अचक्रोपयस्यानापत्यत्वाल्लोपो न स्यात् न स्यादेवेति पुंवत्त्वं तु भूरिदेवेति प्रतिषिद्धं न च स्त्रियां विधीयमा
नानु प्राप्ति यदि कान्तमर्थे टावादयः इति व्याख्याने न स्वार्थे ष्यङो विधानान्न दोषः इञन्तस्य स्वस्वार्थे तु आपत्यमि
ति वाच्यं स्वार्थे विधाने पि स्त्रीत्वस्य द्योत्यस्यावश्यं सत्वे नापत्यार्थत्वाभावः अत एव कुमारीतरेत्यादौ न रवं
तेन ङीपू तरपस्तत्र न अनश्रकर्थे प्रत्ययान्तत्वेन तरपं तस्य वयोवाचकत्वाभावान् यौधेयीत्यादौ च न लुक् अस्य ल+
स्वार्थिकत्वाज्ञात्र स्त्यमस्त्येवेति प्राग्दीव्यतीयत्वे इति ङीश्च न स्यादेव आभिजितक इति चाभिधानि तत्र चपत्या
र्थत्वाभिजित प्रावृतान् अभिजिद्विद भृदिति सूत्रे त्यान्तस्वार्थिके न यत्रिगोत्रचरणादिति वुञि आपत्यस्य
ति यत्नोपाय अत एवौदमेघ योनतिक्ति ध्वनीस्य सूत्रे भाष्ये संगकनो आदेशत्वेनु स्यानिवद्भावादापत्यत्वं।
सुलभं अपत्यस्यायामिति निषेधो ष्वि कोसा अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतविधानेन स्यापि शास्त्रीयत्वात् आदेशानास्था
न्यर्थे पि वत्ता वच औदमेध्यानां सघ औदमेघ इति अण्णपुत्रस्यादेतद्धितेति सिद्धस्य प्रत्ययविधावेति पुंवद्भावे इञन
त्वादिसिद्धः तत्र यकारनिवृत्तिरस्त्वनन एव सिद्धा न च संघाङ्केति सूत्रे ऽपि प्रजननस्यैव गोत्रस्य ग्रहणं
मति स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे सिद्धान्ते तेन एवं एवंच कथं मत्र प्राग्दिरिति वाच्यं नाह इति यमस्य सूत्रस्
एमात्रविषयत्वेनादोषात् इत्याशयेनाह ध्यङन्तदेश इति अत एवाणिञोरिति षष्ठीनिर्देशः सङ्गक
तेनत्र ब्रूहि प्रात्वयोरिति वदानन्तरे षष्ठी तत्र ध्यादिनिमित्तके तु कार्यान्तर षष्ठीस्थाने इन्यस्य बाधे+
पि अत्र तद्बाधे मानाभावान् स्यं चेदं भाष्ये पद्यपि तद्धितेति सूत्रस्य भाष्यभाष्ये प्रत्यय पपहो पि
इष्यते तथापि सप्रौढिवादः प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधात् यत्रमनोरमायां प्रत्यय पत्य पत्ये पिल
त्वासिद्धिरिति उक्तं तस्यायं भावः आपत्यस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी तेनापत्यत्वावच्छेदेन आप।

न्योदेयपक्षावयवत्वरूपसंबंधग्रहणेपि बाधकाभावः॥ ध्वनितं चेदं कैयटेनान्वादेशपक्षे हस्तिशिरसो पत्यं हास्तिशीर्षिः बाह्वादित्वादिञ् अचि शीर्षः ॥ ननु इञः ढक् हास्तिशीर्ष्यां च तस्यापत्यमित्यनेन शीर्षन्नादेशः शास्त्रो निषेधश्चाभावकर्मणोरिति निषिद्धत्वाद्भावादि हस्तिशिरस शब्दत्वाच्च तद्धितेति शीर्षन्नादेशः लोपोङ्गस्येति चेन्न शीर्षादेशसंनिपातेन तज्ञातस्य ढकः स्तद्विघातकत्वात् अनादिप्रत्ययसंनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् ढगादेशं पूर्ववर्त्येव त्वेवेति हरदत्तः पातेनजातेनापि शीर्षादेशस्तु संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् ढकारादेशं अचि वर्णितं अर्थे गृह्यत इत्यन्ये ढकारो यस्तु स्नावित्यादौ अस्या वेत्तिरसाहचर्येणानादिष्टाश्चितः पाहूएवयेनत्यत्र गृह्यत इत्यन्ये ढक्‌ ककारः सामान्यग्रहणार्थः ककारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः अन्यथा एपिग्रहणार्थः ककारः सामान्यग्रहणार्थः ककारः सामान्यग्रहणोपपत्तिः ननु अढ ननु अटायां सिद्धिः अंगादात्राणां पले ककारानुबंधकत्वादस्येव ग्रहणोपपत्तिः ननु अढ ननु अटायां सिद्धिः अनुबंधकानुबंधकत्वादस्येव ग्रहणोपपत्तिः ननु अढ नन्तः अटायां नानुबंधकृतेन सारूप्येण सर्वादेशः स्यात् जिह्वेसामान्यग्रहणार्थं ततो भागीत नभागो विदादिः नन्वर्थेनानढ न्यायेन सर्वादेशः स्यात् निदिष्टस्य पंचाचतुरिं त्वेवं नढक इत्युच्चारितार्थत्वात् ढकोऽस्त्वियस्य ढस्य इति विवरणार्थत्वात् तस्मादाह निर्दिष्टार्थकौमुदगंधेति अणः ढक् वाराह्यायनं ऊनः ढक् गोत्रापत्य अवयवशाद्वर्तन गोत्रापत्येन कौमुदगंधेति अणः ढक् वाराह्यायनं इत्यत्र ढक् गोत्रापत्य अवयवशाद्वर्तनः गोत्रा दवपुत्रः पृथग्भूतः पर्युदासात्कुलशब्द शब्दाकरं तदाह गोत्रापत्यमित्यादि पुत्रिकापुत्रिकपुत्रि कमुखवरादयोहितार्थाः तद्धितेष्वविशेषप्रसिद्धं कुलनामपुत्रिकादयोतत्रैतारः कौशादिमयत्वति पंचमीनिर्देशात्तत्प्रत्ययत्वमेवेत्याशयेनाह तद्धितान्तस्त्वेत्यादि गणपठितेसत्व शब्दादेनशब्दा त्र प्रत्ययः तस्य सयोन्यायोवना जातोः स्त्रीत्येव एवं चात तृतीयभोत्तेन्यव कौशादिषु गोकल शब्दः प त्यनेन तस्य ढकः तन्वेपि न संप्रसारणं संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् तेनमोक स्यापुत्रस्त्येव ढ

ना

ऋदोरबित्ति

प्रा॰ शे॰

516

वेतनः छ्वाडिः यऊ श्रायं वाधित्वात्लिंगविशिष्टपरिभाषया सर्वत्र ग्रहणान्माचां मनेष्क एव गो+
कल्पायणीति स्पष्टं चेद माष्यात्रे सत्र भाष्ये वस्तुतः सर्वत्र ग्रहणात् चायमिव ष्वजमपि बाधि
त्वाष्क एवेति बोध्यं कौशाद्विराकृतिगणः दैवयज्ञि देवायज्ञा य ष्ट्याय स्यात दपत्यमित्यर्थः
केठ विद्धिमस्येत्यत्र त्र कांडेविद्धिरिति पाठांतरं तत्र कांडेन विद्धि इति साधनं कृतेति समासोऽत ए
व कांडस्यैकारः सत्यमुग्रमस्येत्यर्थ इति पालनात्मुकूत्र लिंगेजो रिति सूत्रे पर्युदासादेव सिद्धे गोत्र
ग्रहणसमर्थ्यात्परिभाषिकस्यैव ग्रहणं स्त्र तेनापत्याविषयदैवदत्तादीनां येषामिष्यते तेषां कौ
श्याद्विषु पाठः कार्यः गोत्र अवयात्स्त्य स्यात् स्यात्वा साधं ध्रुनिर्नचेद भाष्ये स्त्याप्रायेनाह गोत्रार्थो-
मिति तथा चोभयत्र विभाषेभावः स्त्यपत्याधिकारः स्त्यपत्येनेनैति वहुलकात्कारणे घञ्रुतग।
वाचकात् तत्कार पाकारं जनक मैत्यर्थेत्र त्यथाड्नयर्थः कौमारेतिपर्यंतं तेनेति वर्त्तते सिद्धवर्ण स्य वाणी
न राया यादनेरंजेरर्थः कापाथौ गदेभकर्णोविनितूपमानाद्द्वोष्यादेवदत्ते नेतिरागादेत्यस्याभावे कन्तेत
नीयो तस्यापि ग्रहणं स्यात् इतिभावः कोपेन रक्तमेवमित्यादौ तत्वनभिधानात् त्रेति केयटः लाक्षारोचना
नाशात्टेन समाहार द्वंद्वः शाकलेरंजन इत्याविशेषः इति कल्लवाति केस्यो शकलकर्दमाव पिसन्नेष
चितेपस्थाम्या मिति भाष्येत्वेनन्नोक्तिसूत्रप्रवादो यं नील्या इति नीली औषधविशेषः अप्राणिन्यादयः
केवलन इत्यवाचकाः नक्षत्रचेद्वावाचकाश्च तत्र द्वितीयः संकल्पवाक्ये प्रसिद्धः प्रथमे द्वितीया गृह
ते यायार्थेन काल योगस्याव्यभिचरितत्वात् युक्ताधि पूर्वक प्राप्ति रूप योगस्यासंभवाच्चातः सत्रे नक्ष
त्रशाटेन नक्षत्रचेद्दमालस्यैतेन तत्र युक्तः चंद्रमसा युक्तः स्यात्पेत्यपचमानात् प्रत्ययो भवति योयुक्तः सचे+

त्कालइति नक्षत्रेणेति सूत्रस्यार्थः सूत्रे लाक्षणिकशब्दोच्चारणानुपपत्तेरुच्चारितोल्लक्षणयानुपात्त इति पादको
नक्षत्रमेव गृह्यते इति नानाति प्रसंगः नक्षत्रेणेति किं चंद्रेण युक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येण युक्तः चंद्रः पुष्येणेति
पुष्यसमीपस्थचंद्रमसेत्यर्थः लुब् अविशेषे सूत्रमनुवर्तते तेन प्रत्ययस्य नक्षत्रस्य यावन्तं कालं चंद्रमसा संबं
धस्तत्कालसंबंध्येव विशेषो गृह्यते तदाह षष्टीति तावन्तं कालं ह्येकनक्षत्रस्य चंद्रमसा संबंध इति ज्यो
तिर्विदां प्रसिद्धिः तेनाद्येनयुक्तेन हस्तेन स्वरइति विशेषावगतावपि लुप्भवत्येवेति भावः अत्र समर्थानां प्रथमादि
त्यस्यानन्वयेन वैयस्यापि संबंधः अत एव फक्फिञोरिति सूत्रे न्यस्तस्यां ग्रहणं चरितार्थं अद्य पुष्य
मद्रंदेयमित्यादौ अधिकरणशक्तिप्रधानमिदं तथाविधाद्भावः तत्सूत्रे प्रत्ययव्यासमानत्वादत्र नोपन्यस्तं अविशे
षेइति प्रसज्यप्रतिषेधः तेन पौषोहोरात्र इत्यत्र समुदायप्रतीतावप्यवयवरूपविशेषस्यापि प्रतीतेर्न लुब्भव
तीह रदत्तः अत एव लुबिति पूर्वोमामिति शेषः अन्यत्र तु पूर्वसूत्रेणेव सिद्ध अनेन च पूर्वस्यां लुब्भ्रांति
ज्ञापितार्थे स्यादिति यत्तं ज्ञापनमिति भावः तेन आवणीमिदाअवाधकान्यपीतिनु वस्त्वनुरोधे तु नत्विदं युक्तं।
वाधकान्येव निपातनानि इति सर्वादि सूत्रस्थभाष्यविरोधात् प्रयुक्तवदिति एतन्न द्भावस्य सार्वत्रिकः इदं च सं
ज्ञायां श्रवणेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अत एव श्रवणा रात्रिरित्यादि सिद्धिः कः विशेष उदाहरणमा
ह तिष्यंत्यादि अविशेषे तु अद्य तिष्यपुनर्वसीयमिति कस्य लुबविशेष इति तिन्लुपू पूर्वोपस्थितत्वाल्लोके वृत्त
स्य निगर्तात्त्वात् एतदेव मध्येपवादन्यायेपि बीजं कलेढक् वाजिकुमिद्गोत्रादं कवदिष्यते यथाऽके
गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययस्तत्यादृष्टे सामन्त्ययीत्यर्थः औपगवकमिति भाष्यस्पष्टं गोत्रचरणाद्वुञ् अ
नदर्थे यथतोश्चानदर्थे इति सूत्रे नञः परस्य दंतस्योऽन्तर पदस्यादेन्तत्वमितिनदर्थः एवं चावामदे।

य

तौ

511

येऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएव नित्त्वनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्य तदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्ये
ति परिभाषयोर्ज्ञापनादिति भावः स उपात्त एवानुबंधो यस्य स तदनुबंधकः स चान्यस्यानुबंधो यस्य सो
तदनुबंधकः तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रे तव्यग्रहणेन तव्यत् ग्रहणं माभूत् दिवऔदित्यत्र
टीच्यते र्मा भूदिति द्वितीयायास्तु अङ् ग्रहणे चङ् ग्रहणाभावः श्वयतेरः अस्यनस्य नेहस्वशिश्वियत् परि
वृतोनेनेति वृत्तेने समंतादिति भूयो वयोवाके देनेत्यर्थः एवं च तदेकान्तग्रहणकल्लभमिति वार्त्तिकेन कार्यं
मिति भावः पूर्वैः परिवृतत्वमुक्तमिति प्रयोक्तव्य उपचारस्त्वोध्यः पूर्वमिति निर्धारणे जनादिभ्योऽत्र तनोऽणपवादोऽन्यस्
रविशेषः अपूर्वेत्ये इति पूर्वशब्दाभावप्रधानस्तु तिभावः नञ्समस्तत्वार्थगतं पूर्वशब्दपतिवेवत्वेदाह
अपूर्वपतिमिति अपूर्वपतिरिति योगएतावता द्वितीयान्तान्प्रथमान्ताद्वाकुमारीशब्दात्प्रत्यय इत्याह उपयं
तमिप्रत्ययः द्वितीयत्वम्प्रथमन विशिष्टस्यार्थएव तन्मो तत्रेति सामान्येऽप्यतः शाङ्गरव्बहुतत्वानिधा
नमिति पितादिकारणान्वेत्यर्थः उदूरणेन स्थालीस्य वोधः भुक्तावशिष्टोऽपेव मुच्यते इत्याहुः तथाचरं
त्रिः भुक्तोशिष्टोऽपेव मुच्यते इति उक्तिस्वभावशोषतोरतरने उक्तिनष्टिन सर्वत्रतोनीति कल्पस्त्र।
व्यवहारात् अन्यशास्त्रविहितो नियमः अष्टाकपाल इति द्विगोलुगनपत्ये लुक् तस्यां संस्कृतमि
ति भोजनादि रूपोपयोग फलाक्रियां संस्कारोत्रेति तत्रजातइति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः उख्योस्त्रिरिति
नुभां वा यदिदिमादिनाद्यतिसाधुस्थलीति संस्कारस्त्वहलवणादिना यत्तु संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्टिनिति ठकस
तृतीयान्तात् तत्रास्य दध्नासंस्कृतोपि दाधिकएव इत्युक्तं अन्यग्रहणोपदेशतो न लाभार्थे न माधिकत्वक
सिद्धिः इत्यसि सिन्निमित्तं पदं तु प्रत्ययेचमध्ये ततेनतकारेणैवान्तं पदसंबंधः तेनवायुदत्तपाह्वाह वेचि शब्दलोपवायु

कइत्यादौ कादेशाः उदकेनप्लुष्यतीति छिपितुक इहैवसूत्रे निपातनात्संप्रसारणाभावः उवतिवसेः छं
पिसंप्रसारणमित्यर्थः इत्यंनमेनननमितिनिम्नसूत्रव्याख्यानमेव प्रमाणं रेकत्यादीनां संज्ञायामितीति नेनचांद्र
मासार्धमासिंवत्सरे छ्वानेनप्रत्यय इति बोध्यं इदंचो लौकिकविवक्षानुसारके निष्ठाह्यत्रवृं रविरि
तानुसूत्रे संज्ञायामिति पश्चिमे पौर्णमासीति महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् इत्यत्र तदस्मिन्नवर्त्तेच पूर्णं ।
मासादण् उअ संयमख्यानादण् एतादेतिति सान्नाप्यानुज्ञावरेत्यादि पांचमिकवार्त्तिकं नार्थ्यमिति
भावः सास्यदेवता शब्दात्रैवनिपातनात्स्वार्थिकतलंतः सधुः ऐतेषामिति इंद्रादिपदानां देवतायां लक्षणे
त्तिएके एतन्मतमवबुध्यैव यत्रत्व्यमासमर्थे देवताचोत्तेति वृत्तौव्याख्यातं देवतात्वंसमर्ग इत्यन्यदे
वताविशिष्टप्रत्ययार्थे एवं शक्तिः प्रत्ययार्थयोस्त्वभेदः संसर्ग इति यदा सर्वमतेपि प्रदेये शाक्तो न विवादः न
नत्रप्रत्ययात्संबंधित्वेन सामान्यतो बोधेपि तत्रान्हि विशेषरूपेण बोधायतत्र तत्र सूत्रसमभिव्याहारो व्या
वष्टम्भकः एवं वेदं देवता संबंधीति बोधः नन्वस्य त्वस्य प्रत्ययार्थत्वे केवलः संबंधो वाच्यः स्यात्प्राधा ।
न्यात् ननु कथं प्रदेये शक्तिः विस्तुत्वमिति चेत्र ऐंद्रं हविरित्यादौ सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय संबंधविशि
ष्टएव शक्तिकल्पनात् पक्षान्तरेपि संबंधी अर्थ इति मतं तु न काचिकंका प्रदेये शक्तिरित्युपलक्षणं
नत्रस्यापि नदाह संबन्धमात्रेति एतेन नातिवचनं देवशब्दात्स्वार्थे तलित्यपि मानाविशेषवाचीति अत्र तु ।
पित्रुपसोयद्वित्याद्यनुपपन्नं मन्त्रेषु तन्मात्रेभावादित्यपास्तं देवताशब्दस्य सम्प्रदानकार्थे रूढत्वात् अतएवतो
देवतामुख्यस्थालीपाकेषु स्थालीपाक इत्यातोपुगितिसूत्रभाष्यसंगतकं न येश्वदेवं हविरित्यादौ विधे
भोदेवेभ्यः स्वाहेत्यादिलिंगाद्यस्तवाच्यस्येव देवतात्वेपि न द्विनरक्तिविषयतासामासः साधुरिति न दोषः ।
स्प

एवमध्यात्मादित्वाट्ठञ्त्रिवैश्वदेविकमित्यादावविरोधः आग्नेय इत्यत्र यस्तु दृष्टोन च्छाससमासत्यागाभाव इति
धूङ्कालाश्रयः टमितितमपचारादण्णस्य साधुत्वमाहुः सेत्यनुवर्त्तमाने पुनः सेत्युक्तिः संज्ञार्थ्यकेति घा
तूनिवृत्त्यर्था कथमाह सेतित्रपलमिति तत्स्ये वाक्यहृणेऽत्र न एव कायानुवृत्तिः तेव प्रेषः कस्मात्पुनर्वृही
तिनु कल्पस्तत्रोक्तं चिन्त्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये कसोमाद्यणिति तु न कृतं परत्वाद्दाधिवृद्धावपि यस्येतिलो।
पापत्तेः सकृदुक्ते त्यापाश्रयेत्तु कर्त्तुं शक्यं आयमिति इदं सत्रमे भाष्ये स्पष्टं राङ्गिश्च करणे प्रत्ययसं।
नियोगेनेतिप्रयोगेन प्रेक्षाहेति तुच्छकादसं ध्यानकत्वादिति वार्त्तिकं यान शाहुसेनेन वाचीन हि तार्थेतिस
मासः नचवहुगणेतिनियमात्संख्यासंज्ञाडुप्लोमनिवाच्यं अर्थान्तरवाचित्वे सति अनियतसंख्या
वाचित्वाद्वनिवहुगणयोरेवेति नियमाङ्गीकारेणादोषात् शाहुसेनाप्यर्थान्तरवाची किंत्वनियतसंख्या
वाचित्वमात्रं नस्येत्याहुः अत्र वार्त्तिकान्तरं पैङ्गलीपुत्रादिभ्यः कस्येति पसंख्यानपैंगलीपुत्रीयान्तारी।
विदत्रीयमिति सोमीति हल स्तद्धितस्येति यलोपः वायव्यमिति नचत्रोर्गुणं वाधित्वापरत्वाद्यरिति दी
र्घापत्तिरिति चेन्नदीर्घोच्चाणेनगवर्त्तिपरिभाषयाअनित्यत्वेन पुनः प्रसंगविज्ञानाद्गुणे वांतो यीत्यवादेशो
सिद्धेः यत्तु धानुश्च यएव दीर्घ इति तन्नलोहितायते इत्यादसिद्धापत्तेः अत एव ह्यादादीयस इति स्व
त्रस्थामाङ्गूहणेम्गवत्तपरिभाषा ज्ञापकं अन्यथालोपानुवृत्त्येकारलोपेनाकृदितिदीर्घणैवन्या
यात्तिन्यसिद्धेनन्वव्यर्थमेवस्यादिति भाष्योक्तं संगच्छते एवं नाकृदित्यत्र किलीत्यनुवृत्तेर्नदो
षः इत्यपास्तं फलाभावाच्च अस्तु नेत्यर्थः उक्तदसमिन्यस्येत्यत्र दीर्घस्य दर्शनेन नवापि कांदसत्वात्
वशपकत्वेनोरूपमित्यादौ न दृष्टभावयोवकांदसत्वेन समाधिनुपुक्तत्वात् स्पष्टं चेदं लोहितादिसूत्रे भा

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रे भ्योऽण्

षोश्चन एव वा षः वकारः श्रुत्या ख्यानं भाष्योक्तं संगच्छत इति दिक् ॥ ईडः ॥ अंग इत्यत्र परिभाषया प्रकृत्य
सर्वे नित्ये वेति दीर्घे प्राप्ते दीर्घोच्चारणमित्याहुः ॥ उपसद्यमिति उपसद्यमिति उपसच्छब्दः स्त्रीलिंगो
दिवो दुहितरं देवतां वक्ति एतत्सूत्रप्रदेशसंबद्धं मित्यादि मंत्रादिमंत्रेषु प्रसिद्धं ख्यावादः ॥ अण्यनुत्तर
पदस्थयोरपवादो शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वंद्वः वायुः सीरश्चादित्य इति वृत्तिः अन्येनैक
एव शुनासीर इंद्रस्य गुणः इंद्रं वयं शुनासीरं हवामहे इति मंत्रवर्णात् इंद्रो वा शुनासीर इत्याश्व
लायनाद्ये त्याहुः ॥ मरुत्वतीति मरुत्वानिंद्रः अग्नीषोमीयमश्वदग्ने सोमेतीन्द्र वास्तौ ष्पतीतत्पुरु
षेकतीत्यत्र वक्तुल ग्रहणादनुकर्षकास्यादित्वात् ननुत एव वास्पतीति दिवस्पतीसाधुरित्याहुः ॥ ग्रहमेध
शाद्बोदेतः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इत्याश्वलायनात् कालेभ्यो कालविशेषवाचिभ्यो येभ्यः शब्देभ्यो भवे
ष्वे येनोपाधिना ये उक्तास्ते न च्येव तेभ्यः स्यास्य देवते त्यत्रार्थे भवंतीत्यर्थः वत्करणसामर्थ्यात् न
धनय वृदाहरति मासिकमित्यादि कालात्तरश्चम् प्रावृषेण्यः महाराजो वैश्रवणः शोष्टपदात्पूर्वेण
नक्षत्राणि प्राप्ते वचनं देवनाहं देवसूक्तहविषो रेवेमिति वृत्तिः सौमेंद्र इति पूर्वे निपातनं करणं त्वनित्य
मिति वक्तुं त्रीहौ पत्न्याय णैवा पौर्णमासीति सिद्धं न त्यापि वक्तुं त्रीहौ पूर्णमासेत्य निष्ट्यात् तस्यार्थमिदं वा
निति व्यादिति कश्चित्याह भाष्ये पितृ यथैव संदिग्धं सूत्रयो विचारयंतु मातुरिति भ्रातरि इति वर्त्ते तेऽनाम
हन्निति स्पष्टं चेदं भाष्ये वेदे मातेत्यादाव ग्रहणं तु संप्रदायानुरोधाद्बोध्यः मातरिपित्रेति एवं च गोत्रादि
षु मातापित्रादि शब्दाः पाठोऽसांप्रदायिक इत्याहुः सकारवकार पाठेति भाष्योदाहरणेषु न त्या पाठादित्य
र्थः एते न्यग्रोधाः प्रत्ययस्येतीत्संज्ञा वारणेन सस्यांत्यपो लोपे तान्ति प्यविद्धूरित्यादौ सकारस्यचारि

कु १९८

भा. प्रो.

119

नार्थ्यौ इति टीचं त्वमित्यत्र तस्मादेव त्वे फलाभावान्न इत्यस्य प्राप्तावाये वार्त्तिके सकारोच्चारणसामर्थ्यादित्व
पिवन्तुं शक्यं केचित्तु वार्त्तिके सकारं श्लिष्टम् सकारयुक्ताः सोडादय इति व्याख्यानात्तत्सत्वं श्रयमेव च मूला
र्थ इत्याहुः केचित्तु गय इति सप्तमी स्थानिनो धिकरणत्वविवक्षयानेन इयमस्य स्थाने सोढादयश्चादे
शा इत्याहुस्तत्र तत्त्वप्रकरणविरोधात् प्रत्ययाभवं नीतिभाष्यस्य वाक्यशेषविरोधाच्च सोढ इत्यया
स्त्वेवं विशेषाच्च स्त्रेन एवमरी सचश्लिष्टं सार्थेवमित्याहुः तिलान्निष्पक्वा इति प्रत्ययस्तु स्वार्थे इति बोध्यं
का कामितिकादयः प्रातिलीनांकुर्वाणमित्याद्युदात्ताः अतोनानुदात्तादेरजिम्यस्य प्राप्तिः पिङ्गस्त्रे कुना
पूर्वं इति हेतुस्तृतीयांतेन समासः तृतीयासमासे इति सर्वनामत्वनिषेधः प्राणिवाक्यसांवधिनां क।
वर्गान्त्यौ वर्यां स्वारिभूतानानुदात्ता इति तदर्थः अथादिरित्यधिकारात् अचित्रात् ठको नुदात्तादेरञ्जोगो +
अंतादुञः केदारादिभ्यः प्रतिपदं यज्ञादीनां च विधानात् चित्रवदाद्युदात्तम गोत्रांतं प्रतिपदमनुक्त यत
यं चेहोदाहरणमित्याशयः एवं वक स्वर्वाके पद्मपुष्पोकमित्युदाहरति तत्र खेडिकादिषु शुकस्य भव्य
त्वोः पाठेनस्याजे तत्वादिति दितिकभिताविभेतमित्यत्रापित्रठकः शात्रः गार्मिणमितिगर्मिणश
ब्दान्तोदात्तः अत्रात्मा अत्रानुदात्तादित्वात् तस्मिन् इतिलोपाद्युदात्तत्वे स्यात् तां यवनीनामिति अत्रौ
त्सर्गिको राय युवनः कनिनंतस्याद्युदात्तत्वान स्याटेन हिते सिद्धस्य प्रत्ययविधाविति पुंवत्वे अनुदा
त्तादित्वभावाद ञोप्राप्नोत्युपसर्गेणैव सिद्धिमीभित्यत्राद्युत्पाठ प्रत्याख्यानात् अन्तिनिप्रकृतिरिति भावः
एवं च मित्ताद्विगणेषु वति पाठ पाठसामर्थ्यात्तत्पुंवत्वमिति निवृत्तिरिति भाष्य विरोधान तन्वेवं गार्भि
णेयो व तेगणो इत्याद्यसंगतं स्यादत आह शार्ङ्गं तादिति प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादाद्यनुदा +

न्नोयं शौल्किकमितिनन्वलोके पण्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनकप्रत्ययान्तत्वंअन्तएव राजन्यामनुष्यग्रह
णं चरितार्थं नयोर्जातिमात्रबोधकत्वात् पुंयोऽपुंयोरिति रनेनरयोगाद्दृ : उत्तरपदे सोत्रत्व डुकार
लु लोपः एवुलादियकारवकारावनुनासिकावेव अंगस्येति लुपंचम्यविपरिणाम्यउपरंनककत यान्वेति
नदुत्रंभाष्येयकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणमिति केचित्तुपुरुन्यत्रस्न त्रेउकारउच्चारणा
र्थः लुएवुलादिषुचोकारउच्चारणार्थः अंगस्येति पुंवोर्विशेषणंनिमित्तत्वेषष्ठ्यर्थः तेनोली पुरिमा
दौ नदोषः यकारस्यांगत्वनिमित्तत्वाभावात् अतएवांगाधिकारेपाठश्चरितार्थः मूलोक्तार्थेतु
अंगाविकारेपाठफलंचिंत्यंएवच अनुनासिकपाठेफलंचिंत्यमित्याहुः ध्वनितंचेदं सूत्रापक्रमे
भाष्येअणोनुनासिकविधिप्रतिषेधेनओगवकं अत्रानुदात्तादित्वादत्र प्रात्तः प्रान्तप्रत्ययान्तत्वादाद्य
दात्तः नचैवं यत्रैवसिद्धेप्रत्ययान्तरविधानंव्यर्थं योगविभागसामर्थ्यात्तठञोसंबंधः चानुदात्तत्वा
दुत्तप्रात्तः प्रान्तप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः नचैवं यत्रैवसिद्धे अन्तवत्तुः नपुंसकत्वादत्तुयत्रस्त्रीत्वाय
त्यग्रहणात्तत्रस्त्रियांनविशेषः रहत्वात्तेषानवधभावकतो विशेषइतिवाच्यं अन्यतोपिविधानार्थं
तुनदाप्रसादिनिप्रसंज्ञोत्रविशेषात्तत्समूहः प्रच्छमित्यर्थः प्रष्ठः षठहइतितुमत्यर्थलक्षण
यासाधुग्रामत्ननकेचित्तुम्रूपप्राद्वादपिसमूहेनलमिकंतिभाष्यादौतुनेनरप्रमूहः रवइतिवात्रिकं
कृतोवर्तमानाहनुप्राद्वात्समूहेरवइतिनदर्थः एवं वसन्त्यासमूहरूपेषुक्रत्नुपुत्रदोहीनप्राहुः तत्प
लितमाह अत्रगणसाधसत्याकइतिअनुदात्तादेः रहस्यत्रेचित्रवंत उदाहरणं अचित्तामन्नुअपु
पिकंप्राक्कुलिकमित्यादौपरत्वात्ठगेवेत्याशयेनाहकापोतमायूरमितिलघावंतरतिधोदात्तौक

520

योन मयूरौ शाकुनीनां च लघुपूर्वमिति मयूरशब्दे आद्युदात्तत्वं तु न । अंत्यात्पूर्वं लघूदात्तं स्यादिति तद
र्थोत् लघ्वपेक्षं यत्पूर्वं मुदात्तमित्यर्थमिति मतेन तु मध्योदात्तत्वमेवैतेनापि विधीयते इति न दोषः मा
दानी चेत्यनेन मध्योदात्तत्वस्य दुर्वारत्वाद्वेत्याहुः । लंबिकाङ्गिपः आद्युदात्तार्थं अचित्त्वाद्दकोवा
धनार्थं लडकमालकात्पूर्वं विप्रतिषेधशास्त्रवुञ्बाधनार्थं चेदं अत्र गणसूत्रं लडमालवत्सोना
संज्ञायामिति ननु लडकमालवशब्देनद्वारञ्जप्रत्ययोर्ल्कि गोत्रसमुदायस्य गोत्रत्वात्कथं वु
ञ् प्राप्तिरिति चेन्न तदंतविधिनाप्राप्तेः तदंतविधौ चेदमेव ज्ञापकं पूर्वविप्रतिषेधे च योगविभा
गेन सेनासंज्ञायामित्यंशोनियामार्थोपीत्याहुः । चरणेभ्यः यस्याः प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मे विधीय
ते सम्रहत्वि चरणाच केभ्यस्त्य एवेत्यर्थः । वुञाद यो हि चरणे वक्ष्यते चरणाद्धर्माम्नाययोरि
रिति वार्त्तिकात् न स्थानेनैवातिदेशः सूत्रेण ज्ञापितमित्याहुः । काठकमिति गोत्रचरणादिति केदो
गेति च वुञ्च्योरचितिरुक्ता अचित्तशाद्वनान्न वनस्यफ्रदीनामपि गृहणामिति दित्यदित्येति सूत्र
स्य भाष्यस्वरसः धेनोरनञ्ञ इति वाच्यं आद्यंतवत्स्यादित्वादत्र अस्मादेव ज्ञापकात्तदंत विधिः
येतेनगोधेनुकमिति सिद्धं शदंच वेडिकादि सूत्रे भाष्ये पठितं यन्न्यकादिनियच्छासंख्यंवोत्तोढ
गणादिति वोशस्यापि चित्वात्बुक अप्यात्वसिति बोध्यं । पाशादिपाठः स्त्रीत्वंस्यातां कान्वाव्येति
वृद्धिकालितवानभेदमाश्रित्य साम्हवः । खलगोरथा एतद प्रमेव खलादीनां पाशादिषु पाठः योगवि
भागो यथासंख्यार्थः स्पष्टं चेदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये । अविषयोल्लेखो नस्येति वर्त्तते विषयशब्दोत्र
न परिगृहीतिनेवर्त्तते विषय ग्रहणं तु स्वस्वामिभावः पुलीपतानि वा सेतुन सः विषयेवन इति

वाचकत्वमिति कैयटः । वृत्तौ तु विषयशब्दो ग्रामसमुदायेषु यथा विषयो लब्धः । उद्दिष्टग्राम्यश्च यथा च
त्व विषयेंद्रियं कर्म त्वं न परिशीलितेत्येव यथा देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । अनन्यत्रभावे च यथा
मत्स्यानां विषयो जलमिति तत्र देशग्रहणात् ग्रामसमुदायवाचिन इह ग्रहणमित्युक्तं देशोत्र
प्रत्ययोपाधिः प्रकृतिश्च त्यसमुदायशब्द इति यावत् क्वचिद्देशाद्यप्रयोगस्तु नानार्थत्वात्
संदेहवारणाय प्रयोगोपाधिस्तु न शक्य इति तन्नो विशेषः । अयमेव विशेषणमुच्यते यथा गा
र्गिकयाम्भूलयत्नद्रूति । दोष्णाघादयः ते हि पदान्तर समभिव्याहारेणागम्यं गम्यं तेन नन्तरज्ञ
न्यबोधविषयाः यथा वा घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वं घट इति धर्मत्वेनावकाश
वश्यात्त्वद्दिष्टिष्टस्यैव भाने नत्वन्यप्रकारको बोधः यथा वा ग्रामस्तेन यतेस्तत्र शास्त्रस्य सिद्धौ
न धायेण फलत्वेन शिष्टं समानतं मानस बोधविषयो न भाष्यबोधविषय इति स्पष्टं चेदं शब्द
यद्गृति सूत्रे तत्पदे शोणनुनासिक इति सूत्रे च कैयटेन त्वेगानां विषयो देश इत्यर्थे ग्रामं गत्वाप्य
प्यापन्नि रच्यते त्वंगास्तेत्वव वेन पदेऽनुप्रश्च चानुरथिकस्यैवेति चेन्न अनभिधानेन तेभ्यो ऽवार्थे प्र
त्यया नन्वत्रेः तेवांगवांग सूत्रस्य पुंड्रा भाष्ये उदाहृताः अन्योपि यथा लक्ष्य मूलाः शिव्यादिभ्य
स्तु विषयस्यापि निवासत्वसंभवात् न स्यनिवास इति वानुरथिके ग्रामजनपदे तु विनितस्यलु
पि शिवपः अत्र शैव इत्यादि बोध्यं अनिष्पसंगस्तु नधानाद्वारणीयः स्पष्टं चेदं भाष्ये राजन्यादि
भ्य इति चानितिकं अयमाक्षान्निगतनाः भौवताये ग्राभ्यां गणाभ्यां यथ्यामिमा विधाद्येन स्यस्त्री
वत्वलोकान्मोस्यादिः अत्तरे यता निबंधने पन्नादिच्छंदः गाधानो न्नः शिंकु पोदीनां कर्मणि
ना

थनु प्रत्यये प्रग्रीयत इति प्रगाथः॥ कं दो वा च कात् प्र प्रथमां नादस्येत्यादि मति प्रत्ययः यस्यादिः स प्रगाथ।
श्रुत इत्यर्थः केचित्तु प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः कर्मणि घञ् अत एव निपातनात् षोडशादित्वा रेफ न करयो
लोपरत्वात्कुः इति शब्दस्तो लौकिकाविव यविवक्षानुसारेणार्थः इति शब्द एवमर्थे ए वं चेच्छ्लोकस्य विव।
क्षाभवति तदा प्रत्यय इत्यर्थः तेन विवक्षावशात् क्वचिदादित्वाभावेपि भवति तेन पंक्तः पाङ्क्तः काकु
भ इत्यादि प्रातिशाख्ये व्याख्यातं प्रगाथ इति तृतीयं चतुर्थषष्ठौ पादौ वा हते प्रगाथे पुनरभ्यसि
त्वोत्तरयोरवस्येदित्येवमादिवचनात् यत्र द्वयोः चोक्तिस्तः क्रियंते स प्रगाथः स्वार्थे इतिस्वार्थिक
स्याप्यस्य क्लीवत्वमेव लोकोत्तरप्रथमो ग्राति नत्वा संग्रामवाचिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्यत आह
ग्राहस्तोस्येति एवं चाप्याधिकारात् तस्यैवात्र समर्थविभक्तिलाभकरत्वं प्रयोजनयोद्धृभ्य इति पंचमीनि
र्देशाद्वक्तद्वाचकस्यैव प्रकृतित्वं संग्रामे इति प्रत्ययार्थविशेषणं अत एव तत्र सप्तमीसीहुः एवं च
प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यंतार्थे संग्रामेणेति सूत्रार्थः संग्राम इति किं
संतोषः प्रयोजनमस्य भोजनस्य प्रयोजनेन्याद्धि किं सुभद्रा प्रेरितिकाश्वस्य संग्रामस्य तदस्याः प्रथमांता
त्प्रहरणोपाधिकात् क्रीडारूपसप्तम्यंतार्थेणेत्यर्थः प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं व
ञ्ञः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः सासणा घञः किं धूपेनपतमस्यां वर्तते क्रियाकिं प्राकारोस्यां वर्तते
तदस्यामिति वर्तमाने सास्यामित्युक्ते क्रीडायामित्यस्य निवृत्त्यर्थो महद्व्यतिश्रयं तिथ्या वितिसनि
स्त्रीलिंगनिर्देशः क्रियापेक्षः दंडाहत्यादिति तत्फलं तु धूपेनं पानादावादिहद्धि अपर इति तस्या
न शब्देन व्यवधानं तु येन नाव्यवधानन्यायेन तत्र प्रत्ययांतेयात् शब्द इति तु काचित्कोपपाठः स

स

मुदायस्यज्ञांनत्वेपियानस्यात्तदंतत्वाभावात् सामर्थ्येनप्रत्ययग्रहणपरिभाषैवात्रनप्रवर्त्ततेइ।
निकश्चित् तदधीते ग्रहणपाठोध्ययनं तदर्थज्ञानं वेदनमित्युभयोपादानं छित्तग्रहणोपादानं स्पष्टा
र्थंत्रत्तु विशेषे ति उक्थादौ यत्तग्रहणपाठात्पर्यायग्रहणेनापि सूत्रस्य प्रथमोपस्थितग्रह
णपाठेनैव सिद्धे सूत्रे क्रतुग्रहणादिति भावः तत्र्यनिपातकोतिपतन्दर्थमेवाधिकारसूत्रे छित्तग्र
हणं अन्यथाऽत्रतु वसंतनामधात्वात्मकतयाऽध्ययनासंभवेन वेदनार्थेवप्रत्ययः स्यात् छित्तनुग्रह
णसामर्थ्यात्मत्त्वलात्तणिकेभ्योपि प्रत्ययइति बोध्यं तदधीतेवेत्तिचार्थेनर्थपीत्यर्थः अग्निष्टोमिक
इति संस्थाविशेषत्वचस्यापि अग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थाकेक्रतौ निरूढः प्रयोगः गणविशेषइ
ति औक्थिक्यकाल्लप्रतिशारखमित्यर्थः औक्थिक्यशब्दात्वधीन्तेवेदित्रोः प्रत्ययएवनत्वनभिधा
नात् नेष्येनेरतिस्पष्टं चेदंकैयटेतत्रमुख्यार्थाकोनभिधानेभाष्यस्वरसत्वेपिअणनभिधानेकिं।
मानाभिनिर्विंत्यं इत्यादीतिअनुसर्गे एवविशेषः आनुसुकः इसुसिनिकः केणइतिकृत्स्वः आकृति
गणोयमितिगणपाठकृत् यद्यपिभाष्येविद्यालक्षणकल्पसूत्रांतादकल्पादेरितिपठितंतथा
पि तत्राकल्पादेरितिसूत्रांतस्यैवविशेषणकाल्पसूत्रिकइतिनाष्येप्रदाहरणात् अन्यथाप्र
थमोपस्थितविधानेप्रत्युदाह्रियेतेनिकेपरस्तदाहसूत्रांतानामितिसांग्रहसूत्रिकेसमाहा
रद्वंद्वः कर्मधारयइतिकश्चित् श्चित् द्विगोलुग्द्वितलुकस्यादतआह त्रिविधेति आख्यापि।
कागद्यपद्यरूपोग्रंथविशेषः सादेरिति अर्थवतः सशब्दस्यग्रहणंसर्वादेः एव गुपादा
नात् एतदेवार्थवत्परिभाषायां ज्ञापकंबोध्यं सवार्त्तिकइतिवार्त्तिकान्तमधीतेइत्यर्थेनतत्रच

522 नेऽव्ययीभावेऽव्ययीभावे वा कालः इति सहस्य सः अव्ययीभावत्वेऽपि अयोऽत्रोपसर्जनत्वात्त्राव्ययत्वं
प्रातिपदिकेति त्रिस्त्राभ्यां परोयः पठितं तु शाकल्यं तालव्यादिकमित्यर्थः बोडीर्थः अत्र रत्नैव कुलग्रहणं
त्वात्प्रातिपदिकत्वं इत्यणेव सुक्तः ननु भाष्ये न इष्टं क्रमादिरिति साम नु प्राक्तोपिकाशिकायां दृश्यते उपनिष
नु शाकृतो गणे रत्ने पठ्यते अन्ये लुगाथनार्थमिति भाष्येन त्वणोऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानमेतनु वसं
तादि वसंतादयस्तत्र लिपाठकेनत्कालाध्याये वा लनलल यापदावर्तते तदाने भ्योऽध्येन रिषत्यग्यः
अथर्वाणमिति लत्तल एण्यागथर्व प्रोक्तमित्यर्थः यद्वा नेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः व
वसिष्ठोऽनुवाकः अथर्वणो वा आथर्वण इति रैवतिकादिभ्यश्च इति सूत्रभाष्योक्तेः साधुः अस्मादेव
भाष्यप्रयोगात् वृद्धिप्रयुक्तो वैकल्पिकीति बोध्यं न चात्र पक्षे ध्येयमर्थस्य प्रोक्तात् लुक् शंक्यः विधानसाम
र्थ्येन तद्भावात् अर्थप्रतीतेर्लक्षणया प्युपपत्तेः अत्र पक्षे आथर्वणमादायाथर्वणिकस्य सिद्ध
त्वेऽपि अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणः इति निरन्त्यर्थे वसंतादिषु पाठस्तु शाकल्यस्यापि पाठः दांडि
नादिसूत्रे निपातनं चाथर्विकः निरन्त्यर्थमिति बोध्यं उक्थादिषु वसंतादयः पठितं तु पुनः काश्यपा
त्प्रोक्तमित्येव प्रोक्ता लुक् स्वरितत्वान्नदधिकारस्य प्रत्ययलाभः यत्तु पंचमीनिर्देशाद्वहितस्यैव।
लुगिति तन्न काशकृत्स्निप्रोक्ता मीमांसा ध्येत्री काशकृत्स्ना ब्राह्मणी इत्यत्र ङीपा व्यवधानेऽपि लुक् उक्तत्वा
न त् इत्यणेव त्ये इत्यनुवृत्तेरापत्यर्थे वचनं गार्गी विद प्रीति एषत्विय एवमादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययाः एव
गृह्यंते गोत्राचार्यनीति वचनात् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि क्षत्रियवाचकत्वादाह क्षत्रियगोत्रेति क्षत्रियवा
चिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः अत्रात्मना गोत्रमात्राद्यावप्रत्ययमात्रस्य लुक् उपसंख्यानमिति वा
न

त्रिकं तत्र ब्राह्मणभिन्नं सर्वमेव गृह्यते तेन पुत्रश्वशुर्यः स्वस्रीयः मायूरिः कायोनिः भाण्डिजंघिः पिता
स एव पुत्र इत्यादि सिद्धं तद्वपिलादिपाणात्सिद्धमिति वृत्तिः कौरव्य इति कुर्वादिभ्यो ण्यः ब्राह्मण
गोत्रमेतत् अत एव तिकादिभ्यो न्येषि फिञ् किं तु ण्य एव तत्र क्षत्रियगोत्रस्यैव कौरव्यस्य कुरुना
दिभ्यश्चेति पृथक्त्वग्रहणात् इत्याहुः श्चापलकश इति अर्ब्बं धके त्यण्णं ततः इञ् वसिष्ठादण्
तिकादिभ्यः फिञ् ततो यूनि लावामरण्यस्येति वामरण्यः कुर्वादिः ततः कण्वादिभ्यो गोत्रे इति
कण्वादिभ्यो ण्यस्य तल्लुगिति भावः ऋष्यण एवेति अत एव सूत्रे आर्षेति तद्भिन्नविवक्षः इति
प्राहुः न तद्दुष्टिते सूत्रे लक्ष्यते तत्र भगवार्षः अन्यथा क्षत्रियपदवदृषीत्येव वदेदिति भावः पाणिनुश्चा
द्वान्नमंत्रदृष्टत्वाभावादौत्सर्गिकण्वाणिति बोध्यं अन्ये तु पाणिनशब्दो यौगिको न त्वृषौ रूढस्त
द्धिधो रूढस्यैव ग्रहणं पदाय ... तेन ऋषिः न च पाणिने रत्न्यानां पतिः नहि ऋष्यपत्यत्वं ऋषि।
त्वेप्रयोजकं अर्ष्यपत्यानामपि तपोबलेन वसुष्ठो ऋषित्वदर्शनात् ऋष्यपत्यानामपि तदभावेन
षित्वस्मरणाच्चेत्याहुः ऋष्यणश्च योग्यतामात्रं नियामकं तत्तु फलोपधानं अत एव वाल्मिनिति
सूत्रे शिवशब्दादितस्यानित्यत्वं ज्ञापितं अकिनश्चिन्तस्य एव तच्चिन्त्यमिति लुक्भाष्यकारोक्तः संज्ञागकाते
अत एव दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरित्यादि भाष्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते वृद्धाकरति तत्र निवर्तिने इञो
यूनि लुगिति लुक् इञ इति प्रत्ययलक्षणेनेञ् तत्त्वादिति भावः गोत्रेणेति अपत्याधिकारादन्यत्रै
पि यथा तत्र पारिभाषिके गोत्रस्य ग्रहणं तथा वद्धाने स्वरे इति अ सन्यणो लुकि प्रत्ययस्वरेण।
तोदात्तत्वं स्त्रियां ङीप् च स्यादिति भावः सूत्रान्ते अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययने

पर्द
१
प्रा॰प्रो॰
523

ष्ठितिसंख्यायाश्रुतिप्रादनायाः कन्संख्याप्रकृतिकादितितत्प्रकृतिकप्रत्ययान्ताद्दित्यर्थः कं दो
ब्राह्मणानि च चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः अत एव पुराणप्रोक्तेष्विति सूत्रविषयमित्र कल्पसूत्रे चन्तद्वि
ष्वयनानेन काश्यपिनः इत्यादौ वार्त्तिकोक्तिकिन् पाराशारिणः शैलालिनः इति सिद्धं अनन्यभावे।
विषयशब्दः तेन कठमधीते महत्कठमित्यादि सकलप्रयोगनिर्वाहः विषयग्रहणादेवैभ्यः प्रो
क्तप्रत्ययान्तेभ्यः स्वतन्त्रैः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययोगः काश्यपिनः इत्यादौ वार्त्तिकमते ण्यवान्तरस्य
पापदत्वमाश्रित्य नलोपेन कंदत्वादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं तद्धि शेषपरिग्रहार्थं नि दूयाज्ञव
ल्क्यप्रोक्तानि ब्राह्मणानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्ये
तियलोपः सर्वं चेदं सिद्धे वभाष्ये स्पष्टं अत्र कं दो ब्राह्मणयोरध्येतृवेदितृप्रत्ययमर्थाभ्यां तयथा
संख्यामिति यथा संख्यासूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रोक्तादित्यनुवर्तनं प्रथमावधिवचनेन विपरिणम्य
नेत्यध्याहरेणाह प्रोक्तप्रत्ययान्तान्नीति तद्विषयाणीत्येवान्तकठोऽध्येतृवेदितृप्रत्ययप।
रामर्शीत्यर्थमात्रपरामर्शे तु कठमधीते इति वाक्यस्यासाधुतापत्तिः कं दो ब्राह्मणानीति
। किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चानुरर्थिकाः नदास्मिन्नस्तीति मतोरपवादः इति लोकप्रसिद्धदे
शापरिग्रहार्थः प्रत्ययान्ते चेत्प्रसिद्धदेशानामित्यर्थः न चैवं जनपदे लुबिति व्यर्थं अङ्गादिविषये प्र
त्ययान्तस्य देशनामत्वाभावात् प्रत्ययस्यैवाप्राप्तेरिति वाच्यं तदभावे हि लक्षणैकचक्षुष्कोऽप्राप्य दि
तिन्यायसिद्धानुत्पत्त्याख्यानार्थत्वाददोषः अतएवमत्वर्थीये निठनादीनप्ययं बाधते इत्या
हुः तेनाधुनिकसंकेतितेन न अभिव्यक्तेतिन्यायसिद्धार्थ एवेति दित्यन्ये उक्त सूत्रे यो पिदेशेन तन्नाम्नी

निवर्त्तते निर्वर्त्त्येते ति निर्वर्त्तितेत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः ते ते ति कर्त्तव्ये ल्लनीया अध्रुव भवमिति
अहूं निकटं तत्र भव इत्यत्रैव ति पातनात् समासः तयोर्ध्रुव इति अन्यर्थो घट इ भवस्यैवात्र रत्र संबंधः स्यात्
न चैवं नाप्यनंतस्यैव समुच्चयः स्यात् योग विभाग वैयर्थ्यापत्ते रित्याहुः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्गुणा
मर्थानां समाहारश्च तुरर्थी तत्र भव इत्यध्यात्मादित्वाट्ठञ् नाद्विनार्थे द्विगोर्लुगठञो लुक् स्यात् इति ह
रदत्तस्तत्र अर्थ विशेषसंप्रत्ययोत्तर्त्ति मित्तादपि पंचकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पंचकपाल।
इत्येव स्यात् स्यादिति भाष्यवार्त्तिकविरोधात् अव्ययविकल्पायेन पंचकपाल्यां संस्कृत मिति वाक्यमेव।
ति भाष्ये तत्सुत्याख्यानं च ; तस्मात्तत्र तुरवयवोर्थः चतुरर्थे चतुर्णां सूत्राणामर्था वा चतुरर्थी स्तत्र भ
व इति वक्तुमुचितं तोरत्र सुवास्त्वादिभ्यः प्रागतद्धि क्षिप्यते मत्वं नेति संभवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् व्यावर्तितत्सुवानिति स्यात् तत्याचाहिमत्तमित्यावति प्रसंगरति
भवः अणग्रहणा मिति शिवादिभ्योणिति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः तेनालुप्ति पंचमत्वेन मेतत्व
न विधिरिति सूत्रस्य भाष्यवलात्प्रयाविधावप्यत्र नदं न विधिरित्याहत्त दं नादिति वुन्क्रण सूत्रे कुमु
दशादेरस्पद्धिः पाठेपि एकशेषेण कुमुदानेन वराहानेन वा द्वंद्वं विधाय पुनः शेषेण द्वंद्व घटित न।
द्वंद्व विधानादित्याहुः एवेनाद्य कुमुदा नद्वंद्व द्वितीय कुमुदा नद्वं द्वयोर्द्वंद्व करणादेकशेषानेतिह
रदत्तमस्मत्तमपास्तं द्वंद्वंद्व येनैवोपपत्तेः तयोर्द्वंद्व द्वयोरन्यतरे णशेषाणां द्वंद्व इत्येव हरदत्तार्थ इत्य
न्ये अश्वादिषु च ;प्रत्येकमभिसंबंधात्ने नदाह अरीहणादिभ्य इति वस्तु नोत्र न सहविवहोति सौत्र।
त्वादेवद्वंद्व इति नेकशेष प्राप्तिरित्यपि कश्चित्तपथ्य इति पत्ताद्यं तर्गणस्सूत्रमेतत् जनपदवाच्या

इति सूत्रनाम्नीत्यनुवर्त्ततेर्लुब्वंशं च देशानामतदाख्यविति बोध्यं अत एव जनपदेपि ग्रामे उदाहृतो उदुंबरा।
दिरिति हि विशेष्यानुरोधवचने ग्रामे ग्राह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्यसंबद्धत्वात् युक्तं ग्राह्यं लुपि स
तिलुतिलुवंतस्यानद्व्यलिंगसंख्ये स्तः पद्वालुपि लवंतार्थे युक्तो भवपत्त्यर्थे स्वलिंगसंख्ये भवतः त
र्थः व्यक्तीत्यादि किं शिरीषाणामदूरभवः शिरीषग्रामः वरणादिभ्यश्च पू नपुंसकं शिरीषवनं
दूरवनस्यानिति मध्यानिदिष्योन ननु विभाषोषधीत्येतत्वं स्यात् षष्ठीवक्तुवचनांतेन षष्ठ
र्थस्य वृत्तेन ग्रयमाणत्वात् युक्तत्वादित्याहुः लिंगातिदेशफलं कटुवदर्यान्त्रदूरभवो ग्रामः कटुव
दरीति बोध्यं पूर्वाचार्याणां वाधानुरोधेन कृतं सूत्रं प्रत्याचष्टे तदशिष्यं संज्ञानानां लो
कावगतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः पंचालग्रामादिनार्थस्यन तन्निवासेपि देशांतरे प्रयोगः संज्ञात्वा
त् एवं एकवचनांना प्रयोगोपि ननु एवं भविष्यंति एवं पंचालादारादीनां प्राक् प्राप्ति स्वभावात् शा
स्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं न पांचालवं तैरपि शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टादेरेव
पुमादेरभिधानं भविष्यतीति किं सूत्रेणेत्यर्थः नन्वेवं लुब्वचनमपि वाच्यं पंचालादिरूपस्यैव जनप
दसंज्ञात्वेन तत्र प्रत्ययस्यैवानुत्पत्तेरिति चेदिष्टापत्तिरित्याह लुब्योगेति योगो वचवर्थः प्रख्या
नं प्रतीतिः पंचालादिभ्यो निवासे प्रत्ययस्य च न विधानान्नेति भावः प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह
योगप्रमाणेवेति भावप्रधानो निर्देशः पंचादौ योगस्य प्रमाणत्वे इत्यर्थः तदभावइति तत्प्रिय
संबंधाभावे पंचादीनां संप्रतिजनपदे प्रयोगो न स्यादित्यर्थः एवं च यत्र लुब्वं तेन व पदार्थो प्र
तीतिः स एव कार्यो जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति सूत्रं चेत्यन्ये तु कार्याः रत्येके तु न्ययोग विज्ञाख्या

दिशब्दानां चेद्भ्रमसीव न यन्नावकलेपि वृद्धिसीकारेणानेपिन कार्यम् इत्यन्ये प्रसंगात् पूर्वाचार्यपरिभाषित
मप्युदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादि प्रधानप्रत्ययशब्दाभ्यां पूर्वाचार्यैः प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृ
त्यर्थौ विवक्षितौ तेनार्थवचनं कृतं तन्न कार्यमिति सूत्रार्थः लोकानप्रवेति यामः अजजेत्यादौ लिंग
संख्ययोर्व्यभिचारात् त्वन्नेत्यपि बोध्यं अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनेति अत्रार्धशब्दोऽवयववाचीते
नातीतरात्रेरंत्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवस इत्यर्थः स्पष्टं चेदं लुङ्लिति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः विशेषणानां चेत्यादि यद्यपीदं सूत्रं लुपि युक्तवदित्युत्तरमेव व्याख्यातं युक्तं तथापि
हेतुसामानाधिकरण्यात् तदशिष्यमितिसूत्रेण तच्छब्देन लुपि युक्तवदित्यस्यैव परामर्शनिधन।
यित्तु मत्र व्याख्यातं नहि लुबर्थविशेषणानां संज्ञात्वे सूत्रे लुपीत्यनुवर्तते तदाह लुबर्थस्येति लु
बंतार्थस्येत्यर्थः लुबंतार्थस्य तत्त्वान्नहि देशानां विशेषणानां पितत्वं सिद्धं तथापि जातिप्र
तिषेधार्थमिदं एवं च पंचाला जनपदः सुभिक्ष इति जनपदविशेषणत्वे पंचालविशेषणत्वे तु साभि
ता इत्येव जात्यर्थस्यैवायं निषेध इतिन द्विशेषणेत्वपि न लुपोऽन्यत्रापि इदं तुल्यं यथा बदरीव
नं इत्यत्र सूक्ष्मकंटकाः सूक्ष्मकंटक इति च प्रयोगयोर्विशेष्यभेदेन व्यवस्थांगीकारात्तन्निर्विं।
सूत्रेणेति चेन्न न सूत्रस्य गुणवचनामाश्रयतो लिंगवचनानीत्येतत्समानार्थत्वात् न च गुण।
शब्देन ता निमित्तं सर्वं गृह्यते आश्रयतः पञ्चम्यर्थे आश्रयतयान्वयः तथैकत्वार्थ
गतालिंगसंख्यादिकं तस्य गुणे गुणिनोरभेदोपचारादिति न दर्थिमित्याहुः अत्रानुवर्तमानयु
क्तादित्यस्य विशेष्यवदित्यर्थः अनित्योपमति महद्भ्रः संस्कृतं भक्तार इत्यादिनिर्देशात्त्वं लुपि
ति

पा॰श्री॰

525

पुंवदित्यस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादिष्वेति रेवेत्यर्थः हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुग्वचन
मिति वचनमेवेत्यर्थः लवणतिकशब्दौ वरणादिः विशेषणानां चेत्यस्य निषेधमाह मनुष्यलुपि चेत् वाभि
लूपः इति संज्ञायामिति कनो लुप् मनुष्यलुपि लुप्त न चैवं स्त्रीत्वनिषेधेऽपि पुंस्त्वमस्त्विति रूपपदेन पुंस्त्वं
सामान्येन पुंसकत्वस्य पुंस्त्वत्वाधिकितिवाच्यं विशेषणानामिति प्राप्तस्य निषेधेऽपि वस्तुतो विशे।
ष्यस्यार्थस्य पुंस्त्वात्तद्दलनेः भाष्योदाहरणान्नु स्त्वमित्येके वरणादिभ्यश्च वरणादिराकृति
गणः कुमुदादिति कश्यपाद्यनंतरे इत्यर्थः वाग्दहलोति अन्यथानत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचूक
कौर्विकल्पेन लोपे सिद्धे न हैयर्थ्यं स्पष्टमेव षड्डुपात्तीति इदं चात्रैव ठन्नौ स्पष्टं येन ऋश्यादाव
पि पठंति तेषां मते सम्यग्रूपाणीत्याहुः चातुर्थिक इति एतेन नद्यां मिन्निन्न्यर्थे मर्थमनूपः।
सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यपास्तं अर्थ्यानंतरे विधानार्थत्वात् नद्यामपि देशत्वेन नद्यां मिन्निति प्रा।
प्तानो बाधनार्थस्य स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्तुमतीति यत्तु मध्वादिष्वस्य पाठे नैनदुदाहरणं चिंत्यमिति न
त्रऔरत्रिति सत्त्वस्य भाष्यप्राणेन मध्वादिष्वेन न्याठस्याप्रामाणिकत्वान् तत्र हि उदुंबरावतीरा
वन्यो: साचकाशामनुप् इत्तुमत्यापरत्वादोरञं बाधत इत्तुकं कुमुदनड् अयं प्रत्यय यो न नित्यता
दिष्विति न पदांत सूत्रे भाष्यकैटयोः स्पष्टं इति नडेपि शाद्वियोगपनास्तीत्येवमुक्तं अन्ये तु अस्य
प्राप्तियोगपतापि नास्ति वस्तुतो न ड्वानित्यत्रापि मादुपधायाः इत्येवोचितं वस्य इत्यस्यासिद्धत्वात्
फले विशेषाभावान्ननु निपुणमीक्षितं मूलकृतेत्याहुः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तु +
प्रागेव दूषित इतीन न मवलंव्या व्यस्य ग्रे प्यस्य पुष्टिरिमिति दिक् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च न टिलोपस्यस्या

मिवत्तं चेत्पूर्वविधित्वाच्चेति स्थानित्वचैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात् तत्त्वं न तु बहिर्भूत
प्रत्ययनिमित्तकत्वेन तेन बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् न चैषा बहिरंगपरिभाषा कृन्न
यपूर्वेति निर्वाच्यं कार्यकालपक्षाश्रयणात् न चैवमपि टिलोपेऽवशिष्टस्य स्यादि परपदत्वा
द्वत्तं दुर्वारं न हि स्यादिपरे निपदत्वं टिलोपादन्तरंगं येनोक्तन्यायेन समाधिः स्यात् न च भा
त्वं टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन सांतत्वाभावात् पदत्वं तत्त्वविधिनैवाकृतत्वापन्नमिति पूर्वत्रासि
द्धेनेति न च कात्रैव स्थानिवत्त्वनिषेधात् साधकात्परं परयावात् पूर्वत्रासिद्धीयमप्रापकमिति।
वधस्य स्थानिवत्त्वस्यानेन निषेधाच्च एतेन पदसंज्ञाया यथोद्देशपक्षे दोषः तत्पक्षास्तमितिचेन्न
तुल्यन्यायेन भत्वेपि तन्निषेधात् अतएव वोत्सीत्यादौ रुत्वादिकं घटीश्यामलकीत्यादौ न+
स्त्वादिकं च नेति दिक् किं च त्रसूत्रे प्रकृतस्य मनुपोडित्वमेव विधीयतां किमनेन शत्वयां।
तरविधानेन न च किन्मतोर्लुगिति सूत्रे अनुवंधत्वादस्या ग्रहणं स्यात् तत्र ह्यनुवंधानुच्चार+
णात् वृत्त्यादौ नामननापत्ते स्वविन्नुसाहचर्येणा वानुवर्धिकस्यैव ग्रहणेनेष्टसिद्धेश्च न च रूत्व
नुदुम्भ्यांमतुविन्यत्रैनदग्रहणार्थं न मोश्वनिति निषेधसत्त्वेन फलाभावात् न चान्यतोविधाना
र्थं तेन महिषात् सिध्यतीति वाच्यं वकारान्तादारभ्य तस्य साधयितुमशक्यत्वात् आकारोवा
रणेनान्यतोविधानस्य त्तापयितुं शक्यत्वेपि प्रत्ययेनेतदशक्यं मनुपापिमहिषात् नित्यस्य +
साधयितुं शक्यत्वात् इति चिंत्यमेतत् पित्वं तु न विषयत्वेनाप्यदानक्रमेटपा चेडुदात्तनि
वृत्तिस्वरप्रास्त्यामनेनोरनुदात्तत्वार्थं चोध्यं प्राधिमालाघवाय द्वन्द्व न च रूतः अन्यतोपि

विधानार्थत्वात् नन्विसिद्धार्थमाह महिषात्वे तिन चानिष्टेपि प्रसंगः प्रत्ययमात्रं पूर्वमुक्तमाकृ
मुद्र नउवेन सेभ्य इत्युत्तरं विधाय पूर्वस्य वा विकल्पनात्तापनेनादोषान् इत्याह शाटीद्रोप
घः शिलावायावरंतन शिरवोत्संज्ञायामिति पंचमेव नदा देशो पि शिरवावरति रूपसिद्धये र
इदं तु निर्दिष्टं नार्यर्थे देशोन चात्राम्नालो बाधनार्थं च उत्करादिभ्य छः उत्करादिराकृतिगण
इत्यन्ये तुं चेत्यादि नडादीनां गणस्त्रे द्वे सौत्रः अप्यानडादिं नगणे विल्वादय एव कृतक
गाम माम्राकरेणोच्चारणार्थेन सहिताः सूत्रे निर्दिष्टाः नदाह नडादीनामिति कस्य कि।
मिति नडादीनां गणे विल्वादिभ्यो कृतकमयः परस्य कस्येव संभवेन तद्धितस्येत्यनुवर्त्ते
व सिद्धं न च विल्वकुशाद्याद्विकारेकोपधात्तित्स्यापमित्यर्थे वैल्वकीय इत्यादावणोत्
ह ग भावायतनत्वाद्यादि ग्रहणेनाम विशिष्टानामेव ग्रहणात् न हि कानानांकाचिन्याठो स्ति ग
णपाठस्य पृथीग्रोपस्थितिकल्पनात्राद्दिशावृत्तस्य प्रकारवाचित्वाभावादिति प्रश्नः संनियोग
शिष्टानामिति नेषामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः अस्यचेदमेव ज्ञापक
मनएवपं चेंड्डारापोदेवनाऽस्यपं चेंड इत्यादौ डीषो लुकि स्थानुकोनिवृत्तिः न च विल्वादिभ्य
इत्येवासिद्धे कृगनुवाद सामर्थ्यान् एव तदनिवृत्तिः सिद्धेति छग्रहणं व्यर्थमेव प्रतिपदोक्त
त्वेनाविल्वादिभ्योणिति विकारार्थस्य त्वमापत्तिवारणार्थं कुगनुवादश्चाविनाप्यर्थादित्या
स्वे शयः न चाश्वानिवज्ञावेन क्लोऽस्तवेतिकर्पन निवृत्तिश्च साक्षात् शास्त्रीयकार्यएव नत्स्य
त्रैः न चेदानीं शास्त्रीयं किंचित्कर्तव्यमस्ति निरवत्पभाव स्तुन शास्त्रीय इति दिक्लग्न

हलि मित्तिठे लोपइत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः लोपश्च हलानुवर्त्ततो उपधाया इतिवर्त्ततेनवा श्वायेश्वा
हयमाश्वस्येति अंत्येत्वश्चादेः परस्येतीकारलोपापत्तिरितिबोध्यं इतिचानुरथिकाः नानुशइ
णादिषुकेनप्रत्ययइत्यतश्चाहलन्तलणेचेति इदमेवविधायकमितिभावः इदंचनचज्ञानइ।
तिसूत्रेभाष्येस्पष्टं नतुलक्षणंतावद्यर्थेनस्पष्टंसंस्कृतंभष्योइत्याभ्यांसिद्धेः एवमधिका
रेपिबोध्यं नचतदभावेघादीनांस्वापत्तिः सूर्वोत्तरसाहचर्येलाघवत्वस्यैवनिर्णयात् अत
एवमध्येपाठः ज्ञानादिषुघादीनांमनुवर्त्तेश्चनचापत्यादिचनुपीपर्येतेघप्रियादीनांच
फलंनानाश्वइत्यापत्तिः तेषामपितेस्पेराभितीदर्पत्वादितिवाच्यं आईकाशालादीनांच इ
त्वादेवघेवके सिद्धे उत्करादिषुपाठेनतः प्रागार्थेषु तेषामप्रवृत्तिः। ज्ञापनात्तु मेषामिद
मर्थत्वेनाग्रहणज्ञापनाद्वयघाईकादिभ्यश्छश्चानुवर्त्तनामेवेतिनियमार्थेनतन्नहिगो
त्रोत्तोष्ठेतिचुञ्चिपितापकः अन्यथासमूहस्यापिइदमर्थेनयागोत्रचरणाद्वुत्रैवसिद्धे
किंतेनलिंगंतुलोकाटेवनपुंसकत्वंबोध्यं एतेनेदमर्थेषुत्रेतंत्रिलिंगंस्यात् समूहमुक्तौवमेव
तिपरास्तेनचसमूहत्वप्रकारकबोधार्थेनत स्त्रादीनांबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषे
प्योपेदसवेवशान्तनयात्रापितत्रूपेणैवबोधात् यत्तु एवं सति शाङ्गीवानोणपत्यत्रेवणणा
भिः सहपदयोरनयादपइतिहरदत्तस्तन्न विकारेघादिनिवृत्त्यर्थेनयापाठइत्यस्यापिवक्तुं
शक्यत्वात् अन्यथानादीनामपिनिवृत्त्यापत्तिः शाङ्गीवानइतिविशिष्टावधिपरिकिंचत्वा
त्तनिवृत्तिरितिचेन्न सास्मिन्नित्यनः सेत्यनुमीवर्त्तमानेस्यास्यादेनेत्यत्र पुन सेनुक्ति

527

सामर्थ्यादिनेरिवविनिगमनाविरहे सोषामपि निरुक्तिर्माभूदित्यर्थं पाठ इत्यपि वक्तुं शक्यं किं
च लौकिकविवक्षानुसारकेऽनुवर्त्तनावपि न क्षतिः सर्वत्रैव लौकिकानां देवतार्थकप्रत्यय।
विवक्षायाः सत्वादित्याहुः नचैवमपि सन्निहिते ज्ञान एव सूर्न व्यवहितेषु भक्तादिष्विति स्व
र्वसाकल्यार्थः शेषाधिकार इति वाच्यं व्याख्यानेन सर्वत्रानुवृत्तिसिद्धेः प्राक् वषण्णवठ
पाविति सूत्रकरणलाघवानुरोधेन ज्ञानाधिकारस्यैव लघुत्वात् शैषिकान्मतुवर्थी
यादित्यस्य विषयलाभार्थं तदा च भूपकत्वाच्च शैषिकवैत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं धनपि
तुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव च शैषिकाच्छैषिको नेत्यं शास्त्रापको वाधः अत एव चतत्र
ज्ञान इत्यादिषण्णस्य संबंधः शेषत्रूपे ज्ञान इत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थात् अत एव सस्य विकार इ
त्यतः प्राक् शेषाधिकार इति प्राचः एवं च स्पष्टप्रतिपत्त्यै विधित्वमप्युक्तमिति दिक्
विगृहीतादपीत्यादि वाच्यमिति कं सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा चैवमपातसंख्याना
नुदेशो न स्यात् कन्यादिभ्यो सूत्रे एकपुन्त्यायाठानूतनयुक्रूपवहुव्रीहिभ्यो निधान्नयोः।
कान्निप्राद्द्योः कत्रिधानोरिप्रत्यये ति थ्वन्नस्य माधवोक्तस्य च ग्रहणं बोध्यं अत्र गणसूत्रे
ष्णल्पायाय लोपश्चेति आनेतमिति अव्ययस्य साहचर्यात् ननु रावंनो दक्षिणा शब्द इति
भावः अत एव दाक्षिणात्य इत्यादौ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावेन यन्तु तद्धितभिन्न एवास्य प्र
वृत्तिरिति तन्न प्रागेव दूषितं पाश्चात्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनैः कथ्यन्ते युध्यमान इति श्रीह
र्षः न चाऽदिशावाचिनः सा च कापुंस्यकं कालवाचकान्यफलो वाधेनेपरत्वादिति वाच्यं अ

गदे

ग्रादिषु ष्ठ्यादि सञ्ज्ञिनिजि मचाप्यक ष्क लुवाधस्य कुर्वीरत्वाद्देशात्पार्श्वे स्येव । विवहितत्वाच्चेति
सत्येव स्थानत्वं नीति स्थानात नापूर्तिक ष्व चिषोऽयं कापिष्ठपाः क्षिन्न फलं दर्शयन्ति कार्यिणीति व
प्लुतं दिंभ ष्ठ्युत्तिवत्तत्वं ग्रहद्वाट पीतिवुग्रोपवादः वाल्हूयनी औदी यनी रं कोर मनुष्ये ष्ठरंकुश ।
द्वात्तु न पद वाचिनः प्राग्दीव्यतो ऽण् प्राप्त स्तस्य वद्वाट पीतिवुग्नृ वाधकस्तस्य गोदं गोठ ष्ठग्नत
स्य कापधाद ण्न स्य कष्काघ ण्त ह्राधको ष्क गणो विधीयेते को पधत्वादेवा ति सिद्धे कस्यादि
पुरंकुग्राद्रस्य पाठो मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ्ञ् वाधनार्थ इति वैयटादयः ओदेशाठञ्ञः परत्वाद्वद्वा
ट पीतिवुञ्ञ् वाधकः रत्नस्ये रांकवको मनुष्य इति मनुष्य तत्स्थयोरिति वुञ्ञ् रांकवो मनुष्य इति
क्वाचित्को पपाठः नन्वेवं परत्वाद्विशेष विहितत्वात् त्वाद्वुञ्ञा ष्क गणे मनुष्ये वाध सिद्धेऽत्र
मनुष्य ग्रहणं व्यर्थं न च रंकोर्मनुञ्ञ्ष्ये वुञ्ञ् वैकाल्पिकत्वार्थ ज्ञापनार्थं अत एवामनुष्ये किं रां
कवो मनुष्य इति वृत्तिः संगच्छते अमनुष्येति यदाभावे वुञ्ञेव स्यादित्या शायइति वाच्यं तत्रा लोमि
षत्वात् न चामनुष्ये मनुस्ये वुञ्ञ् ष्क गणाभ्यां वाध्यत इति ज्ञाप्यतां मुनि ष्ठत्वात् न चामनुष्य
ग्रहणं पर्युदासवत्त्वाचेन नेष प्रसन्यर्थे रांकवः कंवल इति माभूदिति रूलिवाच्यं तत्रापि ष्क गणो
रिष्टत्वात् एवमण ग्रहणमपि व्यर्थं कच्छादिपाठादणोपि सिद्धेऽनि च मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ्ञर्थः

ठ श्चुरिता सच्चार्थेः विनिगमनाविरहेणतत्पाठस्योभयार्थत्वात् इति चेदिष्टापत्तेः तथा च भाष्ये रंकोरम
नुष्ये ग्रहणानर्थक्यं मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ्ञ् विधानात् तत्स्थे ष्क गणे दोष कमिति चेत्तानिष्टत्वा
दण ग्रहणानर्थक्यं च कच्छादिभ्योऽण् विधानादिति अग्र्या च्यामिनिद्धितीयोवर्णः यकारः पञ्च

प्राच्यावाचीप्रतीच्यस्ताः त्य मरेदं नेष्यायामन्तरं त्रे पिति थैव पठित्वाऽवाच्यामित्युदाहरंति
नत्वपरिदं प्रागुदगिति देवेवर्णोय न्यप कल्पनाव ते ऽमरेप्रियकार पाठस्यैव प्रचुरत्वाच्च प्रागग
दयोस्तान्नेतामप्यान्येऽनव्याख्याभयेपिग्रंथेऽविशेषात् संस्काराः शक्तनाऽवितुकालवा
चिनोव्ययान्तरत्वान्न प्रयलो वर्धिवर्ल्ले रिति स्प्रहर भेदस्थ न्यर्थेस्तुवाक्त्वादित्याद गोन्न नपदे
नुप पदांतत्वा बच्चाग्राग्नेरहह्त स्तान्नादोस्मादि ग्रहणं उपदेशोनादित्व प्रतिपत्त्यर्थेनेन मुकुलन
मित्यत्र पत्वंनेत्याहुः तिङन्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः भिंघ स्त्यर्थे अत एवाऽतिगृणाहि इ उपस्या
दितिभावः उत्तरादाहञ्जिति यद्यप्याहि चहरेउत्तरात्वेत्याह प्रत्यये न तोभवे णि ठिता पे उत्तराहः
सिद्धः तथापि स्प्रहरे सिध्यर्थे उत्तरस्य प्रतिप्रयोगनिरत्त्यर्थे स्त्रियं टाबर्थेस्याघं तार्थे चेदं कंदस्या
विल्पस्योपसंख्यानं वक्ष्यमाणाविति सायं चिरमित्यादिनेतिशेषः इति स्पृसस्तु हृत्य नेनककुतीर।
मिलिककानीरग्यारोत्र प्रकृतिभ्वारकतीर शब्दस्यप्रकृतित्वे परत्वा क प्रत्ययन्त्य प्रसंगात् भाष्यत्व वा
यान्वविनिसत्त्वेकरवतीर कारवतीरमितिपाठः संज्ञाभूतायाः इति इतिस्त्रत्रेपंच म्यर्थेसप्तमीति
भावः मद्रेभ्योवकृ वचननिर्देशात्त ज्जनपदवाचीनोग्रहणेन मद्रपर्यायस्य पूर्वे मद्रइतिमद्रस्य रू
मासः इत्यत्वे उदीच्यादिग्रहणं निरुक्तं उदीच्यग्रामाल्क्रिमाघुवः मध्यमदेशादेशाद्यामोयमूमद्धे चः
विध्वं जीडीषंतस्वज्ञज्जं जः अंतोदात्तात्विंशार्केतीधानं अयं कडतर पदपकानि स्वरे स्वरे णाम
ध्योदात्तः पौचपुरमिति प्रस्थपुरवहांतप्रोनिवृत्त्य रहा इत्यस्पत्रानुवृत्तेः प्रस्थोत्तर उदीच्य

ग्रामलक्षणाञोपवादः वाहीकस्य कोपधत्वेपि पलद्यादिषु पाठो रङ्काक्षस्य परत्वात्प्राप्तस्य बाधना
र्थं कोपधात्तु अण् वृद्धे सावकाशः। औलूकीयः इत्यत्र परत्वाद्वृद्धाच्छः पलदीति ईकारान्तो वानान्तो वेत्या
कृ कए वा टिम्पाक एवाद्दिर्गर्गाद्यं तर्गणः। अत्र लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषया गोत्रे प्रत्ययस्य गार्गि
रियत्र एव ग्रहणं एवं चात्र गोत्र युवत्वानाक्रान्त पौत्रप्रभृत्यपत्ये विहित प्रत्ययान्त रूपं ग्रा।
स्त्रीयमेव गृह्यत इति बोध्यं। ग्रास्त्रीयमिति अपत्याधिकारादन्यत्रापि अपत्याधिकारानुरोधात्तु ?
वेत्साहचर्यादेवेति भावः। यदि वञ् इञ्सञ्ज्ञा सूत्रे पूर्वनिर्लुक् सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं अपवाद इ।
ति प्रतिषेधस्यार्थः। लिङ्गमिति न फलं त्वौद्दालकिः पिता औद्दालकायन पुत्र इत्यत्रेदं च।
ग्रावामिति भवतेर्भावोल्? क्रौतिम्या हीदिति सूत्रे कैयटः शार्ङ्गरवस्या अचामिति ज्ञातोव कुव
वनेनेन शालीयसिद्धिः। व्यपदेशिवद्भावेन तीयसिद्धेः। आरे इति मि किं सभासं नयनेभावः च
द्धि किं न द भावेयस्या चामादिर्हल त्वर्थः सामर्थ्यात्स्यानन्तस्या च रहितिनस्यायं रहितिनत्रत्य
त्रैवस्यान्नु नत्वौपगवीपादो यस्येति लुसंहितो व्यपदेशाय अचामिति किं न द भावेयस्या।
दिवद्धिरित्यर्थे औपगवीया इत्याद्येव स्यान्न तु गामीयादो वृद्धत्वकः पौवाटे सिद्धिस्तु
औगुणत्वन्यत्रोययादिवा पद-प्रान्नाग्रहणं विकल्पार्थं नदादवास्यादिति व्यवस्थित विभा
षा चेयं नापन्यो विकारे च वृद्धलक्षण फिञ् मयट्येन स्पष्टं चेदं भाष्ये देवदत्तीय इति न व देवदत्त
प्राद् काश्यपादिषु पठ्यते तत्र परत्वाद्वृद्धिं वेस्यानां तत्रापि वृद्धादितिवर्त्तते पन्नु तत्र कुमारपु

५२६

पू० श्रो० 529

बह्वजादयोऽबह्वचां पठ्यन्ते तेभ्यस्तु पाठसामर्थ्यादिति वाच्यं एतदुदाहरणं परभाष्यप्रामाण्येन
देवदत्तशब्दपाठस्याप्रामाणिकत्वात् व्यवस्थितविभाषा चेयं एवं बह्वचत्वमिति तु वृत्तिकृतः अत्र
नामधेयग्रहणेनाधुनिकसांकेतिकरूपपौरुषेयमेव गृह्यते अत एव चेदं प्राचां देश इति सा
र्वकं तेन घटीयाग्रसाध्ये वगहादित्वाद्धा साधुरिति कैयटाद्यनुसारिणः अन्ये तु अनुपसंज्ञा
न विरोधन्यायेनेदं प्राचां देश इति नियमार्थं घटीयाग्यनेनैव साधुरूपतावोधकं शास्त्रत्वस्या
नामत्वात् इदमेव संस्पष्टं चेदं कारनाम्नो निस्त्रैभ्याकारे अत एव गोपवनादयः पशूनामप्या
इति वार्त्तिके गोगोत्रमविगोत्रमित्युदाहृतं संगच्छते इत्याहुः एतदेवाव्ययभूमूलेपि कथि
त्वात् घटीयं रूपं घाटमिति गोत्रोत्तरपदस्यास मस्त गोत्रवत् नूप्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यं जि
काकान्यहरितकान्यवन्तां ओदनपाणिनीयाः पिंगलकारखास्यकात्राः पैंगलकारा
वारत्यादि जिह्वात्यादि किं काकाना हरितकानाहरिति एङ् प्राचामित्यस्य शेषिके कैव एव
निबन्धनयित्तुमिहैवैतत्प्रकरणमुपन्यस्तमित्याहुः कन्थकादिसिद्धं पदत्वायथाख्याना
दिति वोध्यं उच्चारणार्थ इति भयत्रापि नकारएवानुबन्धस्तस्य विपर्यासस्तु स्त्रीप्रत्यये वि
घोषार्थ इति भावः कापुपाद्यं तगं लत्सूत्रमाह आपदादीति ओदेशे वृद्धादिनिवृत्तं वृद्धाकमि
ति न च तत्र वृद्धात्प्राचामित्यस्य प्राप्तिः परत्वादस्येति वाच्यं नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति
रिति पदतोऽनेनैवठञो विधानात् स्पष्टं चेदं तत्सूत्रे भाष्ये इत्याहुः वृद्धान्नु अन्ते ओगार इति सेवध्ये
नेतदाहृ वृद्धादेवेति प्राग्देशवाचिन एवेति तु ननियमः प्राग्देशवाचिनउवर्णान्तस्याभा

वेनव्यावर्त्याभावादितिनिरूपितंः अत्रयान्त्यपूर्वसूत्रेउपान्त्यभाष्ये च वसोप्येवमेवउपक्रमस्यवृद्धादित्य-
स्यसंकोचापत्तेरित्याहुः धन्वमरुदेशः धन्वविशेषवाचिनिरूपग्रहणं तु न तस्यापिरूढत्वात्तत्रापि
वपर्यायाणामपिनग्रहणंपारेधन्वशब्दस्तुविशेषवाच्येवस्पष्टंचेदमयान्त्यपूर्वसूत्रेभाष्येऐरावतं
धन्वेति यद्यपिसमानोमरुधन्वानाविल्वमरस्तथापित्रएकंनामधन्वेतिभाष्येकृत्स्नपाठात्नपुं-
सकत्वमपिधन्वशब्दस्येतिबोध्यं पौत्लुवकंत्वनिउत्तरपदवृद्धिमाहितस्यपाठः उत्तरेणेतिवोप-
धत्वादितिभावः ईवरइतिव्याख्यानात्दीर्घग्रहणंनपरत्वंस्पष्टार्थं जनपदतत् तदवधिरिति
कर्मधारयः तेनसज्जनपदएव अवधित्वंचसंनिधानाज्जनपदंप्रत्येवनचजनपदत्वादेवसिद्धिः
पुनर्विधानसामर्थ्यात् उत्तरसूत्रेणत्रिगर्त्तशब्दे गर्त्तोत्तरपदंच्छंबाधित्वावुञेवयथास्यादित्यर्थं
तत्रएवचोत्तरार्थमेवतवदवधिग्रहणंफलितंतन्नवुन्नपञ्चदाहरतित्रैगर्त्तकइतिएतेनोत्तरो-
दाहरणस्यात्रोपन्यासश्चिन्त्यइत्यपास्तं अवृद्धादपिव अत्रसूत्रेऽवृद्धादपीतिचिन्त्यप्रयोजनंसा-
मर्थ्याद्वृद्धादित्यस्यानिवृत्तिसिद्धेरित्याहुः दार्वकइतिदार्वाइतिवाइतिबहुवचनोऽयंजनपदे ।
कालञ्जरकइतिकालञ्जरेषुभवाइत्यर्थः कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदेत्यादितिवृत्तंदेशइत्येवउत्त-
रपदग्रहणंकच्छार्थंकेवलस्यापितस्यकच्छादेशवृत्तेः अन्यत्रतुसामर्थ्यादेवतदंतविधिः
सिद्धः दारुकच्छकुंडाग्निसिंधुवक्त्रवकुवर्त्ताः प्रत्ययः कचित्तुकाशिकायांगर्त्तोत्तरपदादिति
पाठोऽरण्यपने सजनपदवध्योश्चेतिसूत्रभाष्यविरुद्धः धूमादिभ्यो येत्तुष्मादिषुपाथेयविदे

५३

प्रा॰ श्रो॰ 530

हानेन्ताः योपधजनपदवाचिनस्तेषामदेशग्रहणार्थं ग्रहणं समुद्रान्नाविमनुष्येच नागराश्चास्त+
णाइति वक्त्रादिषु नगरशब्दो माहिष्मतीसाहचर्यात्तन्नामधेय एव गृह्यते अत एव प्राचांग्राम
नगराणामिति सूत्रभाष्ये नागरमनुदाहृतं तेन नात्र ठञ्ञिति भावः विभाषाकु॰ कुरोः कच्छा
दिपाठसामर्थ्यात्पक्षेऽणि सिद्धे युगंधरार्थं विभाषेति भाष्यकारः मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वा
न्नित्यमेव वुञ् कुरुयुगंधरौ जनपदशब्दोऽवृद्धादपीति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं कोपधा ग्रस्थो।
त्तरेत्यादिना सिद्धे जनपदवुञो बाधनार्थमिदं नञ्च उदीच्यग्रामलक्षणाञ्ञो बाधनार्थमित्युक्तं
मद्रिकजनपदः कच्छादिरयमाकृतिगणस्त्वकरादित्येके वुञादेरिति यद्यपि कशब्दो नव
हुवचनविषय इति वुञः पूर्वत्रिः तथापि उत्तरार्थं पाठ इत्याहुः सिंधोरदेशे ठञ्प्राप्ते नियम
मार्थमिति विपरीतनियमस्तु न गोयवाग्वोश्चापार्थमा कन्नकादिषु साल्वपाठस्तु साल्वः
पदातिरित्यादौ कोमाभूदिति कैयटः आनमिवानाकोनेति भाष्यस्वरसः गहादिभ्यः अ
यमाकृतिगणः मुखे सादिचत्वारिंगणसूत्राणि आघाटादित्वान्नसि नत्रालोपस्येतिस
लोपयस्येतिचेत्यकारलोपः लापयित्तमिति तेनारातीय इत्यादि सिद्धं कुजनस्येति र
दंमखेवेति चानः पूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनोभवार्थे एवैतेभ्यः प्रत्यय इत्याहुः देव
कीयमिति नूनमत्र दैवानुग्रह इति भाष्यात् देवाच्च ञाविति प्रत्ये भवनतीनि माधवः स्व
कीयमिति नु शारुस्त्वार्थिककप्रत्ययो नादस्याकृतिगणत्वेन छो वाध्यः केवलान्नु द्वान्त

प्रा

ग्रहणं सोढं एतच्च छारादीनां चेति सूत्रे आकारस्य ह्रस्वत्वमीयमिति तु प्राचीनाकः एवं मध्यशब्दाद्धेम
ध्यमिति भवति अन्यार्थे तु नाणं अनभिधानात् एवं तत्रैवार्थे कप्रत्यय संनियोगेन मध्यस्य
मांतत्वमपि निपात्यते मध्यमीय इति भवति स्पष्टं चेदमंतः पूर्वपदादित्यत्र भाष्ये अंतरशब्दा
प देनेन चकेन शब्देन समासे स्वार्थिके केनांतरीकमिति साधु अविनाभूतमित्यर्थः एवं पृथि
वीमध्यवाचिनो मध्यशब्दस्य भवानिरिक्त ज्ञानादिषु कप्रत्यय संनियोगेन मध्यमादेशः म ।
ध्यमीयः मध्यान्तरवाचिनस्तु नेति बोध्यं पृथ्वीमध्यवासिनश्चरणः इत्यर्थे तु न चकः किंतु सौ +
स्यनिवास इत्यण् एवं मध्यमादेशस्तु तत्रापि मध्यमाश्चरणा इति नडुक्तं पृथ्वीमध्यस्य मध्यमभा
वश्चरणसंबंधेण तु निवासलक्षण इति राज्ञः देश इति न संबध्यतेऽसंभवात् ब्राह्मणकी
य इति कोपधत्वादण् प्राप्तः सोमकीयस्तीकीयादिन्तु गहादित्वात्साधु एतेन कोपधग्रहणं
कर्तव्यं सौसुकायद्यर्थमिवार्तिकानुक्तं न्नूनतेति परास्तं अपोमसुवेयमिति वाहीकग्रामलक्ष
णे ठञ्ञिठौ विहप्राज्ञेऽठञ्ञिठादेरिति नगरांते रापर्थे तादि तितु जादि ग्राह्यार्थः पर्वताच्च पार्वती
येरिति तु पर्वतीयस्य राज्ञ मनुष्यार्थे छांतादणो वाध्यं श्रौषिकादिति निषेधस्तु नस्वरसरूपत्वात् ।
विभाषा अमनुष्ये शब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात् रूढकं । देशवाची भारद्वाजशब्दः प्रकृतिवि
शेषणं व्याख्यानादित्याह देशवाचिभ्यामिति युष्मदस्मदोः चाच्क इति विधेयसंनिहितवस्य
विधेयसमुच्चायकत्वात् तत्राश्नवाधस्यत्यदादित्वेन वृद्धत्वात्प्राप्तस्य छस्याने नैवविधान
मिति भावः यथासंख्यं तु न अस्वरितत्वात् तत्रैकएव खोने नविधीयते चकारेण तस्य स

प्रां॰शो॰

531

दापनाद्योस्तेनसावप्रयकरणोक्तेनेतिकुत्रापयथासंख्यप्राप्तिरितिवाच्यं चकारेणैकस्यानुकर्षणे
नानैवविधानमितिमत्वा यथासंख्यप्राप्तिरुद्भाविता वार्त्तिककृता अस्तु वा तथापि सू-
त्रेनकश्चिद्दोषः पक्षे णिनिखचवत्तकयोरभावपक्षे उत्सर्गसूत्रेण णिन्यर्थः यत्तु प्रत्ययत्रयवि
धानात्र यथासंख्यमितिनत्वन्यतरस्यां ग्रहणस्य हि पक्षेऽभावमात्रमर्थः नत्वन्यभावोपि
नानार्थतापत्तेः प्रकृतेचवाक्यादेर्महाविभाषादिनासिद्धत्वादन्यतरस्यां ग्रहणं ग्रहणबोधनं।
तदभावेऽणोवेतिलक्ष्यसंस्कारवेलायांनिर्णीयते यथासंख्यसूत्रे हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां
निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यं गृह्यते इतिस्पष्टं तमङ्गणेनमित्यादौ भाष्ये इत्याहुः भाष्ये तु पुष्प
रस्मरोरन्यतरस्यां कृइतिवर्तते अणभ्यां कोवास्यात् उत्तरीत्यावद्धत्वान्नित्यप्रसङ्गे विकल्पोयं
ततः खच्चेतियोगविभागेनयथासंख्यंपरिहृतं तस्मिन्नणि च पूर्वसूत्रेसामान्यनिर्दिष्टेन
प्राधान्यात् खच्प्रत्ययतत्वेन परामर्शः निमित्तनिमित्तिनोर्यथासंख्यं तु न एकविभक्तिनि
र्देशेनचकारेणचवाक्यभेदस्य च केन योगविभागबोधनात् तस्मिन् पुष्पाकास्माको तस्मिन्
खत्रीत्यर्थः ननु अणिचेति नवकमनका एककवचनेइतिषष्ठ्यर्थेप्रथमाद्विवचनमित्याह
एकार्थवाचिनोरितियोगिके एकवचनग्रहणमितिभावः अत्रापि खच्चाणिचेतिवाक्यभेदेन
संबंध्यते अतो न यथासंख्यमितिदिक् प्रत्ययोत्तर उत्तरपदेतु त्वत्पुत्र इत्युदाहरणं बोध्यं अ
धीयत्र अधीनस्य पूर्वपदात् सूत्रकतावः वत्पर्थेवा लेपेन स्वार्थेभवोबाले यधिकाः अध्यात्मा
दित्वादित्यसिद्धमिन्यत्ये टिकपूर्वः दिक्परामर्शस्य अर्थेतसमासे यदेव पूर्ववि प्रतिषेधन पूर्वसूत्र।
स्य पूर्वग्रहणेनैव सिद्ध इतिकेचित् पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासायेत्याहुः संभाव्येतेति

वानुकर्षं नो न रत्नेन तदनुपस्थितिकाले इत्यर्थः । तदुपस्थितौ च यत्नानुकर्षाभावात् तत्र
वानुकर्षो भविष्यतीति न तु ग्रहणस्य प्रयोजनमेव तन्त्रायातानित्यत्वज्ञापकं वेति भावः । मध्यमा
न्तः स्वार्थे व्ययं परं तु भवार्थः । एतत्प्रत्ययविषयत्वाभिधानस्याभावात् तेन माध्यमसिद्धिः
स्पष्टं चेदं ग्रन्थतः पूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये । अस्मांप्रतिके संप्रतिशब्दात् प्रज्ञाद्यणो विनयादित्वा
त्स्वार्थे ठक् तेन संप्रति सांप्रतं सांप्रतिकमिति त्रयः पर्यायाः इति बोध्यं संप्रतीति त्वाव्ययमनन्तर ।
न्तराले अतिरिक्तः षष्ठ्यन्तः स्वाप एव संप्रति यत्नोपन्यस्तं च रात्र इति प्रयोगात् तस्मान्नो नातिरिक्तः
समय इत्यर्थः । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरादिदानीमित्यर्थे व्येतेवोध्यः । द्वीपाद अनुसमुद्रमि
त्यनुर्यत्समये इति समासः स तन्मध्यं तं चेदं विद्यमानक्रियाधारकं द्वीपविशेषणमित्याह समुद्र
समीप इति कर्मणो मनुष्यवृत्तस्यापवादः अनुसेमिति द्वैपमन्यत् द्वैपको मनुष्यः । उक्तावरा
वृत्तो कालाद्धत्र स्वरूपस्य पर्यायाणां कालविशेषवाचिनां लक्षणया पिनद्धाचिनां च ग्रहणं
अत एव कालिकी व्याप्तिरित्यादयः प्रयोगाः संधिवेलात्र योद शीपभ्रतिभ्यो ऽवद्धेभ्य षष्ठ्यन्त्वा ।
धनार्थे विधीयमानोऽण् वैहिपलालिकं कादंवपुष्पिकमित्यादि प्रयोगाश्च संगच्छन्ते एतेन वि
शेषणमेव ग्रहणमिति वृत्त्याद्युक्तमपास्तं मुनित्रयानुक्तत्वात् योन पुनिकस्त्वस्यानापत्तेः
अत एव वनस्य छिन्त इति सूत्रे यौनः पुनिकमिति प्रत्नीने यथा कथंचित्कालपर्यायात् त्रिलिङ्गेषु
टः । त्रात्रिणिक ग्रहणोपमाणां नु संधिवेलादि सूत्रे त्रैनकाल ग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणं

ननु नु च विशेषण इति मुख्यत्वादनात् पुष्पादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थ इति इति चेत् न तत्पः यो॰
गादि निरूढत्वार्थे लक्षणात्वाव्यापकत्वात् अदोषः न चैवं नाकालो मुख्योर्थः अनन्यलभ्य
स्यैव शब्दार्थत्वात् न दारु कालवाचि भवती कालप्रतिपादकेभ्य इत्यर्थः सायं प्रातिक इत्यादि
न चात्र व्योगसमुदायस्य योगवाचिकत्वाभाववत् कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावा
त् कथं ठञ्ः प्राप्तिः किं चाचनदंतत्वेन चौनः पुनिक इत्यत्र स्यात् निषत्वेन चाव्ययत्वात् पुलोड
वी तावि विति वाच्यं नस्तद्धिते सर्वस्य ठेड इति सूत्रस्थ भाष्यप्रयोगेणैरदेशकालवाचकाद्व्यय
त्र ठञ्ः चुचुलोर् भावस्य चकत्वानाददोष इत्याहुः इति यावदिति निनन्ति दंभ्रममपात्यचितिसूत्र
स्थभाष्यविरुद्धं न त्वरिक्रिकन त्वत्राणोः ढुक् चुचुलोः स्तु विप्रतिषेधत उक्तः तद्दीन्यादि कवाधकठ
ञपवादत्वयोरूपवत्ता नामणादीनां उचलेन केन संप्रधारणया अनुचितत्वेन नदसंगतिः
स्पष्टैवेति चेन्न सायं चिरमिति सूत्रस्थ सायंग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधे नोक्तभाष्य
स्य प्रौढिवादपरत्वात् न त्वर्हि भोनाव्ययादव्ययत्वेनैव चुचुलोऽसिद्धत्वयान त्यत्याख्यानं स्य
नेर्ष त्रिनि अत्र सायं शब्दस्य व्यवसानमात्रवाचीन कालवाची सायमह्नः इत्यादि प्रयोगात् षोनष
मी ली ति स्मरणात् च्चानः सूत्रमनेपिनेह नग्रहणमिति निष्टावः न च सायं शब्दस्यापि लक्षणया
सायाह्ने परत्वे कालवाचित्वमस्त्येव वृद्धन एवं तायमं उनमभिन्न रयंत्य इति भार विप्रयोगइ
ति वाच्यं तस्य मांननतायात्रपि विधेयनयागौरवापत्तेः अव्ययस्य प्रतिपदोक्तत्वात् चिरशा।
त्सा हत्तवर्यण शाकाकालवाचिन एव सायं शब्दस्येह ग्रहणात् न चैवं सायं शब्दस्य लक्ष

एतादिनाकालपरत्वे। नन्वः कालात्पूर्वमुद्देशात्परः नचेदापत्तिः सायचिरेष्योमंतित्वं नियमात्परत्वमितिवार्त्ति
कविरोधादितिवाच्यं अननिधानेनतत्रवर्णोऽभावकल्पनात्वस्तुतो यत्र तत्र सायशब्दस्य साया
द्यशब्दे सायंतनशब्दे साधरितिसत्त्वमंतेनेलत्तएवं यापकालपरत्वे साधुत्वेनान्वये तेतिनाव्यवर्सं मनमि
त्तिभाष्यप्रदीपोद्योतेनेतिसूचितं मूलेनएवाध्याययात्मविनिस्तरेणत्रनेनत्तत्रागेणेण्यनूपुयुलोष्य विप्रतिषे
धानन्तरयाभाव्यो न्यूननेतिपरत्वं अपवादत्वान्नूरत्याहुः श्वाच्छश्वाद्दशब्दः श्वनापद्दवीभोणए
इतिसत्त्वमपर्थ्येमत्वर्थीयान्नः पिन्यकर्मविशेषणत्वरस्त्याहुः अतएवअद्धावतः प्रकृतस्यनेदमप्ह
णंव्याख्यानाच्च ठच्चात्स्यादिति षेधामोहमोहदृत्यादिनात्मवपिविकल्पितः एतेपुपुलोवे।
ध्योहारादीनांचद्वारास्वश्वमव्यल्कस स्वस्ति स्व स्वग्रामस्वन्नू स्वाङ्गश्ङ्ग द्वारपालः श्वादंष्ट्र
स्वाध्यायस्वर स्वन्तरस्तनदादियहणमपीत्यथैवस्थानेअत्र स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठस्वशब्दा
देश्चेदेतयोदेवत्तिनियमार्थः तेनस्वाधिकाः प्रकृतिरितिसिद्धं स्वाभाविकं स्वारात्रपं इतिच
सिद्धं धुनितः चेदद्वारादीनांचेतिसूत्रे भाष्ये शौवस्तिकमितिनतुश्वस्त्यय संनियोगशिष्टत्वपोत
रंगत्वान्नापि वस्य पृत्ययभक्तत्वं योगात्परस्यैत्यर्थे ठस्यादित्वाभावेनततः परस्वाभावात्कमे ठ
इत्यादौ अव ठचः ठस्यैवेकादेशोऽनुलर्भः यदागमाइतिन्यायेनागविशिष्टग्रहणेपि निर्दिश्य।
मानपरिभाषयासमुदायस्यानुलर्भः निर्दिश्यमानस्यव्यवहितत्वाद्वेतिचेन्न वृक्षाणा त्यत्र वद्ध
चोमनुष्यनाम्न इत्यत्र ठच स्थितत्वेनेकादेशोन्तरंगे भ्योवलवानितित्वापितत्वात् अन्यथासंनियो
गशिष्टप्रत्ययायुदात्तत्वेनेवसिद्धौ किं तेनकुनेत्विकादेशोप्रत्ययस्वरं वाधितुं चिन्त्यमित्याहुः स्त

533

त्रठस्येवाऽऽद्गतिसूत्रे संघातग्रहणपक्षेऽयं नोदात्तस्याद्यस्यानर्थकस्यादेनोदात्तादेशसंपादनेन चि।
त्वसार्थकत्वात् वर्णग्रहणपक्षे तु टगादिषु कारउच्चारणार्थं अनक्षेपव प्रत्ययाऽऽदिति भाष्यकैयट
हृदयत्तादेसंमतत्वेन शब्दापेक्षार्थस्य त्रित्वस्यादेशे नोदात्तत्वस्य सार्थकत्वात् तस्मात् यच्च चि
त्वसामान्यापेक्षं ज्ञापकं बोध्यं शब्दवैसंबंधादेशान्त्रेऽनरमेष्वोवलवंतरतीति बोध्यं अंगत्वनित्र
मा स्यठस्येति व्याख्यानेनुयदागेंऽऽति पदिभाषयाविशिष्टस्य ग्रहणात् निर्दिश्यमानपरिभाषया
चठस्येवादेशान्नदोष अतएवभाष्ये नादित्वादप्राप्तिरित्युक्तमित्याहुः संधिवेला अणग्रह
णं पौर्णमास्यादिभ्यपष्ठकं बाधितुं वचनं तु ठञ् बाधनार्थं चरितार्थं तेनैवमिति षष्ठ्यणपुत्रे काले।
भवमित्यर्थः जातनु अविष्टाफल्गुनीति लुक् तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति यलोपः शाम्भत
वृतिप्रयोगदर्शनात् संधिवेलादौ शम्बक्रूटोपिपद्यते शाम्बुतिकरन्यत्र तु निपातनादेवाणभावः
प्रावृषः न हि वनीतिपशाह्वस्य दीर्घः अत्र नणोपवादः प्रावृष एण्यइति भवादावयं ज्ञानेनुठ एव वृत्त
ति रथाभ्यामिति सिद्धे पृथिव्यालाघवार्थं एण्कारोच्चारणं किं च प्रावृषेण्यमावत्तणः प्रावृषे
णि त्यत्रणश्रवणार्थमपि ननु एणंतानान्ति पृणितो पाल्लोपयलोपाः सर्वत्राणेच नन्वत्र सर्वत्र ग्र
हणं व्यर्थं कं दसीत्यस्य निरत्येव न त्फलसिद्धेरिति चेत्सर्वत्र विभाषागो वित्यादिवत् तस्मात्
तेनसर्वत्रग्रहणे सामर्थ्यान्न हेमंतात् चेति पूर्वसूत्रेऽपि तदपकर्षणाल्लोके पि हेमंतिकमितिभवतीत्य
पास्तं किंच लोके हेमन्ते हेमंते पाभ्यां अत्र तु एण हेमंतयोः सिद्धिः कंदसि तु ठञ् आत्तनीयमपि न चा
त्रठञाणोबाधः कं दसि सर्वे सिधाना वैकल्पकत्वात् इति नूपत्रयसिद्धविदेह स्वत्रे ना कार्यमिति

भाष्यं विरुद्धं तत्त्वद्रीत्या हेमंशब्दे अत्वणोर्हेमन्त इति ठत्वाबाधापत्तेर्हेमं तमित्यसिध्याफलभेदश्च
त्याख्यानानापत्तेः नत्वैतावान् विशेषस्तोके हेमनो इति विषय एव अत्वं वाचित्वमिति हेमंतशब्दो
त्यादित्वे नास्य यदविग्रहः इति कैयटः हेमंत पर्याय हेमनशब्दस्तु तस्मादेतो हेमत्वशब्दाध्ययनत्वादिरूपयो
गाद अस्तीत्यवसीयते न च हेमंतान्वेति चकारेणात्वणोऽनुकर्षणात्स्निद्धिः वसंतादेति च वदस्या
न पिच्छेदसीत्यनुषंकत्वस्येवो चिंत्वात् ध्वनितं चेदं सर्वं भाष्ये स्पष्टं तु टः शब्दमिति अन्य यानरंग
त्वात्तत्वरिसत्तुरियुकारस्यांगान्यरत्वाभावात्स न स्यात न च यदागमाः इति न्यायेनपुंवोरिति
सत्रे आगमविशिष्टस्यापि ग्रहणात्त्र दोष निर्दिश्यमाने परिभाषया विशिष्टस्याग्रहणेः निर्दि
श्यमानस्याववहितत्वाद्वेति भावः अंगत्वनिमित्त योवोरित्यर्थेन्तु न दोषः अत एव भाष्ये ना।
दित्वाद शब्दत्विरित्येवोक्तं तु कुकर्तृत्वमशक्यः शब्दनमित्यत्र विसर्गाभावापत्तेः एवं च सस्तु
कितोत्वादेशापत्तिरिति बोध्यं दिवसावसान ऽत्रदसाय शब्दस्य प्रत्ययसंनियोगेन मांतत्व
निपात्यत इति सत्रानुसारि वार्त्तिकमतं भाष्येतु सायंग्रहणं प्रत्याख्यातं अत्र सायं चिरशब्दयो।
र्यद्वकं वांतत्का लाद्रुत्रितिसत्रे ऽव्ययप्रकरणेवोक्तं चिरंतनमिति चिरस्य मांतत्वं निपातना
त् प्राह्णेतनमिति प्राह्णः सोऽस्येति विग्रहः एतदर्थमेवेदं तत्वनिपातनं ज्ञातार्थेनु सम्यक्
कस्मिंन वप्रकारांतात्स त्रमीश्च वणाप तत्राप्येदं तत्वनिपातनमस्तु घकालेत्यत्र दूलदंत्यतु
त्रे दनेवैरित्याहुः ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये घकालेत्यस्यवैकल्पिकत्वात् ज्ञानार्थैपि पातिकश्चाह्नत
२ नमित्येतद्यान्नयेप्येदं तत्वनिपातनमित्यन्ये उक्तार्थकेन सत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्त्रविकल्पा

नुवृत्तिश्चिंतिस्यमिति तत्र च श्रुरारण्यमित्यत्र एवोदरादित्वान्नलोपः नत्तु श्रुराण्यशब्देऽग्निनिमित्ताननात्
तथा हि सति निमित्तानां बाधकत्वेन श्रुरानमित्यस्यानापत्तेरिति सर्वादिसूत्रे केयटे स्पष्टं पर
तु पूर्ववत् सरे परारि पूर्वनरे अगादीत्तिरिमचोद्भुतं प्रकाममकं तृ अलुगिति पत्ते तुतिशेषः
तत्र ज्ञातः यद्यपि शेषवत्वेव सिद्धं चात्तुषंत्वमित्यादिवत्त्वधिकारत्वाच्चद्युतदयशुतिव्यर्थो।
ज्ञानाद्यर्थो निर्देशः ज्ञानि दिग्रहेवे निनियमार्थेऽत्तुन चात्तुषमित्याद्यसिद्धेः शेषेरत्यस्यलक्षणला
वावैयाकर्णापत्तेश्च अथास्त्रेणानस्यादोत्वनभिधानात्र च गुल्याखेनतिकृतमूलागरत्वादोय।
ष्यासमथाविभक्तियोष्यातेपादेवत्र इष्टं ते चात्तुषमित्यत्रत्नतीयायष्यात त्यापि प्रावहविता
दोमिदमावश्यकं योगविभागः समर्थविभक्तिनिर्देशाच्च स्पष्टार्थः संज्ञायां शारदौ प्रक्षाल्तिप्र
त्यसमुदायेन चेत् संज्ञागम्यतरत्यर्थः संज्ञायां किं शारदं सस्यं उत्तरपदस्य तत्त्वं वपवादित्या।
दौ पंचमीनिर्देशात्तत्तेषोष्ठपदानामित्यस्यारंभसामर्थ्यात् पूर्वसाहचर्याच्च नियमापेक्षयावि
धित्वस्योचितत्वाच्च हृद्भगसिंध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति सूत्रे पूर्वपदस्य चेत्युक्तेश्च विनाप्यधिकारमु
त्तरपदस्यैव भविष्यतीति चेत्तत्र त्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रविधायकेउत्तरपदाधिकारविहितवृ
द्धिपरिग्रहार्थत्वं सत्वात् परिमाणांतस्येत्यस्यैत्र सख्यानिसमर्थणार्थमपितस्यावश्यकत्वाच्च
न च तत्र संख्यायास्त्वनुत्पातिमित्वात् असमासे निष्कादिभ्यः इति सूत्रस्थ परमनैष्कि
कमितिभाष्योदाहरणासंगत्यापत्तेः अत्रत्यभाष्यं तु प्रौढिवाद एवेत्याहुः केचित्तु तत्र भाष्यप्रा
माण्यादेव वृद्धिमाहुः पूर्वकालैककरतिवर्षाणां पूर्वस्य त्वेकदेशि समास पूर्वात्स्विति न

ञ्णितार्थ्येति समासः ऋतोरिति ऋतुवाचकानां वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वाच्यः अ
वयवाचकानां यदि पूर्वपदत्वमित्यर्थः पूर्वत्रेति उदाहरणे इत्यर्थः तेन तत्र वर्षाभ्यष्ठक् सर्व।
त्राण्येव न लोपश्चेति ठगणो सिद्धो इहापीति प्रत्युदाहरणे तेन तत्र कालाट्ठञेव वृद्धिमद्धौ किं
पूर्वशारदं इत्युपणेन किन्तु ऋत्वपेक्षे वाचनिक एवायं तदन्तविधिः यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम
वतीत्यर्थः न्यायसिद्धोयं तदन्तविधिः सुसर्वार्धेति दिशश्चेति सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
जनपदशब्दमुच्चार्य विहितस्य जनपदतदवध्योश्चेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन वृद्धिविधायके नैव तद
न्तविधिज्ञापनात् पूर्वसूत्रे तु प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते पूर्ववार्षिक इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरित्या
हुः पौर्वपंचाल इति न चात्र वक्तुर्वादः तदन्तविधौ दिक्शब्देभ्य इति शब्दग्रहणेन दिक्शब्दस्वरूपग्रहणात्
मात्रग्रहणादिति वाच्यं वृद्धिविधिज्ञापिततदन्तविधौ वृद्धिविधिगृहीतदिग्वाचकस्यैवानुवादे
त्वित्यात् शब्दग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः पौर्वमद्र इति मद्रेभ्योञित्यत्र तु लक्षणप्रतिपदोक्त
परिभाषयैवास्य वारणे सिद्धे स्य प्रयोजनं चिन्त्यं केचित्तु अस्मादेव ज्ञापकादत्र प्रतिपदोक्तपरि
भाषा न प्रवर्तते तेन तदन्तविधिर्वाचनिक एव प्रत्युदाहरणेपि वृद्धिर्भवत्येवेत्याहुः उत्तरार्थमिति सु
सर्वार्धदिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते सुसर्वार्धेभ्यः परस्यापि मद्रस्यामद्राणामिति पर्युदा।
सः संभाव्येतेति तन्निवारणायेहापि पर्युदास इत्यन्ये प्राचां ग्राम प्राचामिति देशनिर्देशः ननु जननि।
वासत्वेन नगरस्यापि ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं व्यर्थं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादिवत्तु स्पष्टं चे
दं भाष्ये इति चेन्न नगराणामित्येतदुत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्येतदेगविशेषणमिति

विषयविवेकार्थं नन्वसत्वात् न बाह दिशाऽस्यादिनाऽऽद्यमेवं बाधनयि नुवृत्तमेणव्याख्यातं
अवयवस्येति दिशः पदस्येत्यादिः अवयवस्यादेरचऽइति पाठः पूर्वेषु कामकृशमऽइति यं
न्तुदिक्पूर्वपदादिति तत्रऽऽतिहृदन्तः तत्र प्रकृतेः संज्ञायामिति निवृत्तिर्विरोधात्पूर्वेः पाटली
तिपाटलिपुत्रश्चाद्भूतत्वदवयवे वर्त्तनऽऽतिसमानाधिकरणे समासः पूर्वाह्णेऽऽदं विभाषा
पूर्वाह्णपराह्णाभ्यामित्यस्य नक्षत्राणां निशाप्रदोषयोश्चेत्यस्य स्वार्गिकाणां शुपव्यायप्रथमवा
दः पञ्चविंशविध्ययकारम्भणमणजोकनुच तनः पूर्वाह्णे न्याद्भिनुरहिणमेवपाठं आर्द्र
त्रामावास्यकयोः के णऽऽतिहृस्वत्वे नसिद्धं तथाप्यार्द्रकाऽमावास्यिके त्यत्र नित्येत्वा पवृ
त्कृतः अत्र संज्ञायां शरदऽइति सूत्रस्य संज्ञाग्रहणं कृतलवमेति यावदनुवर्त्तयन्ति केचि
दिति वृत्तावुक्तं तन्मतेऽसंज्ञायांयथायप्रथमणाद्योयादयश्चवोध्याः अमावास्याया
वा पचेसंधिवेलाद्यणे अमावास्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेऽमा पूर्वाह्णसे एर्पातिवृद्धो पक्षे
हृस्वो निपात्यतऽइति अमावास्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमितिश्राकु येत्वमावस्या
यावेतिहृस्वं पठंति तेषां विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादीर्घनस्यात् ऽइतिन्यासाल्पदत्तादयः नचव
द्धिप्रकृतिश्चतस्येदं ग्रहणमिति न दोषः टावनस्यानुकरणं नरं गत्वाहृर्हौ वृद्धिप्रकृतिभूतं।
स्यानुकर्त्तुमशक्यत्वात् ऽइतिवाध्यं अमावस्यदिति सूत्रं चेदस्तु अत्रेति अमावास्याशब्दाद
कारप्रत्ययः स्यादितितदर्थः क्रमादिति एतदर्थमेवयोगविभाग ऽइति वाध्यं स्पष्टं चेदं पश्या
स त्वाम सूत्रे भाष्ये श्रविष्ठा फाल्गुनीअव्ययात्पवि निसूत्रे विप्रतिषेधनिरूपणावसरे स्थाने

त्मभयं प्राप्नोतीति सौवानइति भाष्यप्रतीकमुपादाय भवार्थे ऽण तज्जार्थेन लुक स्यादिति कैयटो।
क्ते: सूत्रे स्वातिरिति स्वातेः पाठ इत्याहु: स्वातिपाठेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तस्याती
प्राप्ताहृ विज्ञानार्थं लुग्भवत्येव माधवस्तु स्वातीतिचेति ङीषन्तं पठित्वा ज्ञानार्थं प्रवृत्ती
षेनस्य सौवानइति नपुंलिंगविशिष्टग्रहणे केवलस्याग्रहणादित्यत तथा नाह नक्षत्रेति अभिधा
नक्षेतित्यायेन साहचर्येण चलतु मेनन लुक इति अप्रधानमिहोपसर्जनेनं न शास्त्रीयम।
सम्भवादिति स्पष्टं भाष्यादिषु। अविष्ठ। धनिष्ठा शब्दनिकासूत्रे समाहारद्वंद्वे प्रस्य निर्देशादिति
बोध्यं उपसंख्यानमिति लुक इति शेष: चित्रेति लुक कृत्तिनेति लुकि ललत्येल क्षत्रस्येतित्या
यानित्यत्वेन पुनर्वाप्यपिप्पलादेरिति अन्यथा रेवतीरोहिणीन क्षत्रइति गोरादिषु पाठान्न।
क्षत्रवाचित्वाभावेन न स्यादिति भाव: नक्षत्रेभ्यो बहुलमिससैवायं सर्व: प्रपंच: स्पष्टं
चेदं भाष्ये टानाविति विधानसामर्थ्यात्त्वानयोर्न कस्त्रियामित्येवेति फल्गुनी अषाढेति भा
ष्योदाहरणात् अस्त्रियामपीति आर्द्रविशीयाइति भाष्योदाहरणात् बहुवचननिर्देशा।
दिति वद्धार्थे त्वेपि शब्दपरत्वेनैकवचनं न्याय्यमिति भाव: स्थानान्तगोशाल: सूत्रे समाहा
रद्वंद्वगर्भो द्वंद्व: समुद्राभ्राद्घ इत्यादिनिर्देशो: पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वान्न तत्कृतो दो
ष: तेन स्त्रीलिंगयोर्गोशालाखरशालाकयोर्ग्रहणं विभाषेति अश्वरणयपीत्यादि: विप्रदे
प्राविकृतिन्यायेन तत्रापि लिंगमिति विशेष: पत्नु:सूत्रे गोशालशब्दस्य विभाषासेनेति नपुंसक
स्यैव निर्देश: तत्साहचर्यात्खरशालेप्येवमेव स्त्रीत्वपक्षेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया

त्तुकः यद्यपि शार्ङ्गरवीत्यादौ टाबंतयोर्ग्रहणेऽपि न क्षतिः एकदेशविकृतन्यायेन ङीबेपि सिद्धेस्तथापि
तन्मते वृत्तिविषयकल्पनागौरवभियाल्लाघवार्थं कृदन्तयोरेव ग्रहणमिति हलामिति हरदत्तादयस्त
त्र शार्ङ्गरवशब्दाद्वास्योविहितत्वेन तस्य लिंगप्रत्ययवैशिष्ट्येपि गोपालशब्दादेर्लिंगप्रत्ययवैशि
ष्ट्यस्य दुर्लभत्वात् यदि तु स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति निषेधात्तत्र विहितत्वं शोर्दुर्लभम् पुंक
स्तु धुनिर्तं चेदं वकुर्वीहितः सर्धसरत्न भाष्ये न तथापि न क्षतिः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्य
प्रातिपदिकस्य ग्रहणमित्यर्थस्य सत्वेन टापः पूर्वभागस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन परिभाषाप्रव
त्तेर्दुरुपपादत्वात् न ह्यत्र कृदन्तं गोपालगोपालशब्देन समासः किंतु टाबंतेन गोपालाशब्दो यद्यपि
लिंगविशिष्टं प्रातिपदिकं तथापि नासौ सूत्रे गृहीतः किंतु तदवयवः समुदायः अत एव राजकु
मारीत्यादौ प्रातिपदिकत्वापार्थं वक्तुं सूत्रे यत्नः आदृतः अन्यथा लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्य
त्नोऽनर्थक एव स्यात् अपि च नपुंसककृदन्तविशिष्टस्य लिंगप्रत्ययवैशिष्ट्यासंभवेन परिभाषाप्रवृत्ति
र्दुरुपपादोवेति दिक् प्रतिशस्त्रमरतिः कालाद्वृत्तानि गेंवन्ते तडो लतर्गिकाण् पुनः संधिवेलादिसू
त्रेणाननुज्ञातस्त्वर्थः स्पष्टं चेदं दण्डसामे सूत्रभाष्ये अयमेव भाष्ये हिरण्यत्वेन व्यवहृतः कृ
तलब्धः शेषत्रितिसूत्रे औणकतन्त्वादिप्रकारकबोधादीनां साधुत्वे सिद्धे इदं चिंत्यप्रयोजनमिति
स्पष्टं तत्र ज्ञानस्वितिसूत्रे भाष्ये यद्यपि ज्ञानक्रीतत्वेज्ञानलब्धत्वयोर्वाच्ये तथापि एच्यगुपादानं
कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकेपि बोधे एषा साधुत्वबोधनाय अत एव ज्ञाने लुग्भाज्ञामपि कृते लुग्नेति
बोध्यं प्राग्यभवः यद्यपि तत्र भवत्वेन सिद्धं तथापि भवने कश्चित्कालत्वप्रकारकशाब्दबोधार्थं

मित्याहुः भावेनतु नीलघटे घटत्वनस्यापि भवेपि भवनस्सत्वान्नैदं ष्टव्यादव्योर्नं उपज्ञातु उप।
ज्ञान्नाद्यः सामीप्येव्ययीभावाः उपज्ञानुभवंगन्तुरित्यत्र उपज्ञानित्रितिरवक्रान्तस्यस्पावभवन्नाभा
वादनभिधानाच्च शरीरावयवाद्यत्तद्भवसामान्ये विहितोपि नानभिधानादिति निरस्य इदं भाष्ये सं
भूते संभूतेष्यवक्तु नित्रिरूपासंभावनाद्याधेयस्याधारपरिमाणानतिरेकश्चेत्युभयमपि श्रुस
नेरित्याहुः कोशाद्ढञ् विकारे वक्तव्यइति विवामिर्कं सत्त्रमते कोशे संभवतीति सत्कार्यवादाश्रयेण
यथाकथंचिदुपपद्यः कौशेयमिति वस्त्रविशेषे रूढः क्रिमौ भस्मनि वानत्र अनभिधानात् का
लात्साधुपुष्प्यत्पितिपुष्प्यविकसनरजिदेवादिकाङ्क्षतरिच्छुयं तत्रभवइति यावत्कालादिति वर्तते उप्ते
न इति सूत्रे भूतकालोऽविवक्षितइत्यर्थः योगविभाग उत्तरार्थः आश्वयुज्या अश्विनी नक्षत्र
युक्ता याघोर्णमास्यामित्यर्थः कालानुत्तर उत्तरेष्वेव पवादोयं त्रकारः स्वार्थउत्तरत्र बध्यर्थश्च दे
यमृणेच्त्रणे किंमासे देया मित्याकलाप्या देयमृणेइत्यर्थान्नयायर्ज्योसमतीत्याद्यर्थमावश्य
केनकालादित्वनुवृत्तेनुवृत्तेन संबंधायचकलाप्यादयः कालेनाक्षणोकारत्वाहयस्मिन्का
लेइतिफलमिति उपचारादिति शेषः अतएवपुंलिंगंदर्शयति अश्वत्थ्य इति यत्रफले तमितित्र
पत्राद्यणोविधानसामर्थ्यान्नलुगभावात् अयंचग्रह्रदादिरितिनिरस्तं तद्विदां ग्रीष्मवसन्तादवर्षे
ण कालस्य संबंधो व्यभिचारीति उक्तार्थोग्रहायणीसंज्ञायां ग्रहणाग्रहायण्यामिति सूत्रे निबन्धस्तु
पूर्वाह्नसाहचर्यात्तच्छब्दनेइति बोध्यं आखरसमकमिति समपादुर्वर्षपर्यायः अवराचासौ
समाचेतिकर्मधारयः अवरशब्दस्याद्विकव्याद्वृत्तत्वात्तरिकसंख्येयइतिनियमः आगामिवत्स।

राणमाथ्ये संवत्सरे देयमित्यर्थः सूत्रे समाहारद्वन्द्वः संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च सि
द्धे ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पाठात्फले ऽरणत्वेन विवक्षिते ऽणं चाधि
त्वा ठञेव यथा स्यात् प्रथमां सोढोपाधिकात्स्वद्यार्थे ऽणादयः स्युः अस्येति षष्ठी न कर्त्तरि तल्लोके निबे
धात् किंनु कर्तुरेव शेषत्वविवक्षायां सोढ मम त्वं कालस्य स्वरूपेण भासायोगात्तत्सहचरितक्रि
यायां लक्षणेत्याह निशासहचरितमिति तत्कालः पुनस्तत्र ग्रहणं कालादित्यस्य निरत्यर्थे नत्व
र्थं सूत्रस्य तदित्यस्य व्याहृत्ये तत्र ग्रहणं रूपं तदस्येति सूत्रस्य तत्र उत्तरत्रापि संपठत्वात् तत्र
नमत्र सत्त्वैव तत्रत्यक्तिः तत्र जातः इति पुनः ग्रहणात् अप्रत्तिनिधतात्वं भवेन प्रत्ययः अनभिधानात्।
किंनु लक्षणयैव तत्र प्रयोगः उष्ट्रात्तिनः सिंहात्तिनः स्यऽेवेदमेत्तः पूर्वपदादित्यत्र भाष्ये चतुर्मा
सारायां यत्ते चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः संज्ञायामण्व्यक्त्यः कालाठञोप
वादः चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्मासी पौर्णमासी आषाढी कार्त्तिकी फाल्गुनी च उदं च पंचमेन
दृश्यत्र लवर्णामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनव्यहिगोरिति न लुक् अप्राग्दीव्यतीयत्वात् भाष्ये प्रयोग
द्वाविधानसामर्थ्याट्ठञ्चाह कुः दिगादिभ्यो यत् स्वयं पंक्तिदेवेति तत्व्यत्र व्योति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं उदकात्सं
ज्ञायां ज्ञायां मुख्यनत्र धनादीनाम शरीरावयवार्थः पाठः शरीराव संघोरस्पोवेगः इति तत्साधेव
शरीरावयवसमुदायस्य तदनयत्वात् शिरस्त्र शब्दाद्यानि ये च तद्धिते पादौ तद्धिते शिरसः शी
ला र्षन्नादेशः शीर्षण्यः वाकेशेषु शीर्षण्याः शिरस्याः केशा इति वोध्यं अंगुलये तु उत्तरपदं विभाषि
तं विभाषितं च ध्याह्रिकामित्यर्थः स्वरूपेणोत्तरपदस्य विकल्पासंभवात् अंगलेवन प्रधानादेशः इति

कु दन्तिस्तु मे विकारः शरीरावयवविशेषस्य कतिर्थमादिस्तनो वृत्तिप्रज्ञेनेन ठञ् कशिर्षट
अन्ति दंडाहन्तं कालशेषमरिष्टमपि गोरसे त्यमरव्याख्यायां मेष्यन्यपात्रं कालशिमिस्युत्रे:
य
वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः अस्तीमिति ठंत्र प्रतिरूपको निपातः धनवाचि स्वशब्दे पठितमव्ययं ग्र
त्राविशेषाद्वयोर्ग्रहणमिति हस्तदन्तादयः अस्तेर्यं विद्यमाने धने च भवमित्यर्थः त्रियाहृयं वि
यास्तृदीत्यमरः ग्रीवाभ्योऽण्च ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते ऽतृत्वावयवभेदविवक्षयां भस्त्रेव
हु वचनं निरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनं तादृथ्यं ठञ् गोस्तनपव गंभीरात् पंचज्ञ +
नाडुपसंख्यानं पांचजन्यः रुद्रं बोन्तः पूर्वैन्त्यत्र भाष्ये स्पष्टं परिमुखमिति वर्जनार्थे यपरीति
समासः सार्वतत्र त्यर्थेन समादेव निपातनादव्ययीभावः अव्ययमिति भागाद्देत्याकुः अनिशा
रव प्रभृत्युः परिमुखादिः प्रादिः प्राति प्रास्यं परे मुखोनुखलस्यैरौष्ठहनुशीलरथ्याः उपान्त
स्पृष्णा स्वलोक कलापस्थान शीरकलापशालयः अनोपदप्रभृ एवं शसीनापद्यिन् तिलमा
षस्पसानयवभंगगं गाश्शीरस्थाः परिमुखादिराकृतिगणः त्वेके परिमुखादिभ्य एवेति +
दिगादिगणानन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते तत्सामर्थ्यादिहस्ते ऽव्ययीभावपदं तन्मात्रप
रं नहि तेषां कार्यान्तरमस्ति येन गणपाठस्फुरितार्थः परिमुखादिभ्यः त्यवतु नोन्तं वकृत्री दि
तन्पुरुषयोरपि प्रसंगात् अव्ययीभावग्रहणमस्यान्तरत्रोपयोगास्ते इति भावः औपकुलरतिप।
वमौपशालो बोध्यः अनुशातिकादीनां च अयमाकृतिगणः आकृतिगणत्वान्तितेन नउदौ
दमाहृत्सिद्धिः अत्रश त्यपसंनियोगेनोधे प्रावृस्यमानत्वं निपात्यते अत्र वार्त्तिकं मध्यान्म

प्रा॰ प्रो॰ 538

एणमीयो मध्यमः मध्यमीयः मध्यस्य मध्यं इति नञुच प्रत्ययः इति वक्तव्यं माध्यं दिन उपगा
य गायगायत्रीति त्रिलमाध्यन्दात्तार्थं भाष्ये नुक्तिन्तु इत्युपपत्ते इदं चकारं दर्शयन्त्याहुः पर्याये ।
वानामिति आदेश्चोर्विशेषणेन तत्फलमुदाहरन्ति दैविकाकालेइति सौदेविकेनुनात्वं दे
विकादेर्थ्य प्राप्तेः अत्रवृद्धिरिति अनुवर्त्तते तेन च वृद्धिसंज्ञक आकार इत्यर्थः उक्तवार्थमनर्थे त्रै
भानस्यात्रासंबंधे मानाभावात् तेनदाविकीभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वनिषेधसिद्धिः नन्वत्र कृत्व
एवविधयः इष्याआकारस्यासिद्धत्वात् नच उद्देश्यमपवादः एकार प्राप्तवृद्धिवाधे पि अकारस्या
प्तवृद्धिवाधे मानाभावादितिचेन्न अस्यैव स्थाने अत्र चेदमेव मानं नचैव हीनस्योपसंख्या
नके त्वेवृद्धिनेस्यात् न्यायस्यानित्यत्वे नाहनेः वहीनरशब्दस्येच भाष्ये गीकारेणादोषा
त्व वहीनरात्तुनोत्पत्तिरनभिधानादित्याहुः वर्णान्ता केवलवर्गान्तुनप्रातिपदिकग्रहणे ।
व्यपदेशिवद्भावनिषेधात् कर्णेलग्नं लंकारे किं कर्णे लल्लाग्रं तस्यव्याख्यानइति चैतत्र
स्व भवइत्यर्थग्रहणे षष्ठीसमर्थाद्व्याख्यानत्वेन प्रसिद्धं गंपादिप्रतिपादकात् व्याख्यानकर
णेऽर्थे सप्तमीसमर्थात् तुनतत्रभवइत्यर्थे प्रत्ययः इत्यर्थः ऋतीति किं तद्भावेऽप्यर्थ
संनिधाने श्रूयमाणम् अकारोऽर्थमेव सन्निधिं पात्तत् समर्थविभक्तिमपि तेन भवे विषा
णेनादेवस्यात् इति सत्यं वाक्यार्थपरामर्शक इति नदोषः व्याख्यानव्यं नाम ऋतीति किं पा
टलिपुत्रस्य व्याख्यानी कोशलेनित्यादि पाटलिपुत्रव्याख्याय नेर्ईदृक्संनिवेशा वि
शिष्टमिति निनामग्रहेऽलुन्नसामर्थ्यात् अर्थानामेव ग्रहणमपानां ग्रहणे नेष्टादि व्याख्याने

व्यत्वात्मन्त्वंप्रसिद्धंनामग्रहणस्यप्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वादितिभावः व्याख्यानेननामप्रतिपादकंतेनके
नत्वेचशब्दजाललक्षणयावेन्मन्त्रनाम्नहः मंत्ररूपभवार्थमन्त्रनामाभिधानात् प्रयोगेनकिंत्वौपचारिकए।
वप्रयोगमग्निष्टोमेभवोमंत्रोऽग्निष्टोमइत्यादिएवंकल्पनेरूपेव्याख्यानेपिअग्निष्टोमस्यव्याख्यानंके
वलोऽग्निष्टोमः यद्यपीदंमन्त्रभवस्तस्येदमित्याभाणमार्थेनचापिठञादीनपवादान्नवक्तुमिमा
वर्थेनिर्देशव्यावेव प्रसंगत्वएणादिकंविधीयमानंरुमितिबोध्यंवक्त्रोनोवक्तव्यः किंसोयं श्रौतोद्वा
न्नाति किंसंहितायासाहितंमनिस्वरेणाय. दात्तोयंश्रौतग्रहणस्यप्रष्टार्थोवक्तव्यदमन्त्रस्वार्थंरुति।
नन्वेवमग्निष्टोमयाकपाकयज्ञनवयज्ञाः कथमुदाहृताश्रौतोदात्तत्वादितिचेन्नवक्तुमन्त्रपदश्रु
तिस्वरेणमध्योदात्तवाजपेयार्थेमावश्यककमिदंपरत्वात्तत्रापिप्रवर्तेन तरत्वाप्रशायान् यज्ञायार्थे
मेत्रत्रासलएककल्पेषुलाक्षणिकत्वेव्याख्यानस्यनामत्वप्रसिद्धिरितिबोध्यं यथापवेन एवका
रः स्पष्टार्थः ननःपुनितिपित्वंडीपर्थे कंदसोय यत्नलक्षणंठकोपवादः रुहार्थयोः प्रत्यया
भ्यांयथासंख्येन श्रुत्यरिनत्वान्यज्ञन चातुर्होत्रकरनिचनुर्होतेतिपृथिवीहोताद्यौरध्वर्यु।
रित्यादिमंत्रस्यनामधेयंनामाख्यानग्रहणंसंघातविगृहीतार्थमितिवार्त्तिके अपवाद
आचानिगणोयमिति कश्चित्तुठजादेर्विनिःआदिनाद्याचरत्वाभ्यामध्वर्योनयमनेवक्तव्यमिति
ठञ्प्राप्तः भावसाधनायनज्ञाह्वेनसमासे नोभाकर्मवचरणत्वेनोदात्तत्वात् अभेदोपचाराद्वर्यं ष्ये
वमित्यौधाऔपनिषदेष्येवं निरुक्तशारः संज्ञामीनाचितादीनामित्यत्रोदात्तः अस्याचित्तादीपाठ
स्तवार्थः हरदत्तमाधवादिविरोधात् मायः आपः स्वामित्राणोभागः सयत्रोत्पद्यते तदा।

परस्यानं बहुवचनं स्वरूपग्रहणं निरसितुं द्वाकं परत्वादयं बाधते आपत्तिकरत्वादि-
कार्कण्यं इति कुकणपर्णादिति छः प्राप्तः नैपथ्यं इति अत्र धूमादित्वाद्वुञ् प्राप्तः यत्तु तत्वात्तु निति
नद्वन्नसात् तीर्थशब्दस्यादेशत्वाच्चिन्त्वेनुधूमादित्वाभावादाप्यस्यान ठकोपवादः इति गोधंवि
द्योयोनिसंबंधेभ्यः इति विद्यायोनिकलसंबंधवत्त्वात् इति पाठके भयः इत्यर्थः इदमुत्तरत्रापत्यनुवर्तते
त्रूणप्रवादोऽपि परत्वाद्वकं बाधते मातामहपितुरपादिभ्यः तत्र त्रपद्धतेर्न्यं न तदिह्नत्य त्रो।
त्रे गोत्राश्रयत्यन्यपर्यायोनात्रम आगतत्रस्यार्थे कवत्सतयाः स्युः वैदादोसंघांकेत्यणः औपग
वके गोत्रचरणाद्वुञ् साक्षनिर्देशाः वुञ् नस्यैदमिति सामान्येन विधीयमानो विप्रनादिभ्यो न्य
त्रांके पि इत्यत्र स्यायाप्तिदेशाः स्येषेवेदंदृष्टं सामेत्यत्र भाष्ये आशौचमिति अमुवेरागत-
मित्यादि विग्रहः यत्वशुचेर्भावः इति तन्न नञ् पूर्वात्तत्पुरुषादिति भावार्थे स्येगंताछे त्यस्या
शौचं प्राप्त्यभावात् अशुचेर्भावः इति तु कलितोऽर्थः वृद्धि विशाखनातिप्रसंगः प्रसंगादुदाहरति
आनैश्वर्यमिति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वेनातीश्वरस्यापि तत्र पाठात् ष्यञ् केचित्तु योयस्य
भावः स तत्र भावो भवतीति आशौचे न त्र भवः इत्यणमाहुः आशौचेनात्र त्र्यादयोव्याख्याते
एतेनास्य सूत्रस्यात्र लेखः प्रमादादित्यपास्तं हेतुम मनुष्येभ्यः रूप्यमण्डलत्वार्थे समर रूप्यमि
ति विभाषेति योगविभागाद्गुणवचनादिभिः पंचमीबहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं
मयट्च योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः पेड्डी वर्थेः प्राभवतिरभवः प्रथमपश्चाद्योनो
त्पत्तिनत्र तात्रात्परतोमेदेननिर्देशात् विदूराः इत्यमश्योपं यपयपि विदूरेनगरे सो संज्ञिकेय

तेन ततः प्रभवति किं तु बालवायात् तथापि विडालवायस्य तन्मूलभवं वालवायकस्य प्रत्ययः स्यादिति ।
योगेन विदूरादेशो नपाल्पत इति वोध्यं यद्वा [illegible] बालवायपर्यायो विदूरशब्दोऽस्य प्रत्ययविधे
यो वैयाकरणानि कार्ये एव प्रसिद्ध इति नानिष्टसंगः तद्रू कृति न दीति द्वितीयां नत् यथ्यः कु
र्ते त्वं नु काष्ठानि विचेतीति वत् अभिनि हारेण पुरुषे पुनि ष्क्रमन्स्तदीयनिष्क्रमणे तोवाक्क
रणस्यापि विदारस्यापि कर्तृत्वे शारीरकमिति जीवमित्यर्थः शारीरशब्दात्तस्येदं तत्र मत्य
णिस्यार्थकः शारीरवीयरन्तिचतुर्लेन्न णीसूत्रसंदर्भः वृद्धाकु उपचारादिति एवं च वा
सवदत्राप्याप्यायिकेत्यपि सिद्धं आप्यायिका सवकुधाप्रत्ययोन अनभिधानात् तद्धवि
तुभवत्येव गर्भे मरथ्यी स्पष्टमिदं भाष्ये इत्याहुः सिधुक्रंदयमम्स देवासरत्नोमूत्रादि हैहे ।
भपत्वभिधाद्दनाकोनेत्याहुः किं तत्पुरोव निपातनादिति सभाराज्ञेति सूत्रे ऽमनुष्यशब्दो
रूप्यां रत्नः पिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात् इति भावः सोऽस्य निवासद्योगे कर्तर्यस्येति षष्ठी तत्रैव त
कर्तृके निवासाधिकरणाभिन्नात् सप्तम्यर्थे विषयेरूपार्थः विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यात्ता ।
स्तु घाकरणे कवासकर्त्तावतत्पर्थः न चैवं तत्र भवइत्येवसिद्धिः तत्र स्थितत्पर्थेक भुवो पिग्र
हणात् उत्पत्तिमात्रार्थे ग्रहणेन तु न तज्जातइत्यनेनैव सिद्धोतहैव पर्यासानइतिवाच्यं वास
स्य चेतनमात्रकर्तृत्वेन प्रसिद्धनयाप्रकारकतभेदात् वसंतहि प्रेमिराणुणार इत्यादौ तूपवा
ह इत्याहुः अभिजनो ऽस्येति निवर्तन्ते निवाइतिच तत्सामानाधिकरण्यायाभिजायते एभ्य इति व्यु
त्पत्त्यापित्रादिवचनस्याभिजनशब्दस्य तत्संबंधिवासाधिकरणेन लक्षणानदादूहयत्र पूर्वैरिति

आयुधः ॥ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी आयुधजीविनोऽभिधानमित्यर्थः ॥ पर्वते इति प्रकृतिवि
शेषणं ॥ न दाह पर्वते वाचिभ्य इति ॥ हरदत्तस्तु पर्वतादिति पंचम्यंतं सूत्रे आह्वये इति किं ॥ साका
श्यकाः आयुधजीविनः ॥ योपधत्वाद्वुञ् ॥ सिंधु तक्षशिलादयः ॥ कच्छादिषु पठ्यते तेभ्योऽम
नुष्यवत्स्वाधनार्थं वचनं ॥ तूदीसलातुर ॥ वृत्तौ तु शालेति तालव्यपाठोऽपश्चिन्नाद
दृश्यादि प्रतिषेधाद्दिचन्नेति न स्वरूपग्रहणं तस्मादूचर्याहृदेशादावपि न तद्ग्रहणमित्याहुः ॥
वासुदेवार्जुनाभ्यां ॥ वासुदेवशब्दोऽत्र परमात्मवाचको शरते सर्वत्रासौ वसत्यंतर्यामित्वात्स
र्वमत्र वसति वा सर्वस्यात्र स विवर्तत्वादिति वासुदेवः कुलकार्थस्य चासौ देवश्चेति व्युत्पत्तेः ॥
ननु वसुदेवस्यापत्यं वासुदेव इति क्षत्रियवाचीत्युत्तरसूत्रेण विहितेन वुञैव सिद्धं न च वृद्धिनि
मित्तस्येति पुंवत्त्वनिषेधो दोषः न कोपधाया इति पुंवत्त्वनिषेधस्य वुञ्यपीष्टत्वादिति नक्षू
क्तं ॥ गोत्रेति ॥ अपत्यप्रत्ययांतेभ्य इत्यर्थः ॥ वहुलकमिति औपगवक इत्यादौ ॥ आख्याग्रहणं
प्रसिद्धिपरिग्रहार्थं तेन क्षत्रियोपायं भूर इत्यादौ भूरशब्दात्त्रेत्याहुः ॥ जनपदानां जनपदवत्सर्वं ॥
स्वामिसंबंधे मत्वर्थीयं दर्शयति ॥ स्वामिनामिति सर्वशब्दार्थमाह ॥ प्रकृतिश्चेति तत्प्रकृतं त्व
मद्राणां राजा माद्रः ॥ आंगमगधेत्यण् एव जनीवतौ वहुल इति स्पष्ट ॥ स तोवाभक्तिरस्येत्यर्थे मद्र
कोऽ इति कः इत्यत्र माद्रवाद्धेयोर्मद्र इति शब्दानिदेशः मद्रवृज्योः कन् ऊण जनपद इति
इष्टं तार्थं अवहाद पीति वुञ् ॥ पंचालानां राजा पांचालः इति अभेदोपचारोऽत्र बोध्यः ॥ पौरव इति पूरु
र्जनपद इति भावः ॥ वहुवचने इति किं एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे तिदेशो य

पस्यां इति तत्कारणं तु ये यत्तु जनपदवाचिनस्तेभ्य जनपदशब्दस्य यो यथा स्यात् जनपदोऽ
रपद ध्रुवस्य पो प्राभूदिति हरदत्तः पत्न्यासस्त्वैव सिद्धो चित्त प्रयोजनमिदमित्याहुः तेन प्रोक्त
ध्यापने नार्थश्यारव्यानवा प्राप्य मध्यकाशितं प्रोक्तमुच्यते न तु स्वयंकृतं मन्यकृतं वेत्यपदे
ननु श्रुतत्स्तेनकृतमित्यनेन गतार्थेना यन्तु वेदस्य नित्यत्वात्कृतत्वासंभवेन काठकादयर्थं
प्रोक्ताधिकार इति मन्त्र यद्यप्यर्थो नित्यो पात्तस्तो वर्णानुपूर्वी सा गनित्या तद्भेदाच्च काठका
दिव्यवहार इति तत्कृतत्वे नैव सिद्धमिति भाष्ये उक्तत्वात् कठादयो हि महाप्रलये वर्णानुपूर्वी।
विनाशे पुनः कृत्यघसंस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधति न तु स्वतन्त्रेण वेदानुपू
र्व्याः कर्त्तार एव तत्तु प्रकाशका इति कैयटः प्रतिकं देवदत्तेनाध्यापितं व्याकरणमित्यत्र तस्या
सरेक्ष्यकोविततव्यः श्रासुरीयः कल्पः कृष्णकं वाधित्वा श्रानस्ये तत्प्रणोत्यणो वाधनार्थमि
दं स्पष्टं चेदं कौरव्यमांडूकाभ्यां चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः तित्तिरिव श्रणोपवाद इति श्रासम्य+
वक्ष्यमाणः प्रत्ययान्तेनैक इति मित्यनेनान्यर्थतं छंदसि वाच्ये इष्यते तेनेदानुछंदो ब्राह्मणेति अतएव
तित्तिरिप्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न अणप्यत्र न अभिधानादित्याहुः वरतन्तुतत्तु तित्तिर्यादिभ्यः
छंदस्येव प्रत्ययो भवति स च कणवेति नियदधाश्र यणाद्गण एवात्र न धनितं वेद छंदो ब्राह्मणा
नीति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं छंदः श्वादेन च वक्त्य सूत्राण्यपि गृह्यंते तत्र
स्यादि तत्त्व प्रतिहत्याधिकार्थे गतेः काश्यायकौ णकार उच्चारणार्थः पुंवत्त्वप्रतिषेधस्तु च
वरणत्वेन जातित्वादपि सिद्धः कलापिवैशंपा कलापिनं ते वासिनश्चत्वारः हरिद्रुः छगलीतुं

तुरुः ३ उलपः ४ हरिद्रीयाः नव आलंबिः कलिंगः कमलः ऋचाभः आरुणिः तांड्यः श्यामायनः क
ठः कलापीति ९ कलापिनो वैशंपायनशिष्यत्वादेवान्तेवासिशिष्याणां न ग्रहणमित्या
हुः इदमणोपवादः पूर्वं परत्वात्केवाधने पुराणप्रोक्तेन्वत्र ब्राह्मणेषु भल्लु शाट्यायनएतरेभ्यः
कल्पे पिंगश्चकृणपरान्निभ्यश्च निरूपन्ते याज्ञवल्क्यानीति कथावादिभ्य इत्यण् याज्ञवल्क्यादिभ्यो
हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इति प्रसिद्धिरिति हरदत्तः भाष्येनु एषामपि शाट्यायनादीनां
तुल्यकालत्वाद्याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधश्चानिवार्त्तिकमेवारब्धं इत्थं तत्र शौनकादिभ्यश्छंद
सीति सूत्रं न चरति न त्वत्र नाछंदस्यभिधेये एभ्यो णिनिरिति व्याख्यानं छंदसि किं शौनकीया
शिक्षेति च प्रत्युदाहृतं कौस्तुभेप्येवमेव छंदो ब्राह्मणानीति कलापिवैशंपायनांतेवा।
सिभ्यश्चेति सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेव तत्र हि वैशंपायनांतेवासी नेवास्ति नां वैशंपायनांते
वासिग्रहणेन न ग्रहणं यत्नो वैशंपायनांतेवासि कठांतेवासिरवाडायनस्य शौनकादिषु।
ग्रहणं कर्तानीत्युक्ते अस्य वेदमात्रविषयत्वे वेद एवास्माद्यथा स्यात् अन्यत्र मा भूदिति न ब्रा
तिनाप्येतज्ज्ञापकमसंगतं स्यात् इत्यादिक कठचर कठाद्वैशंपायनांतेवासित्वाणिनिः च
रकादण् तयोर्लुक् चरकेति वैशंपायनस्य नामान्तरं कलापिनो अण् वैशंपायनांतेवा
सिभिरिति नेरपवादः नन्वेवमण्ग्रहणं व्यर्थं वचनसामर्थ्यादण् एव सिद्धेरिति चेत्र
अण्ग्रहणं अन्यतोपि विधानार्थं तेन माधुरेणप्रोक्ता माधुरी वृत्तिरित्यादौ काद्रिकेन।
न स्पष्टं चेदं नेतत्प्रोक्तमित्यत्र भाष्यकैयटयोः एवं पैप्पलादाः प्राकलाइन्यपि बोध्यं मु

द्विषिष्वनाद्दशाकल्येभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवाद इति हस्वदन्तः इनण्पनपन्येइति

प्रकृतिभावे प्राप्ते आह नांतानां नस्येतिकगलिनो कल्पव्यंतेवासिणिनेरपवादः पारा।

शर्यविषयत्वान्नेष्यते नदर्थं शौनकादिभ्यश्छन्दसि इत्यतः छंदोग्रहणमप्यनुवर्त्तते जित्युक्त

आदीनां छंदस्त्वमुपचारेण बोध्यमित्युक्तं चलुलंतलीनूपं णिनिर्मेडकल्पनुवर्त्तते भी

त्यादिकिंपाराशर्यशैलालेकर्मंदक इहापि छंदोनुवृत्त्यादि प्राग्वत् नेनैक छंदसीति

निवृत्तं पुनस्तेन गृहणात तेनेति सहार्थे तृतीया एकदिक एकदिकत्र पाधिकरणस्य

मित्यर्थः सौदामिनी त्यत्र तिति प्रकृतिभावः नसिद्ध उक्तविषयेन संत स्वभावादधिकरण

प्राप्ति प्रधानं इत्येके संनवर्त्तिन्तृतीयार्थे प्रधानमितिकर्मजं नतस्त्रेकेपरः तदाह स्वरा।

दीति ननुस्वरादिषु नायं पठ्यते नहित परिगणने भाष्ये स्वयं च पठित इतीदमसंगता

मितिचेन्न तसिलादिस्तन्हित पथ्य चार्थतः शास्त सीइति स्वरादिपठितेनेव सिद्धत स्वेति

सूत्रं व्यर्थमित्याशयात् उपजानमिति उपदेशं विनाज्ञातमित्यर्थः कृतेर्ग्रंतेनेत्येवकु

लालादिभ्यो वुञ्नइदमग्रेपि लद्वाभ पादपाकापवादः केचिन्न सूत्रे पदपेत्यर्हंपठ।

ठंतीति हस्वदन्तः नसोदं त्रिनाणित् कितनितृ निरनुबंधकभेदेन पंचोत्सर्गोपवादयश्चा

त्रार्थे सुयत्र प्रकृत्यर्थे पार्थ्योः प्रत्ययत्वपरोत्तन्वे इविवक्षितेनेइति भाष्ये स्वत्रवार्त्तिकं पा

मत्तनपदमनुष्येभ्यः स्वार्थेएवेतिश्रात्मीयत्वाति धनेत्यित्यर्थः अभिधानव्यवस्थाप्रद

र्शनमिदं एवं अनुतोपं शौवः संकोचः पुनः संकोच इतिन स्तहितइति सूत्रे उपसंख्या

पा॰ शे॰

542

नाद्विलोपः अन्यत्र शौवन इत्यत्र नेतरसमीपादिष्विदमर्थेष्वनभिधानात् सांवहित्रा
मित्यादीनामसिद्धत्वाद्वचनवृत्तिपरिभाषया च न दोषः इत्यन्ये अलौकिके प्रक्रियावा
क्ये इत्यलोपनिमित्ताभावात् इत्यादि तु शिशिल इत्यत्र नयोः सामान्यग्रहणं इत्युक्तमिदमुप
संख्यानं अरालत्वसिद्ध एवानूद्यते रमणीनित्यपि भाष्ये प्रक्रियते नित्यद्यते त्यादिपि सोप
पाठः स्वार्थिकप्रकरणे आग्नीध्रसाधारणादञित्युपसंख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः
अत्रेदं चिन्त्यं स्त्रियां ङीवर्थे स्वार्थिकानां स्वरिताः र्थे वक्तुं शाकमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये
णान्यत्रापि वाग्नीन्द्रवेत्याग्रायणदात्तस्तु स्वार्थिकानां निर्वाहः गेचेति पचितमिति स्व
त्रादनेनतरं रणीतिवक्तव्यमित्यर्थः एतेनास्याभसंज्ञाया आकडारस्थत्वाभावेन कथं
पदत्वबाधः सामर्थ्यादिना तद्बाधेच कथं नांगत्वबाध इत्यपास्तं अग्निमिंधे इति अंत
भावितण्यर्थात्त्रिधिरितिके यट क्विप् अग्नीदिति विशेषः तमग्निरनापलरन्यत्रत्वको
दसंकस्वं सोप्याग्नाध्र इतिप्रस्माकरलोर्थेकएव एतेनोत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमिति व्या
ख्यातं सामिधेनीतिविन्वाङ्णीपूहलस्त्वस्थितस्येति यलोपः यपाग्नेः समिध्यते सासमि
त्संपदादित्वात्करणेक्विप् ततः कर्मणि घञ्प्रत्ययादाधानकरणे तद्धितोयं रथाद्यत्यां
नेइति वार्तिकमभिप्रेत्याहरथ्यं वक्तुमिति तत्र त्रैरथ्यसीता हलेभ्यो यद्विधाविति येन वि
धिरिति सूत्रेउपसंख्यानात्तदंतविधिः तेन परमरथ्यं वहति परमरथ्यः अत एव रथाद्यत्यां
गवोडोरित्युक्तेवेन च कारकबोधनिर्वाहस्य स्पष्टकरत्वेपि नद्धहती न्यत्र रथ्याग्रहणं सार्थकं

मौनंचेति अर्थपरत्वाश्रयणादेवेतिभावः इतिविग्रहइति एवंविग्रहेयादृग्रूपाणांतानिवहंत
इतिशेषः अतिवाकमिति नन्वत्राकमित्युक्तस्यात् नचङ्क्षस्यनद्यायद्रूत्यत्रविहितविशेषणत्वि
स्तारः प्रियवचनस्तणामित्यादौनुडलापत्तेः व्यविकृतस्येवामः प्रवृत्तेः नचत्रिचतुरोरित्यत्रवि+
हितसप्तमीतस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यसत्वेनविनाऽरटतरप्रमाणांविहितविशेषणाश्रयणस्यायु
क्तत्वात् तस्मिन्नितिनीत्यस्यसत्वेनविवक्षितसप्तमीत्वस्याप्ययुक्तत्वाच्चेतिचेन्न तथापसाहचर्य
णकृत्वांतादप्येकाचएवामःप्रवृत्तेः इदमेवाभिप्रेत्यमनोरमायामुक्तंगौणत्वेतुप्रथमप्रवृत्ते
वपर्यवसानमिति सुड्विधौतुसर्वनामस्थलानेदंसाहचर्यंनियामकमितितद्भावः किंचकृते
पिद्विरितकिंचिद्विशिष्टस्याम्साहितत्वेनसामस्त्वतस्याप्याकमीइतिसप्तमीतेनसाम्साहचर्येणकेवल+
अनधव स्याप्यामोमुख्येएकस्यादिनिवरात्तमुं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेइतिवाकमतिमाकमिविभाष्योदा हे:
हरणासंगत्यापत्तेश्च एतेनशेषेलोपइत्यत्रविषयसप्तमीमंगीकृत्यपूर्वमेवांतलोपेसुटिचकृतेसा नेसंगकते
मएवाकमोविधातुंशक्यत्वेनतत्रैणनिर्देशोव्यर्थइति हि अव्यर्थइत्यपास्तम् गौणेऽभावापत्तेः अ+
गाधिकारेविषयसप्तम्यभावाच्चेतिदिक् अथयुष्मदस्मदोराख्यानएवंतयोःकर्तृरिक्तिपिकात्रि+
हिशेषउच्यते नत्वयच्यदिसावेकाचइतिसत्रेत्वन्मदोःप्रतिषेधोवक्तव्यस्त्वयासिद्धंतुयस्मात्ततो
यादिस्तस्याभावात्सावितिप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येनैकवचनांतप्रकृतिकएवंतप्रकृतिकत्वि
वेनाभावोनमिधानात् अन्यथात्वासुमानइतिसावेकान्नरूपात्यरात्वाभ्यामित्यादौनतीयादिर+

प्रा॰शो॰

543

स्तीतिवार्त्तिकव्याख्यानमसंगतं स्यात् पाठांतरं अभिव्यक्तेतिन्यायस्तु पदार्थैकदेशकार्यविषय
ऽत्यसकृदावेदितमितिबहवः इत्यंते नैचानयोरभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायेनवार्त्तिकेऽग्रहणं तस्या
नित्यत्वात् अन्यव्याख्यानएवंतेयुष्मदस्मदोस्त्याद्यत्वादेशाद्यनापत्तिरितिबहवः तथापिद्विवचनब
हुवचनांतप्रकृतिकएवनप्रकृतिकद्वित्वंतेयुष्मदस्मदइतिप्रातिपदिकेततःस्वादयः तत्रयथा
यथंङेप्रथमयोरम्शसोनभ्यसोभ्यम्पंचम्याश्चत्एकवचनस्यचयुष्मदस्मद्भ्यांङसोशासा
मश्राकमितिसर्वत्रसप्तकविहिताःसुवादेशाःसुरेव प्रकृतिभागस्यतुयथायथमात्वयत्वे
त्तएव शेषेलोपस्त्वात्वयत्वनिमित्तेतरविभक्ताविति व्याख्यानेभवत्येव मांतस्यैवस्यलोपः
तिव्याख्यानेतुन तत्रहिशेषेलोपेनाहार्यस्यमांतात्परस्यटिलोपेनैवापहारात् त्वाहौपूर्वव
योस्तुभ्यमह्यौनवममावपिभवंत्येव तत्राद्येपठितेसुजसङेङसस्तुपरत्वात्त्वाहादिप्रवृत्त्यावि
वचनांतरेयुष्मद्विभक्तिपरत्वात्द्व्यर्थत्वाच्चयुवावोस्तः सोत्वमहंऔयुवांआवांजसियूयंवयंअमौ
टाःयुवामावाम्युवान्आवान् युव्याअव्या युवाभ्यांआवाभ्यां युवाभिरावाभिः तुभ्यंमह्यं
युवभ्यमावभ्यं युवत्आवत्भ्यसिङस्वत् तवमम युवयोःआवयोः युवाकमावाकं युष्मिस्त्रा
वि युवासुआवासु अथव्याख्येयबहुत्वे सोहित्वदेव औयुवांअसांकेयटमतेतुयुवामावा
मिति एवमन्यत्रापिद्विवचनेसर्वत्रतन्मतेयुवावोवाध्योजसिप्राग्वत् अमिशेषामसांयुष्मान्
अस्मान् टयुष्माअस्मा युष्माभ्यामस्माभ्यां युष्माभिः अस्माभिः ङयिप्राग्वत् भ्यसियुष्मभ्यम

टिठन्करणंचरितार्थं अन्यथाठञमेवविदध्यात् तद्द्वितीयोदक्षिणेत्यादिवारणायेत्याहुः सं
न्नेग्रहणेनतुव्याख्यानमेवशरणंनिपुणंअधिकृतः आकरः खनिः अगारांताट्ठन्निदर्शप
ठ्यतेवज्रोऽनुनिर्ज्ञानपठ्यते अध्यापिन्यः अदेशेन्याहिकिं कापणमधीतेपूर्वाह्णेऽधीतेकाठि
णांतप्रस्ताप्रस्तारसंस्थानप्राचोसंनिवेशपर्यायो प्रस्तारोपदेष्टइतिघञन्तत्वात्स्थापयन्तइति
केदः कठिनोमेन्युक्तेकेवलस्यपरनिपातः नैकटिकइतिआरण्यकेनभिक्षुणाग्रामात्क्रो
शैवस्तव्यमितिशास्त्रंतदनादृत्यनिकटेवसतिइत्यर्थः अन्येशास्त्रीयनिकटवासेएवा
यंसाधुरितिवदन्तिकृत आवसथिकइतिलिङ्गम् आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः उपसर्गे
वसेरित्यथप्रत्ययः तत्रावसतीत्यर्थेष्ठल्कुसीदसूत्रात्कुसीदसूत्रोपात्तशब्दादि
त्यर्थः तत्रहिद्वाभ्यांष्ठन्ष्ठचौविहितौ अत्रयःषकारः सांहितिकइतिसंभाव्यतेषा
मेवगणनेष्ठनादेःषित्वमनार्षमितिसंभाव्यतेतन्नोवार्त्तिककृत्सर्वानेवषपर्यंतीगण
नइतिठकावाधिः समाप्तिः नइति रथशब्दसाहचर्याद्युगशब्दोऽपियोगवाचीगृह्यतेइत्या
हुः यद्यपियुगंचयत्रइत्येवसिद्धंतथापियुगमितिप्रत्ययतोऽश्नातदर्थइत्यन्तेतोदात्तत्वायेदमा
वश्यकंसमासंगइति प्रसज्यतइतिकर्मणिघञ् उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः प्रासज्यतइत्या
द्यप्रसङ्गेषाबाधाप्रासंगेनायुगाद्यगंइत्यमरस्यायमर्थः युगादियोगदन्ययुगमितितेनात्रैव
पर्यवसानंतत्सापि एतस्याभिधानस्याभावात्तेनप्रसंगादागतः प्रासंगस्ततोनेत्याहुः धु
रोयात्इत्यधुरोठक्कोऽत्येवोचिंतंभवतिवौरुपधायाइत्युतउपधागुरुनमतुवत्तेनप्रतिदीव

इत्यादौ न निषेधः धर्वीयान्तोर्भीज्ञभास्मधुरी नित्यकिपि राज्ञोपधूः सिद्धः हलि चेति दीर्घः प्राज्ञः धौ
रेयः इति त्वयं कितु जितीति धर्मे पथ्यीति प्राज्ञेहृरदन्त्रस्तवर्तमः धौरेयकुस्तार्थ्य कुर्नेतं सर्वधुरा
मिति सर्वधूरिति पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरिति समासस्समासान्तः परवल्लिंगमिति स्त्री
त्वं विशेष्यत्वाद्धाटाप् स्त्रैप्राकृस्वरूपेतं नीवल्लं विधेयस्य पूर्वप्रयोगसामर्थ्यात् खइति योगो
विभज्यते तेन धर्वीयोदक्षिणधुरीण इत्यादि सिद्धं एकधुरात्लुक्चचकारात्स्वस्मानुकर्षणा
र्थः तत्सामर्थ्यात्पक्षेश्रवणं अन्यथाचकारं विनैव प्राकरणिकस्य यतोलुग्विधीयेत ए
कधुरात्लुगिति योगविभागेनैव सिद्धावकाराग्रहणार्थ इति चिंत्यं एकधुरं इति अंतरगानपी
ति न्याति न्यायेन सवर्णदीर्घात् प्रागेव लुक्त्रद्विमेति टापोलुक् एकधुरावहतीति विग्रहः
प्राकटहलसीरेषु यठक्कुर्व्य नन्वस्येदमित्यत्रोत्तं संज्ञायां ज्ञन्या इति सविसर्गपाठः अत
एव त्वनीशब्दादेषापं चमीतिभाष्यसंगच्छते यत्वत्रैव यामेवास्य साधुत्वमिति तन्त्रमानाभा
वात् यातेनिज्ञन्यः न वदन्तं कुमारीति कालिदासप्रयोगविरोधात्सत्वं वकुवचनं वै यथ्थाञ्च
ज्ञापतेः स्योगर्भेः इति ज्ञनीननि घसिभ्यामिणकुद्धिकारादिति ङीषु जनिवध्योश्चेति व
त्तिनिषेधः तौवहतीति प्रणयकालस्तादौ त्रिपसमीपं प्रापपतीत्यर्थः जन्याजामातु।
र्वयस्या नचेत्तत्र यनुःकरणमिति संभाव्यते इति विशेषः धनुरविविक्तितं करणसंभावना
मात्रेप्रतिषेधरध्यतेस्यापे चेदमाकरेतेनचोरविध्यतीत्यादौन संभाव्यते हितध्यधने।
धनुरादीनां करना यदानुधनुषेत्यादि प्रयुज्यते तदासापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवनभविष्य

ती

तीँति षष्ठी चः अत्रेदं वक्तव्यं प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वे कोदोषः न च तद्धितस्य साधनत्वेनास्या
मर्थे व्यवधानस्य तदंशेनेति न सापेक्षत्वात् तस्मात् करणप्रयोगे विशेषात् प्रत्ययस्वारणारोमधुनु।
वतिपरंतु तद्धितयोगे नतृतीयान्तस्य प्रयोगः किंतु षष्ठ्यंतस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रस्य भा
ष्यप्रामाण्येन तद्धितार्थेक्रियायोगे कर्मादिसंज्ञाभावस्योपपादितत्वात् स्पष्टं चेदं सर्वमस्यैव भा
ष्यके पटयोः यथाश्रीति यच्चान्यत्तदर्थे श्रुतिपदभावात् तदिदमनुवर्तमानं द्धितयोर्नाबाधायामहलन्तत्वं
नमिति तज्जं तन्वेहरूपषष्ठीस्यादितिभावः वष्टोगः वष्टानवषः ऽरुका वष्टिरणेो रूपसंख्यान।
मित्यत्र पदमस्मिन्निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्बोध्या स्यावहीति अन्योटनयोग्यमित्य
र्थः वहत्र यमनेदंन्योष्माटेन्न पंउहृहरलाऽन्यादिप्रयोगदर्शनात् प्रथमांतादाचार्हिरस्तु
धिकान्मूलशाखाग्रादित्यर्थः मल्याऽइति सम्यक् शुष्काऽइत्यर्थः तदाहितेमूलोत्पाटनेनै
वं संग्रहयोग्यानमध्यलोलवनेनकोशस्थानामपि पानसंभवादिति भावः पथनत्यश्रुतिविन
धेनुष्या शाखोर्लोलवलनेऽइति बोध्यं पतिनुतिस्वरः स्यादिति भावः संज्ञायामिति करणप्रत्ययार्थेलोप
पाधेनुदीर्हिनार्थं मूत्रमणोदीपतेतस्यांसंज्ञेयं शुपतिनासंनिर्देशादेव तृतीयासमर्थविभ
क्तिः संज्ञायामित्यनुवर्त्तेदतिणा ग्रामादीननानिप्रसंगः नैवयो अत्र मूलानं तम्मूलादीनांहृ
हृगर्भोहृहृः तेनमूलशोरूपोनैकषोषः समभ्योयथासंख्यमष्टसाध्येयुपतऽइत्यर्थः उहृता
पादियोगप्यासंभवं करलोकत्रेरिहनोस्त्वाध्ययोगे च तृतीयाभवतीति सेव हृसमर्थाविभ

पं ५२

पु॰ शो॰ 553

भक्तिरर्थाल्लभ्यते नावा तार्यमिति शाकार्थेऽकर्हलोर्णानुकरणेन स्यात् तत्र विवक्षायां
कार्त्स्न्येवात्र तीयाव यस्येति मित्र एवेदं संज्ञाधिकारात् धर्म्यं तत्फलं वध्योवधार्ह्यः दंडार्हमि
त्यर्थे व धास्य साधुत्वात् मूलेनानाम्यमिति पदात् त्यर्थे व त्तिमिति निपुणेन मूलाख्येन
भागेनात्मानं प्रतिशोषीकर्तव्यो लाभाख्यो भाग इत्यर्थः अनाम्यमित्याद्युःपूर्वोत्तमतेरमि
भवार्थात् अत एव निपातननात् एतत् अन्यथा यो द्युपधादिति यत्स्यात् अगिभवश्च शेषी।
करणानुप एव लोके नु विक्रय साधने द्रव्ये मल्यशब्दः प्रयुज्यते तेन तत्र लक्षणे त्याकुः सीतया समी
ताहलाग्रे तेन समीकृतमित्यर्थः संपूर्वादिणः कार सीता हलेम्पा इति तदं तविधिः पंचसी
त्य तुल्यमिति तुल्यार्थे योगे तृतीया संमितं परिच्छिन्नं तुल्यमिति सर्वमात्रेणानुटो पंसं।
ज्ञाधिकारात् तुल्यायां तु ना यहः चंद्रतुल्यं मुखमित्यादि दर्शनात् धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतमिति प
दनुष्ठानं धर्मं नुवर्तते त एवं तदित्यर्थः पथ्यमित्यादौ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमोऽद्य एव
तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यं तेन पथ्यो मार्गादनपेत इत्यादौ न अन्यसमर्थे विभक्तेर
भावेऽपि निर्देशादेवात्र पंचमीसमर्थविभक्तिर्बोध्याः कंदसो सामर्थ्यात् तृतीयान्ताद्यपः क
दि संवरण इति चुरादिरिच्छाया मपि तत्ताधर्जिरच्छावाचीछंदशब्दः स्वच्छंदो कलादित्यादौ
अस्मादिनुसाः सोऽत्रप्रकृतिः त्रिष्टुबादिवाचीनु न गृह्यते संज्ञाधिकारात् पुत्र इति संज्ञा
धिकारवलल्लभ्यमेतत् नेहडउरसादिमिति सर्वं हृदयस्य प्रीणाती तिष्ठिय इति य्युत्पत्तेः।
कयोगलक्षणकर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्धिते प्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेवसति

बोध्यं हृदयस्य प्रियः पुरस्तादावन्नभिधानात्रेत्याहुः भावः साधनं चेति स्फुटो भावकरणयो
र्विधानात् इति भावः मतस्येति कर्मणि षष्ठी नल्पशब्दो भावसाधनः कर्त्तरि षष्ठी एवं
वार्षंकर्षः नन्नप्रयोगे हलस्येति कर्मणि षष्ठी करणे षष्ठी कर्त्तृविवक्षायां कर्त्तरि वा परिमा
णवाची कर्षशब्दस्तु नाहल्ले साहचर्याद्धलसंबंधात् अनभिधानाच्च अत्रापि शब्दप्रयो
गदर्शनविधिः द्विहल्यः तत्र साधुः प्रवीणो योग्यो वा साधुः नोपकर्त्ता तत्र तस्मै हितमिति सि
द्धेः अग्र इति भवार्थे त्वग्रिण इत्येवम् भवे छंदसीत्यधिकारस्य अध्यायपरिसमाप्तेः यञ्को चेति सूत्रद्वयं
तु छांदसमेव आपादपरिसमाप्तेः छंदोधिकारादित्याहुः प्रतिजनमिति जनं जनं प्रती
ति विग्रहः मनोरमायां जनो जनः प्रति जनमित्युक्तं तत्र विग्रहे प्रति शब्दप्रयोगाभावेन
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावान्न द्वितीया न चास्वपदविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वापत्तिः अ
स्वपदविग्रहत्वस्य नित्यत्वे प्रयोजकत्वाभावात् नित्यसमासत्वं परमस्वपदविग्रहत्वा
दौ प्रयोजकमित्यन्यदेतत् स्पष्टं चेदं अत्र षडत्ते अनुधुत्तरपदात् वविधायकसूत्रे भाष्य
पदमंत्रयोः यथार्थे इति निवीत्यायामव्ययीभावः तृतीया सप्तम्योर्बहुलमित्युक्तेः सप्तम्याम
म् अत्र परस्य कुलाम् षष्ठ्या कुलयोः षष्ठ्या अलुक् निपातनात् भाक्ताः भक्तशब्देनात्रान्नं तत्र
साधवः त्रिषकलीकृतान्नात्यर्थः योगविभागादिष्टि अतएव सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्र
मिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते स्यापतेयमिति स्वयमशाब्दोत्र धनवाची समानतीर्थे वासी
समानतीर्थ्याधिकरणे वा सकर्त्रे त्यर्थे प्रत्यय इति वाधे प्रभृत्यादि समधिकारात्समानकर्त्री
मा

र्थेशब्दस्य प्रकृतित्वे निर्णीतेवासीत्यस्य प्रयार्थत्वनिर्णयः अत्रयादिप्रत्ययादिप्रत्ययार्थे च ता
यां पूर्वमेव तीर्थे ये इति सादेशः सतीर्थ्य ङीत्यलौकिकवाक्ये एकदेशविकृतन्यायेन मानती
र्थशब्दत्वात्प्रत्ययः वासीत्यत एव निपातनात्मिति: शुहादेराकृतिगणत्वाद्वा समानतीर्थे
इति पूर्वापरप्रथमेतितत्पुरुषः समानोदरे शयितउत्तरसूत्रद्वयसहितमिदं सूत्रसादेशविधा
यकं च सूत्रद्वयमनेनेव समासे प्रवर्तते न तत्र पदोक्तपरिभाषायेत्याकुः तदन्यनेनेति ती
र्थे तरते स्यक तीर्थशास्त्राध्वरत्नेत्रोपायोपाध्यायमंत्रियुपोनोज्ञलायनारेचेति विश्वः
उरुत्वच्छायापवाचिन एव ग्रहणं न च तीर्थे वासीत्येव सूत्रमस्तु सशब्दस्तु साहचर्यात्समा+
नतीर्थक एवेति वाच्यं सूत्रे यादिप्रत्ययविषयाभावे न सादेशानापत्तेः सोदराद्यइत्यत्र तु
शब्दपरत्वान्नदोषः न ह्यत्राऽपि शब्दपरत्वं वक्तुं शक्यं सन्नम्याम्रसंतेः प्राप्तिरिति शतिः स्थि
तो नलाशयः कुशेशयमिति यथा उ वोदात्त इति तिन्नवरापवादोयं सोदराद्यइत्यत्र चेदना
नुवर्तते अत एव सोदराद्य इति सूत्रे चरितार्थे अन्यथा यनिषेधे पूर्वस्वरे च विशेषाभावेन प्र
र्वसूत्रेणैवैकदेशविकृतन्यायात्सिद्धौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेव यत्र च विभाषोदरे इत्यनेन यादौ
विवक्षिते सादेशो विकल्पिकः समानाः शाश्वान्तुषिकाः मित्यतः शागिति एतत्सूत्रतिया+
द्यर्थोत्सगित्यर्थः ननु नतः शागपर्योस्तत घटकशास्त्रे षष्ठ्युपस्थानं वाच्यं अवध्य
वधि मतोः साक्षात्पातू क्रीताद्यथा नामारंभस्तु प्रागवतेष्ठञित्याराभ्य एतेन प्राग्वतेष्ठ
ञित्यतः प्राक्कृतयतोः पूर्णोंचयिरितिर्गणोऽस्यूक्त उत्तिपरास्तं न ज्ञप्राक इत्तरं इत्येव

प्राक् निष्कादित्येव वास्तु अन्ताभिमिति वाच्यं एवं हि सूत्रमस्योपस्थितौ संनिधानाद्विशे
षात्क्रीतावयवादिभ्यष्ठभावविन्नव्यन्तव्यानीवरामिवपर्यायेणस्यात्तांममन्तुसमाने
ष्ठे प्रकृतिविशेषावच्छिन्नहितोयदादिः छं वाधेरन्निति न दोषः विभाषेत्यादिज्ञापकेन निवो
हेन्तु प्रतिपत्तिगौरवं अवधावश्य यणवैयर्थ्यं च प्राग्वतेष्ठञित्यधिकारान्तरेणावरुद्ध
त्वात्तन्न तदुत्तरमस्याधिकाराशंकास्पष्टप्रतिपत्त्यर्थेन तदित्तिचेन्न तर्हि अर्थ एवावधित्वेन
निर्देष्टुमुचितः अन्यथाभिहितेऽपि लघुनेन शब्देनो व्याधिरिति त्यायत्यापद्येत एतेना
धिकारत्वे विकृतेरित्यादावनुवर्त्तनस्य शरीरावयवाद्दित्यादावप्यनुवृत्त्यापत्तिः क्रीतात्प्रा
चीनस्य हितार्थस्य तत्र सत्वात् तस्मात्परिभाषेयं यदादिविधिषु प्राक्त्यविशेषनि
र्देशात् तु परिभाषोपस्थितिः यथा चोक्तेण तीन्यादाविकारिभाषाया रूत्यपात्तां ग
वादिं तर्गणसूत्राणाद्व नाभिनभं चेति नाभिशब्दो यन्तं लभते नभादेशं चेत्यर्थे नभ्यो
न्नु तिनभ्यं चक्रमित्यादौ तु तादर्थ्यारोपेण प्रकृतिविकृतिभावारोपेण च प्रत्यय
उपपाद्यः स्पष्टं चेदं भाष्ये हितार्थस्तु तत्र न सेतवत्येवेति वोध्यं नभ्योत्तरूतिरथांग
साक्षि इं नाभिः तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषः स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः अं तु नेते
लाभ्यं गस्तदपि स्नेहनत्वात्तामयेहितं रथनाभावेवेति शारीरावयवप्रशः अनभिधाना
न्नु तिवोध्यं अनभिधाने बोधकं मानं तु चिन्त्यमिति केचित् नभ्यं चक्रं प्रकृतौ नभ्योव
तेष्ठ वरूथं तद्र तप्रकृतयो वीरूपोऽपि चरव्याः अगारीयकाष्ठार्थे रत्नोपगारीय एव

त्वादेकेन तत्कृतव्यवहारात्। ततः प्रत्ययस्तु न अनभिधानादित्याहुः। वा च दीर्घत्वमि-
ति चेन्न प्रकृतिभावः समुच्चीयते तेन न टिलोपो न च संप्रसारणं शृङ्गितिस्थिते पूर्व-
रूपं बाधित्वा वा णौ दागमिति न्यायेन प्राप्तस्य टिलोपस्य येचाभावकर्मणोरित्यनेन
निवृत्तौ ततः पूर्वरूपेपि न पुनष्टिलोपप्रसक्तिः अप्राप्तावसरत्वात्। इति वाच्यं पूर्वरूपेण
स्य विनाशोन्मुखत्वेन तया पूर्वमपि प्रकृतिभावप्रवृत्तेः। न चैकदेशविकृतन्यायेनानं-
त्वं उकाराकारयोः पूर्वरूपस्थानित्वेनानन्त्यस्य तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्। अत एव
गत्वकीयमित्यादावल्लोपो न अर्धविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च दीर्घ॰पक्षे तु न द्विधान
सामर्थ्यात् टपि टिलोपो नेति बोध्यं न च ङित्वमत्र चिन्त्यप्रयोजनं यत्तु ऊधन्यशब्दा-
दाचारक्विप्यात्मनेपदार्थं ङित्वमिति तन्न अनुदात्तङित इति सूत्रे आत्मनेपदे वधा-
तोर्ग्रहणेन ज्ञानेभ्यः तादि सूत्राषष्ठ्यं न तया विपरिणतविभक्तिकानुवृत्तधातुग्रहणं।
सामर्थ्येन धातोरेव यो धातुर्नेनामत्वत्वभूद्यो धातुरिति व्याख्यानेन न चात्मनेपदाप्रसङ्गः।
एतेन न तु नामधातुरिति व्याख्यानेन चिचङ्॰ क्वचित्कान्तेतादात्मनेपदानापत्तिरिति परा-
स्तं क्वान्तेन ततः प्राक् नामत्वानुवृत्तेः न चैवम — धन्यशब्दात् क्वचि आत्मनेपदार्थमे-
व ङित्वमस्तु चिचङ्ङो ङित्वमिति सामर्थ्येनेदमपि समुदायोपकारकं भविष्यतीति।
वाच्यं येन समुदाय समुदाये योऽवयवो न व्यभिचरतीति तत्समुदायोपकारक एवावधर्मः ना-
न्यस्यातिराष्ट्रिज्ञादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्। ङित्वं चिचङ्॰ तु आकारान्तेन व्यभिचर

ष्येवेति स्पष्टमेव नवधि- तत्सामर्थ्यादेव न्यायबाधः न्यायबाधे तथा ऽन्यत्रालक्षणमनः
एवात्रोच्चारणमित्यस्यैव पुनरुक्तत्वात् इत्याद्यदातुं - तदन्यत्र निरूपयिष्यामः नचइ-का
राभावे ऽनः सर्वादेशतापत्तिः नकारमात्रस्यैवत्वात् पचेतिप्रकृतिभावेन यज्ञो येन ।
इतिनटित्वोपस्थ नचायमनुलात्तणिक इतिकथमत्र पचेत्यस्य प्राप्तिः अनूग्रहणे तद
प्रवृत्तेर्वंकुर्वीहे कथमरन्यत्रभाष्येध्वनितत्वात् तकुर्णीयत्वेति भाष्येतत्पर्यालेतिप्रातेकव
त्वमित्युदाहृतं विभाषा हवि हविषि श्याणमिह ग्रहणं नत्यन्तरूपस्य गवादौ हविः
शाब्दपाठात् विपरीतेत्तु नं असेनात विरोधन्यायात् उवर्णांतहविर्वाचकेभ्यः पूर्ववि
प्रतिषेधनंनित्यमेव चरत्स्यात्तं इत्वाः स्थालीवच चरु शाब्दस्य लक्षपात् त्रान्ये हवि
षि वृत्तिरिति के यटादयः वेदत्वादि नश्चरुरित्यादौ अदितिमोदनेनेतिवाक्यशेषप्र
दोदनेलक्षणालोके गृहीतत्वात् कस्यैव वेदे बाधकत्व स्वीकारादिति तदाशयः मीमांस
कास्तु ओदने शक्तिः स्थाल्यां लक्षणेत्याहुः अपूपादौ अत्र विकारे भ्यश्चेति पठ्यते अ
त्र विकारास्तत्प्रकाराः अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वेत्यर्थः ओदन्याओदनीयाः तत्रापि
पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेवाचर्णनेभ्यः सन्देहव्याधाना: नन्वेवमपूपादीनां केषांचित्या
ठोव्यर्थः नच यदासादृश्यपादिना पूपादयो र्थान्तरेववर्तेने तदर्थे पाठः गौणमुख्यन्या
येनवारणात् इतिचेन्न गणेतेषांपाठस्य प्रपंचार्थत्वात् अन्यत्रतथा दृष्टत्वेनैवमत्यो वि
त्यादित्याहुः हविष्यमितिहविः शाब्दो गवादिः नस्यमिति यद्यत्र इतिनसत्प्रभातेग

हणस्य शकारार्थत्वात् एवंच नासिकायाः पन्नसत्वे देशुनमिति नाकृत्वेमिति वोध्यं येन षष्ठीर्धन
कंदसीत्यतः षष्ठीर्धनितिवर्त्तते षष्ठीर्थं एपेये चेति प्रवृत्तति भावः खलयवक्ष्य षष्ठाद्दोःकारान्तो वा
स्योनाम्न ननुनकारान्तः यत्तु नान्तग्रहणेन एवं आत्मनूविश्वेति वन्नसंदेहार्थं नलोपमक
त्वैव निर्दिष्टमिति तन्न अर्धमात्रा गौरवापत्तेः किंचात्मनीति नकारोच्चारणं नासंदेहाय
संदेहापत्तेः किन्तु प्रतिपरिमाणार्थमिति वस्तोत्स्यं तेनासमासग्रहणं स्यापितन्तदं
टविधेनेत्र प्रवृत्तिः अतएवोत्तरपदग्रहणं भोगशब्दे नैव संबध्यते किंचेयमकारान्तो
पिगृहीतां नतन्मात्रमित्याकुः वृषायपहितं च ष्यं त्रलएवमिति ब्रह्मन्शब्दोत्रास
एपर्यायः वृषन्त्रासएशब्दाभ्यां हितेर्थे न कोपि प्रत्ययपरेनभिधानादिति भाष्यं चा
द्वष्यति सूत्रस्य भाष्ये शेतदंतविधिर्न रथसीतारूप्यो पद्धिधा वितिवार्त्तिकस्य हलसी
नामाहचर्येण चन्तृ थोध्याय यत्येव प्रवर्त्तते इति केयटस्तत्र असमासग्रहणं ज्ञापक +
सिद्धवन्माण तदंतविधेः कुलान्तिल्यं यज्ञमा ष्ठं यवामूप्यामि न्यादाविवेहापि कुर्वा +
त्वात् इति दिक् रथशब्दस्य गवादावेव पाठस्तु नोक्तः हितार्थे एव यथा स्यात् अर्था
न्तरे माभूदिति अजाकिर्णां सूत्रे जशब्दः पुल्लिंगो व्याख्यानात् अतएव छंदे ष्योति
वाधित्वाऽजशब्दस्य जादयदं नन्ता ऽत्रैव निपातः कृतः स्त्रीलिंगाभ्यां मध्यजावीभ्यां
लिंगविशिष्टपरिभाषायाप्यत्र तसिलादिष्विति पुंवत्त्वं पुयोगे ऽनीष्या चाद विष्या +
नित्ये केऽत्मनवि उत्तरपदग्रहणं भोगे नैव संबंधं नान्येन व्याख्यानात् कर्मधारया

शरावत्वर्मश्च्छीखां प्रक्वपोश्वस्य वाचिनो विवारेणाटिद्वितिगीष्टुवाधीरज्जुः वधेरोणाटिके ष्टुनिक्ष
त्राय यो यो वध्रीशब्दस्तमादाय वधोरिति पाठः वध्रिका पशुपति भाष्यं तदस्यात्तदर्थे विकृतेरित्या
दिनिर्वृत्ते तदर्थमित्यनुवर्त्तनेनेति कृदिकारादिति सूत्रस्थ भाष्यं तु अश्वभुक्त्वयमात्रमिति अत्रैव सू
त्रके पटे स्यादुं स्यादिति संभावने लिङ्- इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यते एतत्तु प्राकारस्यासां स्यादि
ति देशस्य गुणेन संभाव्यते प्रकारोस्मिन्स्यादिति रूपकृतिविकृतिभावस्तादर्थ्यं च न विव
क्षितं किं तु योग्यतामात्रं तेन पूर्वस्यापमविषयः द्विस्तत्कव्यो पादानं स्यप्रार्थे प्रासादो देवद
त्तस्येति दृष्टान्ते प्रासादीया देवदत्तेति प्रयोगो लोके न दृश्यते इति भावः कथयन्तः पूर्वोऽवधिः प्रा
ग्वतेः अवधुपादानं सर्वेषां मिशष्ठि वीभ्यो मणेजो शीर्षकेत्याद्यधिकारवदपवादेन
विच्छेदेपि टञो निवृत्तिर्माभूदित्येतदर्थं न चैतेठञपवादष्ठकोपवादान ठञ इति वाच्यं अप
वादापवादस्यान्तरं तदपवादत्वात्तदपवादत्वान्नतेनपारायणेन तु अणत्वादेठञ्लभ्यते न चा
पारायणादि सूत्रएव ठञ्निर्दिश्यतां मिति वाच्यं उत्तरसूत्रेषु पर्युदासो गोदुक्कादीनां नेभ्यः
क्रीताद्यर्थे ठञ दृष्टत्वात्तस्य च प्रत्ययसूत्रं विवादाभावात् गोपुच्छिकइत्यादो अत्र वतिशब्देन तद
र्थो लक्ष्यते तेनार्थे चेवास्योपस्थानं तेनापवादविषये ठञ् अत एव अपूर्यादिति सूत्रे अन्यतरस्यां
ग्रहणं चरितार्थमित्याहुः आर्हादगोपुच्छ अर्हतीति ठञ् नैकदेशैः पावंतोर्हशब्दोनुक्रिय
ते पुच्छमोपस्थित नत्वागमानाभावात् नत्वन्तदर्हमिति सूत्रस्थ्यान्तेनेतः किं च तस्यानुकरणे ग्रा
ह्यादिन्यनेन वत्यर्थो गृह्यते उत्तनेनाद्यः उभयाकांक्षायामन्वस्यपृच्छत्वे नानुपात्त प्रत्यय।
य

कार्यबोधक एव संबंधस्य प्रकृतत्वात् विशेषविहितकनावतिप्रत्ययबाधापत्तेरेकवचनान्ततरस्या
मिति प्रयोगविरोधाच्च तदेतद्ध्वनयन्नुदाहरति आहोदित्येतत्सप्तदशसूत्रमनुवर्त्तते इतिनान्यः
प्राग्वतेरित्यनुवर्त्तनैव सिद्धेः आर्हादित्यस्यैव पर्याप्तत्वेन मध्यविच्छेदेनानुवर्त्तनेऽवधित्वस्यैवानुपपत्तेश
क्यत्वाच्चेत्याहुः आङ्वचनमर्यादायां प्राकृप्रदानुवृत्त्यैव सिद्धे तत्ग्रहणस्यैव पर्याप्तत्वेऽस्मिन्
न्त्सकलमभिसंधायाह तदर्हतीत्येतदभिव्याप्येत्यत्र सूत्रे परिमाणशब्देनोन्मानमपि गृह्यते ।
मानाभावात् संख्यात्वमूर्त्तामूर्त्तस्य सर्वस्य परिच्छेदिका परिमाणं तु मूर्त्तस्यैवेति भेदः प्रमा +
णग्रहणार्थं च संख्याग्रहणमित्याहुः अत्र वार्त्तिकं ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं सर्वतः +
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्याबाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नताकत्वेन पलादि
शब्दवाच्यपाषाणादिना तुलादौ वा तोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वं येन मीयते तदूर्ध्वरोपणादुन्मानं य
त्तूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकं तच्च द्वयसज्दघ्नमिति आरोहपरिणाहाभ्यां
स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादिः परिः सर्वतोभावे
तिर्यगवस्थितवस्तुदैर्घ्यपरिच्छेदकं प्रमाणं यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः यत्तूर्ध्वाधरदिगवस्थिते
।र्घ्यपरिच्छेदकमपि प्रमाणमिति तत्र पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे लक्षणा इति लुगापत्तेरिति प्रकृ।
।णानु प्रमाणेऽन्यत्र निरूपितं संख्यात्वेऽप्यस्त्रिभ्योऽपि बहिर्भूताः एकत्वद्वित्वादिरिति दिक् परि +
माणं तस्या इह परिमाणशब्देनोन्मानमपि गृह्यते प्राण पर्युदासात् इदं च विभाषा कार्यपा।
लोऽति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं अग्रे व्याख्यास्यमानस्यात्र स्मारणमात्रमिति बोध्यं अत्रापि